МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова праця
На правах рукопису

РОЗЛУЦЬКА ГАЛИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 37.017:271.4 (477.87) (09)

Дисертація

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ Й НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ (1646 – 1947 РР.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
01 Освіта/Педагогіка
Подається на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ Г.М. Розлуцька

Науковий консультант Кемінь Володимир Петрович,
доктор педагогічних наук, професор

Дрогобич – 2018

АНОТАЦІЯ

Розлуцька Г. М. Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646–1947 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич. – 2018.

Зміст анотації. У дисертаційній роботі цілісно й комплексно проаналізовано культурно-освітню й науково-педагогічну діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті; визначено її роль у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді у досліджуваний період; окреслено основні етапи формування національної самосвідомості закарпатців у діяльності Греко-Католицької Церкви у період входження Закарпаття до складу різних держав; розкрито суспільно-політичні та соціокультурні передумови, що вплинули на культурно-освітню й просвітницьку діяльність Греко-Католицької Церкви у краї; з’ясовано внесок Греко-Католицької Церкви Закарпаття у захист надбань української культури та рідної мови, збереження національної школи від асиміляційної політики урядів чужоземних країн; проаналізовано освітньо-культурний досвід співпраці школи, церкви і громадськості у справі національного й морального виховання дітей і молоді; обґрунтовано актуальність виховного досвіду Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у сучасних умовах. Подальшого розвитку набули: розробка методологічних засад вивчення теорії і практики формування національної свідомості дітей та молоді у культурно-просвітній, навчально-організаційній, місіонерській діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, трактування змісту основних понять дослідження, а також механізми використання педагогічного й

просвітницько-виховного досвіду діяльності Греко-Католицької Церкви у краї в сучасних умовах.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що вони можуть бути використані у практичній розробці положень національного змісту навчання і виховання в школі; у навчально-виховному процесі загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти, зокрема під час викладання курсів історії педагогіки, загальної педагогіки, історії України, спецкурсів з українознавства та краєзнавства; при написанні студентських курсових і випускових робіт; укладанні підручників, методичних рекомендацій, навчальних посібників з історії педагогіки, теорії виховання тощо.

В історіографії проблеми виділено три етапи (кінець XVIII – перша половина XX ст., післявоєнний період, що розпадається на радянську та діаспорну історіографію, період незалежної України), які відображають загальні тенденції ідеологічних поглядів та політичних доктрин дослідників залежно від історичного періоду. Для класифікації джерельної бази обрано родово-видовий принцип, на підставі якого джерела поділено на такі групи: документальні (опубліковані й архівні), оповідні або наративні (друковані й рукописні), періодичні видання, джерела особового походження, і масові.

У ході дослідження розширено і доповнено зміст поняття «національне виховання» та «національна самосвідомість». У нашому трактуванні *національне виховання* – це процес передачі національних культурних цінностей, традицій, поглядів і норм поведінки в освітній, культурно-просвітницькій, суспільно-громадській діяльності державних, релігійних, соціальних інститутів, що ставить перед собою завдання формування самосвідомості особистості, поваги і любові до своєї Батьківщини та свого народу. *Національна самосвідомість* – це система соціально-психологічних уявлень, ідей, сукупність знань і поглядів індивіда про національно-духовні цінності, культуру, історію, традиції народу; його саморефлексія, тобто процес пізнання себе як носія цих етнонаціональних цінностей, їхня

актуалізація у соціумі і водночас формування образів та уявлень про інші етноси на основі власних знань про історичний розвиток свого етносу.

З'ясовано, що церковна унія східного й західного обряду відіграла ключову роль у становленні і розвитку народної освіти на Закарпатті, піднятті культурного рівня місцевого населення, пробудженні його національної свідомості. Греко-католицьке духовенство стало чи не єдиним рушієм культурно-освітнього розвитку руського населення краю, уособлюючи у різні часові проміжки його інтелігенцію. Після прийняття Ужгородської унії вимоги до рівня освіти духовенства підвищилися, що проявилося не тільки у доброму володінні обрядово-літургійними знаннями, а й у ґрунтовних знаннях грамоти та основ теологічних наук, високій культурі поведінки, дисциплінованості, моральності й володінні кількома мовами, зокрема латинською – як мовою літургії, німецькою або угорською – державними і руською – як мовою місцевого населення.

Доведено, що розвиток народного шкільництва на Закарпатті досліджуваного періоду безпосередньо залежав від місцевого церковного кліру, особливо його прихильності або навпаки – неприязні до освітньої політики державних утворень, до складу яких входили землі Мукачівської єпархії на різних історичних етапах. На початковому етапі організації шкільної справи на Закарпатті освіта розглядалась свого роду релігійною функцією, основне завдання якої полягало у розповсюдженні, розвитку й тлумаченні релігійних істин. Канонізація Мукачівської єпархії та освітні реформи Марії Терезії відіграли визначну роль у піднесенні народного шкільництва на Закарпатті. У цей час діяльність Мукачівського єпископа Андрія Бачинського спрямовувалась на підвищення культурно-освітнього рівня закарпатських русинів.

У дослідженні показано, що до початку XX ст. мережа закладів середньої освіти регіону, з поміж них і освітніх установ для підготовки учительських кадрів для дітей і молоді, були під опікою греко-католицького духовенства. Беззаперечним внеском Греко-Католицької Церкви у розвиток

освіти на Закарпатті було впровадження в освітній процес парафіяльних шкіл та середніх богословських закладів освіти руської мови, а також її захист в умовах мадяризації, особливо після прийняття у 1907 р. Шкільного закону Апоні, що передбачав заборону руської мови у всіх школах Закарпаття та переведення навчання на угорську мову.

На підставі аналізу розвитку шкільництва на закарпатських землях XVII – першої половини XX ст., констатовано, що греко-католицьке духовенство брало актину участь у написанні навчальних підручників, букварів, шкільних граматик. Загалом, освітня діяльність Греко-Католицької Церкви на всіх ієрархічних щаблях – від єпископів до сільських парохів – протистояла денаціоналізаторській політиці правлячих урядів Австрії, Угорщини, Чехословаччини. Проведено аналіз культурно-просвітницької діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в досліджуваний період, визначено роль греко-католицьких товариств у формуванні національної свідомості, виявлено виховні орієнтири літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства.

Установлено, що греко-католицьке духовенство у Закарпатті здійснювало різносторонню культурно-просвітню діяльність, яка сприяла формуванню національної свідомості дітей та молоді. Впродовж окресленого періоду греко-католицька церква в умовах денаціоналізаторської політики правлячих держав виробила дієвий механізм виховання на основі національного підґрунтя, добираючи дієвий інструментарій формування національної свідомості підростаючих поколінь українців.

З’ясовано, що зростання мережі товариств греко-католицького духовенства відбувалося у першій половині XX ст. Власний приклад, церковні проповіді, бесіди, сповіді, заохочення, навчання, читальні, наповнені національним змістом, були популярними методами роботи товариств. Важливою тенденцією у культурно-просвітній діяльності товариств греко-католицького духовенства було тісне поєднання духовного розвитку вірників із утвердженням його національних основ. Ефективними

засобами виховання вважали рідну мову, відновлення історичних фактів, церковну літературу, підручники та періодику.

Доведено, що створення молодіжних товариств Греко-Католицькою Церквою Закарпаття молодіжних товариств привело до виникнення християнського націоналізму, який формував нову еліту української нації, готову реалізуватися в спорті культурі, мистецтві, здатну до захисту батьківщини. Плідними формами роботи, характерними для молодіжних товариств, стали вишколи, вшанування національної символіки, спортивні змагання, мандрівки, концерти, з'їзди, фестивалі, проведення свят, таборування, тощо.

Зазначено, що розвиток літературного процесу на Закарпатті відбувався у тісному взаємозв'язку із гострими тогочасними проблемами кодифікації народної мови, вироблення правил літературної мови закарпатських (русинів) українців, на які впливали приналежність чи прихильність певного автора до ідеологічної течії (русофільської, українофільської, угрофільської). Відповідно до вказаних течій, формувалися погляди й літературні смаки закарпатських греко-католицьких священиків, що намагалися у своїх художніх творах пропагувати ті чи ті суспільно-культурні погляди (національні, релігійні).

Літературні твори, написані у досліджуваний період закарпатськими греко-католицькими священиками, становлять цінний матеріал у вивченні питання формування національної свідомості руського (українського) населення краю. Адже література, у її широкому розумінні (від жанрового розмаїття до структури й змістових характеристик творів) є цінним засобом виховання, оскільки забезпечує розвиток когнітивної, емоційно-вольової, естетичної сфер особистості. Водночас література, написана рідною мовою з використанням елементів з історії, культури, побуту рідного краю, є вагомим виховним засобом у формуванні національної свідомості не тільки дітей і молоді, але й дорослого населення.

У дослідженні розкрито діяльність Марійських дружин на Закарпатті, які діяли при монастирях отців Василіан ще з середини XVII ст. Метою створення цих дружин було залучення світських осіб, переважно жіноцтва, до християнських об'єднань, доброчинності. Аналіз річних звітів навчальних закладів свідчить, що в міжвоєнний період осередки Марійських Конгрегацій діяли в міських закладах освіти, наприклад, у вчительських семінаріях Ужгорода і Мукачева, державних реальних гімназіях Ужгорода, Берегова, Хуста, Акушерській школі в Ужгороді, Торговельній академії в Мукачеві.

Діяльність Марійських Конгрегацій полягала у благодійній підтримці місцевого населення, пропаганді здорового способу життя, різнобічному вихованні молодого покоління, в якому ключовими були національно-патріотичне й духовно-моральне, формуванні національних й християнських цінностей. Найбільш розповсюдженими формами виховної роботи Марійських Конгрегацій на Закарпатті були: проведення акцій милосердя, публічних виступів на різні теми (боротьба з алкоголізмом, тютюнопалінням, розвиток літературної мови, література рідного краю тощо), організація вистав та імпрез до різних національних і релігійних свят, проведення спортивних змагань і культурно-просвітницьких акцій та ін.

Доведено, що греко-католицьке духовенство Закарпаття здійснювало благодійну підтримку освіти за допомогою особистих коштів та організації різноманітних масових форм підтримки. Можливості благодійництва розширились із об'єднанням духовенства у спілки, що сприяло зростанню числа учасників благодійності та урізноманітненню її форм. Популярності набуло створення фондів підтримки освітніх інституцій, організація будинків виховання, інтернатів, популяризація здорового способу життя.

З'ясовано, що консолідуюча місія церкви уможливлює об'єднання громадян держави на засадах духовності та національної єдності. Для ефективного здійснення цього надважливого завдання необхідним є виконання таких умов: створення в Україні національної церкви; залучення соціального потенціалу церкви до виховання підростаючого покоління;

активна взаємодія церкви та громадських, культурно-освітніх організацій, освітніх установ у питаннях формування національної самосвідомості дітей та молоді.

Ключові слова: формування національної самосвідомості, Греко-Католицька Церква, Мукачівська греко-католицька єпархія, Закарпаття, освітньо-педагогічна діяльність, культурно-просвітницька діяльність, освіта, шкільництво, національне виховання.

ABSTRACT

Rozlutska G. M. The cultural-educational and scientific-pedagogical activity of the Greek Catholic Church in Transcarpathia in children and youth national identity formation (1646-1947) – Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Pedagogical Sciences, speciality 13.00.01 – General Pedagogy and History of Pedagogy. Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2018.

Abstract context. In the dissertation, the cultural-educational and scientific-pedagogical activity of the Greek Catholic Church in Transcarpathia has been comprehensively and holistically analyzed. Its role in children and youth national identity formation of the researched period has been determined. Main stages of Transcarpathians national consciousness formation in the Greek Catholic Church activities during the period of the Transcarpathian accession to various states have been outlined. The sociopolitical and socio-cultural background that influenced into the cultural-educational and enlightenment activities of the Greek Catholic Church region has been revealed. The contribution of Transcarpathia Greek Catholic Church to the protection of Ukrainian culture and mother tongue achievements, the preservation of the national school from foreign governments assimilation policy have been studied. The educational-cultural experience of school, church and public cooperation of children and youth national and moral

upbringing has been analyzed. The relevance of educational experience of the Greek Catholic Church in Transcarpathia in nowadays conditions has been substantiated. Further development received: the development of methodological principles of studying the theory and formation practice of children and youth national consciousness in cultural- enlightenment, education-organizational, missionary activity of the Greek Catholic Church in Transcarpathia, interpretation of the content of research basic concepts,and also use mechanisms of pedagogical and enlightenment-upbringing experience of the Greek Catholic Church activities of the region in modern conditions.

The practical significance of the obtained results is that they will be used in: practical development of principles of education and upbringing in school national content; in the educational process of secondary schools and higher education institutions, mainly while teaching courses in the history of pedagogy, general pedagogy, history of Ukraine, special courses in Ukrainian studies and country studies; while writing students' course papers and graduation works, formation of books, methodical recommendations, textbooks on the history of pedagogy, the theory of education, etc.

In the historiography of the problem there are three stages (the end of the XVIII - the first half of the XX century., the post-war period, which is divided into Soviet and diaspora historiography, the period of Ukraine independence), which reflect the general tendencies of ideological views and researchers' political doctrines depending on the historical period. For the classification of the source base, the generic-species principle has been chosen, on the basis of which the sources are divided into the following groups: documentary (published and archived), descriptive or narrative (printed and handwritten), periodicals, sources of personal origin, and mass.

In the process of study, the concept content of "national education" and "national self-consciousness" has been extensed and supplemented. In our interpretation, *national education* is the process of transferring national cultural values, traditions, attitudes and norms of behavior in educational, cultural-

enlightenment, public activities of state, religious, social institutions, which set itself the task of forming self-consciousness of the individual, respect and love for their homeland and their people. *National self-consciousness* is a system of socio-psychological conceptions, ideas, body of knowledge and views of the individual about the national-spiritual values, culture, history, traditions of people; his self-reflection, that is, the process of knowing himself as the bearer of these ethno-national values, their actualization in society and, at the same time, the formation of images and representations of other ethnos based on their own knowledge about historical development of their ethnic group.

It was found out that the church union of eastern and western rite played a key role in the formation and development of public education in Transcarpathia, raising the cultural level of local population, awakening its national consciousness. The Greek Catholic clergy became almost the only motive for the cultural and educational development of the Russian population of the region, embodying its intellectuals at different times. After acceptance of the Uzhgorod Union, the requirements for clergy education level have been increased, that was demonstrated not only in the good ritual and liturgical knowledge, but also in deep knowledge of reading and writing and theological sciences foundations, high behavior culture, discipline, morality and several languages proficiency, in particular Latin as liturgy language, German or Hungarian - state and Russian - as local population language.

It has been proved that the development of public schooling in Transcarpathia during the researched period directly depended on the local church clergy, especially its attachment, or vice versa - dislike to the educational policy of state establishments, which included the province of the Mukachevo diocese at various historical stages.At the initial stage of school affairs organization in Transcarpathia, education has been seen as a kind of religious function whose main task was to spread, develop and interpret religious truths.The canonization of the Mukachevo diocese and the Maria Theresa’s educational reforms played a significant role in raising public schooling in Transcarpathia. At that time, the

activity of Mukachev Bishop Andriy Bachinsky was aimed into increasing of Transcarpathian Russinian cultural and educational level.

The study shows that by the beginning of the twentieth century. a network of secondary schools in the region, as well as educational institutions for the training of teachers, children and youth, were under the tutelage of the Greek Catholic clergy. The indisputable contribution of the Greek Catholic Church to the development of education in Transcarpathia was the introduction into the educational process of parish schools and secondary theological education institutions of Russinian language, as well as its protection in the conditions of Magyarization, especially after the Aponian School Law acceptance in April 1907, which denied Russinian language in all schools of Transcarpathia and changed studies into Hungarian language.

After analyzing schooling development in the Transcarpathian lands of the 17th - the first half of the 20th century, it has been found that the Greek Catholic clergy took an active part in the writing textbooks, books, and school grammars. In general, the educational activities of the Greek Catholic Church at all hierarchical stages - from bishops to rural parishes - opposed the denationalization policy of the ruling governments of Austria, Hungary, and Czechoslovakia.

The analysis of the cultural and educational activities of the Greek Catholic Church in Transcarpathia in the investigated period has been done. The role of the Greek Catholic societies in national consciousness formation has been determined. Educational objectives of the literary heritage of Transcarpathian Greek Catholic clergy has been exposed.

It was established that the Greek Catholic clergy in Transcarpathia carried out a diverse cultural and educational activity that contributed to the formation of the national consciousness of children and youth. During the outlined period, the Greek Catholic Church, in the conditions of the nationalist policy of the governing states, developed an effective mechanism for education on the basis of the national background, gaining effective tools for Ukrainian younger generations' national consciousness formation.

It was found out that the growth of the Greek Catholic clergy communities' networks took place in the first half of the twentieth century. Personal example, church sermons, conversations, confessions, encouragements, studies, readings, filled with national content, were popular methods of community work. Close combination of spiritual development of faithful with the approval of its national foundations was an important trend in the cultural and educational activities of the Greek Catholic clergy communities. Native language, the restoration of historical facts, church literature, textbooks and periodicals were considered as effective means of upbringing. It has been proved that the creation of youth communities by the Greek-Catholic Church of Transcarpathia led to the appearance of Christian nationalism, which formed a new elite of the Ukrainian nation, ready to be realized in sports, culture, art and capable for protecting the homeland. Training, national symbols honoring, sports competitions, journeys, concerts, congresses, festivals, holidays, camping etc. have become productive forms of work character for youth communities etc.

It has been noted that Transcarpathian literary process development took place in close connection with those time urgent problems of national language codification, framing of regulations of Transcarpathian (Rusyn) Ukrainians literary language, influenced by the appurtenance or commitment of a certain author to the ideological consecution (Russophilic, Ukrainophilic, Urofillic). In accordance with these trends, the views and literary appreciations of Transcarpathian Greek Catholic priests who tried to propagate certain socio-cultural views (national, religious) in their art works have been formed.

The literary written works of Transcarpathian Greek Catholic priests during the researched period is worthful material for studying the question of Russian (Ukrainian) population national consciousness formation. Because, literature, in its broad sense (from genre diversity to the structure and works content characteristics) is a valuable means of upbringing, because it provides the development of cognitive, emotional and volitional, aesthetic spheres of personality. At the same time, literature written in native language with using

elements from the history, culture, native land way of life, is a significant educational means in national consciousness formation not only of children and young people, but also of the adult population.

The study reveals the activities of the Mari wives in Transcarpathia, who functionated at the monasteries of the fathers Vasilyan since the middle of the XVII century. The purpose of the creation of these wives was the involvement of secular people, mostly women, in Christian associations, charity. The analysis of annual reports of educational institutions shows that during the interwar period the centers of the Mari Congregation functioned in urban educational institutions, for example, in the Teacher Seminaries of Uzhgorod and Mukachevo, the state gumnasiums of Uzhgorod, Berehovo, Khust, Obstetrics School in Uzhgorod, and Trade Academy in Mukachevo.

The activities of the Mari congregation consisted in the charitable support of local population, promotion of a healthy lifestyle, diverse upbringing of the younger generation, in which national-patriotic and spiritual-moral, the formation of national and Christian values were the keys points. The most common forms of educational work of the Mari congregations in Transcarpathia were: carrying out actions of charity, public disputes on various topics (fight against alcoholism, smoking, development of the literary language, literature of the native land, etc.), organization of various national and religious holidays performances, holding sports competitions and cultural and educational actions, etc.

It has been proved that the Greek Catholic clergy of Transcarpathia provided charitable support for education through personal means and organized various forms of mass support. Charity possibilities have been spread with the unification of the clergy in the unions, which added participants' number in charity and the diversification of its forms. Creation of funds for the support of educational institutions, organization of homes for upbringing, boarding schools, popularization of healthy lifestyles has become popular.

It has been clarified that the consolidating mission of the church makes it possible to unite the citizens of the state on the principles of spirituality and

national unity. The following conditions are necessary for effective implement of this overriding task: creation of a national church in Ukraine; involvement of the social potential of the church in the young generation upbringing; active interaction of the church and public, cultural and educational organizations, educational institutions in the questions of children and youth national identity formation.

Key words: national identity formation, the Greek-Catholic Church, Mukachevo Greek-Catholic eparchy, Transcarpathia, educational and pedagogical activity, cultural and enlightenment activity, education, schooling, national education.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Розлуцька Г.М. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс : монографія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 420 с.

2. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості дітей та молоді у виховній діяльності Марійських Конгрегацій на Закарпатті (друга половина XVIII – перша половина XX ст.). *Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті : монографія* / за заг. ред. І.В. Козубовської, М.І. Кухти. Ужгород, 2017. С. 123–136.

3. Розлуцька Г.М. Сучасний стан освіти в Закарпатській області.*Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура*/*україномовний варіант українсько-угорського видання*/ під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород, 2010. С. 541–548.

4. Розлуцька Г.М. Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей : навчально-методичний посібник для магістрів спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки». Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 116 с.

5. Розлуцька Г.М. Педагогічний інструментарій формування національної свідомості дітей та молоді у товариствах греко-католицького

духовенства у Закарпатті (1646–1947 рр.). *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine:* collective monograph. Lublin, 2017. Vol. 3. P. 36–52.

6. Розлуцька Г.М. Роль Олександра Духновича у формуванні національної свідомості українців Закарпаття. *Освіта Закарпаття*: наук.-метод. журнал. Ужгород, 2007. № 6. С. 62–65.

7. Розлуцька Г.М. Соціально-психологічні основи української ментальності. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Педагогіка.* Івано-Франківськ, 2007. Вип. XIII–XIV. С. 212–216.

8. Розлуцька Г.М. Реалізація українознавчого підходу в організації самостійної роботи студентів педагогічних ВНЗ. *Молодь і ринок :* наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2007. Вип. 1–2. С. 79–82.

9. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2009. Вип. 16–17. С. 81–83.

10. Розлуцька Г.М. Вартісні пріоритети у педагогічній спадщині Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського національного університет. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2013. Вип. 27. С. 167–170.

11. Розлуцька Г.М. Гімназійна освіта Закарпаття: історико-педагогічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 31. С. 146–149.

12. Розлуцька Г.М. Традиції у вихованні здорового способу життя учнів народних шкіл у Закарпатті (1919–1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 32. С. 167–168.

13. Розлуцька Г.М. Виховний потенціал журналу «Душпастир». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (39). С. 200–203.

14. Розлуцька Г.М. Виховні орієнтири перших україномовних церковних періодичних видань Закарпаття. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 55–58.

15. Розлуцька Г.М. Освітні концепти єпископської діяльності Андрія Бачинського. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2016. № 11–12 (142–143). С. 85–90.

16. Розлуцька Г.М. Проблема морального ідеалу на сторінках духовно-літературного часопису «Листок». *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія».* Мукачево, 2016. Вип. 2 (4). С. 145–148.

17. Розлуцька Г.М. Суспільний ідеал вчителя в Закарпатті (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2016. Вип. 1(7). С. 28–31.

18. Розлуцька Г.М. Аналіз діяльності об'єднань духовенства у Закарпатті (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Scientific jornal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. Харків, 2017. № 1 (9). С. 37–41.

19. Розлуцька Г.М. Історико-педагогічні аспекти українського книготворення за участю греко-католицького духовенства (середина XVII – початок XX століття). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2017. Вип. 2 (6). С. 43–46.

20. Розлуцька Г.М. Культурно-освітня діяльність греко-католицьких єпископів щодо утвердження української мови на Закарпатті (середина XVII – початок XX століття). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць/ гол. ред. І.М. Шорогуба. Хмельницький, 2017. Вип. 23. С. 125–130.

21. Розлуцька Г.М. Навчально-формаційна підготовка закарпатського духовенства в освітніх закладах Європи. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету : «Педагогічні науки».* Херсон, 2017. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 68–72.

22. Розлуцька Г.М. Науково-педагогічна діяльність духовенства в Закарпатті (1939 – 1944). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2017. Вип. 1 (5). С. 35–39.

23. Розлуцька Г.М. Організаційні умови ставлення першого релігійного вищого навчального закладу в Закарпатті. *Молодь і ринок*: наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2017. № 4 (147). С. 82–88.

24. Розлуцька Г.М. Організаційно-педагогічна діяльність єпископів Мукачівської греко-католицької єпархії у XVIII ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки*: зб. наук. пр./ за ред. проф. Тетяни Степанової. Миколаїв, 2017. № 4 (59). С. 442–446.

25. Розлуцька Г.М. Особливості розвитку освіти духовенства у Закарпатті (кін. XVIII ст. – поч. XIX ст.). *Науковий вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*: *Серія «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ, 2017. Вип. 1 (13). С. 45–51.

26. Розлуцька Г.М. Підготовка духовенства в умовах Мукачівської богословської школи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 245–248.

27. Розлуцька Г.М. Благодійна підтримка освіти духовенством у Закарпатті (кінець XVIII – початок XX століття). *Scientific Papers Social work and education*. Ternopil-Aberdeen, 2017. Vol. 4, No 1. P. 157–165.

28. Розлуцька Г.М. Національно-патріотичний потенціал літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства. *Освіта Закарпаття*: наук.-метод. журнал. Ужгород, 2018. № 25–26. С. 65–70.

29. Розлуцька Г.М. Роль Греко-Католицької Церкви Закарпаття у формуванні національної самосвідомості українців (1771–1867). *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. Серія «Педагогіка та психологія». Мукачево, 2018. Вип. 1(7). С. 52–55.

30. Розлуцька Г.М. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови інституційного оформлення греко-католицької церкви як виразника етнічної самоідентифікації українців на Закарпатті. *Науковий часопис педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи*: збірник наукових праць / за ред. В.П. Сергієнка. Київ, 2018. Вип. 62. С. 157–161.

31. Розлуцька Г.М. Формування національної єдності українського суспільства церквою в умовах сучасних викликів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. Старобільськ, 2018. Вип. 6 (320). С. 79–89.

32. Розлуцька Г.М. Національно-орієнтаційні детермінанти розвитку освіти у середовищі Мукачівського монастиря на Закарпатті. *Науковий вісник УжНУ. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2018. Вип. 1 (42). С. 208–212.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

33. Розлуцька Г.М. Історичні аспекти розвитку національних меншин у Закарпатті міжвоєнного періоду. *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки :* збірник наукових праць. Львів, 2012. С. 473–484.

34. Розлуцька Г.М. Діяльність українського духовенства за утвердження рідної мови: історико-педагогічний дискурс. *Збірник наукових праць за мат. XIII Міжнародної наук. практ. конф «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»* / за заг. ред. Журби М.А., 29–30 грудня. Монреаль, 2016. С. 113–117.

35. Розлуцька Г.М., Ігнац К.Т. Виховання дітей та молоді у Марійських конгрегаціях в умовах окупації Закарпаття (1939 – 1944 рр.). *Соціально-*

правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред.: І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Ужгород : ПП Роман О.І., 2017. С. 80–81.

36. Розлуцька Г.М. Соціальне партнерство в освіті за участю духовенства Закарпаття: історичний аспект простору. *Матеріали VII Міжнародного науково-методологічного семінару «Розвиток порівняльної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів»* / за заг. ред. Н.М. Авшенюк, Н.М. Бідюк. Київ – Хмельницький, 2017. С. 222–224.

37. Розлуцька Г.М. Єпископські звернення як засіб суспільного виховання. *International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»* : conference Proceedings, Shyumen, Bulgaria, 2017. P. 92–95.

38. Розлуцька Г.М. Благочинність духовенства в галузі освіти: регіональний історико-педагогічний досвід. *International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»* : conference Proceedings. Sandomierz, Poland, 2017. P. 25–28.

39. Розлуцька Г.М. Актуалізація ідей національної єдності в діяльності християнської церкви в Україні. *Збірник наукових праць за мат. XVI Міжнародної наук.-практ. конф. «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»* / за заг. ред. Журби М.А. Монреаль, 2018. С. 19–22.

40. Розлуцька Г.М. Толерантність як основа відкритості освітнього простору. *Тези доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи»*. 22 березня. Дніпро, 2018. С. 150–151.

41. Розлуцька Г. Проблеми підготовки духовенства для румунських парафій Мукачівської греко-католицької єпархії. *Lucrarile Simpozionului*

International. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad, 26–28 octombrie 2017. EditoryIrinaLiubaHorvat. AnastasiaVehesh. SatuMare: Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. S. 49–66.

ЗМІСТ

ВСТУП..... 24

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 41

1.1. Історіографія та джерела 41

1.2. Національна свідомість і духовний світ особистості у вихованні дітей та молоді як педагогічна проблема 64

Висновки до розділу 1 91

РОЗДІЛ 2
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ..... 92

2.1. Християнізація етнічних закарпатських земель 92

2.2. Унійні процеси на закарпатських землях у XVII – другій половині XVIII ст. 107

2.3. Канонізація Мукачівської і Пряшівської єпархій та їх роль у формуванні національної свідомості русинів (1771–1867) 122

2.4. Особливості діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у другій половині XIX – першій половині XX ст. 138

Висновки до розділу 2 156

РОЗДІЛ 3
ОСВІТНЬО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КЛІРУ НА ЗАКАРПАТТІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОТОЖНОСТІ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ..... 159

3.1. Духовно-формаційна підготовка закарпатського греко-католицького духовенства 159

3.2. Внесок греко-католицького духовенства у розвиток народного шкільництва на закарпатських землях 178

3.3. Значення греко-католицьких періодичних видань для національної самоідентифікації русинів Закарпаття 216

3.4. Ідеї національної ідентичності у науковій спадщині закарпатських греко-католицьких священиків 235

Висновки до розділу 3 257

РОЗДІЛ 4
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ 260

4.1.Роль греко-католицьких товариств у формуванні національної свідомості 260

4.2. Благодійна підтримка освіти греко-католицьким духовенством 279

4.3. Виховні орієнтири літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства 288

4.4. Діяльність Марійських Конгрегацій у вихованні закарпатської молоді 312

4.5. Сакральне мистецтво як засіб формування національної свідомості дітей та молоді 328

Висновки до розділу 4 348

РОЗДІЛ 5

ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ..... 352

5. 1. Перспективи використання потенціалу українських церков для національної єдності України 352

5.2. Актуалізація історико-педагогічного досвіду Греко-Католицької Церкви в умовах сучасної національної освіти 364

Висновки до розділу 5 376

ВИСНОВКИ 378

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 387

ДОДАТКИ 486

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

УГКЦ – Українська Греко-Католицька Церква.

УПЦ КП – Українська православна церква Київського патріархату.

УАПЦ – Українська автокефальна православна церква.

УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату.

РПЦ – Російська православна церква.

МГКЄ – Мукачівська греко-католицька єпархія.

ЦПШ – церковнопарафіяльні школи.

ЧСР – Чехословацька республіка.

УНР – Українська Народна Республіка.

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка.

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого, один із основних чернечих орденів Української Греко-Католицької Церкви.

Василіани – ченці ордену ЧСВВ.

Консисторія – церковно-адміністративний орган з управління греко-католицькою єпархією.

Статус «свого права» (eclesia sui juris) – статус правовової автономії церкви, компетентність або здатність керувати своїм власним справами.

Конгрегація «Де Пропаганда Фіде» (Sacra Congregatio de Propaganda Fide) – організація пропаганди віри, створена Римським Престолом у 1622 р. для підготовки місіонерів, місцевого кліру, забезпечення духовною літературою із правом створювати місіонерські церковні структури.

Марійські конгрегації – релігійні організації, створені за зразком католицьких орденів із метою поглиблення духовного життя вірян завдяки особливому пошануванню культу Святої Діви Марії.

Барбареум (Barbareum) – перша греко-католицька духовна семінарія у Відні заснована у 1774 р. під офіційною назвою «Regium Generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennaead Sanctam Barbaram».

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Зміни в українській освіті на сучасному етапі демонструють її гуманістичну спрямованість, що полягає у формуванні гармонійно розвиненої особистості зі стійкою громадянською позицією, високими моральними, духовними й національними ідеалами. Відтак виховання молодого покоління повинно відбуватися на основі синтезу національних, моральних і загальнокультурних цінностей, духовної історії й культури свого народу, з одного боку, а з іншого – на засадах толерантності та поваги до інших народів. Ці положення знайшли відображення і в таких державних законодавчих актах, законах й указах як: Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [607], Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015) [519], Концепція гуманітарного розвитку України до 2020 року [518], Концепція «Нова українська школа» [520], Національна доктрина розвитку освіти України в XXI ст. [606] та ін.

Актуальність дослідження започаткованої проблеми полягає у необхідності розв’язання низки суперечностей між:

– наростанням кризових явищ і світоглядною дезорієнтацією підростаючого покоління в умовах глобалізаційних процесів (політичних, економічних, міжетнічних, міжконфесійних) та відсутністю чітких механізмів урегулювання проблем, спровокованих ними (релігійна нетерпимість, міжетнічні протистояння, регіональний сепаратизм) в окремих регіонах України;

– усвідомленням необхідності формування нового типу особистості, що мислить критично, зі стійкою системою ціннісних орієнтацій та невідповідністю культурно-соціального рівня молоді, спричиненого домінуванням споживацького ставлення до життя, погіршенням соціальних стандартів, духовним спустошенням;

– потребами історико-педагогічної науки та практики щодо врахування досвіду минулих поколінь у формуванні національної самосвідомості дітей і молоді та недостатнім його переосмисленням у вітчизняній педагогічній науці;

– необхідністю міждисциплінарного підходу до вивчення проблем формування національної тотожності дітей і молоді в сучасній гуманітаристиці та недостатньою кількістю міждисциплінарних досліджень з окресленої проблематики в сучасному науково-педагогічному дискурсі.

Історія України – це історія не тільки української нації чи Української держави, це й формування національної самосвідомості українського народу, який, перебуваючи сотні років у складі різних держав, будучи позбавленим навіть власної назви і можливості плекати свою мову, культуру, традиції, релігію, все таки зберіг українську ідентичність.

З огляду на пошук ефективних шляхів реалізації ідей національного виховання дітей та молоді в сучасних реаліях цікавим є історичний досвід, особливо на тих історичних етапах, що позначилися боротьбою за культурно-національну тотожність українців в умовах асиміляції або навіть винародовлення. До таких складних суспільно-історичних періодів належить діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, а саме Мукачівської єпархії, створеної після підписання Ужгородської унії (1646), яка була впродовж століть провідником духовних, національних, моральних, культурних цінностей, увиразненням національної самоідентифікації руського (українського) народу на закарпатських землях. Крім того, діяльність Греко-Католицької Церкви відіграла ключову роль у розвитку українського шкільництва та педагогічної думки Закарпаття.

Для нашого дослідження важливою є проблема національної тотожності українського населення Закарпаття протягом його перебування у різні історичні періоди у різних державних утвореннях. З цієї точки зору визначальною є самоідентифікація закарпатців. З давніх часів вони називали себе руськими або русинами, хоча, звісно, походження цього етносу –

давньоукраїнське і саме так називалися предки українців і на інших землях, доки не почали називати себе українцями (в Галичині та Буковині на початку XX ст.). Водночас на Закарпатті через політичні, воєнні, міжетнічні обставини, зумовлені перебуванням краю у складі інших держав, самоідентифікація русинів на українців почала відбуватися тільки у першій половині XX ст.

Процес самоусвідомлення себе закарпатськими українцями був складним і неоднозначним. Різні країни, у складі яких перебувало Закарпаття, вважали цю територію та її мешканців своїми і у будь-який спосіб намагалися заперечити руську, русинську тотожність з українською. Якщо в Галичині й на Буковині назва «русин» еволюціонувала до назви «українець» у першій чверті XX ст., то на Закарпатті перші прояви українськості проявилися у період розпаду Австро-Угорської імперії через створення Народних Рад, які задекларували прагнення приєднатися до Соборної України. Саме у міжвоєнний період русини Закарпаття почали ототожнювати себе частиною українського народу. Цьому значною мірою сприяла й українська емігрантська інтелігенція як з України, так і Галичини. Вона допомагала закарпатцям організовувати національне життя (шкільництво, політика, економіка, культура, література та ін.). Важливу роль у цьому процесі відіграла й Греко-Католицька Церква, представлена Мукачівською греко-католицькою єпархією. Проголошення Карпатської України перед початком Другої світової війни засвідчило високий рівень національної самосвідомості молоді, яка ототожнювала себе з Україною і захищала її зі зброєю у руках.

Проблемам формування національної свідомості присвячено цілий спектр наукових досліджень. Політичні, філософські, соціальні, історичні аспекти формування національної свідомості проаналізовано у наукових студіях А. Бичко [41], Ю. Бромлея [67], Є. Зелінської [461], М. Козловця [505], П. Ситника [833], Е. Сміта [843], Г. Редькіної [757], І. Усенка[879], Н. Чабан [936], Д. Чижевського [940], Ю. Шайгородського [944],

Ю. Шемшученка [714] та ін. Теоретико-методологічні засади формування української національної свідомості більш детально досліджували М. Зан [456], В. Кремень [435], М. Костомаров [522], І. Кресіна [529], В. Лісовий [547], Р.-П. Маґочій [558; 559], В. Смолій [434; 711; 845], Ю. Паніч [671], П. Щербань [965]. Теоретико-педагогічні засади формування національної свідомості були предметом спеціального вивчення В. Борисова [60], Г. Васяновича [76], А. Вихруща [87], М. Євтуха [431; 437], Б. Ступарика [860], А. Фрідріх [921], Я. Чепіги [937]. Питання національного виховання дітей та молоді в Україні на різних історичних періодах висвітлено у працях Г. Ващенка [77], О. Вишневського [89], М. Галущинського [155], І. Зайченка [452], О. Захаренка [457], С. Максимюк [564], О. Невмержицької [490; 612; 613], М. Стельмаховича [851], В. Сухомлинського [860; 861], Г. Товканець [868], К. Ушинського [884; 885; 886], М. Чепіль [938], В. Ягупова [971] та ін. Духовність як важливий компонент формування особистості проаналізовано у розвідках Б. Ананьєва [9], І. Беха [39; 40], Л. Виготського [84], К. Журби [445], М. Савчина [820], Н. Скотної [837], Т. Ткачової [868], А. Фасолі [888; 889], Г. Шевченко [948; 949] та ін.

Вивченню історії церкви в Україні, зокрема на Закарпатті у різні історичні періоди, присвячено наукові студії таких відомих учених, як М. Грушевський [183], А. Колодний [506], І. Крип'якевич [530], Г. Лужницький [552], І. Огієнко [635], В. Пащенко [686], Ю. Федорів [894] та ін. Окремі напрями організаційно-просвітницької й освітньої діяльності Греко-Католицької Церкви в Україні проаналізовано у дисертаційних і монографічних дослідженнях С. Гелея [159], Б. Гудзяка [172], В. Карагодіна [487], В. Качмара [490], І. Нагаєвського [603], І. Назарка [604], О. Турія [872], Ю. Щербяка [966] та ін. У наукових студіях В. Кеміня [493], О. Семеног [830], Т. Тхоржевської [874], Г. Філіпчука [915], М. Чепіль [939] та ін. розкрито роль церков різних конфесій у культурно-освітньому розвитку окремих українських етнічних земель у певний часовий проміжок. Питанням виховного впливу релігії на розвиток особистості присвячено праці Г. Ващенка [77], А. Вихруща

[88; 927], О. Вишневського [89], В. Москальця [598], Н. Дмитришиної [408], С. Сірополка [834], О. Сухомлинської [861], Л. Хомич [926] та ін. Лінгвістичні та літературознавчі аспекти формування культурно-національної ідентичності на Закарпатті проаналізовано у розвідках Л. Белея [29], Д. Бендаса [31-33], А. Волошина [121; 123; 127; 128; 133], В. Микитася [586-566], О. Мишанича [586; 587], М. Мозера [596-597], М. Мушинки [601], І. Удварі [875-876], Г. Стрипського [45; 858], П. Чучки [943] та ін. Слід відзначити, що значно менше праць присвячено дослідженню виховної й педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на закарпатських етнічних землях досліджуваного періоду. Так, окресленої проблеми опосередковано торкалися такі науковці: В. Кічера [496-499], С. Пап [678-680], А. Пекар [689-694], І. Поп [723], В. Фенич [898-902], Д. Штерр [960] та ін. Як засвідчив аналіз наукової літератури, в сучасних історико-педагогічних студіях практично відсутній цілісний аналіз культурно-освітньої, науково-педагогічної, просвітницької й організаційної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, а саме Мукачівської греко-католицької єпархії, з часу підписання Ужгородської унії до її повної заборони радянським режимом. Усе це й зумовило вибір дисертаційного дослідження: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646–1947 рр.)».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідницької роботи кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка як складова комплексної наукової проблеми «Формування цінностей особистості в європейському освітньому просторі: теорія та практика» (2013 – 2017 рр.) (номер державної реєстрації 0113U001233). Тема дисертації затверджена вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 17 від 19.10.2017 р.)

Дисертаційна робота виконана також у руслі науково-дослідницької тематики факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет» і є складовою наукової теми кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи «Теорія і практика становлення та розвитку системи освіти, навчання і виховання у загальноєвропейському контексті» (0115U001925). Тема дисертації затверджена вченою радою ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (протокол № 13 від 15.12.2015 р.), з уточненням (протокол № 5 від 24.05.2018 р.).

Мета дослідження – комплексно проаналізувати культурно-освітню й науково-педагогічну діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, спрямовану на формування національної самосвідомості дітей та молоді, визначити можливості використання її виховних ідей на сучасному етапі розвитку української освіти й педагогічної думки.

Згідно з поставленою метою визначено такі **завдання** дослідження:

1) з’ясувати стан наукової розробленості проблеми, провести класифікацію комплексу джерел та схарактеризувати базові поняття;

2) висвітлити суспільно-історичні умови та релігійно-культурні процеси, що вплинули на становлення Греко-Католицької Церкви на Закарпатті;

3) виокремити етапи розвитку Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в контексті формування національної самосвідомості дітей та молоді й розкрити специфіку національного шкільництва в умовах входження Закарпаття до складу інших держав;

4) виявити особливості навчально-організаційної й педагогічної діяльності закарпатського греко-католицького духовенства на Закарпатті в контексті наявних у краї поліетнічних освітніх парадигм;

5) дослідити роль і значення культурно-просвітницької, благодійної, місійної діяльності Греко-Католицької Церкви у суспільному житті Закарпаття;

6) висвітлити пріоритетні напрями наукової й літературно-публіцистичної діяльності Греко-Католицької Церкви у збереженні національної тотожності русинів (українців) Закарпаття;

7) здійснити актуалізацію педагогічного й просвітницько-виховного досвіду у діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у сучасних умовах.

Об'єкт дослідження – розвиток освіти й педагогічної думки на Закарпатті (1646–1947).

Предмет дослідження – зміст та основні напрями культурно-освітньої та науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в контексті формування національної самосвідомості дітей та молоді.

Хронологічні межі роботи охоплюють період становлення і функціонування Греко-Католицької Церкви на Закарпатті. Нижня межа (1646) обумовлена підписанням Ужгородської унії між Католицькою Церквою та представниками православного духовенства Закарпаття й створенням Мукачівської греко-католицької єпархії. Верхня межа дослідження (1947) зумовлена забороною Греко-Католицької Церкви на Закарпатті і початком репресій проти духовенства й вірників з боку радянської влади.

Концепція дослідження ґрунтується на ідеях, положеннях щодо формування національної самосвідомості дітей та молоді Закарпаття в контексті науково-педагогічної й культурно-освітньої діяльності Греко-Католицької Церкви у період 1646–1947 рр. В основу концепції покладено такі положення:

– національна самосвідомість є важливою складовою виховання різнобічно розвиненої особистості, яка усвідомлює свою тотожність (етнічну, національну, релігійну) з народом і країною, до яких себе відносить. В умовах відсутності власної держави українці були позбавлені можливості розвивати національне буття у різних його проявах (політичних, економічних, культурних, освітніх, релігійних), що призводило до їх винародовлення й асиміляції;

– формування українського етногенезу протягом тривалої історії України не обмежувалося тільки Карпатськими горами, як це намагаються довести деякі зарубіжні та вітчизняні дослідники «політичного русинства», а й відбувалося у постійній взаємодії і взаємовпливі з боку України-Русі різних періодів її історії, починаючи від Давньоруської держави (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство) в умовах політичного статусу цих держав і тих, хто у них проживав, тобто пращурів українців. Після втрати незалежності цю тяглість зв'язків між різними гілками українського народу було продовжено як у сфері релігійній (православ'я, греко-католицизм), так і культурно-освітній, а згодом й політичній. На Закарпатті вона тривала аж до проголошення Карпатської України. Отже, можемо стверджувати про еволюцію формування національної тотожності населення Закарпаття у хронологічних межах нашого дослідження від руської, русинської до української;

– після підписання Ужгородської унії (1646) і створення Мукачівської греко-католицької єпархії на Закарпатті та входження Закарпаття до складу Австрійської, пізніше Австро-Угорської імперії, Греко-Католицька Церква залишилася єдиною церквою східного обряду (до розпаду Австро-Угорщини), яка в умовах іншомовного оточення зберігала свою «руськість» через мову, східний обряд і традиції. Саме завдяки її культурно-освітній діяльності вдалося зберегти руське (українське) населення Закарпаття від повної асиміляції. Тому вивчення досвіду теорії і практики формування національної самосвідомості дітей та молоді Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у межах зазначеного періоду вимагає творчого осмислення тих ідей, поглядів, практики ієрархів, священиків, катехитів, монахів Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, які значною мірою сприяли формуванню національної тотожності закарпатських українців;

– засадничою ідеєю та світоглядною орієнтацією у формуванні національної самосвідомості дітей і молоді для Греко-Католицької Церкви став християнський ідеал виховання, наповнений національним змістом. Це

привело до того, що школа набула національно-християнського характеру, адже мала у своїй основі етноісторичні традиції, освічене духовенство й власну (руську, українську) ментальність, яку не могли притупити жодні насильницькі дії з боку іноземних держав, що прагнули її винародовлення.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності, багатофакторності, всебічності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної неупередженості, що формують основи *конкретно-історичного підходу* до вивчення певних процесів і явищ, та постають сукупністю причин і мотивів, які зумовили наявність цього факту. *Герменевтичний підхід* уможливив інтерпретацію першоджерел з урахуванням соціокультурного й суспільно-історичного тла досліджуваного періоду, урахування суб'єктивних поглядів щодо розвитку шкільництва і просвіти на Закарпатті. Багатогранність досліджуваної проблеми зумовила необхідність *міждисциплінарного підходу* з використанням інструментарію історії і теорії релігійних відносин, педагогіки, культурології, етнології, літературознавства та інших дисциплін. Узагальненню результатів дослідження сприяли *системний підхід* і використання структурно-функціонального аналізу.

Для досягнення окресленої мети використовуються такі **методи:** *аналітико-синтетичний* – при аналізі джерел і літератури; *проблемно-хронологічний* – під час висвітлення певних історичних подій і процесів, що вплинули на діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті; *періодизації* – при визначенні основних етапів розвитку діяльності церкви*;* *історико-типологічний* – для висвітлення взаємозв'язку загальнодержавної і регіонально-специфічної освітньої політики на певних етапах; *порівняльно-історичний* – для виявлення спільних і відмінних рис в освітній політиці, розвитку шкільництва, культурно-просвітницької діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті та в Галичині; *історико-бібліографічний* – для опису й систематизації архівних документів, циркулярів, офіційних постанов, наказів тощо.

Теоретичну основу дослідження становлять:

– концептуальні положення теорії та методології пізнання, які забезпечують адекватне уявлення про сутність загальних і конкретних освітньо-виховних аспектів (В. Андрущенко [10; 11], А. Вихрущ [87], Н. Гупан [171], М. Євтух [437], О. Квас [492], В. Кремень [436], О. Невмержицька [492], Н. Ничкало [620], Н. Скотна [837], В. Скотний [838],О. Сухомлинська [861] та ін.);

– сучасні концепції порівняльної педагогіки (С. Золотухіна [640], А. Каппелер [485], В. Кемінь [492], Т. Логвиненко [550], Н. Мукан [599], Л. Оршанський [647], О. Панасенко [669; 670], Н. Світлик [823], О. Сухомлинська [861], Г. Товканець [870], М. Чепіль [939], М. Ярмаченко [972] та ін.);

– теоретичні положення історико-педагогічних досліджень (Г. Білавич [44], М. Баяновська [27], З. Ваколя [72], М. Вегеш [78-80], В. Гомоннай [169], О. Добош [409], М. Кляп [501], М. Кухта [533], Л. Маляр [566], Н. Марфинець [576], І. Небесник [610; 612], М. Пантюк [676], Г. Рего [756], І. Розман [804], В. Росул [805], Т. Росул [806], Б. Ступарик [860], О. Фізеші [910; 911], П. Ходанич [925], А. Чума [54], Г. Шикітка [954], А. Штефан [961], О. Юрош [969], О. Яцина [977] та ін.);

– ідеї, положення учених щодо проблем виховання, духовного розвитку та становлення особистості (Л. Артемова [16], І. Бех [39; 40], А. Богуш [52], Г. Ващенко [77], Л. Виготський [84], О. Вишневський [89], О. Кобрій [502], В. Москалець [598], Т. Пантюк [676], М. Савчин [820], М. Стельмахович [853], В. Сухомлинський [862; 863], Т. Тюріна [874], К. Ушинський [886-888], Г. Шевченко [948; 948], В. Шинкарук [956], Л. Шумба [964], Т. Яценко [975] та ін.).

Джерельна база дослідження. Дослідження побудоване на опрацюванні: архівних матеріалів, що зберігаються у фондах Державного архіву Закарпатської області в м. Берегово (Ф 7. «Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород Угорського королівства», Ф. 151 «Правління Мукачівської греко-

католицької єпархії, м. Ужгород», Ф. 109 «Міністерство культу, шкіл та народної освіти Карпатської України, м. Хуст» Ф. 64 «Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачеве; ряд фондів окружних шкільних інспекторатів – Ф. 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83; королівських шкільних інспекторатів – Ф. 113, 130; початкових шкіл – 155, 159, 175, 176, 177, 181; церковно-приходських шкіл – 174, 182), актових і діловодних документів єпископів Мукачівської єпархії (послання, циркуляри, розпорядження); опубліковані й рукописні матеріали закарпатського греко-католицького духовенства досліджуваного періоду; навчальної літератури, публіцистики різних історичних періодів; періодичних видань досліджуваного періоду («Душпастыръ», «Светѣ», «Листок», «Месяцесловъ», «Наука», «Церковная газета» та ін.); джерел особового походження (листування, автобіографії, спомини); масових джерел (статистичні відомості, переписи, анкетування, прокламації, інформаційні бюлетені тощо).

Окрему групу джерел становлять сучасні дисертаційні й монографічні дослідження, педагогічні часописи, публікації з питань загальної педагогіки, історії педагогіки, філософії, політології, історії, історії церкви, культурології, мовознавства, літературознавства, розміщених у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника, бібліотеках ДВНЗ «Ужгородський національний університет» і Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *уперше здійснено* комплексний аналіз культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті;

– *уперше визначено* її роль у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді на закарпатських етнічних землях у досліджуваний період;

– *окреслено* основні етапи формування національної самосвідомості закарпатців у діяльності Греко-Католицької Церкви у період входження Закарпаття до складу різних держав;

– *розкрито* суспільно-політичні та соціокультурні передумови, що вплинули на культурно-освітню й просвітницьку діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті;

– *з'ясовано* внесок Греко-Католицької Церкви Закарпаття у захист надбань української культури та рідної мови, збереження національної школи від асиміляційної політики урядів чужоземних країн;

– *проаналізовано* освітньо-культурний досвід співпраці школи, церкви і громадськості у справі національного й морального виховання дітей і молоді;

– *обґрунтовано* актуальність виховного досвіду Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у сучасних умовах.

– *проаналізовано й деталізовано* зміст понять «національне виховання», «формування національної самосвідомості» з урахуванням внеску Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у виховання дітей та молоді.

Подальшого розвитку набули розробка методологічних засад вивчення теорії і практики формування національної свідомості дітей та молоді у культурно-просвітній, навчально-організаційній, місіонерській діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, систематизація історіографії досліджуваної проблеми, трактування змісту основних понять дослідження, а також механізми використання педагогічного й просвітницько-виховного досвіду у діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в сучасних умовах.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що матеріали дисертаційної роботи, її основні положення використано під час викладання навчальних курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Організація виховної роботи в дошкільних закладах», «Становлення і розвиток освіти Закарпаття», «Порівняльна педагогіка», «Актуальні проблеми виховання» для студентів педагогічних спеціальностей, магістрів

спеціальності «Педагогіка вищої школи», аспірантів спеціальності «Освітні, педагогічні науки».

За результатами дослідження розроблено і впроваджено в освітній процес закладів вищої педагогічної освіти спеціалізований навчальний курс «Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей», підготовлено його навчально-методичне забезпечення, навчальну і робочу програми, навчально-методичний посібник, розроблено систему самостійної роботи та контролю якості знань студентів.

Основні результати дослідження можуть бути використані у практичній розробці положень національного змісту навчання і виховання у школі; в освітньому процесі загальноосвітніх шкіл та закладів вищої освіти, зокрема під час викладання курсу історії педагогіки, загальної педагогіки, історії України, спецкурсів з українознавства та краєзнавства; при написанні студентських курсових і випускових робіт; укладанні підручників, методичних рекомендацій, навчальних посібників з історії педагогіки, теорії виховання тощо.

Достовірність результатів дослідження забезпечується його теоретико-методологічною основою, використанням системи наукових методів, що відповідають об’єкту, предмету, меті та основним завданням, комплексним розглядом проблеми з урахуванням суспільно-політичних, історичних, культурно-освітніх чинників досліджуваного періоду.

Особистий внесок автора. У працях, опублікованих у співавторстві, особистий внесок здобувача полягає у теоретичному осмисленні й обґрунтуванні проблеми, науковій обробці одержаних результатів. Зокрема, в колективній монографії «Закарпаття 1919 – 2009 років: Закарпаття 1919 – 2009 років: історія, політика, культура» автору належить розділ «Сучасний стан освіти в Закарпатській області», у монографії «Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті» – розділ «Формування національної свідомості дітей та молоді у виховній діяльності Марійських Конгрегацій на Закарпатті (друга половина XVIII – перша половина XX ст.)»; у монографії

«Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine» – розділ «Педагогічний інструментарій формування національної свідомості дітей та молоді у товариствах греко-католицького духовенства у Закарпатті (1646–1947 рр.)», у процесі апробації дослідження на міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз» у матеріалах «Виховання дітей та молоді у Марійських конгрегаціях в умовах окупації Закарпаття (1939–1944 рр.)» представлено історико-педагогічні особливості виховання дітей та молоді греко-католицьким духовенством в умовах окупації військової окупації етнічних українських земель іноземними військами.

Основні результати дисертації впроваджено в освітній процес Мукачівського державного університету (довідка № 622 від 02.04.2018), ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (довідка № 1666/01-12 від 16.05.2018), Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (довідка № 1210 від 17.05.2018), ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (довідка № 68-18-371/1 від 21.05.2018), Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» (довідка № 01-13/354 від 21.05.2018), Дрогобицької духовної семінарії блаженних священномучеників Северина, Віталія та Якима (довідка від 24.05.2018 р.), Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського (довідка № 23/01-13/542 від 25.05.2018 р.), Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 279 від 30.05.2018), Житомирського державного університету імені Івана Франка (довідка № 1/514 від 13.06.2018), Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 843-33/03 від 20.06.2018).

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного

університету імені Івана Франка (2016–2018) та науково-методичних семінарах кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, вченої ради факультету суспільних наук, на звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (2007–2018). Основні теоретичні положення і результати дослідження оприлюднені на конференціях, різного рівня і представництва:

– 17 *міжнародних наукових конференціях, семінарах*: «Карпатська Україна в контексті українського державотворення» (Ужгород, 2009, очна); «Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном» (Горлівка, 2009, очна), «Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи на рубежі XX − XXI століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір» (Ужгород, 2011, очна); «Оновлення змісту професійної освіти майбутніх педагогів ДНЗ і ЗОШ І ступеня: парадигми XXI сторіччя» (Івано-Франківськ − Берегово, 2011, очна); «Педагог третього тисячоліття: теоретико-методологічний дискурс» (Дрогобич, 2013, очна); «Основні напрями підготовки сучасного вчителя: глобалізація, стандартизація, інтеграція» (Умань, 2014, очна);«Чехи в Україні. На прикладі Закарпатської області» (Ужгород, 2014, очна); «Духовне самовизначення та самозбереження людини в часи випробувань» (Ужгород, 2016), «Ромські студії: досвід країн Центрально-Східної Європи та перспективи для України (до 90-річчя відкриття ромської школи в Ужгороді)» (Ужгород, 2016, очна); «Регіональна політика і адміністративна реформа в Україні: уроки європейського досвіду впровадження і реалізації» (Ужгород, 2016, очна); «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль-Сєвєродонецьк, 2016, очна); «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»: Conference Proceedings (Shumen: Konstantin Preslavsky University (Болгарія, Shumen, 2017, очна); «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine» (Польща,

Sandomierz, 2017, очна); «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність», 26–28 жовтня. – (Румунія, Тишнад, 2017, очна); «Розвиток порівняльної професійної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів» (Хмельницький, 2017, заочна); «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль-Сєвєродонецьк, 2018, заочна); «Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів» (Старобільськ, 2018, очна).

– 9 науково-практичних конференціях, конгресах, семінарах в Україні:

«Психолого-педагогічні умови організації розвивального середовища в закладах освіти» (Херсон, 2010, очна), «Проблеми післядипломної освіти педагогів: створення інноваційного середовища в регіоні» (Ужгород, 2012, очна); «Закарпатські Волошинські читання» (Ужгород, 2013, очна); «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Дрогобич, 2013, очна), «Розвиток сучасної природничо-математичної освіти: реалії, проблеми, якості, інновації» (Запоріжжя, 2013, очна), «Реформування освітньої системи в Україні в контексті євроінтеграції» (Львів, 2014, очна); «Педагогічні інновації у фаховій освіті» присвячена 70-й річниці кафедри педагогіки та психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, 2016, очна); «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи» (Дніпро, 2018, очна); «Педагогічні інновації у фаховій освіті» (Ужгород, щорічно 2013–2018, заочна);

– 7 регіональних та міжрегіональних науково-практичних конференціях, семінарах:

«Олександр Духнович – освітянин, вчений, громадський діяч» (Ужгород, 2008, очна), «В.О. Сухомлинський – видатний педагог, гуманіст, новатор» (Ужгород, 2013, очна); «Проблеми післядипломної освіти педагогів: реалізація компетентнісної парадигми в освіті як основа суспільного розвитку» (Ужгород, 2015); «Духовні провідники Закарпаття XX–XXI століття: проблеми епістемології» (Ужгород, 2015, очна); «Духовно-

естетичний розвиток особистості у контексті євроінтеграційних процесів» (Ужгород – Київ – Миколаїв, 2016, очна), «Використання краєзнавчих матеріалів у процесі викладання суспільно-гуманітарних та художньо-естетичних дисциплін» (Ужгород, 2017, очна); «Християнська етика: досвід, проблеми, перспективи» (Ужгород, 2018, очна).

Кандидатська дисертація на тему «Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919 – 1939 рр.) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки була захищена у 2006 р. в Житомирському державному університеті імені Івана Франка. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської не використовувалися.

Публікації. Основні наукові положення дисертаційного дослідження опубліковано в 41 наукових працях, серед яких: 1 одноосібна монографія, 3 розділи у колективних монографіях (1 – за кордоном), 25 статей у провідних наукових фахових виданнях України, з них 14 у виданнях, віднесених до міжнародних наукометричних баз даних, 4 статті у зарубіжних наукових виданнях; 9 статей і тез у збірниках матеріалів конференцій та збірниках наукових праць; 1 навчально-методичний посібник.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел (1034 найменувань, з них 57 – іноземними мовами), 21 додаток. Роботу ілюстровано 3 таблицями і 4 рисунками. Основний текст дисертації викладено на 362 сторінках, загальний обсяг роботи становить 584 сторінок.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія та джерела

Становлення та розвиток Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, діяльність греко-католицького духовенства і чернецтва у культурно-освітньому й суспільно-політичному житті закарпатців другої половини XVII – першої половини XX ст., їх безпосередні взаємини з представниками галицького й наддніпрянського духовенства, виховні орієнтири діяльності греко-католицького кліру частково знайшли відображення у працях істориків, істориків церкви, педагогів, філософів, релігієзнавців, культурологів, мистецтвознавців, політологів, філологів. Водночас приналежність науковців до тієї чи тієї національності, сповідування авторами певних ідеологічних поглядів та політичних доктрин накладали відбиток на їхні наукові дослідження. Відтак в історіографії проблеми умовно виділимо три основні етапи, що базуються на хронологічно-проблемному підході:

1) кінець XVIII – перша половина XX ст. – формування та розвитку перших узагальнювальних досліджень з історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, до якого належать праці як вітчизняних (місцевих закарпатських, галицьких, наддніпрянських), так і зарубіжних (російських, чеських, словацьких, угорських, австрійських) науковців;

2) післявоєнний період (1947–1991) пов’язаний із приєднанням Закарпаття до Радянського союзу, ліквідацією Мукачівської греко-католицької єпархії та її ієрархів, переходом греко-католицьких вірників до «катакомбної церкви». До цього періоду відносимо праці радянських і діаспорних дослідників, що мали кардинально протилежні погляди на ідеологічні та методологічні засади дослідження обраної проблеми;

3) сучасний етап (1991 – до сьогодення), якому притаманний плюралізм наукових підходів і методів до вивчення питань історії церков, зокрема й Греко-Католицької Церкви, що зумовлено її легалізацією на державно-правовому рівні.

Водночас, розглядаючи історіографію питання про функціонування Мукачівської греко-католицької єпархії як виразника Греко-Католицької Церкви на закарпатських землях досліджуваного періоду, не потрібно забувати, що застосування класичного поділу на зарубіжних та вітчизняних учених щодо історії церкви є умовним. Адже визначення «вітчизняності» чи «зарубіжності» дослідника, враховуючи процеси еміграції, міграції, зміни кордонів держав, особливо у період XIX – першої половини XX ст., може бути лише відносним. Крім цього, ми зупинимося на аналізі найбільш ґрунтовних і репрезентативних наукових студій монографічного й дисертаційного характеру з огляду на велику кількість різнопланових за жанром і змістом статей, рецензій, оглядів, що містять епізодичні відомості або ж присвячені конкретній події чи постаті в історії і діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті.

Для першого періоду історіографії проблеми характерною є поява перших узагальнювальних праць з історії Греко-Католицької Церкви, що були написані місцевим духовенством наприкінці XVIII – початку XIX ст. До таких відносимо дослідження І. Базиловича [983] та М. Лучкая [553; 554], в яких подано інформацію щодо становлення Мукачівської єпархії, підписання Ужгородської унії, про боротьбу місцевого греко-католицького духовенства з егерськими єпископами за створення канонічної Мукачівської єпархії. Як слушно зауважує В. Фенич, «характерною особливістю церковної історіографії є апологізація історії Греко-Католицької Церкви, її місця і ролі в громадсько-політичному та культурному житті краю… В них (працях греко-католицьких священиків – *прим. Г. Р.*) міститься, хоч і не завжди критична, але багата фактичним матеріалом інформація, яка при розгляді чи не кожного питання доповнюється публікацією чисельних джерел з невеликими коментарями» [900,

с. 6]. Слід зауважити, що у названих вище працях представлена багата джерельна база, насамперед рукописні архівні матеріали та літописи, подано досить детальний аналіз поширення християнства на Закарпатті та серед інших слов'янських народностей Європи. Утім у них натрапляємо й на безпідставні твердження, наприклад, про прихід Ф. Корятовича на закарпатські землі із 40 000 руських людей [988, с. 167–168]. У ракурсі нашого дослідження цінними є відомості з праць І. Базиловича та М. Лучкая щодо ролі Мукачівської єпархії у культурно-освітньому розвитку закарпатського краю у XVII – першій половині XVIII ст. та перших писемних пам'яток краю.

Варто звернути увагу на перші фундаментальні дослідження П. Шафарика [947] та Я. Коллара [506] у галузі слов'янознавства, що дали поштовх до наступних мовознавчих та етнографічних обсервацій закарпатського регіону. У їхніх працях вперше з'явилася теза про національні ідеології слов'янських народів, передусім чеських і словацьких, що мають базуватися на принципі етнічної єдності, взаємності слов'янських ідей, утім зі збереженням власних релігійних традицій кожного народу. Зауважимо, що саме у працях П. Шафарика та Я. Коллара можна прослідкувати зародження панславістичних ідей (об'єднання слов'ян Австрійської імперії на засадах федералізму), що сприяли формуванню австрофільського і русофільського напрямів серед закарпатських науковців та громадських діячів другої половини XIX ст. Незважаючи на певний романтизм у їхніх теоріях, притаманний тогочасній європейській науці, головні положення їхніх досліджень стали ключовими у розвитку славістичних студій різних країн.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася появою більшої кількості праць з критичним аналізом історії й діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті крізь призму історії русинів (І. Дулішкович [417–419], О. Духнович [421; 422], Ю. Жаткович [439; 440], А. Кралицький [526–529]). Варто наголосити, що в науковому доробку цих авторів подані перші спроби наукового обґрунтування зв'язку закарпатських русинів із українцями, що населяли землі з іншого боку Карпат.

У своїй праці «Истинная історія карпаторосов или угорських русинов издана народолюбцем Александром Духновичем» О. Духнович зазначав, що «руський народ із слов'янами, болгарами і сербами населяв край Паннонії (тепер Угорщина, Словаччина, Румунія) перш, ніж сім скіфських вождів удерлися в Паннонію. Таким чином, ті руські люди, що з Лодомерії (Володимир-Волинь) й Галичини проникли в Паннонію разом з наведеними сімома вождями, не раніше прибули, а зненацька з'явилися та свої поселення заснували біля польських кордонів» [421, с. 24]. О. Духнович підтверджує гіпотезу тих дослідників історії Закарпаття, які стверджують, що край був заселений руським людом ще до приходу мадярських племен. Водночас він погоджується з тими дослідниками, які звертають увагу на переселення частини руського населення Галичини та Володимирії при переході мадярів через руські землі на Захід.

Про вплив української культури й освіти на розвиток закарпатського шкільництва ще у XVII ст. звернув увагу І. Франко. Він зауважував, що на Закарпатті впродовж XVII–XVIII ст. в основному переписувалися й перероблялися пам'ятки київської книжності, що побутували в Галичині й потрапили сюди через нечисленні контакти релігійних діячів. І. Франко відзначав: «В Карпатських горах і за горами, в Угорській Русі, куди не сягала течія нової творчості вже хоч би для того, що та творчість звичайно слабо розповсюджувалася і була прив'язана до певних тісних місць, лишилася власністю одної верстви і часто повставала і гибла з одною генерацією, тривали далі впливи старої української літератури XVII ст. Тут ще й до половини XIX ст. були популярні твори Транквіліона-Ставровецького (особливо «Перло многоцінноє» з його повістю про Антихриста), Степана Зизанія, Іоаникія Галятовського та інших київських учених. На взірець тих наших старших письменників писалися численні збірники проповідей, поучень, притч та повісток, державних у мові ще більше зближеній до народної з закраскою місцевого діалекту, укладалися пісні манерою «Богогласника (про матір Божу Повчанську)» [918, с. 12].

У тритомнику І. Дулішковича «Историческія черты Угро-русскихъ» [417–419] ґрунтовно розкрито як історію розселення русинів (українців) на закарпатських землях, так і внесок греко-католицьких єпископів Мукачівської єпархії у суспільний, культурний, освітній розвиток краю. У його досліджені звернено увагу на роль єпископів М. Ольшавського та І. Брадача у формуванні народного шкільництва. Ю. Жаткович удосконалив історичну концепцію своїх попередників щодо автохтонності руського населення на закарпатських землях [440]. Доречно зауважимо, що у його працях чітко вказано на приналежність закарпатських русинів до українського народу, а також акцентовано увагу на просвітницькій діяльності окремих Мукачівських єпископів (М. Ольшавського, А. Бачинського), що зробили значний внесок у розвиток освіти на Закарпатті. У працях А. Кралицького [526–528] багато уваги приділено вивченню впливу василіанських монастирів на духовний та культурно-освітній розвиток Закарпаття: заснування перших монастирських шкіл, короткий опис усіх василіанських монастирів краю, їх церковних і навчальних книг тощо.

Як видно, до кінця XIX ст. історіографія досліджуваної проблеми концентрувалася у працях закарпатських греко-католицьких священиків, які намагалися розширити коло своїх наукових інтересів через вивчення історії русинів (українців) та доведення їх автохтонності й етнічної спільності, показу тісних контактів закарпатців з іншими частинами українських земель. Водночас завдяки розвиткові наукових теорій, зокрема ідей чеського історика й політика Ф. Палацького (історичної боротьби національного слов’янського духу) [1010] та визначного українського історика, етнографа й педагога М. Костомарова (про народну історію як противагу державницькій) [522], було закладено підґрунтя до аналізу й інтерпретації ролі Греко-Католицької Церкви у культурно-історичному поступі Закарпаття.

Перша третина XX ст. охарактеризувалася зміною наукової картини світу, передусім переглядом романтичних теорій й усвідомленням необхідності відходу від описовості історичних і суспільно-політичних подій та зосередженням уваги на комплексному аналізі різних суспільно-культурних явищ, що впливали на розвиток суспільства. Яскравою ілюстрацією цієї тези є думка відомого сучасного історика Л. Зашкільняка, який відзначив, що «у XX ст. пройшли плідні дискусії з приводу теоретичних підстав історії, у ході яких були піддані аналізові різні етапи пізнання минулого і формування історичних знань. Теорія історії збагатилася важливими пізнавальними здобутками, котрі дозволили краще зрозуміти як ті положення, що єднають історію з іншими науками, так і особливості, які складають специфіку історичної науки як засобу пізнання світу» [458, с. 6].

У першій половині XX ст. історіографія нашого дослідження поповнилася працями як українських (Е. Бокшая [55], А. Волошина [109; 116; 121; 123; 127; 128; 131], В. Гаджеги [145–147], В. Гнатюка [165], І. Кондратовича [512–515], О. Мицюка [591–592], І. Панькевича [672–675], Г. Стрипського [45; 46; 858], так і зарубіжних (Ш. Бонкала [986; 987], А. Годинки [166; 167; 997–999], О. Петрова [701–703], Ф. Тіхого [867], В. Францева [920]) вчених. Усі вони торкалися широкого кола питань історії й діяльності Мукачівської єпархії, греко-католицьких монастирів, розвитку писемності й літератури на Закарпатті у різні історичні періоди.

Критичні дослідження Е. Бокшая [55], Ш. Бонкала [986; 987], А. Волошина [109], В. Гаджеги [149; 151], А. Годінки [997–999], І. Кондратовича [514], О. Петрова [701] значно поглибили історію Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в контексті з’ясування впливів галицького, наддніпрянського, російського, угорського й римського духовенства на розвиток певних ідеологічних течій у середовищі закарпатського греко-католицького кліру, формування їх культурно-релігійного світогляду, становлення громадянської позиції. У працях В. Гнатюка [165], І. Панькевича [674], Г. Стрипського [858], Ф. Тіхого [867], В. Францева [920]

зосереджено увагу на впливі місцевих греко-католицьких священиків на формування літературної й розмовної мови на Закарпатті у різні історичні періоди, з'ясуванні подібних і відмінних рис між русинською церковнослов'янською й розмовною мовою. Дослідження О. Мицюка стосувалися більше господарської історії василіанських монастирів на Закарпатті, утім ця історія тісно переплітається із формуванням культурно-освітніх осередків при монастирях, видавничою справою, різними статистичними відомостями про парафіян, їхній матеріальний стан, приналежність до релігійної громади тощо.

Водночас асиміляційні процеси закарпатських русинів (українців), що загострилися наприкінці XIX – початку XX ст., особливо мадяризація, вплинули на специфіку досліджень вказаних вище авторів. Зокрема, у працях Ш. Бонкалай А. Годинки спостерігаються тенденції до піднесення ролі угорців та Австро-Угорщини у культурно-освітньому та суспільному житті закарпатських русинів на різних історичних етапах, наголошується на тому, що саме вони сприяли поширенню християнства серед населення краю, його «окультуренню» та підвищенню рівня освіченості. Окрім того, Ш. Бонкало й А. Годинка, як симпатики тогочасної угорської влади, намагалися історично довести відірваність закарпатських русинів від решти українського народу, показати їх частиною угорського народу. Російські науковці О. Петров та В. Францев доводили приналежність закарпатських русинів до «великого» російського народу через дослідження давніх церковнослов'янських текстів, церковних грамот XVII–XVIII ст. різних архівних документів, що були частково вивезені із Закарпаття російськими науковцями до Російської імперії.

Зі свого боку, представники народовецького (українофільського) ідеологічного напряму на основі глибокого історіографічного, мовознавчого, етнографічного аналізу вказували на приналежність закарпатського автохтонного населення до українського народу. Так, Ф. Тіхий, аналізуючи літературну мову на території тогочасного Закарпаття, простежив складний

процес зародження національної самосвідомості, точніше, поступове позбавлення національного самоусвідомлення українців Закарпаття від «общерусской» складової [802, с. 160]; В. Гнатюк зазначав, що приналежність закарпатців-русинів до українців базувалася на мовній спорідненості та приналежності до однієї віри й церкви, що захищала їх від асиміляційних процесів [152, с. 330]. Утім варто підкреслити, що у всіх зазначених дослідженнях, більшою чи меншою мірою, було доведено важливу роль Греко-Католицької Церкви у пробудженні й формуванні національної свідомості закарпатських русинів, визначено позитивні і негативні наслідки діяльності окремих єпископів Мукачівської і Пряшівської єпархій у культурно-освітньому розвитку Закарпаття.

Післявоєнний період історіографії окресленої проблеми розглядаємо у двох ракурсах: діаспорної та радянської історіографії, представники яких проводили дослідження історії Греко-Католицької Церкви, зокрема й на Закарпатті, з діаметрально протилежних ідеологічних і методологічних позицій. Утім представникам обох історіографічних течій вдалося розширити проблемне поле та виявити головні напрями її діяльності у різних країнах світу. На передній план досліджень цього періоду виступили суспільно-культурні відносини Церкви з державними інституціями різних країн (діаспорна й радянська історіографія), благодійно-харитативна діяльність греко-католицького духовенства та його вплив на патріотичне виховання молоді (діаспорна історіографія), критика «антинародної» діяльності уніатства як на історичних закарпатських землях, так і на всій території України (радянська історіографія).

Діаспорна історіографія зазначеного періоду представлена монографічними дослідженнями істориків церкви (О. Барана [22–24; 980–982], М. Лацка [1003–1005], А. Пекаря [689–694], Дж. Слівки [1021; 1022]), що репрезентували закордонне греко-католицьке духовенство. Зауважимо, що у своїх роботах вказані вище дослідники опиралися не лише на перші праці з історії Мукачівської єпархії (І. Базиловича, М. Лучкая,

І. Дулішковича, В. Гаджеги) та низку історичних й науково-просвітницьких розвідок, що публікувалися у церковній періодиці, а ще й подали цінні матеріали про особливості взаємовідносин Мукачівської греко-католицької єпархії з Австрійською монархією, передусім у період її канонічного становлення, суспільно-культурну діяльність єпископів Мукачівської єпархії, використовуючи архіви Ватикану (О. Баран, М. Лацко, Дж. Слівка).

Слід також зазначити, що найбільш узагальненим та критично незаангажованим дослідженням є тритомна праця церковного історика, монаха ЧСВВ, професора А. Пекаря. Хоч у ній відсутні загальні висновки, усе ж зі змісту можна зрозуміти, що вона охоплює всі сфери життєдіяльності церкви та священиків, їх душпастирську роботу, дає панорамний огляд історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті.

Окремі аспекти дослідження культурно-освітньої діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті на певних історичних етапах висвітлено у монографічних працях чехословацьких дослідників радянської доби: І. Бойцури [984], А. Бондара та А. Чуми [54], М. Шмайди [958], М. Штеця [963]. Так, у студіях А. Бондара та А. Чуми освітня діяльність Греко-Католицької Церкви опосередковано досліджена крізь призму розвитку освіти, передусім парафіяльних шкіл, на Закарпатті і Східній Словаччині. У дослідженні І. Бойцури головну увагу зосереджено на формуванні національної ідентичності закарпатського і словацького народів у першій половині XX ст. М. Шмайда висвітлює окремі історичні аспекти культурно-просвітницької діяльності греко-католицького духовенства на етнічних українських територіях Чехословаччини. М. Штець заторкує питання особливостей розвитку літературної мови на Закарпатті та Східній Словаччині, внеску греко-католицького духовенства у боротьбу за мовне питання на початку XX ст.

Протилежні погляди щодо діяльності уніатських священиків мали радянські дослідники Н. Баженова [21], М. Болдижар [56], Д. Букович [70], Ю. Сливка [840], що обстоювали ідею «антинародної діяльності уніатства».

Утім варто зазначити, що ці вчені намагалися критично оцінити внесок греко-католицького духовенства у суспільно-громадський та культурний розвиток закарпатських земель у різні історичні періоди, аналізуючи широке коло проблем тогочасного закарпатського населення. Але висновки були зроблені однозначні – діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті мала реакційний характер, уводила в оману місцеве населення, сприяла антинародним тенденціям різних державних утворень, до складу яких входили землі історичного Закарпаття. Таким чином, релігія і церква були негативними явищами, що стали головною причиною «національної зради» [56, с. 195].

Сучасному періоду історіографії питання притаманні міждисциплінарність та комплексність, що передбачає застосування нових підходів до будь-якого дослідження. Методологічний плюралізм уможливив розширити когнітивні можливості пізнання проблеми історії Греко-Католицької Церкви, особливостей її діяльності через перенесення акцентів «із цивілізаційного бачення суспільства на менталітет – суспільну свідомість… спроможність провадити «діалог» з джерелом, задавати щораз нові питання і отримувати відповіді, здобуваючи з нього «приховану» інформацію» [458, с. 207–208].

Названу вище тезу яскраво ілюструють нові дослідження з історії церкви на Закарпатті, до яких можемо віднести напрацювання групи сучасних дослідників з Ужгородського університету, зокрема В. Фенича [833–838] та його учнів – Ю. Данильця [387], В. Кічери [496–499], О. Лешко [541], М. Майороші [563], О. Ферков [908–909], Д. Штерр [960]. Так, В. Фенич розглядає питання еклезіальної та національної ідентичності духовенства Мукачівської єпархії, торкається питання підготовки майбутніх душпастирів, детально обсервує історію церков ужгородської унійної традиції. В. Кічера досліджує проблематику заснування, функціонування та діяльності монастирів Чину св. Василія Великого у Мукачівській єпархії, розглядає питання підготовки і навчання послушників та монахів, їх

повсякденного життя. Ю. Данилець детально вивчає історію православної церкви на Закарпатті загалом і православних монастирів зокрема, а тому зачіпає період доунійної історії чернечого життя у монастирях. О. Лешко зосереджує увагу на діяльності протестантських громад Закарпаття та їх взаємовідносинах з католицькою і православною церквами. О. Ферков прослідковує вплив єзуїтів на становлення та розвиток освіти. Д. Штерр розглядає питання еклезіальної національної та соціальної ідентичності кліру та мирян Мукачівської греко-католицької єпархії, їх повсякденного життя на парафії, духовної формації кліру, впливу освіти та формації на подальшу долю душпастирів. М. Майороші у своїх нещодавніх розвідках намагається обсервувати підготовку духовенства у період репресій радянської влади, а також аналізує взаємовідносини духовенства Закарпаття та Галичини, особливо зосереджуючись на питаннях освіти духовенства «катакомбної церкви». Окремо варто звернути увагу на дослідження О. Ферков, що детально розглядає діяльність єзуїтських місій та заснування єзуїтських колегіумів на території історичного Закарпаття. Дослідниця також пояснює причини підтримки духовної освіти світськими правителями тогочасного Закарпаття та висвітлює проблематику релігійних конверсій знаті.

Що ж до сучасних зарубіжних дослідників, що так чи інакше торкаються історії Мукачівської єпархії чи її дочірніх церков, то варто виокремити групу словацьких дослідників – Ю. Градоша [179], Я. Кораніка [990; 991], С. Ленчіша [1006], Я. Цораніча [935], П. Штурака [1024]; угорських дослідників – Б. Пушкаша [475; 748; 749], Ж. Ботліка [988], Ф. Молнара [1009], Ю. Турок [1028], Л. Легези [1028], Ч. Фединець [993; 994] та ін.

Варто окремо зупинитися на дослідженнях, що побачили світ у Ніредьгазі з-під пера відомого історика І. Удварі [875; 876]. У них дослідник розкриває історію функціонування перших освітніх закладів освіти у Мукачівській єпархії, роль духовенства у процесах реформування освіти Габсбурзькою монархією, розглядає духовенство єпархії як ядро інтелігенції краю. Його наукові студії базуються на багатому джерельному матеріалі,

архівних документах, статистичних даних, переписах Австро-Угорщини різних періодів тощо, що зберігаються в архівах Угорщини, Чехії, Словаччини, Австрії.

У ракурсі нашого дослідження необхідно також звернути увагу на праці П. Маґочія [433; 558; 559] та І. Попа [433; 721; 723] як найбільш яскравих постатей у формуванні сучасного політичного русинства. Автори, використовуючи широку джерельну базу, фокусуються на так званому «політичному русинстві» як субдержавному національному рухові [594]. Тобто вони намагаються довести окремішність «русинського» народу, обстоюючи його регіональну ідентичність. Зазначимо також, що в їхніх працях акцентовано увагу на діяльності Греко-Католицької Церкви та формуванні національної свідомості закарпатського населення у різні періоди, де важливу роль відігравало греко-католицьке духовенство. Намагаючись виокремити русинів як «народ Закарпаття», названі науковці спробували відділити історіографію закарпатського народу від «історіографії етнополітичного і етнокультурного розвитку населення Закарпаття» [454, с. 19]. Утім для нашої дисертації праці П. Р. Маґочія та І. Попа становлять науковий інтерес з огляду на компаративні дослідження історії культурно-освітнього розвитку закарпатського краю в контексті західноєвропейських суспільно-культурних процесів, виявлення окремих цікавих фактів із життя і діяльності Мукачівських єпископів та греко-католицького духовенства регіону загалом, а також щодо можливості вивчення «міфологем» русинського руху на Закарпатті – первинних одиниць в ідеології русинства, що відбивають етнокультурні уподобання групи людей через їхні індивідуальні уявлення про еволюцію і сучасний стан життя регіону.

У розрізі дисертації звернемо увагу на суто історико-педагогічні дослідження сучасних науковців, у працях яких висвітлювалися окремі аспекти з історії і культурно-освітньої діяльності Греко-Католицької Церкви Закарпаття на різних історичних етапах. Історико-педагогічні дослідження становлення і розвитку закарпатської освіти знайшли відображення у

напрацюваннях О. Бенци [35], З. Ваколі [72], В. Герасимчука [162], В. Гомонная [169], М. Кляп [501], М. Кухти [533], Л. Маляр [566], Н. Марфинець [576], В. Росула [805], О. Фізеші [910; 911], П. Ходанича [925], Т. Цибар [831] та ін. Особливості освіти в полікультурному середовищі Закарпаття віддзеркалено у наукових працях О. Добош [409] та ін. Педагогічну та культурно-освітню діяльність громадських організацій на теренах Закарпаття відображено у дослідженнях М. Баяновської [27], Г. Шикітки [954], О. Яцини [976; 977]. Діяльність закладів професійної педагогічної підготовки у краї розглядали О. Грін [181], І. Дацків [393–395], О. Машталер [549], І. Розман [805], І. Фекети [897] та ін. Формування художньо-мистецького образу у педагогічному процесі досліджували С. Жупанин [444], І. Небесник [610; 612], Т. Росул [806], О. Юрош [969] та ін.

Науковцями Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти під керівництвом професора В. Химинця здійснено кілька монографічних історико-педагогічних досліджень, а саме: «Освіта Закарпаття» (автори – В. Химинець, П. Стрічик, Б. Качур, М.Талапканич) [611] та «Історія Ужгородської гімназії (1613–2013) (автори – В. Химинець, М. Басараб) [648].

Окремий аспект історіографії проблеми становлять праці, у яких обсервується діяльність (суспільно-політична, культурно-освітня, душпастирська) окремих єпископів Мукачівської та Пряшівської єпархій і закарпатських греко-католицьких священиків. Серед них виділимо наукові студії О. Барана [22], І. Задорожного [450], Д. Данилюка [388; 390], А. Михайлюк [590], А. Шлепецького [957] та ін., присвячені Мукачівському єпископу А. Бачинському. В. Фенич проаналізував взаємини П. Гойдича, Пряшівського єпископа, з Мукачівською єпархією на культурно-освітній та суспільній ниві [901]. У працях Д. Бендаса та С. Бендаса [30], М. Приймича [688], Л. Пушкаша [749] подано опис життя і діяльності єпископа Т. Ромжі. За роки незалежності України багатогранну спадщину А. Волошина, представника закарпатського греко-католицького духовенства,

досить ґрунтовно дослідили історики (М. Болдижар [56], І. Ванат [74], С. Віднянський [90], Д. Данилюк [389; 392], П.-Р. Маґочій і І. Поп [433]); мовознавці (Н. Венжинович та М. Кондор [82], М. Зимомря [463], В. Німчук [621], О. Мишанич [103] та П. Чучка [104]); політологи (М. Вегеш [26; 78; 463], В. Басараб [26], М. Токар [79]). Провідні педагогічні ідеї А. Волошина розкрито у працях Т. Беднаржової [28], В. Гомонная [168; 169; 463], М. Євтуха [437], В. Кеміня [168; 169; 468], М. Кляп [501].

Ґрунтовні монографічні й дисертаційні дослідження з історії, філософії та історії педагогіки Б. Боцюрківа [62], В. Лося [551], Г. Лужницького [552], В. Марчука [577], В. Пащенка [686], Ю. Щербяка [966] вирізняються глибоким аналізом різносторонньої педагогічної, культурно-просвітницької та суспільно-громадської діяльності Греко-Католицької Церкви в Україні на різних історичних етапах. Проте зауважимо, що в них окремо не розкрито діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, не вказано на безпосередні і постійні зв’язки греко-католицького духовенства краю із представниками Української Греко-Католицької Церкви, передусім Галичини та Поділля.

Таким чином, вищенаведені дослідження інституційної історії церкви залишили поза предметом наукових пошуків освітні та культурно-просвітні процеси на Закарпатті в контексті формування національної свідомості автохтонного руського (українського) населення, а також не узагальнюють усі зміни в освітній галузі, що відбувалися впродовж кількох останніх століть завдяки копіткій роботі греко-католицького духовенства на душпастирській ниві. Досі відсутнє комплексне міждисциплінарне дослідження з історії виникнення та функціонування релігійних закладів освіти на території історичного Закарпаття в досліджуваний період.

Як показав огляд історіографії проблеми, на сучасному етапі відбувається переосмислення ролі Греко-Католицької Церкви у суспільно-культурному житті українського народу, зокрема й закарпатців. Цей процес пов’язаний не тільки зі зміною ідеологічного та методологічного підґрунтя

наукових досліджень, а й із їх міждисциплінарністю, еволюцією наукових парадигм, розширенням соціокультурних традицій у галузі гуманітаристики. Зі свого боку, пошук ефективних методів та підходів до вивчення окресленої проблеми у всій її багатогранності вимагає опрацювання комплексу джерел, що дають змогу встановити всю повноту, достовірність й цілісність інформації про досліджувану проблему. Зазначимо, що джерельна база для студіювання історії греко-католицької спільноти Мукачівської єпархії є надзвичайно широкою як серед опублікованих, так і не опублікованих джерел, які різняться за видами (законодавчі, офіційні документи, звіти, наукові розвідки, періодика та ін.), повторюваністю (одиничні і масові), місцем і способом зберігання (архіви, бібліотечні фонди, Інтернет-ресурси, копії, препринти, оригінали тощо), хронологічно-географічною ознакою (країна, регіон, місцевість, історичні події та ін.) Тому для нашого дослідження найбільш відповідною є класифікація джерельної бази, розроблена сучасним українським істориком Я. Калакурою, що побудована за родово-видовим принципом:

1) документальні джерела: опубліковані й архівні (збірки документів, законодавчі акти, офіційні протоколи, звіти й програми різних організацій і товариств тощо);

2) оповідні або ж наративні джерела, що можуть бути друкованими і рукописними (монографії, дисертаційні дослідження, автореферати, статті, хроніки, навчальна й художня література, релігійні трактати, публіцистика та ін.);

3) періодичні видання (офіційні та неофіційні газетні й журнальні видання);

4) джерела особового походження (листування, спогади, мемуари, автобіографії тощо);

5) масові джерела (статистичні відомості, переписи, анкетування, прокламації та ін.) [484, с. 195–196].

Обрана нами класифікація джерельної бази дає змогу найбільш

репрезентативно й об'єктивно вивчити діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у хронологічних рамках дослідження, схарактеризувати її вплив на суспільно-культурний розвиток краю, формування національної свідомості закарпатського населення, показати її зв'язок з рештою частини українських земель на різних історичних етапах тощо.

До першої групи джерел відносимо опубліковані й архівні документальні джерела. Зокрема, при дослідженні діяльності й історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті вирізняються своїм значним масивом архівні рукописні матеріали, що зберігаються у Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) у м. Берегово та м. Ужгород. Серед останніх слід назвати фонди, що безпосередньо стосуються організації, структури, управління й різнопланової діяльності Мукачівської греко-католицької єпархії у різні історичні періоди (Ф 7. «Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород Угорського королівства», Ф. 151 «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород», Ф. 109 «Міністерство культу, шкіл та народної освіти Карпатської України, м. Хуст» Ф. 64 «Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево») та фондів, що пов'язані з освітньо-виховною та просвітницькою діяльністю греко-католицького духовенства на Закарпатті (Ф. 94 «Ужгородський бургомістр, м. Ужгород», Ф. 813 «Ужгородська греко-католицька чоловіча духовна семінарія, м. Ужгород», Ф. 225 «Рахівська греко-католицька парафія Мукачівської єпархії, м. Рахів», Ф. 336. «Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород», Ф. 596. «Скотарська народна школа, с. Скотарське Воловецького округу Березької жупи», Ф. 813 «Ужгородська греко-католицька чоловіча духовна семінарія», м. Ужгород., Ф. 1001 «Подкарпатское общество наук, м. Ужгород», Ф. 1044 «Ужгородський греко-католицький дівочий ліцей, м. Ужгород» тощо).

Опубліковані документальні джерела представлені здебільшого актовими та діловими документами єпископів Мукачівської єпархії. Вони найбільш повно віддзеркалюють інформаційні, документальні та хронікальні відомості про звернення церковних владик до закарпатського духовенства і

народу у різні часові проміжки. Єпископські звернення можна розділити на такі групи: послання, циркуляри, розпорядження. З нагоди християнських свят або важливих подій єпископи зверталися до духовенства та мирян у так званих Пастирських посланнях, у яких доносили історію виникнення події, знайомили зі значенням і рекомендували духовенству інтерпретації повчально-виховних можливостей християнських свят згідно з викликами часу. Головним завданням послань єпископів була допомога не завжди високоосвіченим духівникам провести на належному рівні святкову проповідь, організувати виховання і створити умови для духовного розвитку вірників. Традиційними були єпископські послання з нагоди Різдва, Великого посту та Великодня [222; 957].

Другу групу єпископських документів становлять циркуляри, зміст яких в основному стосувався духовенства і мав характер розпоряджень, обов'язкових до виконання [187; 203; 229; 251; 253; 278; 306; 311; 319; 320; 329; 334]. З часом термін «циркуляри» осучаснили новим – «розпорядження». Усі документи мали силу закону, поширювались на усіх членів єпархій. Зауважимо, що до наших днів дійшов циркуляр єпископа С. Ольшавського від 1733 р., виданий руською мовою, у якому кандидатам у духівники заборонялось висвячуватися у Мараморoського єпископа Д. Теодоровича у зв'язку з тим, що він залишався необ'єднаним [554, с. 236–237].

Слід підкреслити, що саме за керівництва Мукачівською єпархією А. Бачинського, єпископські циркуляри набули ознак систематичності. Двічі на рік духовенство отримувало розпорядження для подальшого розгляду та обговорення на своїх намісницьких соборах. Усі були зібрані в створеному ним же єпархіальному архіві, а частина навіть опублікована [693, с. 111]].

Друга група джерел – наративні опубліковані й рукописні матеріали – є найбільш репрезентативною у нашому дослідженні, адже охоплює значний масив праць монографічного й статейного характеру, художньої і навчальної літератури, публіцистики різних історичних періодів, включно із сучасними дослідженнями з обраної проблематики. Варто наголосити, що до цього

комплексу джерел належать також праці (наукові, науково-популярні, літературні, публіцистичні) закарпатського греко-католицького духовенства, що містять потужний просвітницько-виховний потенціал. Крім того, у них проаналізовано історію Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, окремі аспекти її діяльності, подано цікаву інформацію про різні віхи життя відомих представників закарпатського греко-католицького кліру. Праці останніх можемо розділити на історичні (Й. Базилович [983], В. Гаджега [145; 151–152], Ю. Гаджега [154], І. Дулішкович [417–419], О. Духнович [421; 422; 428], Ю. Жаткович [440], А. Кралицький [526; 527], М. Лучкай [553; 554]); етнографічні (Ю. Жаткович [439], В. Гаджега [146; 147], М. Лучкай [525], Є. Фенцик [907]); літературознавчі (С. Довгаль [410], О. Духнович [420; 430], Є. Сабов [817]); мовознавчі (А. Волошин [104, с. 151–217, 121; 123; 127], Є. Фенцик [907], І. Фогарашій [37]) дослідження, а також публіцистичні праці, що мають просвітницький та інформативний характер про історію церкви і душпастирську роботу священиків (В. Гаджега [147–150], А. Кралицький [528], В. Попко [724], Д. Попович [725–728], Є. Фенцик [903–906]; літературні та поетичні твори, які мають яскраво виражений виховний потенціал (А. Волошин [116; 128; 127], В. Ґренджа-Донський [180], Ю. Гаджега [153], О. Духнович [427; 428], Зореслав [464; 465], О. Павлович [662; 663], І. Сільвай [882], Є. Фенцик [903; 906] та ін.

Окремим блоком у цьому комплексі джерел виступає навчальна література, видана закарпатськими греко-католицькими священиками, що служила справі розвитку шкільництва краю та формуванню національної свідомості підростаючого покоління. До навчальної літератури відносимо абетки, граматики, словники, підручники з різних предметів, читанки, посібники та ін. Визначальну роль у створенні книг, навчальних посібників та підручників рідною мовою відігравало греко-католицьке духовенство, зокрема мукачівські єпископи, члени греко-католицьких товариств, монашого Чину Св. Василія Великого (А. Волошин [104; 109; 123; 131], Ю. Гаджега [153], О. Духнович [420; 430], М. Кондратович [515], І. Кутка [817], М. Лучкай [554],

Є. Сабов [817], К. Сабов [818], Є. Фенцик [84], Л. Чопей [873] та ін.). До сказаного вище слід додати, що навчальна література, укладена й видана закарпатським греко-католицьким духовенством у різні періоди, була важливим засобом культурно-освітнього розвитку місцевого населення, особливо молодого покоління, сприяла підвищенню рівня культури, й інтелектуальної сфери в регіоні. Базуючись на церковнослов'янській, а згодом на народній мові, навчальні книги й підручники були вагомою складовою у формуванні національної свідомості молоді, яка через мову усвідомлювала свою етнонаціональну приналежність до руського (українського) народу.

Суттєво доповнюють джерельну базу нашої роботи дисертаційні дослідження сучасних науковців, що стосуються морально-релігійного й національно-патріотичного виховання дітей та молоді у різних регіонах України на різних історичних етапах. Так, у дисертації Г. Котломанітової «Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.» здійснено історико-педагогічний аналіз еволюції релігійного виховання в історії шкільної освіти України (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.). Офіційна педагогічна доктрина другої пол. XIX – поч. XX ст. базувалася на релігійно-монархічних ідеологічних засадах. Це підтверджено низкою законоположень у галузі народної освіти (Шкільні закони 1864 р., 1874 р., Правила про церковнопарафіяльні школи (ЦПШ) 1884 р. та ін.). Російський уряд співпрацював із Духовним відомством, підтримуючи розвиток церковної школи, надаючи їй державне фінансування. Вимоги до підготовки та подальшої професійної діяльності вчителя визначалися державно-релігійною ідеологією. Погляди громадськості, ставлення різних груп суспільства до Церкви, релігійного виховання були неоднаковими, інколи навіть протилежними: від необхідності посилити морально-релігійне виховання молоді до вимог світськості освіти, відокремлення школи від Церкви [525].

У роботі О. Костюк «Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.)» доведено, що започаткування та розвиток

релігійної освіти на Волині у XIX – на початку XX ст. зумовлювалися об'єктивними суспільно-політичними передумовами: надання Волині статусу російської провінції у рамках запровадження загальноросійського внутрішнього устрою; утворення нової православної єпархії (1795) у результаті приєднання волинських земель до Російської імперії (1793–1795) та відкриття великої кількості православних парафій у зв'язку із забороною Греко-Католицької Церкви, що сприяло заснуванню низки православних початкових і середніх релігійних освітніх закладів російськими [523].

У дисертаційному дослідженні І. Ковальчук «Моральне виховання учнів українських шкіл Буковини (друга половина XIX – початок XX століття)» доведено, що моральне виховання українських школярів Буковини цього періоду зумовлене тогочасними політичними, соціальними та культурними реаліями. Мета і завдання світської та релігійної освіти визначалися потребами розвитку національної свідомості молоді і постулатами церкви [504]. Основні віхи еволюції теорії та практики релігійно-морального виховання у Західному регіоні України як конкретно-історичного явища, детермінованого комплексом суспільних чинників, виокремлено у наукових розвідках І. Стражнікової [856; 857]. Сучасні моделі співпраці освітніх закладів, громадськості та церковних інституцій у розв'язанні педагогічних проблем представлені у дослідженні І. Мищишин [595]. Специфіку роботи духовних освітніх інститутів, що полягає у конфесійних особливостях підготовки священнослужителів для потреб Церкви, розкрито у дисертації А. Кислого «Релігійна освіта в Україні як чинник формування суспільної моралі» [495]. На думку автора, провідним завданням духовної школи є підготовка священика до діалогу в поліконфесійному і плюралістичному суспільстві.

Третю групу джерел становлять періодичні видання досліджуваного періоду, на сторінках яких публікувалися різноманітні статті, літературні твори, звіти товариств й організацій, подавалися короткі відомості про суспільно-культурне життя закарпатського населення, рівень освіти,

просвітницьку діяльність священиків тощо. У цьому ракурсі акцентуємо вагоме значення для національної самоідентифікації закарпатських русинів (українців) періодичних видань греко-католицького духовенства, які зазвичай виходили як офіційні органи священицьких товариств «Литературноє заведение св. Іоана Крестителя» спілка «Общество св. Василія Великого», товариство Катехитів, «Общество св. Атанасія», Місійне товариство св. Йосифата, Центральна Канцелярія Оборони Віри, «Апостольство св. Кирила і Мефодія», «Общество імені Олександра Духновича», «Товариство українських греко-католицьких священиків» та ін.

Так, друкованим органом товариства «Общество св. Василія Великого» був тижневик «Світ», сторінки якого відображали широкий спектр релігійної тематики та проблем освітнього розвитку закарпатців, зосібна, дискутувалися питання ідентифікації місцевого населення на предмет національності, мови, релігії. Редакційну колегію видання створено викладачами Ужгородської греко-католицької гімназії професорами К. Сабовим, Ю. Ігнатковим, Ф. Кімаком. Аналіз змістового наповнення «Світу» свідчить про розміщення цінних історичних та етнографічно-культурних досліджень місцевих авторів А. Кралицького, М. Лучкая, І. Пастелія, І. Орлая, І. Сільвая, Є. Фенцика, які переконували читачів в одвічності слов'янського походження місцевого населення, його мови, культури.

Журнал «Листок» був органом друку місцевого греко-католицького духовенства, який пропагував «церковно-християнское вероучение». При аналізі змісту видання стає очевидним, що перший рік у ньому друкувалися твори виняткова церковної тематики, які пропагували християнське віровчення, відстоювали церковні догми, на його шпальтах велась полеміка з матеріалістами та атеїстами. Це – недільні та святкові проповіді, статті про актуальні церковні справи, етнографічні та історичні розповіді.

Змістове наповнення часопису збагатилося за десятиліття (1886–1896) після залучення до співпраці А. Кралицького, О. Митрака, Т. Злоцького, Ю. Жатковича, О. Петрова. У ньому з'явилися статті історичної, краєзнавчої,

етнографічної, фольклорної тематики. Зацікавлення викликає дослідження «Очерк угро-русской писемности» (1892–1896). Читачам репрезентовано творчість відомих закарпатських письменників В. Довговича, О. Духновича, А. Балудянського, С. Мустяновича, І. Дулішковича, О. Павловича, Ю. Венеліна, А. Кралицького, О. Митрака, М. та О. Гомічкових, І. Чурговича, І. Рошковича, А. Чопея, К. Сабова, П. Азарі, І. Сільвая, В. Кімака. Також без підпису подані матеріали про видатних діячів О. Духновича, А. Бачинського. За дослідженнями В. Керецмана, автором цих публікацій міг бути редактор духовно-літературний журналу Є. Фенцик [494, с . 41]. Офіційним друкованим органом «Общества св. Василія Великого» була газета «Наука», яка відіграла значну роль у культурному розвитку краю. Змінюючи свій статус, вона витримала різні суспільно-історичні трансформації в період 1897–1902 рр. і стала першим періодичним виданням краю, якому вдалося на належному рівні здійснювати виховання карпаторуського суспільства і поширювати знання не тільки серед інтелігенції, а й простого народу [143, с. 48].

Окремо варто виділити періодичні видання, що містили важливі дані з історії церкви та шкільництва. Так, одним з найбільш інформативних був журнал «Душпастир». Саме цей часопис слугував для кліру комунікативною основою в єпархії, адже публікувало не тільки офіційні розпорядження єпископів, а й значну кількість листів від простих священиків, що просили порад у тих чи тих складних ситуаціях. Передбачалося, що «Душпастир» стане фаховим виданням Товариства Катехитів, заснованого єпископом Антонієм (Паппом) та очолюваного о. Ю. Григашієм. Слід зауважити, що однією із проблем часопису була його неперіодичність, що не могло не позначитися на популярності. Адже розпорядження та оголошення для священиків, що були видані наприкінці одного з місяців, могли бути вміщені в журналі кілька місяців потому. Така сама ситуація була і з текстами проповідей, які публікувалися із запізненням і не узгоджувалися з церковним календарем, а тому втрачали для пастиря, що хотів підготуватися до зустрічі з паствою заздалегідь, актуальність. Утім ідея створення журналу як

окремого друкованого видання для культурно-просвітніх та душпастирських потреб місцевого духовенства, була актуальною й на часі з огляду на його методичну, дорадчу, просвітню функції.

Серед джерел особового походження, що складають четверту групу, виділимо листування закарпатських священиків та єпископів із представниками духовенства різних єпархій і митрополій, громадськими й політичними діячами, освітянами та ін. Вони зберігаються в архівних фонах Закарпатської області [245; 262; 264; 265; 275; 277; 292; 295; 302; 312; 316; 324; 328; 337; 340; 344; 347; 350; 378; 381; 384; 386], та опубліковані у різних періодичних виданнях, збірках, монографіях [19; 450; 682; 867; 957]. Для нашого дослідження важливими є також спогади й автобіографії учасників освітньо-виховного процесу, що збережені в епістолярії, щоденниках, опублікованих мемуарах, публіцистичних статтях: М. Бендася [34], А. Волошина [133], В. Гаджеги [152], Ю. Гаджеги [153; 154], В. Ґренджі-Донського [180], О. Духновича [410], О. Ільницького [470; 471; 473], В. Ларя [535], В. Шандора [946] та ін.). Незважаючи на те, що вони можуть вирізнятися певним суб'єктивізмом, усе ж слугують вагомим джерелом для з'ясування особливостей діяльності греко-католицьких священиків на просвітній та культурно-освітній ниві, виявлення напрямів їх душпастирської роботи, взаємин греко-католицького кліру Закарпаття із тогочасною владою та громадськістю тощо.

Останню, п'яту, групу джерел становлять статистичні відомості, переписи, анкетування, прокламації, інформаційні бюлетені та звіти закладів освіти різних рівнів і форм власності, культуро-освітніх і педагогічних Товариств, що діяли на території історичного Закарпаття впродовж досліджуваного періоду [185; 309; 448; 479; 574; 633; 758; 769; 928]. Масові джерела викликають зацікавлення у контексті аналізу відомостей про особливості становлення та розвитку Мукачівської і Пряшівської єпархій, що була виокремлена з Мукачівської у 1818 р., кількості їхніх вірників та парафій, монастирських і парафіяльних шкіл тощо. Особливої уваги

заслуговують статистичні дані щодо порівняльного аналізу в різні роки збільшення чи зменшення кількості народних шкіл у період переломних моментів в історії Закарпаття (приєднання закарпатських земель до Австрійської імперії, створення Австро-Угорщини, перехід Закарпаття до складу Чехословаччини, наступна окупація Закарпаття гортіївською Угорщиною, а згодом приєднання до СРСР), що яскраво ілюструють ставлення різних урядів до культурно-освітньої діяльності Греко-Католицької Церкви, мовного питання, релігійної й етнічної толерантності.

Отже, проаналізована джерельна база свідчить про її різноплановість та репрезентативність, що дає змогу провести ґрунтовне дослідження культурно-освітньої, організаційно-педагогічної й просвітньої діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті (1646–1947). Слід також зазначити, що ми намагалися використовувати найбільш репрезентативні джерела, адже не мали на меті створювати всеохопливий та детальний огляд джерел з означеної проблематики, оскільки це надскладне завдання може стати окремим предметом узагальнювального дослідження.

1.2. Національна свідомість і духовний світ особистості у вихованні дітей та молоді як педагогічна проблема

На сучасному етапі наукових досліджень аналіз понятєвого й категоріального апарату займає чільне місце з огляду на обрання конкретного методологічного інструментарію, визначення витоків досліджуваного явища, обсервування джерел тощо. У нашому дослідженні ключовими поняттями є: «націоналізм», «національне виховання», «патріотичне виховання», «національна самосвідомість», «духовність», до складу яких входять суміжні поняття і терміни (наприклад, «національна свідомість», «національний виховний ідеал», «духовна культура», «національні цінності», «духовні цінності» та ін.), що більш повно розкривають їхню сутність і зміст. Водночас зауважимо, що названі поняття й категорії були предметом різних спеціальних

наукових досліджень. Відтак до їх тлумачення застосувалися різноманітні підходи й методи і водночас на кожному історичному етапі домінували певні суб'єктивні погляди щодо того чи того поняття. Тому для кращої репрезентативності розробки понятєвого апарату дослідження ми звернемося не тільки до педагогічних, а й політологічних, історичних, культурологічних, філософських праць, у яких перелічені вище категорії проаналізовані з урахуванням методологічного плюралізму, що приводить до багатогранності, а почасти й до контраверсійності, тлумачень окремих понять.

Серед таких дискусійних тлумачень на перший план виступає поняття «націоналізм», що у сучасному науковому дискурсі має різні смислові навантаження залежно від того, як його трактують ті чи ті ідеології, теорії, політичні системи тощо. Понад те, у різних країнах забарвлення слова «націоналізм» може суттєво відрізнятися. Для прикладу, якщо в англійській мові воно має цілком нейтральне значення, інколи термін навіть ототожнюється з патріотизмом [1007, с. 1093], то в країнах пострадянського простору і в країнах Східної Європи він має досить негативну конотацію.

Зокрема, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2001) подається таке тлумачення: 1) націоналізм – «це ідеологія й політика, яка проповідує зверхність національних інтересів над загальнолюдськими, панування однієї нації за рахунок пригнічення іншої, розпалює ворожнечу, 2) рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу проти іноземних гнобителів, 3) рух за збереження і розвиток національної традиції, культури, мови, літератури, мистецтва та ін.». Націоналізм у широкому розумінні цього терміна означає «ототожнення себе з власною національною державою». А нація – це «конкретна історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою, територією, внутрішніми економічними зв'язкам, певними рисами культури й характеру». Відтак національність – це «належність до якої-небудь нації» [81, с. 744].

У «Політологічному енциклопедичному словнику» зазначено, що «націоналізм» – це теорія і практика етнічних і соціально-політичних

відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного і духовно-культурного розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології та специфікою довколишнього соціосередовища» [714, с. 736]. У ньому ж додано, що самоідентифікація суспільства може відбуватися на двох рівнях – етнічному і національному. Залежно від домінування рис одного з рівнів відбувається негативний (руйнівний) або позитивний (творчий, прогресивний) прояв націоналізму у розвитку того чи того суспільства. Зосібна, за часів СРСР, коли домінувала ідеологія інтернаціоналізму, націоналізм трактувався однобоко – з точки зору лише його етнічного варіанта, що призвело до негативного сприйняття цього явища. Водночас руйнування великих колоніальних держав сприяло утвердженню націоналізму як важливого чинника державотворчого процесу, протистояння асиміляційним процесам. Відтак він розглядається як підґрунтя патріотизму, необхідна складова державної свідомості суспільства.

Слід підкреслити, що інколи терміни «національність», «народ», «національна група» вважають взаємозамінними. Проте тут існує й різниця, яка полягає у тому, що люди певної національності ясно усвідомлюють спорідненість між собою і людьми такої ж національності, як і вони. Це усвідомлення називають національною свідомістю, і тільки її наявність приводить до перетворення етнічної групи на національність [558, с. 18]. Слід також зауважити, що термін «народ» етимологічно походить від грецького ethnos, і меншою мірою зараз пов'язується із латинським natio, яке досить часто співвідноситься з націоналізмом й ототожнюється з великою групою людей, які мають спільне коріння. Загалом буття народу має природний особистісний вимір (духовний, суб'єктний), який є двоступеневим. Це означає, що народ – не тільки частина природи і світу, але й суб'єкт ідей, вартостей, релігій, культур. З вищесказаного випливає, що освічені, розумні, вільні особистості є важливим

чинником формування національної свідомості, адже народ не стає народом відразу. Спочатку він повинен усвідомити, ким він є. Значною мірою цьому сприяє духовна сфера, яка, по суті, визначає моральні устої його родинного і суспільного життя. Передовсім народ є величиною людського та релігійного, культурного, а політика та економіка – другорядними величинами.

Варто наголосити, що у польській мові слово «націоналізм» вживається як у сенсі ціннісної ідеології, і як прикметник «національний» (народний) – у значенні національний (національна політика (polityka narodowa)). Досить часто у науковому дискурсі натрапляємо відродження такого поняття, як етнонаціоналізм, що означає ідентифікацію себе з власною етнічною групою, яка трактується як основне джерело тотожності.

Хоча націоналізм та етнонаціоналізм є спорідненими ідеологіями, кожна з них дещо по-іншому впливає на виховання. На противагу етнонаціоналізму, який обмежується конкретною етнічною чи расовою групою, націоналізм відіграє істотну роль у створенні національних держав, будить почуття приналежності до ширшої спільноти або народу. Націоналізм був рушійною силою державотворчих процесів і приводив до того, що люди переставали ідентифікувати себе винятково зі своєю територіальною спільнотою і знаходили почуття тотожності з національною державою.

Етнонаціоналізм може увійти у конфронтацію із ширшою спільнотою (нацією, народом), позаяк у ньому почуття етнічної окремішності поєднується з націоналістичними тенденціями, що часто породжує прагнення певної етнічної групи створити незалежну національну державу. Підтвердженням цьому є зростання у різних країнах світу автономістичних сепаратистських настроїв, які досить часто провокують політичні, економічні і військові конфлікти. Такі тренди сучасної етнонаціональної політики як з боку етнічних груп, так і національних держав, де посилюється націоналістична складова, актуалізують проблему формування національної свідомості майбутнього покоління у межах національних держав.

Сучасний світ – це розмаїта палітра ідентичностей, де, крім традиційних (етнічних, релігійних, соціальних, політичних та ін.), які визначають основні засади нації та державотворення країни, з'являються й модерні ідентичності, основу яких складають аксіологічні підходи щодо формування нових життєвих сенсів не тільки в окремо взятому середовищі, суспільстві, країні, але й у світі. Сьогодні країни об'єднуються не тільки через спільність інтересів політичних, військових, культурних, але й світоглядних, що визначаються через вартості, які є для них спільними і засадничими.

Таким чином, вони (країни) ідентифікують себе як носії цих вартостей. Більшість конфліктів й військових протистоянь у сучасному світі виникає через конфлікт системи вартостей, який полягає у цивілізаційному розколі, політичному, релігійному, економічному тощо, коли порушуються права одних (особистостей, народів, спільнот, держав) задля блага інших. Водночас будь-яка держава намагається культивувати свої ідентичності, які, по суті, і визначають її буття. Адже якби українці не усвідомлювали себе нацією, народом, то, очевидно, що такої держави, як Україна, не було б на мапі світу (як це й було у різні періоди її історії).

Важливою у цьому аспекті виступає національна ідея, яка об'єднує народ, відображає його головні інтереси, визначає напрям розвитку суспільства загалом. У «Філософському енциклопедичному словнику» натрапляємо три значення тлумачення поняття «національна ідея»: 1) «важлива для суспільства ідея будь-якого змісту, що одержала підтримку більшості громадян і яка, на їхню думку, сприяє громадянському єднанню; 2) ідея нації; 3) особливості національної свідомості, що проявляється в усвідомленні місії усієї нації, її призначенні, розумінні національного ідеалу» [916, с. 413].

На думку сучасних дослідників (О. Ситник), національна ідея є формою ментального осягання нацією своїх характерних особливостей темпераменту, звичок, нахилів, традицій і звичаїв, тобто культури й історії, а також ставлення до інших народів, народностей і націй [833, с. 147–148]. Відтак національна ідея

відбиває загальні й специфічні культурно-національні риси (мову, культуру, народні традиції, ціннісні орієнтації тощо) певного народу, який прагне саморозвитку та самовдосконалення у цивілізаційному поступі людства. Таким чином, національна ідея складається із двох основних компонентів: історичного минулого як підґрунтя життєздатності нації (історичної спільності людей на основі спільної культури, мови, приналежності до однієї території, суспільно-економічних відносин) та «змінної» складової, що сприяє модернізації нації [833, с. 151]. Слід зауважити, що завдяки останній ми можемо спостерігати розвиток суспільства і нації, виявляти позитивні зміни (утвердження незалежності держави, піднесення української мови, вивчення історичного минулого, забороненого тоталітарним режимом тощо) й негативні наслідки (військові дії, що призвели до руйнування Української держави на початку XX ст., голодомор, заборона української мови та ін.) в історії українського народу. Отже, ці зміни надають національній ідеї певного ідеологічного забарвлення. Тому однозначно стверджуємо, що національна ідея тісно пов’язана з політично-суспільною та культурно-освітньою сферою суспільного буття, є виразником національної самосвідомості особистості та свідомості нації загалом.

У нашому дослідженні поняття «національна самосвідомість» посідає чільне місце і потребує детальнішого аналізу в контексті виявлення відмінностей між поняттям «національна свідомість». Так, у «Політологічному енциклопедичному словнику» вказано, що «національна свідомість» – це «сукупність соціальних, економічних, політичних, моральних, етичних, філософських, релігійних поглядів, норм поведінки, звичаїв і традицій, ціннісних орієнтацій та ідеалів, які відображають особливості життєдіяльності націй і народностей. Включає в себе цінності як внутрішньонаціональних, так і міжнаціональних відносин» [714, с. 390–391].

В авторських тлумаченнях сучасних науковців «національна свідомість» розглядається як усвідомлення своєї етнічно-національної приналежності, окремішності від інших народів на підставі власної культури, духовності,

усвідомлення власної національно-державної спільності (С. Вітвицька [93, с. 35]); ототожнення себе з певною спільнотою, її цінностями, історією, державно-правовими інституціями (Г. Редькіна [757,с. 53]); «складне полі-структурне утворення включає теоретичні, буденні, масові та елітні запозичені й асимільовані ідеї, настанови, прагнення, культурні набутки, що утворюють духовний універсум нації» (Н. Чабан [936]).

Зі свого боку, під «національною самосвідомістю» академік Ю. Бромлей розуміє сукупність уявлень нації та окремого індивіда (представника) цієї нації про самого себе, про інтереси, цінності та орієнтири суспільства, ставлення до інших національностей [67, с. 57]. У дисертаційному дослідженні А. Фрідріх доходить висновку, що національна самосвідомість – це «складне соціально-психічне утворення особистості, що є самоусвідомленням причетності до нації, готовності сумлінно й творчо працювати на благо Вітчизни, зміцнювати єдність свого народу, Українську державу» [921, с. 6]. Водночас Є. Зелінська зазначає, що національна самосвідомість – це динамічний складник самосвідомості особистості, який формується зі специфічних рис усвідомлення нею своєї приналежності до певної нації, її духовної культури й історії і водночас вона (національна самосвідомість) сприяє усвідомленню власної неповторності й культурно-історичної та державної соборності [461].

У сучасних енциклопедичних словниках та довідкових виданнях «національна самосвідомість» трактується як індивідуалізована форма, у якій відображено ступінь засвоєння окремих елементів загальної національної свідомості окремою особистістю [714, с. 390–391]; як самоідентифікація особистості, що знаходить вираження через усвідомлення своєї приналежності до поліетнічної нації, розумінні традицій, культури, історії власного народу, осягненні національних цінностей, мови, спільного історичного минулого [173, с. 229–230]; як соціально-етнічні уявлення людини про правові, політичні, моральні та інші норми в процесі розвитку нації, завдяки яким людина виокремлює себе серед інших націй [423, с. 470].

Водночас у них зазначено, що національна самосвідомість може бути виражена на рівні певної спільності (групи, класу, нації тощо), а отже, набирає суб'єктного характеру, оскільки за її допомогою відбувається процес актуалізації життєдіяльності нації. Саме національна самосвідомість сприяє усвідомленню нацією себе як суб'єкта колективної діяльності.

З вищенаведеного можемо зробити висновок про розмежування аналізованих понять. Передусім різниця полягає у їх змісті. Так, для національної самосвідомості більшою мірою характерні саморефлексія, тобто оцінка себе як носія певних національних цінностей та культури, які склалися у процесі тривалого історичного розвитку, самореалізація у соціумі (практична діяльність), що складається з різних національних спільнот. Натомість національній свідомості притаманне формування уявлень й образів про власну націю та інші нації крізь призму власного етносу. Відмінності між поняттями «національна свідомість» та «національна самосвідомість» виявляємо і на рівні форми. Тобто для національної самосвідомості характерними є індивідуалізована (окремий індивід) та спільна (національна спільність) форми, тоді як для національної свідомості – тільки колективна (нація). Крім цього, різницю можна побачити і на рівні емоційного сприйняття. Передусім йдеться про те, що свідомість спрямована на об'єктивний світ (суспільно-політичні, економічні, освітні реалії, здобуття знань про свій народ, його історію й культуру), а самосвідомість – на внутрішній світ людини (її переживання, оцінки, судження, думки тощо). Тому національна свідомість функціонує на теоретико-суспільному рівні, а національній самосвідомості більше притаманний пізнавально-ціннісний та діяльнісний підходи.

На основі аналізу філософської, педагогічної й психологічної літератури, можемо дійти висновку про різноплановість підходів до визначення окресленої категорії, в основу яких покладено певні специфічні критерії та параметри, а також змістове наповнення. На нашу думку, поняття «національна самосвідомість» потребує ширшого трактування. Тому пропонуємо таке визначення: *національна самосвідомість* – це система

соціально-психологічних уявлень, ідей, сукупність знань і поглядів індивіда про національно-духовні цінності, культуру, історію, традиції свого народу; його саморефлексія, тобто процес пізнання себе як носія цих етно-національних цінностей, їхня актуалізація у соціумі і водночас формування образів та уявлень про інші етноси на основі власних знань про історичний розвиток свого етносу.

Отже, з'ясувавши сутність понять «національна свідомість» та «національна самосвідомість», робимо висновок про важливість формування національної самосвідомості та свідомості у підростаючого покоління. Розроблена нами структурно-змістова модель формування національної самосвідомості представлена на рис. 1.1.

Як видно з представленого рисунка, у процесі формування національної самосвідомості ключова роль відводиться вихованню. Слід наголосити, що серед українських інтелектуалів, які особливо гостро відчували необхідність формування національної свідомості молоді, був І. Франко, який у праці «Поза межами можливого» наголошував: «Ідеал національної самосвідомості в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що з нашої перспективи, поза межами можливого.

Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його осущення, лежать просто – таки під нашими ногами і тільки від нашої свідомості того ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи може звернемо на зовсім інші стежки» [919, с. 284].

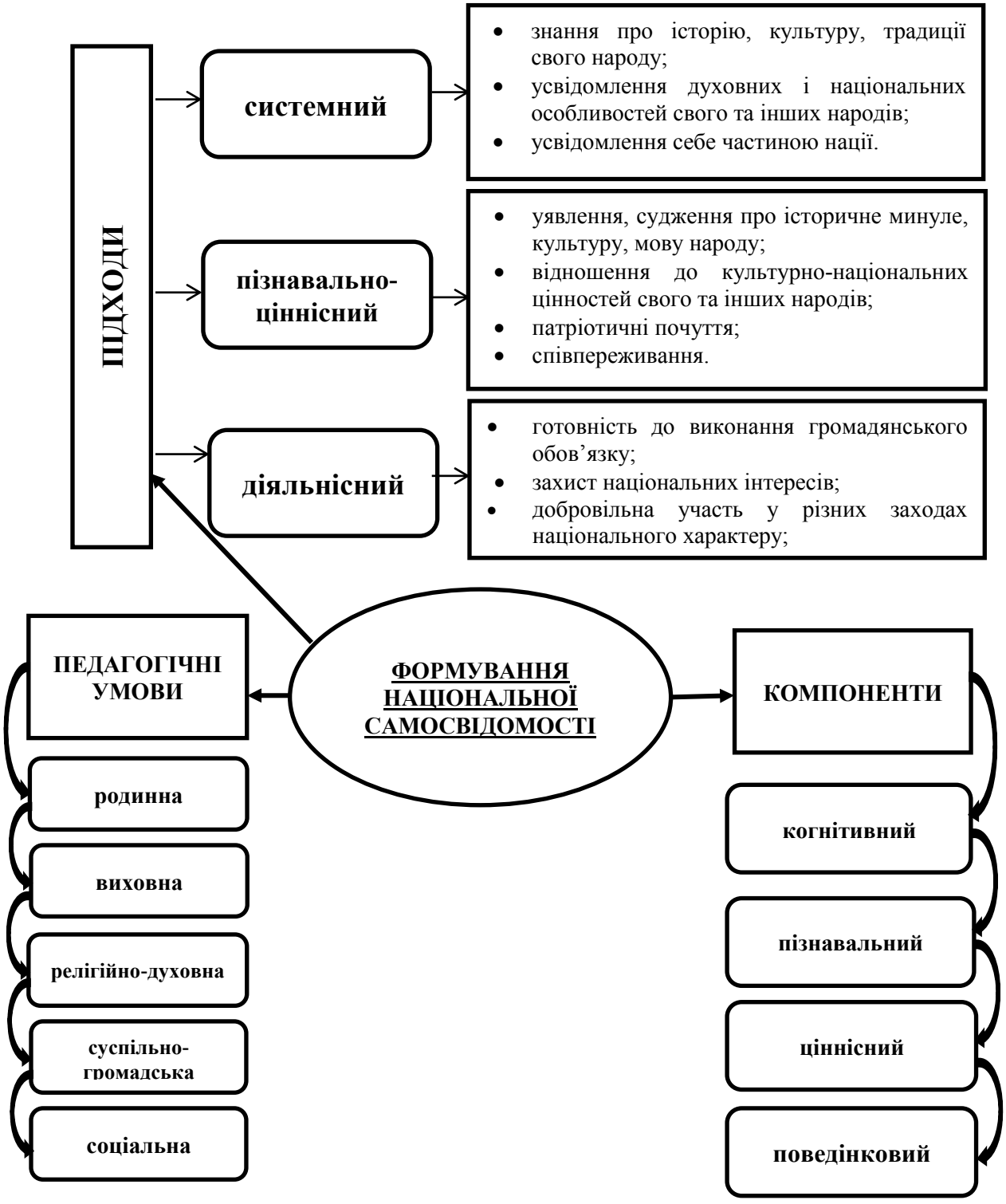

Рис. 1. 1. Структурно-змістова модель формування національної самосвідомості

На Закарпатті існувало багато стежок для пошуку ідеалу національної свідомості, щоб вибрати з них ті, які привели б до усвідомлення себе частиною українського народу, але в умовах тривалого перебування у складі

інших держав зробити це було нелегко. Тому більшість тогочасних педагогів, громадських і релігійних діячів (А. Бачинський, А. Волошин, В. Гаджега, О. Духнович, І. Кизак, М. Кондратович, М. Лучкай, О. Митрак, Є. Сабов, О. Павлович та ін.) приділяли увагу національному вихованню молоді, головною метою якого було формування її національної самосвідомості.

Підкреслимо, що такі питання, як: «Хто ми є? Ким хочемо бути як народ, суспільство?», постійно виникають в українському гуманітарному дискурсі. Водночас у дискусіях, які стосуються процесу патріотичного, національного виховання, не завжди береться до уваги велика кількість детермінантів, концепцій та полемік щодо виховання духовності й суспільної екзистенції народу та майбутніх поколінь. Тому особливо гостро постає потреба їх аналізу й інтерпретацій з позицій сучасної методології гуманітаристики.

Першими авторами класичних досліджень національно-спрямованого виховання були І. Кандель та Е. Райзнер, які у своїх працях проаналізували розвиток національного виховання у різних політичних умовах, зокрема, у таких країнах, як Франція, Німеччина, Італія, Росія. Національне виховання у них розглядалось з точки зору виховання почуття тотожності у національній державі і того, в який спосіб його (результат) можна використати з метою виховання національної свідомості громадян зазначених країн. У цьому випадку націоналізм розглядався як модерний підхід у вихованні громадян держави. У дослідженні було вказано на: 1) роль націоналізму як чинника національного виховання; 2) функції державних освітніх систем як інституцій, що цілеспрямовано формують національну свідомість учнів; 3) використання у сучасному шкільництві програми навчання з таких дисциплін як історія, мова, література, громадянське виховання [996, с. 281].

Ідеї національного виховання можна знайти у педагогічній спадщині видатного педагога К. Ушинського. Зокрема, він зазначав, що «в слово «виховання» кожен народ вкладає різні поняття. Ця різниця, не вдивляючись виразно, проте проглядається в багатьох особливостях, іноді дрібних, але

характеристичних, які показують напрям громадського виховання у кожного народу і ту не висловлювану мету, до якої прагне і яка визначила самі його форми» [888, с. 75]. Саме народ з його тяглістю історичної традиції має значний вплив на виховання молодого покоління, оскільки в історичному минулому криється потужний виховний потенціал. К. Ушинський наполягав на застосуванні принципу народності у навчальному процесі національних шкіл. Виховання в дусі «народності», за вченим, полягало у застосуванні народних традицій, урахуванні національних особливостей, менталітету, географії, історії українського народу. Можемо констатувати, що під терміном «народність» відомий педагог розумів національну самобутність, яка проявляється через власну історію, мову, культуру, традиції, звичаї.

Водночас К. Ушинський надавав важливого значення суспільному вихованню, що сприяє формуванню «народної свідомості… несе світло у таємні місця народної душі, робить благотворний вплив на розвиток суспільства, мови, літератури» [887, с. 277]. З цієї тези видно, що педагог звертав увагу на формування національної свідомості молодого покоління, у якому важливу роль відгравала не тільки школа, але й громада. Отже, у педагогічних поглядах К. Ушинського національне виховання передбачало формування національної свідомості молоді, прищеплення їй любові до Батьківщини, плекання рідної мови й культури.

На початку XX ст. ідеї національного виховання були підхоплені видатними педагогами С. Русовою та Я. Чепігою, які вказували на важливе значення рідної мови у процесі національного виховання дітей та молоді. Зокрема, С. Русова зазначала, що рідна мова «є найкращий інтимний провідник думок, почувань, вражінь» та є ключовим засобом у вираженні не тільки індивідуальної, а й суспільної національної ідентичності [812, с. 294]. Зі свого боку, Я. Чепіга підкреслював необхідність національного виховання дітей у поступі українського народу. Ключовими його напрямами він уважав упровадження рідномовного навчання, знання народної культури, духовної історії, повагу до своєї землі [937, с. 24–31].

У поглядах М. Галущинського, відомого українського педагога міжвоєнного періоду, можемо знайти таке розуміння національного виховання: «Рідна мова, історія власного народу, географія і природні скарби вітчизни, рідне письменство і штука подадуть велику кількість виховуючого матеріалу, що буде використаний в умілий і відповідний спосіб, стане основою національного виховання. Коли на тій основі, як на якім тлі переведено засаду, що діти і шкільна молодіж взагалі мають жити життям власного громадянства, життям свого народу, так поставлена вгорі мінімальна програма національного виховання буде здійснена» [155, с. 6]. Учений наполягав, що головним імперативом національного виховання має стати українська державність. З огляду на тогочасні суспільно-політичні реалії, насамперед втрату національної державності в результаті захоплення більшовиками території УНР та польською владою більшої частини ЗУНР, національне виховання розглядалося ключовим елементом плекання національної ідеї щодо утвердження української державності.

Великий внесок у розвиток ідеї національного виховання зробив відомий педагог Г. Ващенко, зосередивши значну дослідницьку увагу на вивченні сутності виховного ідеалу як ключового компонента педагогічної системи будь-якої країни.

У розрізі нашої дисертації важливим є звернення до українського національного виховного ідеалу, у зміст якого Г. Ващенко вкладав знання й повагу до народних традицій, культури, мови й історії свого народу, а духовні цінності, мораль, народний характер уважав узагальненим відображенням психології й менталітету українського народу. Водночас педагог зауважував, що у виховному процесі важливу роль відграють сучасні суспільні виклики, які трансформують завдання національного виховання, вчать робити правильні висновки зі сторінок історії: «Розв’язуючи питання про цілі виховання сучасної української молоді, ми мусимо рахуватись не лише з нашими традиціями, а з тими завданнями, що ставить перед нами сучасне й майбутнє, а також прийняти до уваги психічні властивості нашого

народу, як позитивні, так і негативні. Перші треба розвивати, другі усувати, або принаймні ослаблювати» [77, с. 176].

На думку відомого педагога, у центрі національного виховання української молоді повинні бути служіння Богові й Батьківщині, що становлять нерозривну єдність. Зокрема, служіння Батьківщині полягає у тому, щоб мати змогу організувати «своє політичне, соціяльне, господарське і релігійне життя… Справедливий державний устрій, який би підтримував лад у суспільстві… Високий рівень народнього господарства й справедлива організація його, що забезпечувала б матеріяльний добробут всіх громадян… Розквіт духової культури українського народу: науки, мистецтва, освіти… Високий релігійно-моральний рівень українського народу, реалізація в житті вчення Христа… Високий рівень здоров'я українського народу» [77, с. 191]. Своєю чергою, служіння Богові у нерозривній єдності зі служінням Батьківщині передбачає формування й розвиток українського суспільства на християнських засадах. Як видно, Г. Ващенко розглядає національне виховання у двох аспектах: історичному (збереження власного історичного минулого народу, його традицій і культури) та модерному (урахування викликів сучасності з метою єдності суспільства, усвідомлення власної державної й народної значущості). Таким чином, можемо констатувати, що, за Г. Ващенком, метою національного виховання є формування національного виховного ідеалу молоді, у якому важлива роль відводиться національній ідеї (духовному відродженню українського народу).

Загалом, у працях педагогів кінця XIX – першої половини XX ст. національне виховання ототожнювалося із патріотичним. Водночас провідними рисами у тлумаченні поняття «національне виховання» виступали відродження національної державності українців, їхньої культури, мови, звичаїв і традицій з проекцією на сучасність через спрямованість освіти на збереження національної ідентичності.

Зміна політичної ідеології у радянську добу призвела до негативного тлумачення «національного виховання». Як було зазначено вище,

націоналізм та його похідні вважалися такими, що сприяють пануванню однієї нації, її ідеології над іншими народами. Відтак про національне виховання радянські науковці намагалися не писати. Натомість вони почали активно використовувати термін «патріотичне виховання», трактуючи його як частину комуністичного. Тому воно полягало у формуванні любові до соціалістичної батьківщини, пошани до народів СРСР, до комуністичної партії, її вождів та ін. [520]. Специфічною рисою тогочасного радянського патріотизму було ідеолого-політичне протистояння СРСР країнам Західної Європи й США. Така ситуація позначилася на патріотичному вихованні радянських дітей і молоді, що відбувалося за принципом поділу суспільства на «своїх» і «чужих». Отже, під «патріотичним вихованням» більшість радянських педагогів розуміли формування ідейно-політичної спрямованості особистості, що була тісно пов'язана з панівною ідеологією тогочасного суспільства, яка намагалася скріпити усі етноси, що були у його складі, в єдину інтернаціональну спільність під назвою «радянський народ».

Утім поміж тогочасних виховних концепцій радянських педагогів виділяються педагогічні погляди В. Сухомлинського та О. Захаренка, що вражали гуманістичною спрямованістю. У працях В. Сухомлинського знаходимо тлумачення «патріотичного виховання» на двох рівнях: особистісному (сфера духовного життя людини, що базується на любові до рідної землі, так званої малої батьківщини, знанні історії, мови й традицій свого народу) [892, с. 171]; державному (військово-патріотичне виховання молоді через формування єдності патріотичних почуттів до Вітчизни, її героїчного історичного минулого, особливо у роки Другої світової війни) [893, с. 320]. Слід зазначити, що педагог-новатор необхідною умовою патріотичного виховання уважав перехід від особистісного до суспільного зростання. Саме закладення основ патріотизму з дитинства, що проявляється в любові та повазі до своєї родини, близьких, товаришів, до рідного села, міста, краю слугує тим фундаментом, на якому формуються суспільно-моральні цінності, громадянська свідомість.

Зі свого боку, О. Захаренко відзначав, що основи патріотичного виховання слід шукати «в національних традиціях, у рідній мові та національній культурі, у стінах батьківського дому і на стежці серед живої, не скаліченої природи, біля рідного будинку» [457, с. 57]. Водночас він вказував на необхідність поєднання патріотичного і громадянського виховання з метою творення «добра своїми руками», що стало ключовою складовою його виховної концепції. Таким чином, О. Захаренко розглядав патріотичне виховання на рівні індивідуальної й суспільної свідомості, гармонійний баланс між яким сприяє духовно-культурному розвитку як особистості, так і суспільства загалом.

На сучасному етапі плюралізм наукових теорій, доступ до раніше заборонених чи невідомих праць авторів минулого, досліджень зарубіжних науковців дав сильний поштовх до вивчення, переосмислення й теоретичного обґрунтування з точки зору нових наукових підходів засадничих понять педагогіки. У цьому контексті звернемо увагу на тлумачення понять «національне виховання» і «патріотичне виховання» в сучасному гуманітарному дискурсі. У таблиці 1.1. подано визначення поняття «національне виховання» у трактуванні сучасних українських дослідників.

На основі аналізу праць українських науковців, можемо дійти висновку про певні розходження у поглядах щодо трактування вищезазначеного поняття. Крім того, в аналізованих тлумаченнях дефініції «національне виховання» практично відсутній компонент духовно-релігійного впливу на формування особистості.

Тому у нашому трактуванні *національне виховання* – це процес передачі національних культурних цінностей, традицій, поглядів і норм поведінки в освітній, культурно-просвітницькій, суспільно-громадській діяльності державних, релігійних, соціальних інститутів, що ставить перед собою завдання формування самосвідомості особистості, поваги і любові до своєї Батьківщини та свого народу.

Таблиця 1.1.

Авторські дефініції поняття «національне виховання» у працях сучасних українських дослідників

Зміст національного виховання	Автори
Виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях та обрядах, багатовіковій виховній традиції, духовності; національне виховання є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання.	В. Кузь, Ю. Руденко, З. Сергійчук [649, с. 87]
Набуття молодим поколінням соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування у молоді незалежно від національної належності особистісних рис громадян Української держави, розвиненої духовності, фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, екологічної культури.	М. Стельмахович [853, с. 30-31]
Створена впродовж століть самим народом філософсько-світоглядна система поглядів, переконань, ідей, ідеалів, традицій, звичаїв, покликаних формувати свідомість і ціннісні орієнтації молоді, передавати їх соціальний досвід, надбання попередніх поколінь.	І. Зайченко [452, с. 443]
Набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань, досягнення високої культури міжнаціональних взаємин, формування особистісних рис громадян, духовності, фізичної досконалості, моральної, естетичної, правової, екологічної культури.	О. Кондик [511, с. 30]
Передача молодому поколінню соціального досвіду багатства духовної культури народу, його національної ментальності, своєрідності світогляду і на цій основі формування особистісних рис громадянина України: національної свідомості, розвинутої духовності, моральної, художньо-естетичної, правової, трудової, фізичної, екологічної культури, розвиток індивідуальних здібностей, таланту.	С. Максимюк [66, с. 237]
Цілеспрямований, систематичний, регульований виховний процес, що має на меті утвердження у свідомості нації, народу етнічної, національно-культурної мовної єдності, перетворення національної цінності з ідеалу мислителів і поглядів української інтелігенції в ідейні переконання та норми моральної поведінки всіх членів суспільства.	В. Кульчицький [532, с. 86]

Водночас національне виховання часто аналізується разом із патріотичним, тому звернемо увагу і на вивчення поняття «патріотичне виховання». Так, в «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка воно визначається як «історично зумовлена і створена етносом система виховних ідеалів, поглядів, переконань, традицій, звичаїв, спрямованих на доцільну організацію діяльності членів суспільства, в процесі якої відбувається процес оволодіння морально-духовними цінностями народу, забезпечується єднання і спадкоємність поколінь, соборність народу» [173, с. 299]. В «Енциклопедії освіти» виокремлено три рівні патріотизму: «1) етнічний, що характеризує ставлення особистості до історії, мови, культури свого народу; 2) територіальний, який допомагає особистості ідентифікувати себе з частиною певної території чи місцевості; 3) державний, що передбачає формування у підростаючого покоління громадянського світогляду» [435, с. 34].

Слід звернути увагу на визначення поняття «патріотичного виховання», викладене у Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2015). У документі зазначено, що «патріотичне виховання – це складова національного виховання, головною метою якого є становлення самодостатнього громадянина-патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань українського народу, досягнення високої культури взаємин. Воно сприяє єднанню українського народу, зміцненню соціально-економічних, духовних, культурних основ розвитку українського суспільства і держави» [519]. Отже, з наведених вище академічних визначень можемо зробити висновок, що в сучасному розумінні патріотичне виховання є інтегрованою частиною національного виховання, спрямованого на формування патріотичних почуттів, національних цінностей, поваги й любові до Батьківщини, культури й традицій народу.

Зі свого боку, національне виховання – це комплексна система поглядів, уявлень переконань, ідей, традицій, створених народом упродовж тривалої історії і покликаних формувати ціннісні орієнтації молодого покоління, передати соціальний досвід наступним поколінням [452, с. 443; 667, с. 237; 971, с. 502]. Отже, національне виховання передбачає формування національно свідомої, гармонійно розвиненої особистості зі стійкими ціннісними (національними, духовними, громадськими) орієнтаціями, патріотичними почуттями, здатної захистити й відстоювати особистісні й державні національні інтереси.

Тому в Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді наголошено на важливості національно-патріотичного виховання під яким розуміють «комплексну системну і цілеспрямовану діяльність органів державної влади, громадських організацій, сім'ї, освітніх закладів, інших соціальних інститутів щодо формування у молодого покоління високої патріотичної свідомості, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави» [519]. З цього визначення видно, що у сучасному розумінні національне і патріотичне виховання становить певну цілісність, яку досить важко розглядати відірвано одну від одної. Саме тому в авторських тлумаченнях названих понять, вони також постають як невіддільні компоненти.

Наприклад, відомий теоретик педагогіки О. Вишневський зауважує, що близько до поняття «національне виховання» стоїть «патріотичне виховання», особливо, якщо це стосується українського виховання, що відповідає потребам як державотворення, так і національного самоусвідомлення підростаючого покоління нашої держави [89, с. 146]. Значне місце у національно-патріотичному вихованні, на думку українського теоретика педагогіки, посідають національні вартості, до яких він відносить

національну ідею, патріотизм, повагу до національних символів, любов до рідної культури і традицій, особистісну орієнтацію на розбудову Української держави. Водночас учений відзначає і необхідність орієнтації на християнські цінності як важелі формування норм моралі у суспільстві.

На аксіологічний характер національно-патріотичного виховання вказує також О. Невмержицька. Вона підкреслює, що «виховний ідеал охоплює комплекс ціннісних орієнтацій та характеристик особистості, до формування яких варто прагнути. Він завжди має національні ознаки, адже на його формування впливають історичні обставини, народна мораль, культура, звичаї, традиції, менталітет конкретного народу» [613, с. 228].

На основі комплексного аналізу християнської аксіології релігієзнавець Г. Пирог стверджує, що, відповідно до сформованого рівня індивідуальної віри християнина, відбуваються зміни особистих орієнтирів, які неминуче ведуть до трансформації на його соціальному рівні. На переконання дослідниці, найбільше це стосується конфесій, до сучасних ціннісних систем яких включені соціальні вартості (активне ставлення до світу, праці, держави, ствердження права на власність, піднесення власного добробуту, відстоювання гідності і свободи особи тощо, спостерігається формування інтеграційних, позаконфесійних і позацерковних ціннісних орієнтацій [707, с. 19–20].

Диференціація та інтеграція педагогічних поглядів сучасних науковців на історичні трансформації духовного і світського напрямів національного виховного ідеалу дала підстави Л. Єршовій виявити його стрижневі концепти, такі як «мова», «народ», «нація», «батьківщина», «патріотизм», «героїзм» тощо. Дослідниця зазначає, що формування життєздатного виховного ідеалу в умовах гострої системної кризи духовності сучасного українського суспільства потребує гармонійного поєднання загальнолюдських, національних, особистих і суспільних цінностей на основі збалансованої державної освітньої політики та має здійснюватися лише на перетині християнських, національних, європейських виховних ідеалів як синтез їх основних імперативів, практично забезпечуватись на кількох

рівнях: загальнодержавному, галузевих міністерств, закладів освіти і недержавних організацій [438, с. 396–399].

Як слушно зауважує М. Чепіль, на сучасному етапі розвитку Української держави необхідною умовою є формування нової моделі навчання і виховання, у якій ключовими елементами повинні стати «формування національної свідомості й самосвідомості, виховання національного типу особистості» [938, с. 39]. Отже, у сучасних дослідженнях домінує розуміння національно-патріотичного виховання як складного комплексного й динамічного процесу, цілісної системи, системної діяльності, спрямованої на формування національної свідомості й самосвідомості особистості, національних цінностей, патріотизму, поваги й любові до історичної пам'яті свого народу, його культури, традицій, мови, ціннісного ставлення до держави й нації.

Слід відзначити, що в сучасних дослідженнях чітко прослідковується тенденція до розгляду понять «національна свідомість», «національне виховання», «патріотичне виховання», «національний виховний ідеал» крізь призму організації духовного життя як окремого індивіда, так і цілого суспільства. Відтак доречним буде зупинитися на аналізі категорії «духовність».

Сучасні педагоги А. Вихрущ [87], М. Євтух [431], І. Петрова [704], Т. Тхоржевська [874], Л. Хомич [926] акцентують увагу на гуманістичній спрямованості релігійної педагогіки, характеризуючи її як людинотворчий чинник. К. Журба [445], Ж. Петрочко [705], О. Сухомлинська [861], Г. Шевченко [948; 949] аналізують духовну сферу як складову феномена культури. Особливості психічної організації духовного життя індивіда, його глибинну суть вивчали І. Бех [39; 40], В. Братусь [66], В. Москалець [598], В. Слободчиков [841], Ж. Юзвак [967], Т. Яценко [975; 976]. Утім нині у суспільних науках ще не склалося єдиного підходу до розуміння поняття «духовність».

Проблема духовності посідала чільне місце у науковому доробку

зарубіжних та вітчизняних філософів, присвяченому, зокрема, вивченню внутрішнього духовного світу людини. Природу духовності, її витоки, особливості її виховання та збереження у культурологічному аспекті з позиції християнської етики розглянуто у працях С. Борхович [61], Г. Васяновича [76], В. Вернадського [83], О. Панасенко [669], В. Петрушенко [706], Н. Скотної [837], В. Шинкарук [956], О. Яценко [974] та ін.

У загальнофілософському аспекті проблему духовності особистості аналізували В. Андрущенко [10; 11], В. Баранівський [25], В. Горський [174], М. Каган [483], С. Кримський [531], С.Пролєєв [745], Л. Сохань [847], В. Скотний [838], О. Уледов [881], В. Федотова [896] та ін.

У результаті теоретичного аналізу було встановлено, що термін «духовність» запозичений із релігійної культури, етимологічно походить від релігійного поняття духу (Святий Дух). Сучасне трактування духовності свідчить про складність концептуалізації цього поняття нерелігійною свідомістю, за рамками певної релігійної традиції. Враховуючи теологічні підходи, С. Борхович пропонує розглядати духовність як особисте надбання людини [61, с.16–23].

Проникнення у сутність категорії «духовність» стає можливим за умови аналізу різних сучасних наукових підходів. Визначення її змісту у багатьох гуманітарних працях здійснюється на рівні або розгорнутого наукового опису, або теоретично-концептуальних підвалин. У досліджуваній проблематиці можна виділити певні її аспекти – визначення змісту та структури духовності особистості, її якостей, критеріїв, показників; визначення механізму духовного розвитку та формування особистості; певні рівні – філософський та психолого-педагогічний. Філософами (М. Каган [483], С. Кримський [531], С. Пролєєв [745], О. Уледов[881], В. Федотова [896] та ін.) духовність розглядається як характеристика внутрішнього суб’єктивного світу людини, духовного світу особистості. Водночас вони доводять, що духовність не може розвиватися й існувати за межами розуму, раціональності, культури мислення, пізнавальної діяльності, але до них вона

не зводиться. Духовність не є даністю. Вона – джерело, яке потребує, щоб його відкрили і доклали зусиль для збереження і розвитку.

У психолого-педагогічних працях Л. Виготського [84], А. Леонтьєва [540], Р. Ліфтона [549], В. Москальця [598], Е. Помиткіна [721], А. Фасолі [889; 890] визначено сутність духовності особистості. Психолого-педагогічний смисл духовності розкривається у тлумаченні поняття «духовність особистості», яка розглядається вченими як синтетична, інтегрована, узагальнювальна категорія, що відбиває процес усвідомлення кожною особистістю необхідності повсякденної душевної праці над собою. Людина в процесі творчої діяльності стає суб'єктом власного розвитку. Мета людського життя – самовизначення, яке вбирає в себе процес саморозвитку, самореалізації, самопізнання тощо. До числа найсуттєвіших складових духовності особистості відносять релігійні та світоглядні погляди і переконання, віру і пов'язані з нею надії та сподівання, доброту і справедливість, постійне відчуття радості буття й життя; безупинний творчий пошук у пізнанні світу (навколишнього і внутрішнього).

Духовність є складним полісемантичним поняттям, яке слід розглядати одночасно як процес і новоутворення. Духовність – це реальний динамічний процес, що залежить від зовнішніх та внутрішніх впливів, які забезпечують вироблення особистістю життєвої програми, світоглядної системи, ієрархії вищих життєвих цілей, цінностей, ідеалів і утвердження в соціумі. Водночас створення гуманоцентричного суспільства можливе при опорі на духовний потенціал підростаючих поколінь [929, с. 187].

Духовність як новоутворення особистості є особливим кількісно-якісним переходом знань, прагнень, орієнтирів, творчих пошуків у конкретні переконання, ідеали, вартості, цілі, якості, норми поведінки і діяльності, які відповідають уявленням індивіда про досконалість та призначення людини.

Духовність особистості характеризується також внутрішньою структурою і відображає різноманітні зв'язки між її компонентами: емпіричним, когнітивним, суспільно-комунікативним, самовиховним,

діяльнісно-регулятивним, аналітико-творчим [821, с. 120–122].Структура духовності особистості виступає водночас цілісною, статичною і динамічною системою, яка відображає зміст і структуру виховання та характеризує його найважливіші якісні сторони. Структурні компоненти духовності становлять основу визначення її головних критеріїв: змістового, мотиваційного, аксіологічного, якісного, процесуального, виховного [445, с. 164–165].

У різних довідкових виданнях у визначенні поняття «духовність» присутні такі категорії, як «дух», «душа», «внутрішній світ особистості» тощо [81; 173; 432; 688; 916]. Проте дефініція поняття «духовний розвиток» відсутня, що свідчить про різночитання та багатоаспектне розуміння сутності духовності.

Духовність розглядається С. Кримським як поняття, що відбиває цінності й смисли. Сутністю духовності як категорії людського буття виступає набуття смислу, усталених ціннісно-смислових життєвих орієнтирів, трансформування універсуму зовнішнього буття у внутрішній світ особистості, творення незалежності внутрішнього світу на основі свободи від обставин і ситуацій; смислова космогонія поєднання образу світу з моральними основами особистості. Духовність – внутрішня енергетична сила особистості, стрижень життя, ієрархія загальнолюдських, національних цінностей, творчість за законами краси і краса вчинку [531, с. 24]. Духовний розвиток – процес зміни світоглядних позицій особистості, набуття ціннісних людських душевних якостей, освоєння й привласнення духовних цінностей. Складовою духовного розвитку підростаючих поколінь є виховання душі, сердечність виховання, виховання серця й любові. Духовність слід розглядати у динаміці, як процес, що змінюється протягом людського життя. Цей феномен визначається особливостями просування особистості ієрархією ціннісних смислів і опануванням духовної культури. Характеристиками духовності й духовного розвитку є духовні інтереси, духовні цінності, світогляд, творча діяльність [637, с. 17–29].

Сучасні дослідники (В. Федотова) виділяють три типи духовності:

естетизм, теоретизм, етизм [896, с. 48]. Окрім того, існує і релігійний тип духовності. Можна сказати, що всі вони, незважаючи на внутрішню єдність, у реальності утворюють різні полюси і формують певні особистісні домінанти. У процесі розвитку людини, на різних вікових етапах домінують різні типи духовної спрямованості, хоча, безумовно, вони існують як нерозривні гармонійні утворення. Слід зазначити, що стосовно розуміння сутності духовності в сучасній науці не існує певної однозначної думки. Духовність розглядається як смисл життя, вищі цінності, моральні почуття і переживання (В. Петрушенко [706], В. Яценко [974]); як зростання людини в дусі, як пізнання вищих основ буття, як потреба діяти за законами творчості та гармонії з навколишнім світом (С. Борхович [61], С. Мукомел [600], Ж. Петрочко [705]). Зазначимо, що ознакою духовності є наявність у людині передовсім почуття любові до іншої людини, до всього живого. Саме любов, яка дає початок доброті, жертовності, милосердю, сердечності, пробуджує у свідомості відчуття краси, захопленості й милування навколишнім світом [61, с. 9]. У такому ж розрізі окреслено «духовність» у роботі Л. Шумри: як специфічно людську якість, яку характеризує усвідомлення єдності буття і зумовлює прагнення людини до абсолютного ідеалу Добра, Істини та Краси, гармонії внутрішнього й зовнішнього світу, спрямовує особистість до пізнання і самопізнання, творчості, самовдосконалення та гуманістичної поведінки [964, с. 8].

Прослідковується взаємозалежність між суспільно-політичним розвитком суспільства та духовністю його членів. Духовність, за дослідженнями М. Прищак, визначає розвиток взаємозалежних суспільно-історичних (політичні, соціально-економічні зміни, громадські організації, преса, національна свідомість самосвідомості) та педагогічних (розвиток освіти, шкільництва, теоретичні та практичні пошуки педагогів) чинників, водночас змінюються погляди на сутність та зміст поняття духовності. Одержані в процесі аналізу ґенези української педагогічної думки результати дали підстави виділити онтологічність, телеологічність, аксіологічність та синтетичність як базові

характеристики духовності, які формалізуються у релігійній, буттєво-особистісній, національній, соціальній педагогічних парадигмах [737, с. 12–13].

Основні складники у структурі духовного світу виокремлено А. Фасолею: у раціональній сфері – національну самосвідомість, ідеал (для зручності умовно вважатимемо його також складовою раціональної сфери); у почуттєвій – почуття обов'язку, патріотизму, гідності, самоповаги, гордості, честі; у вольовій – цілеспрямованості, дисциплінованості, організованості особистості. Формування духовного світу особистості – це процес якісних змін у розумовій, почуттєвій і вольовій сферах, одними із ключових компонентів яких виступають: національна самосвідомість у розумовій сфері; обов'язок, гідність, честь, гордість, самоповага, патріотизм – у почуттєвій; цілеспрямованість, організованість, дисциплінованість – у вольовій сфері [889, с. 18].

Усі галузі духовності об'єднує духóвна культура, елементами якої є: традиції, норми, цінності, знання, значення. Поліфункціональність культури зумовила зближення її проблем з проблемами освіти. З позиції культури, освіта – це розкриття сутнісних сил людини, зміна погляду на світ, зміна самої людини і сприйманого нею світу. Ґрунтуючись на численних філософських, культурологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях, Л. Колмогорова розглядає культуру людини в єдності її трьох основних складових: аксіологічної, процесуально-діяльнісної і творчої. Систематизуючи численні дослідження, вона виділяє основні функції загальної культури людини, а саме: репродуктивно-трансляційну, конструктивно-адаптаційну, регулятивно-коректувальну, розвивальну, проектувально-орієнтаційну, розвивальну, гармонізуюче-профілактичну та продуктивно-породжувальну, які базуються на потребах індивіда і забезпечують підготовку до життя; спадкоємність поколінь, збереження, розповсюдження і розвиток національної культури, дбайливе ставлення до історичної і культурної спадщини; досвід суспільних і особистісних відносин; досвід комунікативної, розумової, емоційної, фізичної та трудової діяльності, що забезпечує названі уміння і навички, потрібні в повсякденному житті; формування культури світу та міжособистісних відносин;

формує ціннісні орієнтації [507, с. 84–112].

До структури культури входять: субстанційні елементи, які опредмечуються у її цінностях і нормах; функціональні елементи, які характеризують сам процес культурної діяльності, різні його сторони і аспекти. Субстанційний блок складає «тіло» культури, її субстанційну основу. Він включає цінності культури – її твори, опредмечувальні культури певної епохи, а також норми культури, її вимоги до кожного члена суспільства. Сюди належать норми релігії і моралі, повсякденної поведінки і спілкування людей. Тільки неухильне виконання цих норм дає право людині претендувати на звання культурної. Таким чином, структура культури є багатогранною, причому всі її елементи взаємодіють, утворюючи єдину систему такого унікального явища, яким є культура [76, с. 7–11].

Духовна культура розглядається О. Омельченком як інтегративна якість особистості, що відбиває наявність розвитку в неї сукупності культур (інтелектуальної, моральної, художньої, естетичної. екологічної, економічної, політичної, правової, фізичної, культури міжетнічних відносин, культури почуттів, культури праці), високий рівень рефлексивної свідомості, гуманістичний світогляд, перетворювальну активність і соціокультурну поведінку) [638, с. 5].

Безумовно, розвиток національної ідеології, як і національної свідомості, тісно пов’язаний із відтворенням духовної пам’яті народу, котра сприяє самоусвідомленому й упорядкованому вивільненню з-під влади догм і виходу на шлях самопізнання й вільної духовної творчості. Як зауважує О. Ситник, оптимальною для українського суспільства є ідеологія національної духовності та народовладдя, що засадничо ґрунтується на ідеї всебічного розвитку української нації з пріоритетом духовно-релігійних і морально-етичних принципів [833, с. 490]. Відтак загальнооб’єднувальними факторами українського народу повинні стати саме принципи духовності та соціальної справедливості, визначальності та етичних норм.

Висновки до розділу 1

Аналіз сучасних історико-педагогічних досліджень засвідчив актуальність питання розвитку та становлення Греко-Католицької Церкви на Закарпатті і наявність ґрунтовного досвіду освітньо-виховної діяльності в умовах поліетнічного й етноконфесійного регіону. Частково проблема знайшла відображення у працях істориків, істориків церкви, педагогів, філософів, релігієзнавців, культурологів, мистецтвознавців, політологів, філологів різних історичних відтинків, проте національно-політична заанґажованість дослідників перешкодила об'єктивному висвітленню місця і ролі греко-католицького духовенства та чернецтва у культурно-освітньому й суспільно-політичному житті закарпатців другої половини XVII – першої половини XX ст. Вивчення науково-педагогічної літератури вказує на її ідеологічну різновекторність. В історіографії проблеми виділено три етапи, які відображають загальні тенденції ідеологічних поглядів та політичних доктрин дослідників залежно від історичного періоду. Для класифікації джерельної бази обрано родово-видовий принцип, на підставі якого джерела поділено на такі групи: документальні (опубліковані й архівні), оповідні або наративні (друковані та рукописні), періодичні видання, особового походження і масові.

Отже, вивчення історико-педагогічної літератури засвідчує її різноплановість та репрезентативність, що уможливлює проведення комплексного дослідження культурно-освітньої, організаційно-педагогічної й просвітньої діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в історичній ретроспективі.

На підставі аналізу понятійно-термінологічного апарату дослідження визначено ключові поняття: «національне виховання», «національна самосвідомість», «патріотичне виховання», «націоналізм», «духовність» та ін.

Основні положення першого розділу розкрито в таких публікаціях автора: [776; 795; 799; 803].

РОЗДІЛ 2
СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ

2.1. Християнізація етнічних закарпатських земель

Кожний регіон України характеризується особливими традиціями, які визначають менталітет його мешканців. Складно знайти більш мультикультурний та поліконфесійний регіон, що за останні 100 років зумів побувати у складі семи держав, аніж Закарпаття. Своєрідність сучасної Закарпатської області визначається етноконфесійністю соціуму, географічним положенням – у центрі європейського континенту, традиційними культурно-історичними взаємозв'язками як із Західною, так і Східною Європою.

У нашому дослідженні під назвою «Закарпаття» розглядаємо частину українських етнічних територій за Карпатами, які утворювали конфесійну цілісність – Мукачівську єпархію, розвиток якої був безпосередньо пов'язаний із низкою політичних, економічних, культурно-освітніх змін. Ці особливості проявилися у включенні історичного Закарпаття до різноманітних державних та напівдержавних утворень (Австрійська імперія, Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Україна), що відбито у назвах краю – Угорська Русь, Руська Крайна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Оскільки усі вони мали відмінні суспільно-політичні системи, то їхні стосунки з Мукачівською єпархією складались залежно від функцій, визначених для церкви у тій чи тій державі [453,с. 15–19].

Водночас утворення і розвиток Мукачівської єпархії, яка відіграла ключову роль у поширенні унійних ідей та формуванні національної

свідомості українського закарпатського населення, має специфічні передумови становлення. Вони пов'язані з першими поселенцями, боротьбою за володіння землями різними племенами й етносами, а згодом і державними утвореннями, особливостями розповсюдження християнських ідей на території етнічного Закарпаття, подальшим протистоянням різних релігійних течій, політичних й економічних трансформацій тощо. Тому, на нашу думку, звернення до витоків заселення цього регіону, його історії та християнізації сприятиме всебічному вивченню особливостей релігійно-культурного розвитку Закарпаття, у якому Греко-Католицька Церква була виразником національних ідей.

Питання розселення первісних племен на території Карпатського ареалу, їх приналежності до певного етносу та первісних державних утворень було у колі дослідницької уваги передусім українських, угорських, російських, чеських і словацьких науковців різних історичних періодів. Відповідно до того, у яких геополітичних кордонах перебували закарпатські землі, історична наука тієї чи тієї держави, передусім Угорщини й Чехословаччини, намагалася показати їх безпосередні зв'язки з тогочасними державними утвореннями (Угорським королівством, Великою Моравією) та домінування їхнього етносу на Закарпатті, відірваність історичних закарпатських земель від руських князівств, «нічийність» цієї території у первісні часи [987; 988; 1015]. Зі свого боку, «Весна народів» і наступне національне піднесення русинів (українців) привернули увагу закарпатських й галицьких дослідників до питання етнічної спільності Закарпаття з українськими землями [183; 591; 592; 918]. Зазначимо також, що сучасним історико-культурологічним дослідженням притаманне вивчення перших етнокультурних утворень у закарпатському регіоні, їхніх історичних пам'яток, духовної культури, літературних джерел [583; 695; 696; 864]. Це дало змогу науковцями неупереджено підійти до проблем етнічного розселення у досліджуваному ареалі, виникнення тут ранньофеодальних

держав, подальшого суспільно-політичного й культурно-релігійного розвитку Закарпаття.

На думку багатьох науковців [583, с. 5–8; 736, с. 310–312; 764, с. 1–5], слов'янські поселення в Карпатському басейні тісно пов'язані з Великим переселенням народів (IV–VII ст.) та розпадом Римської імперії (476 н. е.), що спричинили велике етнічне розмаїття у краї. Відповідно до археологічних джерел, слов'яни переважно селилися у Верхньому Потиссі, що сьогодні, згідно з територіально-адміністративним поділом, відповідає Закарпатській області України, Східній Словаччині, північній частині Саболч-Сатмарського комітату Угорщини та північно-східній частині Румунії. Як зауважує В. Котигорошко, «у ході вивчення слов'янських пам'яток Верхнього Потисся створена значна речова база. Однак у порівнянні з попередніми періодами вона в основному складається з керамічного посуду, що загалом характерно й для інших слов'янських регіонів. Відсутність на поселеннях і могильниках, особливо ранньослов'янських (за рідкісним винятком), чітких хроноіндикаторів поставила в основу визначення часу існування пам'яток типологію кераміки в її генетичному розвитку. Завдяки роботі, проведеній у цій галузі вітчизняними та зарубіжними археологами, вироблена схема, яка дозволяє визначити часове існування слов'янських старожитностей VI–IX ст.» [524, с. 326–327]. Водночас аналіз слов'янських старожитностей VIII–IX ст. дає підставу сучасним археологам О. Приходнюку [736], М. Тиводару [864] говорити про їхній тісний зв'язок із білими хорватами – східнослов'янськими племенами, які у 622 р. після розгрому аварами розпалися на кілька етнотериторіальних співплемінностей. Одна з них осіла у Верхньому Потиссі і, будучи вище культурно розвиненою, асимілювала аварів, які вели кочовий спосіб життя та не мали тяглості традицій і культури. Після падіння Аварського каганату (804) етнічні закарпатські землі разом із місцевим населенням відійшли у переважній більшості до Болгарського царства.

Болгарське царство досягло найвищого розквіту у період правління царя Симеона (893–937). Цьому сприяла християнізація народу наприкінці 864 р. (за часів болгарського царя Бориса), яка заклала підвалини стрімкого розвитку слов'янської культури. У цей час відбулося остаточне зближення етнонімів «слов'яни» і «болгари» [12,с. 106]. Зауважимо, що прийняття християнства східного обряду в Болгарії мало важливе політичне значення як для неї самої (утвердити свою самостійність та могутність перед сильними європейськими державами), так і для Візантії (контролювати слов'янські народи, передусім задля збереження власних кордонів). Важливо також підкреслити, що східнослов'янське населення Верхнього Потисся могло бути християнізованим учнями Кирила і Мефорія вже наприкінці IX ст.

Упродовж IX ст. Болгарське царство розширило свої кордони аж до Верхнього Потисся. Це засвідчує також система городищ (оборонних замків-градів – *прим. Р. Г.*) у цьому регіоні, які були характерні для болгар. Серед таких можна назвати Земплин і Унгград біля підніжжя Карпат, Чонград біля Ніредьгази (нині Угорщина – *прим.Р. Г.*) [696, с. 12]. Такі оборонні замки-гради мали не тільки оборонну і військову, а й адміністративну та політичну функції. Саме вони ставали територіальною одиницею – жупою, очолюваною жупаном.

Окремі науковці [1001; 1015] звертають увагу на той факт, що західна частина історичного Закарпаття та Східна Словаччина могли перебувати під впливом Великої Моравії, що охоплювала територію сучасної Чехії, Сілезії, серболужицькі землі. Дослідники виходять з того, що у період правління Святополка (871–894), який завдавав кілька поразок болгаро-слов'янам у середньому Дунаї, були значно розширені межі Великої Моравії.

У ракурсі нашого дослідження важливо наголосити, що у 863 р. на запрошення князя Ростислава до Великої Моравії прибули апостоли Кирило і Мефодій з метою християнізації місцевого населення. Для Константинополя це було важливим політичним кроком, адже Великоморавська держава перебувала під впливом римської церкви. Порівняно швидкій християнізації

Великої Моравії сприяла розроблена Кирилом і Мефодієм слов'янська абетка – «глаголиця». Разом зі своїми учнями вони навчали місцеве духовенство вести літургію старослов'янською (церковнослов'янською – *прим Р. Г.*) мовою, а також цього письма. Проте їхня місіонерська діяльність викликала спротив римського духовенства, яке не визнавало слов'янську мову законною в богослужіннях [96, с. 6–8]. Незважаючи на заборону і звинувачення в єресі, кілька церковних судів та ув'язнення, солунські брати та їх учні продовжували вести богослужіння й проповіді слов'янською мовою, перекладати церковні книги, поширювати слов'янську писемність серед інших слов'янських народів. Вони поклали початок становленню літературної церковнослов'янської мови, яка стане ключовим елементом у формуванні етнонаціональної самоідентифікації закарпатського населення.

Сучасні дослідники Д. Данилюк [390, с. 10], Мигович [583, с. 12], І. Ліхтей [392, с. 14], О. Мицюк [591, с. 8–9], С. Федака [891, с. 8], В. Шандор [945, с. 11] припускають, що завдяки гірській місцевості територія Закарпаття, особливо Мараморощина, була привабливою для послідовників Кирила і Мефодія, де вони засновували перші монастирі, які згодом стали центрами оборони православ'я та церковнослов'янської мови [281, арк. 12–16]. Принагідно зауважимо, що власне Мараморощина найбільш ревно протистояла унійним процесам, які охопили закарпатські землі у XVII ст.

Наступним важливим етапом в історії закарпатського регіону став перехід угрів (896) на чолі з вождем Алмошем через Верецький перевал та їх наступний розгром болгарського війська. Угорські науковці (І. Бона [985]), посилаючись на перше документальне джерело Анонiма «Діяння угорців» [978], твердять, що закарпатські землі до приходу угрів були нічийними – «res nullis». Утім у сучасних дослідженнях, що були наведені вище, ця теза спростована через археологічні знахідки, опрацювання різних опосередкованих джерел, зокрема щодо жупно-правової організації ранньофеодального угорського королівства, давніх літописних документів. Так, у першій половині XIX ст. історики відтворювали оповідання Анонiма,

вважаючи їх цілком достовірними свідченнями. З часом суперечності між твердженнями Анонiма і даними пам'яток IX–X ст. стали очевидними. Деякі джерелознавці встановили, що основна маса свідчень Анонiма – плід його літературної вигадки. Доведено, що автор переносив соціальні, політичні стосунки, етногеографію і топоніміку Угорщини кінця XII – початку XIII ст. в X ст. Відповідно, працю Анонiма варто розглядати і як джерело по історії часу його створення, і витвір латиномовної художньої літератури Угорщини.

З лінгвістичної точки зору теорію угорських учених про те, що закарпатські землі почали заселюватися тільки з приходом угрів, різко розкритикував відомий український дослідник В. Гнатюк. Зокрема, він зазначав, що територія карпатського регіону була пов'язана з руськими землями, про що свідчать архаїчні форми у місцевих говорах, які майже неможливо знайти в інших куточках України. До таких архаїзмів учений зараховує м'який знак усередині слів, що наближений до звука «*і*»: церь-ква, царь-ство; старовинний звук «*ы*», особливо у сполученні з горловими «г», «к», «х»: бы-кы (бики), хы-жа (хата); вживання архаїчної староруської лексики: блюдо (миска), обруся (рушник) тощо [165, с. 273]. Як бачимо, теорія угорських дослідників про «нічийність» закарпатських земель та «першість» у розселенні угрів на цій території зазнала різкої критики в історичних і філологічних дослідницьких колах XX – початку XXI ст.

Проте беззаперечним є факт, що з приходом угрів історія Закарпаття зазнала великих змін. Передусім вони під час так званого «придбання батьківщини» зайняли низовинну територію між Тисою і Дунаєм. Воюючи із сусідами за розширення своїх володінь, угри зайняли Паннонію, що була заселена слов'янами. Це відбулося у період правління сина вождя Алмоша Арпада, який заснував першу угорську династію Арпадовичів.

У 902–906 рр. угри завоювали Велику Моравію і впродовж X ст. воювали з Болгарським царством, відвойовуючи землі карпатського басейну. Як зауважує закарпатський історик В. Гаджега, кожну відвойовану територію, поля й пасовиська угри позначали засіками. Ці засічні лінії були свого роду

кордонами угорської держави на ранній стадії її формування. На основі аналізу цих ліній та топонімів – назв прикордонних угорських місць – В. Гаджега робить висновок, що засічна лінія угорських племен проходила південніше історичного Закарпаття [146, с. 151]. Таким чином, до початку XI ст. закарпатські землі не були під політичною зверхністю угорських племен. Наведені історичні й лінгвістичні аргументи та знайдені археологічні джерела на цій території (корчакcько-празькі старожитності притаманні Прикарпаттю, Волині й Поділлю досліджуваного періоду) дали науковцям підстави говорити про тісні контакти історичного Закарпаття з Руською державою.

Про безпосередні зв'язки земель історичного Закарпаття з Київською Руссю у X–XI ст. йдеться у працях Ю. Боржави [59], М. Лелекача [537], С. Папа [679] та інших науковців. Вони висувають тезу, що впродовж короткого часу Верхнє Потисся належало до Руської держави, очолюваної князем Володимиром Великим. В окреслений період на кордонах історичного Закарпаття сходилися землі трьох тогочасних держав: Русі, Угорщини й Польщі [679,с. 219]. Подібну тезу знаходимо і в М. Грушевського: «в X ст. вони (землі Верхнього Потисся – *прим Р. Г.*), правдоподібно, разом з північним узгір'ям Карпат стояли в залежності від Руської держави, й тут, за Карпатами, при кінці X і на початку XI в. держава Володимира стикалася з землями Стефана Угорського і Андрика чеського» [199, с. 495].

Зазначимо, що за правління Іштвана I Святого (997–1038) угорські племена об'єдналися в одну державу – Угорське королівство – і саме він прийняв християнство, чим забезпечив становлення християнської королівської влади серед угрів, зміцнення авторитету своєї держави на політичній європейській арені. Коронація Іштвана I відбулася у місті Естергом, яке до XIII ст. було резиденцією угорських королів. Наголосимо, що саме тут, в Естергомі, було засноване однойменне єпископство, яке відігравало важливу роль у суспільно-політичному й культурно-релігійному житті закарпатського краю наступних століть.

З початку XI ст. Іштван I значно розширив кордони країни на північ, захоплюючи закарпатські землі. Фактично до 30-х рр. XI ст. значна частина історичного Закарпаття увійшла до складу Угорського королівства. На це, зокрема, вказує той факт, що на завойовані землі Іштван I поставив свого сина Імре з титулом «Dux Ruizorum» (Руського герцога – *прим. Р. Г.*) [990, с. 167]. Це свідчить про те, що на цих землях проживало місцеве руське населення. Саме місцева знать правила краєм аж до кінця XII – початку XIII ст., доки всі землі не були остаточно підкорені Угорщиною. До цього періоду належить також поняття «Marchia Ruthenorum» («Руська Марка» – *прим. Р.Г.*) – землі нижнього й середнього Потисся, на яких проживала переважна більшість руського населення. Ці землі користувалися значними привілеями, зокрема, мали автономію, населення дотримувалося віросповідання за східним обрядом та не підпорядковувалося католицьким єпископам.

Варто наголосити, що впродовж XI–XIII ст. Угорське королівство мало тісні контакти з Руською державою. Зокрема, угорський король Андраш I (1015–1060) був одружений з Анастасією, дочкою Київського князя Ярослава Мудрого [1002, с. 69]. Цілком логічно припустити, що разом з князівною в Угорське королівство прийшла значна кількість руського люду, що сповідували християнство східного обряду. А. Пекар відзначає, що разом з Анастасією прибули й ченці-місіонери, які поселилися на Чернечій горі (біля Мукачева). Вони почали займатися організацією релігійного життя у цій місцевості, закладаючи підвалини майбутньої Мукачівської єпархії [693, с. 17]. Проте документального підтвердження цього факту немає. Крім цього союзу, можемо назвати також і одруження угорського короля Коломана (Кальмана) I (1074–1116) з дочкою Володимира Мономаха Євфімією, Гейзи II (1130–1162) з дочкою Київського князя Мстислава Першого з Єфросинією [947, с. 41]. Такі союзи були вигідні Угорському королівству для зміцнення стосунків із сильною на той час Київською державою, одержання військової допомоги, розширення своїх володінь.

У наступні роки зв'язки Закарпаття з Руссю, особливо з Галицько-волинським князівством тільки посилювалися. Як відзначає В. Микитась, до середини XIII ст. частина закарпатських земель кілька разів переходила від Угорщини до Галицької держави [587, с. 38]. Це зумовлювалося династійними, сюзеренськими, релігійними та економічними впливами династії Арпадів у Галицькій землі після згасання першої галицької династійної лінії Ростиславовичів (1198–1199). Найбільш активно реалізовували своє право на володіння галицькими землями Бейла III (1145–1196), син Гейзи II та Єфросинії, а також Андраш II (1175/77–1235), який у 1205 р. після смерті Романа Великого отримав титул короля Галичини та Володимирії [711]. До речі, його син, Коломан II, у 1214–1219 рр. займав галицький престол.

У цьому контексті варто зауважити, що сюзеренітет Андраша II над Галицьким князівством та подальша коронація його сина Коломана II на галицькому престолі були вигідні Римській церкві, яка прагнула розширити свій вплив на східні землі Європи. Йдеться передусім про діяльність Естергомського архієпископа Іоанна, в особі якого тогочасний Римський владика Інокентій вбачав католицького місіонера. Як зазначає М. Волощук, «у контексті поширення угорських династичних впливів на схід (початок XIII ст.) естергомський владика об'єктивно був залучений у цьому процесі через ідеологічну підтримку Арпадів, церковне благословення та взаємодію з римськими понтифіками» [137с. 113].

Розширення території Угорського королівства за часів Андраша II вимагало й чіткого політично-адміністративного управління новими землями. У 1222 р. Андрашем II було видано «Золоту буллу» (що доповнювалася у 1231 та 1235 р.), відповідно до якої були регламентовані суспільні відносини у королівстві та затверджені привілеї дворян. Для місцевого слов'янського населення Закарпаття, що складалося переважно із селян, ці булли принесли панщину, виплату натуральних податків, а згодом перетворення їх на стан залежного селянства [618,с. 28]. Для заможних

верств населення угорськими коралями виділялися землі й замки в різних комітатах, насамперед з оборонною метою. Для цього в угорських домініях будувалися замки й фортеці, довкола яких постали міста, містечка, села, жителі яких обслуговували місцеву знать та військо.

Після монголо-татарських переходів Карпат та набігів на Угорське королівство з метою військового зміцнення своєї держави угорський король Бела IV видав дочку Констанцію за галицького князя Лева Даниловича. Зауважимо, що римське духовенство відіграло неабияку роль у цьому політичному союзі. За посередництва Бели IV до галицького князівського двору почали прибувати папські представники (ченці ордену домініканців і францисканців), які пропагували католицьку віру та мали на меті встановити папське домінування і зміцнити угорську владу в регіоні. Проте галицькі князі зберегли віру грецького обряду (це було однією з головних вимог князів Галицьких Данила та Лева), зокрема й на землях історичного Закарпаття. Про це довідуємося з перших історіографічних праць М. Лучкая та І. Дулішковича, в яких зазначено, що ще угорський король Бейла IV затвердив привілеї монахів монастиря св. Василія Великого (біля с. Грушево), які сповідували релігію грецького обряду [417; 553].

Водночас найбільш інтенсивне впровадження католицизму на закарпатських землях відбулося у XIV ст., коли у 1308 р. на престол Угорського королівства за підтримки Папи зійшов Карл Роберт I, представник династії Анжу. Він і його наступники (Лайош I, Марія Угорська, Карл II, Владислав) упродовж двох століть провадили політику латинізації місцевого духовенства та шляхти, зміцнювали феодальний устрій у королівстві, а також зрівняли в правах усю шляхту, впровадили станову систему управління, згідно з якою комітатські збори розглядали питання адміністративного управління, суду, збору податків тощо [945, с. 45–46]. Тоді ж завдяки королівським грамотам зростають церковні землеволодіння не тільки католицькі, а й православні. Хоча католицьким монастирям

надавалися землі у густонаселених місцевостях, а православним – у віддалених комітатах королівства.

У розрізі дисертаційного дослідження варто наголосити, що церковно-релігійне життя Закарпаття, що знайшло відображення у писемних пам'ятках культури, формувалося у XIV–XV ст. довкола двох монастирів – Мараморoського у селі Грушево (сьогодні Тячівський район) та на Чернечій Горі біля міста Мукачево. Щодо першого, то треба зазначити, що він був заснований нащадками родини Саса, воєводами і магістрами Балку і Драґу, волохами-румунами (нобілями) з визначеною 1391 р. Константинопольським патріархом Антонієм IV ставропігійною юрисдикцією та правами патріаршого ігумена-екзарха. Виникнення другого монастиря у Мукачеві Березького комітату (1360) пов'язується із діяльністю подільського князя Федора Корятовича [902]. Ці найдавніші монастирі на Закарпатті належали православним монахам, однак доволі часто переходили у володіння шляхтичів, котрі мали право на землі і маєтки цієї місцевості. Відтак монастирі, маєтки й землі довкола них, що були подаровані їм попередніми покровителями, переходили до латинського конвенту, якщо володар сповідував католицизм.

Релігійні протистояння між духовенством західного і східного обряду на закарпатських землях тимчасово припинилися за часів правління угорського короля М. Корвіна (1458–1490), який заснував нову династійну лінію Корвінів (Гунядів) та мав авторитет серед слов'янського православного населення історичного Закарпаття [698, с. 144]. За його правління Грушівський монастир, раніше відібраний католиками, був повернутий православним ченцям, а православному духовенству, яке потерпало від свавілля католицьких священиків, відшкодували збитки. На прохання сербського митрополита Іонікія, М. Корвін звільнив православне духовенство від податків [417, с. 21]. Як бачимо, за правління цього короля Православна церква на Закарпатті отримала певні свободи і могла протистояти експансії Католицької церкви.

У цей час на територію Закарпаття проникає і гусистський рух, представлений Общиною чеських братів. Зауважимо, що у боротьбі із реформаційними ідеями та турецькою навалою, що загрожувала Угорському королівству після падіння Константинополя (1453), Корвін надавав широку підтримку православним як одним з головних помічників у цій боротьбі.

Слід підкреслити, що саме з іменем короля Матяша Корвіна пов'язано перше документальне свідчення існування Мукачівської (руської) єпархії та її першого єпископа. 14 серпня 1458 р. М. Корвіном була видана грамота, якою він обрав і призначив руським пресвітером Мукачівської єпархії Луку та подарував єпархії два села – Лавки і Бобовище [1011, с. 24]. Фактично більшість істориків та істориків церкви сходяться на думці, що саме настоятель Мукачівського монастиря Лука був першим Мукачівським єпископом [24; 146; 499, 695; 746; 1000]. На підтвердження цієї тези В. Кічера, сучасний історик, зазначає: «Назва пресвітер, а не єпископ в грамоті 1458 р. згадується лише через спробу весь час пригнітити східний обряд, підтвердженням чого є те, що в пізнішу добу егерські єпископи заперечували існування мукачівських. Ще одним твердженням, що Лука був вже єпископом, є залежність всіх парафій від юрисдикції монастирської церкви св. Миколая, чинної на основі грецького обряду – церква була єпископською» [499, с. 3].

Інша версія дослідників (Й. Базилович, І. Дулішкович) щодо документального підтвердження заснування Мукачівської єпархії базується на підставі декрету угорського короля Владислава (з династії Ягелонів), виданого у 1491 р., у якому настоятеля монастиря на Чернечій горі Іоанна чітко названо єпископом русинів і волохів [417, с. 60]. Відповідно до грамоти, єпископу Іоанну підпорядковувалися всі священики Мараморощини, що не відповідало основним положенням ставропігії Грушівського монастиря. Таким чином, кінець XV – перша половина XVI ст. охарактеризувалися загостренням конфлікту між Мукачівським та

Грушівським монастирями з остаточним підпорядкуванням у 1556 р. останнього Мукачівському єпископові Іларіонові [693, с. 19].

Після битви під Могачем (1526) угорське військо зазнало поразки від турків. У цій битві загинув й угорський король Людовік II. Ця обставина спровокувала поділ угорської шляхти на два табори: одні закликали на угорський престол представників Габсбурзької династії, інші – полководця І. Заполяї. Внутрішні чвари призвели до того, що у 1541 р. турки зайняли столицю Угорщини Буду, а Габсбурги – західну частину Угорщини. У 1568 р. в Адріанополі відбувся остаточний поділ Угорського королівства на три частини внаслідок домовленості між турецьким султаном Селімом і австрійським імператором Максиміліаном. Західна частина Угорського королівства разом з частиною етнічних закарпатських земель відійшла до Габсбурзької імперії, середня частина угорських земель разом зі столицею Будою – до Османської імперії, а східна – утворювала Трансильванське (Семигородське) князівство – державу під протекторатом Османської імперії (1541–1699), автономну частину «Священної Римської імперії германської нації» (1699–1806), а згодом – Австрійської імперії (1804–1867). Воно охоплювало частини територій сучасних Румунії, Угорщини, Словаччини, України зі столицею в місті Дюлафегервар (нині м. Альба-Юлія, Румунія).

Відповідно до цього поділу, християни східного обряду, що населяли землі історичного Закарпаття, опинилися в умовах різних політичних режимів, непримиренних релігійних світоглядів і держав: Мукачево і південно-східна частина єпархії (комітати Береґ, Уґоча, Сатмар і Мараморош) – відійшли до складу кальвіністського Трансильванського князівства, а Ужгород і північно-західна частина єпархії (комітати Унґ, Земплин, Шаріш, Спіш, Абауй, Торна, Ґемер, Саболч і Боршод) – опинилися під владою католиків Австрійської монархії Габсбургів [899]. Отож, Мукачівський монастир перейшов до трансильванських князів, які були протестантами. Вони обмежували владу мукачівського (православного) духовенства, відбирали церковні землі та маєтки, впливали на вибори

єпископа [693,с. 19]. Крім цього, постійні війни між місцевими феодалами і посилення релігійної боротьби між протестантами й католиками негативно впливали на розвиток Мукачівської єпархії.

Між 1545 та 1563 р. відбувся XIX вселенський собор католицької церкви, відомий як Триденський, основною метою якого було за допомогою реформ надати католицькій церкві привабливості. Одним із засобів розглядалась освіта. Рішення собору № 23 від 1563 р. покладало відповідальність за суспільне визнання духовенства на єпархіальне керівництво. Відповідно, було сформульовано модернізовані вимоги до виховання нових поколінь священиків, рівня освіти, духовної формації та етики пастирів [996, с. 64]. Релігійні справи за рішеннями раніше згаданого церковного собору були підконтрольні місцевим феодалам, які в питаннях віросповідання мали різні уподобання, в основному сповідували католицизм та протестантизм (кальвінізм або лютеранство). Русини, румуни, словаки і серби, на яких поширювалась духовна влада Мукачівського єпископа Сергія, що підпорядковувався Трансильванським князям-кальвіністам, піддавалися кальвінізації. У комітатах Унґ та Земплин єзуїти, запрошені графами Другетами до Гуменного, намагалися окатоличити місцеве населення [909,с.145–148.].

Разом зі становленням релігійних інституцій в епоху Середньовіччя на території історичного Закарпаття з’являються школи. Поширення друкованих і рукописних книг, створення бібліотек вимагало освічених людей. З часом монастирі ставали не лише релігійними, але й освітніми та культурними центрами. Реформаторські парафіяльні школи (насамперед Общини чеських братів) діяли у 1467 р. у м. Берегово, 1546 р. – у селі Вишково Хустського району, 1548 р. – у місті Тячів. Під протекцією найбільшого землевласника північно-західної частини Закарпаття графа Другета у 1613 р. у Гуменному (нині Словаччина) була відкрита школа чернечого Ордена святого Павла. Згодом її було реорганізовано у гімназію та єзуїтський колегіум і перенесено до Ужгорода [395, с. 55]. Загалом, за різними дослідженнями науковців, до середини XVI ст. на теренах тогочасної

Угорщини було засновано близько 200 шкіл, з яких дві третини – протестантських [908, с. 105]. Очевидно, що така ситуація вплинула на освітню політку католицької церкви, що проявилася найперше в місіонерській діяльності єзуїтів, заснуванні парафіяльних шкіл та колегіумів. Саме на кінець XVI – початок XVII ст. припала доба реальних успіхів рекатолизації угорських земель через внутрішнє оновлення римо-католицької церкви, у якому вирішальну роль відіграли освіта й виховання. Православне духовенство намагалося чинити опір латинізації, проте через відсутність підтримки з боку можновладців закарпатського краю, політичні й збройні конфлікти, що точилися в окреслений період на Закарпатті, розпорошеність земель, воно значно програвало в цій боротьбі. Зокрема, практика покровительства і дарування земель церквам, при яких організовувалися парафіяльні школи, сприяла окатоличенню місцевого населення.

Отже, як показав аналіз різних документальних і наративних джерел, землі історичного Закарпаття на ранньому етапі християнізації та в період Середньовіччя були тісно пов’язані з Київською Руссю і Галицькою державою. Культурно-релігійний розвиток Закарпаття в XI–XIII ст. безпосередньо залежав від династійних монархій Угорського королівства, котрі мали сюзеренські права на закарпатські й галицькі землі. Зі зміцненням Угорського королівства місцеве населення втрачало свої вольності та переходило до залежного від знаті нижчого класу.

У досліджуваний період відбулося становлення Грушівського монастиря з отриманням ставропігії та виокремлення Мукачівської єпархії як головної одиниці оборони православ’я в краї. Ці два релігійні центри були виразниками прав місцевого (руського) населення, їх етнічної приналежності. Водночас роздробленість Мукачівської єпархії, низький рівень освіченості духовенства та їх вірників, залежність священиків від власників замків ставали причинами посилення впливів римо-католицької та протестантської церков, переходу руського народу до католицизму чи протестантизму.

2.2. Унійні процеси на закарпатських землях у XVII – другій половині XVIII ст.

Початок XVII ст. ознаменувався посиленням контрреформаційних рухів на етнічних закарпатських землях та піднесенням католицизму, що супроводжувався суспільно-історичними подіями в Угорському королівстві і Трансильванському князівстві. Зокрема, програне антигабсбурзьке повстання (1604–1606) під проводом угорського магната І. Бочкая, що був кальвіністом, відіграло неабияку роль у поверненні більшості угорської панівної верхівки до католицизму [454, с. 83]. Серед них виділимо дворянську родину Другетів, яка відіграла ключову роль у підписанні Ужгородської унії. Саме володар Ужгорода, граф Ю. (Дьордь) Другет, який був протестантом, у 1609 р. перейшов у католицизм. З його іменем пов’язана й поява римо-католицької церкви на Закарпатті, передовсім в Ужанській жупі. Зокрема, за наказом Ю. Другета в Ужгороді було збудовано єзуїтську колегію (перенесену з Гуменного), а впритул до неї – костел.

Як зазначено у попередньому підрозділі, протестантські ідеї сприяли консолідації угорців, особливо дворянства, у боротьбі за власну самоідентифікацію. Проте рівність, що виголошувалася протестантами як основна складова їхньої релігії, підривала підвалини привілейованості угорського дворянства. Це, своєю чергою, стало ключовим чинником їхнього повернення до католицизму і збереження панівного статусу.

У Трансильванському князівстві окресленого періоду панівною верствою населення залишалися бюргери, угорські дворяни, саксонці, що належали здебільшого до протестантського віросповідання. Найвідомішою родиною тут був рід Ракоці, що очолив князівство з осідком у Мункачі (нині Мукачево – *прим. Р. Г.*). Османська імперія, до складу якої входила тогочасна Трансильванія, поблажливо ставилася до протестантів, оскільки вони не несли загрози її внутрішній стабільності. Крім цього, слід зауважити, що Трансильванія тільки зовнішньополітично залежала від Османської

імперії, натомість внутрішньополітично вона мала широку автономію. На руку Османській імперії були також і постійні конфлікти між трансильванськими князями та габсбурзькими монархами, що загрожували домінуванню турків у регіоні. Відтак протестантська верхівка Трансильванського князівства користувалася в Османській імперії різними привілеями.

Варто наголосити, що національна самоідентифікація угорської аристократії, саксонців та вільних селян секеїв, що етнічно були близькими до угорців, базувалася на відданості ландтагам – місцевим органам станового представництва. Тобто головною ознакою національної приналежності у тогочасному угорському суспільстві виступала станова привілейованість, а не етнічна єдність.

Щодо автохтонного населення закарпатського краю, то воно потерпало як від протестантів, так і католиків. Так, православні волохи, які складали переважну більшість у Трансильванії, та русини, що населяли Угорське королівство, були найнижчою соціальною верствою у краї, політично й економічно безправними, несучи весь тягар державних та церковних податків [454, с. 83]. За релігійною ознакою вони належали до православної церкви, котра вирізнялася своєю непохитністю у певних соціально-політичних процесах, що також вплинуло на підневільний статус її духовенства. Православні священики на Закарпатті були кріпаками, працювали на панщині, не мали земельних наділів.

На відміну від угорської аристократії, становлення етнонаціональної ідентичності закарпатських русинів відбувалося на релігійних засадах. Вони об’єднувалися довкола релігійних громад, що були виразниками їхньої окремішності у поліетнічному середовищі, де домінували різні монархії та релігійні течії. Натиск з боку протестантів та римо-католиків ще більше підсилив єднання руського закарпатського населення довкола «Руської церкви», обряд якої став не тільки зовнішнім виявом їхньої відмінності від

решти населення закарпатського краю, а й головним фактором в увиразненні свого національного «я».

Отже, священики стали основними носіями національної ідеї, і протистояли асиміляційним процесам, однак їхнє жалюгідне соціально-економічне становище та неосвіченість стали загрозою у цій боротьбі. Адже активна діяльність єзуїтів та протестантів у галузі шкільництва, пропагування власних ідей відіграла важливу роль у наверненні православного населення до їхніх лав. Підняття рівня освіченості руського духовенства, поліпшення їхнього матеріального становища стали пріоритетними напрямами діяльності тогочасних православних єпископів.

Найбільш відомою твердинею православної віри був Мукачівський Свято-Миколаївський монастир, що слугував єпархіальною резиденцією. Слід додати, що Мукачівська єпархія об'єднувала закарпатських русинів як західної частини земель, що належали Габсбургам, так і східної, підпорядкованої Трансильванії. Водночас тогочасні мукачівські єпископи безпосередньо залежали від магнатів, які володіли Мукачівським замком, монастирем і землями довкола нього. Останні мали право виганяти священнослужителів, ставити інших, забороняти їхню діяльність у монастирі, якщо це суперечило поглядам правлячої верхівки. Подібній ситуації сприяло й те, що претенденти на православну Мукачівську єпархію могли висвячуватися як у трансильванського митрополита в Альба-Юлії (нині Румунія – *прим. Р. Г.*) і в Яссах (нині Молдова – *прим. Р. Г.*), так і в перемишльського. Відповідно до задокументованих джерел [402; 698], неоднозначність у питанні церковної юрисдикції (належності) Мукачівської єпархії, принаймні в доунійний період, зумовили потребу в консолідації сил щодо її чіткого підпорядкування та архієрейської опіки.

Усі окреслені вище обставини послужили важливим чинником у зверненні православних єпископів і вищого духовенства до об'єднання з Католицькою церквою зі збереженням східного обряду та формування

прихильного ставлення до Габсбургів, які опікувалися католицьким духовенством, надаючи їм різного роду привілеї.

Неабияку роль у поширенні унійних ідей серед православного духовенства Закарпаття відіграло підписання Берестейської унії (1596). Як зазначає В. Фенич, сучасний український історик, дослідник духовного життя Закарпаття, «ідейні витоки та організаційні потуги ґенези Ужгородської церковної унії 1646–1649 рр., що, хоч і не лінеарно, а таки пов'язуються з києво-галицьким унійним впливом, ніколи не піддавалися сумніву навіть місцевими конструювальниками русинської історії» [900,с. 92]. Додамо також, що постійні контакти закарпатського православного духовенства з галицькими об'єднаними священиками й монахами-василіанами посприяли підписанню Ужгородської унії. Вони доносили головні унійні ідеї та їх преваги у духовному й суспільному житті закарпатців, головною з яких було збереження східного обряду й традицій та їх рівноправ'я поруч з католицькою вірою. Цю тезу виголосив Папа Климент VIIIпід час підписання Берестейської унії [1030,с. 258].

З іншого боку, латинські егерські та острогомські єпископи також були зацікавлені в підписанні унії. Вони вбачали у ній перехідний етап латинізації руського населення та навернення його до католицизму [746; 1006]. Однією з ключових постатей, що розпочала унійні процеси на закарпатських землях, був угорський монах-єзуїт П. Пазмань, який згодом став острогомським архієпископом і примасом Угорщини, і свою місіонерську діяльність розпочав із навернення угорської протестантської аристократії до католицької віри. Вплинув він і на Ю. Другета, котрий, зі свого боку, безпосередньо сприяв унійним процесам у західній частині Закарпаття, що були у його володінні.

Усвідомлюючи той факт, що його піддані – русини і потребують іншого підходу до навернення в католицьку віру, граф Ю. Другет звернувся до католицького Перемишльського єпископа С. Свенціцького з проханням відправити до нього з місіонерською місією уніатських галицьких монахів,

які проводили б серед місцевого закарпатського населення просвітницьку роботу. У цей час у Перемишлі був уже з'єднаний руський єпископ А. Крупецький, який радо прийняв пропозицію розпочати унійний рух на закарпатських землях [693, с. 24]. А. Крупецький прибув до Ю. Другета у 1613 р. й одразу розпочав свою унійну діяльність. Утім на східних землях Закарпаття, що належали протестантським князям, він не зміг працювати так активно, як у західній частині, підпорядкованій Ю. Другету. Найбільшу прихильність А. Крупецький здобув у Свято-Духівському монастирі у Красному Броді, що в комітаті Земплін. Він схилив на свій бік понад 50 православних священиків, і в 1614 р. в цьому монастирі під час храмового празника разом з Мукачівським єпископом Петронієм спробував проголосити унію [891, с. 20]. Утім такий поспіх виявився фатальним, оскільки православні вірники, що прийшли на свято, не були готові до таких змін. Після невдалого проголошення унії А. Крупецький був змушений покинути закарпатські землі, проте зберіг зв'язки з місцевим священиками, прихильними до унії, і передусім з майбутнім мукачівським єпископом В. Тарасевичем, який стояв на чолі Ужгородської унії.

Принагідно зауважимо, що у підготовці цієї унії, упродовж 1613–1614 рр., брали участь не тільки А. Крупецький, але й Мукачівський єпископ І. Григорович та Київський унійний митрополит Й. Рутський [693; 900]. Відтак тут простежуються прямі впливи руського духовенства на розвиток закарпатської церкви. Це є ще одним вагомим доказом того, що релігійні й просвітні процеси на закарпатських землях відбувалися у контексті загальноукраїнських тенденцій, тільки з певним відставанням, зумовленим суспільно-політичними рухами й подіями в регіоні (постійна боротьба між трансильванськими князями та Габсбурзькою монархією, селянські повстання, Тридцятирічна війна, існування різних релігійних течій тощо).

Наступна хвиля унійних процесів на закарпатських землях пов'язана з діяльністю Мукачівського єпископа Петронія, якого у 1623 р. було повторно обрано на цю посаду. Зазначимо, що у 1600 р. протестантський магнат вигнав

Петронія з монастиря, і він мандрував Україною й Білоруссю, знайшовши прихисток серед монахів-василіан. У Вільно він познайомився з І. Григоровичем та Й. Рутським [693, с. 26]. Повертаючись з Вільна на Закарпаття, до Петронія та І. Григоровича за наказом Й. Рутського долучився молодий галицький монах-василіан В. Тарасович. Саме ці останні троє стали згодом Мукачівськими єпископами (відповідно до порядку поданого вище) та активними популяризаторами унійної ідеології серед закарпатського духовенства і населення, що завершилося підписанням унії.

Підписанню в 1646 р. Ужгородської унії передувала низка подій. Зокрема, для закріплення унії в Мукачівській єпархії В. Тарасовичем та А. Крупським було виявлено кілька необхідних умов – по-перше, об'єднати всіх закарпатських вірників довкола Мукачівської єпархії; по-друге, здобути прихильність місцевого духовенства; по-третє, звільнитися з-під влади протестантських магнатів [693, с. 28]. Перші дві умови В. Тарасовичу легко вдалося реалізувати, а третя вимагала від нього прийняття католицької віри, що давало шанси на протистояння з могутнім володарем князем Ракоці, який, довідавшись про плани єпископа, вигнав його та привласнив усі його маєтки.

Після прийняття католицького віросповідання цісар Фердинанд III подарував В. Тарасовичу маєток у містечку Каллово, звідки він керував західною частиною єпархії, що належала угорським католицьким магнатам. Під час повстання проти Габсбургів князь Ракоці захопив це містечко і примусив В. Тарасовича зректися віри, але повернув йому керування Мукачівською єпархією. У Мукачівському осідку В. Тарасович не полишав думок про унію і за допомогою монаха-василіана П. Партенія пропагував унійні ідеї у східній частині Закарпаття та в Ужанській жупі.

Іншою важливою подією стало те, що після смерті Ю. Другета його дружина та сестра егерського єпископа А. Якушіч у грудні 1645 р. запросила брата до Ужгорода на похорон Яна IX Другета, і там домовились з П. Партенієм – наступником В. Тарасовича – та Г. Косовицьким про проголошення унії [179,с. 18].

На знак підтримки унії К. Другет подарувала духовенству дім в Ужгороді 24 квітня 1646 р. на свято святого Юрія (згідно з латинською традицією), покровителя єпископа Якушіча. Саме в каплиці Ужгородського замку, який належав родині Другетів, 63 з приблизно 650 нез'єднаних священиків греко-слов'янського обряду підписали документ унії. Це були в основному священики з доміній Другетів в Ужанській, Земплінській та Шарішській жупах. Цей акт включення священиків греко-слов'янського обряду в Егерське єпископство підтвердив примас Угорщини Ю. Липпай 14 травня 1648 р., а у вересні його затвердив і загальноугорський синод єпископів в Трнаві, на якому Партеній просив, щоб з'єднаних вірників було взято під королівську опіку. Завдяки визнанню акта Ужгородської унії на загальноугорському синоді закарпатським священикам вдалося здобути належну підтримку з боку угорських магнатів та католицької церкви, а також продовжити унійну діяльність в інших частинах Мукачівської єпархії.

Спочатку Ужгородська унія поширювалася в комітатах Унґ, північний Земплин, Шаріш, Абауй, Торна, Спіш і Ґемер, тобто переважно на території нинішньої Східної Словаччини (Пряшівщини), а з переїздом єпископа П. Партенія до Мукачева (1664) – в комітатах Береґ, південний Земплин, Саболч, Уґоча і Сатмар, або, інакше кажучи, на територію нинішньої Закарпатської області України та північні землі Угорщини і Румунії, що були заселені русинами (українцями) і волохами (румунами). У 1673 р. уніатами стають раци (серби) комітату Саболч [24, с. 24].

Зауважимо, що 50–80-ті рр. XVII ст. характеризувалися досить гострою боротьбою між Острогомською та Київською митрополіями за Мукачівську унійну єпархію. Так, у 1659 р. імператор Леопольд I Габсбург офіційно йменував П. Партенія Мукачівським уніатським владикою, скориставшись своїм правом «апостольського короля» Угорщини [981, с. 446]. Утім на заваді переїзду П. Партенія до Мукачева стала кальвіністка С. Баторі, володарка Мукачівського замку, яка після смерті свого чоловіка – князя Георгія II Ракоція – у 1660 р. знову повернулася у лоно Католицької Церкви.

Саме вона звернулася до Київського унійного митрополита Г. Коленди з проханням висвятити Мукачівського єпископа [982,с. 69]. На Синоді Київської унійної митрополії в Жировицях (1663) було прийнято рішення про те, щоб відправити до Мукачева Холмського єпископа Я. Сушу, але з однією умовою: Мукачівська єпархія буде підпорядковуватися Київській митрополії. Така умова не влаштувала С. Баторі, оскільки, відповідно до постанов IV Лютеранського собору (1215), мукачівські вікарії мали належати до юрисдикції Острогомського латинського архієпископа, позаяк ці землі були у підпорядкуванні канонічного Егерського латинського єпископства [1,с. 248]. Відтак у 1664 р. С. Баторі прийняла П. Партенія як Мукачівського з'єднаного єпископа. Як бачимо, унійні процеси на закарпатських землях не розвивалися відокремлено від українських, а були їх інтегрованою частиною, проте відрізнялися внутрішньополітичними протистояннями між угорською латинською та протестантською верхівками. Крім того, претензії угорського латинського духовенства на Мукачівську єпархію та її вірників значно увиразнили релігійне протистояння за самостійність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, що почала набирати національних обрисів. Досягнуті домовленості, що передбачали збереження обрядів східної церкви, самостійні вибори кандидатури єпископа для затвердження Папою Римським, зрівняння у правах католицького та уніатського кліру, надання права висвячувати священиків, викликали невдоволення у католицького кліру.

Прикладами впровадження латинського обряду стали спроби святкування латинських свят, проведення літургії латинською мовою, намагання змінити церковний юліанський календар на григоріанський, просування на керівні церковні посади єзуїтів. Не менше від латинських ієрархів прагнув асимілювати місцеве населення угорський примас. Він, убачаючи у релігійній автономності русинів-українців загрозу мадяризації, штучно затягував із представленням кандидатів на Мукачівське єпископство перед Апостольським Престолом. Для закарпатців вибір власного духовного провідника

ототожнювався не тільки з єпископською булавою, але й із провідником національного життя, тому єпископа називали «владикою» [900, с. 26].

Після смерті П. Партенія (1665) боротьба за Мукачівську єпархію розгорілася з новою силою. На запрошення угорського примаса Г. Селепчені до Мукачева прибув галицький ієромонах Й. Волошиновський, який не був греко-католиком, але погодився висвятитися та підпорядкуватися владі Острогомського архієпископа. Усвідомивши свою помилку, Г. Селепчені у 1669 р. звернувся до Риму з проханням знайти гідного кандидата на єпископство у Мукачеві [149, с. 163].

У цю боротьбу втрутилася також С. Баторі, котра знову звернулася до Київського митрополита з проханням про допомогу у виборі єпископа. Цього разу до Мукачева скерували Перемишльського з'єднаного єпископа І. Малаховського [149, с. 168], однак на заваді його канонічному висвяченню став архієпископ Г. Селепчені, який, за сприяння Риму, домігся у 1672 р. його вислання до Перемишля.

Наступним Мукачівським єпископом у 1676 р. став Т. Маурокордат, колишній грецький митрополит, якому допомагав поширювати унійні ідеї ієромонах галицького походження П. Камінський [980, с. 116]. Проте через два роки, коли вибухнуло повстання за визволення Угорщини від Габсбургів, яке очолив І. Текелі, Т. Маурокордат втік до Відня, звідки керував єпархією до свого зречення (1686).

Отже, у 80-х рр. XVII ст. доля Мукачівської єпархії та її очільників була дуже невизначеною. Різними її частинами керували різні єпископи. Як відзначає В. Фенич, «непевним було становище й інших «мандрівних єпископів»: генерального вікарія із Спішу Івана Липницького (правдоподібно також галицького походження) у 1681–1686 рр., який обмежив свою юрисдикцію лише західною частиною Мукачівської єпархії, та генерального вікарія перемишльського єпископа І. Малаховського (1669–1692), галицького єромонаха волинського походження Порфирія Кульчицького, ЧСВВ у 1686–1689 рр., котрий керував лише середньою частиною унійної єпархії під

Карпатами» [900, с. 97]. З цієї тези можемо зробити висновок, що розвиток унії на закарпатських землях був тісно пов’язаний з діяльністю галицьких унійних священиків та монахів-василіан, що, своєю чергою, є яскравим підтвердженням єдності Закарпаття з іншими греко-католиками по інший бік Карпат.

Важливу роль у поширенні унії на закарпатських землях відіграв Апостольський вікарій І. Й. де Камеліс, якого було призначено Мукачівським єпископом у 1689 р.. Завдяки його активній діяльності Ужгородську унію було поширено серед русинських і румунських християн південно-східних комітатів Сатмар та Гойду-Бігар. За сприяння Й. де Камеліса цісар Леопольд І у 1692 р. видав грамоту, за якою греко-католицькі священики мали такі самі права і привілеї, що й священнослужителі латинського кліру. Проте узаконення прав закарпатських греко-католицьких священиків та їх реалізація у повсякденному житті тривали впродовж кількох десятиліть.

Принагідно зазначимо, що подібні грамоти були видані в наступні роки цісарем Карлом IV (1720) за сприяння мукачівського єпископа Ю. Бізанця та Марією Терезією (1741) [693, с. 122]. Остаточно ж закарпатське уніатське духовенство одержало ці привілеї і пільги (звільнення від панщини, отримання земельних наділів, матеріальне забезпечення) після канонічного створення Мукачівської єпархії.

Постійна боротьба, що точилася між представниками Мукачівської єпархії та Егерським єпископатом упродовж XVIII ст., у якій питання латинізації церкви на закарпатських землях було ключовим, стала рушійним чинником в утвердженні думки про створення богословських шкіл та надання кандидатам у священнослужителі відповідної освіти й виховання. Перші кроки у цьому напрямі були зроблені ще Й. де Камелісом, який звернув увагу на необхідність належного виховання і навчання священиків, котрі безпосередньо займатимуться душпастирською роботою й просвітою серед місцевого населення: «… до цього часу ніхто не дбав про створення народних шкіл для виховання простого народу, тим більше про створення

відповідних шкіл чи семінарій для виховання духовенства, як це заведено в інших дієцизіях… Стараюся знайти якийсь спосіб, щоб зберегти і зміцнити тут (на закарпатських землях, які входили до Мукачівської єпархії – *прим. Г. Р.*) святу віру. Однак виглядає, що єдиним способом є створення семінарії у цій стороні, хоча б якоїсь школи, з якої б виходили достатньо підготовлені кандидати до душпастирської праці» [1000, с. 363]. Проте задумам Й. де Камеліса не судилось збутися. Через брак коштів та небажання Егерського єпископату, який чинив супротив поширенню руської (української) мови у богослужіннях, семінарія не була відкрита.

Слід додати, що Й. де Камеліс зробив вагомий внесок у розвиток освіти на закарпатських землях. За його ініціативи у Трнавській єзуїтській семінарії (1704) було започатковано спеціальний стипендіальний фонд, з якого щорічно виділялися кошти не тільки на навчання, а й на утримання трьох учнів з Мукачівської єпархії [891, с. 39]. Крім цього, Й. де Камеліс видав у Трнавській друкарні «Казуїстику» (1692), «Катехизис» (1697) та «Буквар» (1699) для майбутніх і теперішніх священиків Мукачівської єпархії. Як зазначає В. Кічера, при монастирі на Чернечій горі біля Мукачева діяла школа для місцевого населення ще за часів єпископства І. Григоровича (1627–1632) [498, с. 45]. Саме у її освітньому процесі використовувалися праці Й. де Камеліса. Він усвідомлював важливе значення освіти для духовенства, діяльність якого мала зосереджуватися на роз’ясненні простому народу основних правил греко-католицької віри, Святого Письма, християнсько-моральних цінностей.

Після смерті у 1706 р. Й. де Камеліса питання юрисдикції й управління Мукачівською єпархією набрало нових обертів. На цей раз Ференц Ракоці ІІ попросив Київського унійного митрополита Л. Заленського висвятити на єпископа монаха П. Камінського. Примас Угорщини не погодився з цією кандидатурою і запропонував І. Годермарського, генерального вікарія єпископа Й. де Камеліса, очолити Мукачівську єпархію. Проте Апостольською Столицею було відкинуто обидві кандидатури і

запропоновано галицького монаха П. Филиповича [924, с. 545], проти якого, однак, виступив імператор Йосиф I Габсбург, вбачаючи в ньому «чужого» кандидата на престол, який не зможе об'єднати єпархію та досягти єдності між закарпатським духовенством.

Релігійні міжусобиці за єпископство у Мукачеві призвели до того, що Конгрегація Римської курії на своєму засіданні 7 травня 1715 р. дійшла висновку про відсутність доказів щодо заснування Мукачівської єпархії та, тим більше, до висвячення Мукачівського єпископа [693, с. 54]. Це рішення мало низку негативних наслідків для Греко-Католицької Церкви на Закарпатті. По-перше, ліквідація Мукачівської єпархії та її перехід у статус Апостольського вікаріату. По-друге, її повне підпорядкування Егерському єпископу. По-третє, призначення вікаріїв належить тільки до компетенції Риму, що, відповідно, унеможливлювало самостійний вибір закарпатського духовенства. Зауважимо, що з цього часу аж до канонізації Мукачівської єпархії, усі її владики втратили титул і не мали права називатися Мукачівськими єпископами. Як бачимо, усі ці дії були на руку угорському латинському кліру.

Відповідно до рішення Конгрегації, у 1715 р., Апостольським вікарієм було призначено Ю. (Георгія-Геннадія) Бізанція. У цьому ракурсі слід підкреслити, що Ю. Бізанцій єпископські свячення одержав з рук Київського унійного митрополита Л. Кішки у Володимирі-Волинському. Крім цього, Ю. Бізанцій домовився з Л. Кішкою про порушення питання незалежності Мукачівської єпархії на Займойському синоді, що відбувся у 1720 р. [604, с. 83–84]. Однак про плани Ю. Бізанція довідався Егерський єпископ і не дозволив йому брати участь у синоді. Отож наведені факти також доводять присутність духовенства, зокрема Київської митрополії, в історії Мукачівської греко-католицької єпархії, їх безпосередній вплив на духовно-культурний розвиток закарпатського населення.

Влада егерських єпископів у Мукачівській єпархії ще більше зміцнилася у період вікаріату наступників Ю. Бізанція – С. Ольшавського

(1733–1737) та Г. Блажковського (1738–1742). У цей час вони були позбавлені титулу «Апостольський вікарій». Їх почали називали «ординарними вікаріями» при Егерському єпископові, що ще більше увиразнило залежність Мукачівської єпархії від Егеру та намагання латинського духовенства підпорядкувати собі русинів, які проживали у межах Егерського єпископату. Крім того, незважаючи на укладені домовленості та грамоти австрійських імператорів Леопольда I (1692), Карла VI (1720) та Марії Терезії (1741), ратифікацію угорським сеймом (1723), статус греко-католицького духовенства не визнавався католицькою духовною ієрархією та угорськими магнатами. Матеріальні труднощі, відсутність підтримки влади призвели до духовного зубожіння не тільки селян, а й спрямували духовенство Угорської Русі до неуцтва, невігластва, розпусти, хабарництва [703,с. 18].

Убачаючи в неосвіченості закарпатського населення, передусім унійного духовенства, найбільшу проблему неспроможності боротися за власну релігійну й етнічну тотожність, наступник Г. Блажковського М. Ольшавський (1743–1767) розпочав боротьбу за усамостійнення Мукачівської єпархії та просвіту закарпатського населення. Він ще більше переконався у необхідності звільнення Мукачівської єпархії з-під юрисдикції Егерського єпископа після візитації парафій єпархії, проведеної ним у 1750–1752 рр. Вона засвідчила, що землевласники ігнорують цісарські грамоти, а уніатських священиків вважають своїми кріпаками, в селах, де діють парафії обох обрядів, латинські священики відбирають десятину [146, с. 39–40].

Задля підвищення рівня освіченості місцевих священиків у 1744 р. М. Ольшавський організував богословську школу, яка була дворічною, а в 1757 р. єпископ продовжив тут навчання до трьох років [694, с. 134]. За даними В. Гаджеґи, у середині XVIII ст. Мукачівську богословську школу відвідували близько 80 учнів, а до 1760 р. їхня кількість зросла аж до 175 осіб [144, с. 34].

Мукачівська богословська школа, як було зазначено вище, складалася з двох класів: у першому – навчали грамоти, читання церковних книг, церковного співу й обрядів, скоропису, а в другому (богословському) класі навчання було спрямоване на вивчення основ богослов'я за «Катехизисом» Де Камеліса та «Казуїстики», тобто практичного богослов'я. Усі кандидати у священнослужителі мали вивчати зазначені вчителями уривки зі Святого Письма, щомісяця складати і виголошувати проповіді. Кращі з вихованців богословської школи могли бути скеровані вчителями до вищих латинських богословських шкіл.

З метою полегшення вивчення латинської мови у вищих богословських школах, М. Ольшавський уклав перший підручник «Elementa puerlis institution is in lingua latina» або «Начало писменъ дѣтемъ къ наставленїю на латинскомъ ѩзыкъ» (1746) з паралельним вивченням латинської та церковнослов'янської мов. Це був свого роду буквар, в якому подавалося графічне зображення слов'янських букв та їх еквіваленти латиною, різноманітні буквосполучення, римські й латинські цифри. Згодом вміщувалися молитви, церковні заповіді та інші канони церкви. Додамо, що М. Ольшавський уклав також «Регули» (1758) – звід правил для майбутніх священиків. У них він прописав, якими якостями повинен володіти священик, що не слід робити учневі богословської школи аби не бути відрахованим, як йому слід поводитися у школі та за її межами тощо.

Щодо ролі М. Ольшавського у процесі канонізації Мукачівської єпархії, то слід відзначити, що він неодноразово відвідував Відень, де відстоював позиції руського населення закарпатського краю проти свавілля егерських священиків, їх зазіхань на унійні парафії, намагань мадяризувати церкву й закарпатців-русинів. За його керівництва було підписано кілька угод та цісарських грамот про узгодження суперечностей між егерським й мукачівським духовенством [693,с. 61]. Зокрема, в них йшлося про невтручання Егерського єпископа у внутрішні справи Мукачівської єпархії,

надання дозволу закарпатським парохам вільно проводити богослужіння рідною мовою, не змушувати руське населення ходити до римо-католицьких церков тощо. Слід наголосити, що австрійський уряд покладав надії на уніатів у здійсненні імперської політики на Закарпатті. Священики найбільше з усіх прошарків населення краю наближалися до місцевої еліти. У національному житті народів із неповною соціальною структурою, відсутністю власної аристократії феодалів, як правило, провідну роль відігравала інтелігенція. Закарпаття у досліджуваний період заселяло здебільшого селянство, елітою якого було духовенство [485, с. 111]. Ці два прошарки у поліетнічній Угорщині ідентифікували себе руськими (русинами), а свою конфесійну приналежність визначали як руська віра. У греко-католицьких священиках, яких Габсбурги невеликими кроками звільняли з-під підпорядкування Егерського єпископа, вбачали силу, здатну протистояти угорським національно-визвольним рухам. Адже закарпатське населення, яке об'єднувалося навколо греко-католицьких церков, прихильно ставилося до Габсбурзької імперії, яка звільняла їхню церкву від угорського домінування, надавала невеликі привілеї їхнім священикам та певні свободи простому народу.

Варто зазначити, що за єпископства М. Ольшавського у Мукачеві (1764) відбувся єпархіальний синод, що офіційно поклав початок процесу канонізації Мукачівської єпархії. На ньому закарпатські священики різко висловилися проти домінування Егерського єпископату та постановили розірвати цю залежність [693, с. 62]. З цією метою до Відня було направлено цілу делегацію з тогочасним секретарем М. Ольшавського І. Бардачем, майбутнім Мукачівським єпископом.За час керівництва М. Ольшавського Мукачівською єпархією на теренах Закарпаття розширилася мережа парафіяльних шкіл. Майже при кожній греко-католицькій церкві організовувалася школа, в якій священик навчав дітей читання та основ релігії. Просвітницька діяльність єпископа М. Ольшавського була спрямована на розвиток шкільництва краю, підняття рівня освіти духовенства Закарпаття, виховання й просвіту руського

населення через активну душпастирську роботу. Водночас його релігійна діяльність дала початок відокремленню Мукачівської єпархії від Егеру та становленню її самостійності.

2.3. Канонізація Мукачівської і Пряшівської єпархій та їх роль у формуванні національної свідомості русинів (1771–1867)

Міжконфесійна боротьба між представниками різних релігійних громад призвела до релігійних заворушень у краї, які найбільш гостро проявилися у другій половині XVIII ст. Зокрема, взаємні звинувачення між унійним та латинським духовенством означились низкою православних заворушень у комітатах Мараморош, Сатмар і Земплин, Гайдудорог. Особливо складною була ситуація у Гайдудорозі, де для утихомирення різноетнічного середовища вірників був направлений у 1761 р. парохом А. Бачинський. Одну із причин конфлікту створив Варадинський православний єпископ, який всупереч усім заборонам та церковному праву висвячував селян на священиків, а іншу – Сербська й Російська православні церкви, що проводили агітацію серед русинів та угорців в Гайдудорозі та Токаї. Крім цього, гайдудорозькі протестанти, яких було чимало у цій місцевості, постійно дорікали прихильникам унії у їхній підпорядкованості латинському егерському єпископу. Щоб продемонструвати свою незалежність від угорців, русинське населення Гайдудорога 1765 р. попросило прислати їм нез'єднаного священика [493, с. 62]. Усвідомлюючи в цьому велику перепону поширенню унії, тогочасний Мукачівський єпископ М. Ольшавський звернувся до імператорського двору з проханням про усамостійнення Мукачівської єпархії. Побоюючись російських інтриг у релігійних заворушеннях православних у віддаленій північно-східній частині Австрійської імперії, імператриця Марія Терезія спрямувала до папи Климента XIII прохання канонізувати Мукачівську єпархію [166, с. 118].

Проти автономії Мукачівської єпархії виступив Егерський єпископ К. Естергазі, який доводив про вже створений статус єпископства для русинів, тобто свідчив про відсутність релігійних проблем на підпорядкованій йому території. Справи, пов'язані з проблемою Мукачівської єпархії, проходили через канцлера Угорської Намісницької канцелярії графа Ф. Естергазі, рідного брата егерського єпископа, який блокував їх розв'язання.

Наступником М. Ольшавського у боротьбі за самостійність Мукачівської єпархії та у просвітницькій й організаційно-педагогічній роботі серед руського населення краю був І. Брадач (1768–1772). Саме він став першим канонічним єпископом Мукачівської єпархії. Проте усі його старання до 1771 р. не мали успіху. Він і надалі підпорядковувався Егерському єпископу. Для подальшого розв'язання питання автономії Мукачівської єпархії І. Брадач вислав до Відня генерального вікарія А. Бачинського, якому вдалося схилити на свій бік кількох цісарських радників, які допомогли у передачі Марії Терезії меморіалу єпископа І. Брадача з проханням переглянути розгляд справи про автономію його єпархії. За настійним переконанням імператриці, Папа Римський також погодився на усамостійнення Мукачівської єпархії з одним застереженням, що греко-католицьке єпископство й надалі підлягатиме естергомському архієпископові як своєму митрополитові.

Упродовж січня – липня 1771 р. було підготовлено всі формальні документи в Римі та Відні, і 19 вересня 1771 р. відбулася канонізація греко-католицької єпархії. Таким чином, Мукачівська греко-католицька єпархія розпочала офіційну історію, коли папа Климент XIV своєю буллою «Eximia Regalium Principium» від 19 вересня 1771 р. канонічно її заснував [693, с. 70].

Слід також зазначити, що І. Брадач продовжив справу М. Ольшавського щодо розбудови Мукачівської богословської школи. Так, у 1767 р. Марія Терезія перенесла фундацію (стипендіальний фонд) з Егерської семінарії до Мукачівської богословської школи, тим самим поліпшивши її матеріальне становище. За часів єпископства І. Брадача навчання в школі продовжилося до чотирьох років, а її академічний рівень значно зріс завдяки постійній

викладацькій роботі чотирьох професорів-теологів [694, с. 137]. І. Брадач безпосередньо долучився і до організації навчального процесу богословської школи, зокрема, розробив правила внутрішнього порядку [538, с. 16]. Підкреслимо, що вони були написані тогочасною руською мовою та перекладені латиною.

Деякі історики вважають, що І. Брадач є автором «Букваря» та «Сборника церковнихъ моленій», виданих у 1770 р. віденською друкарнею Курцбека [875, с. 59]. У період своєї діяльності І. Брадач видав циркуляр (1762), у якому наголосив на важливості парафіяльного навчання й виховання руських дітей та визначив обов'язки півце-учителя і батьків дітей, що відвідують школу [875, с. 72–73]. З цього документа довідуємося, що єпископ наголошував на необхідності системного навчання і християнського виховання дітей; наказував священикам-учителям слідкувати за відвідуванням ними школи; вважав за необхідне проводити роз'яснювальну роботу серед батьків, котрі повинні свідомо підходити до навчання своїх дітей, їх виховання; наказував синам священиків продовжувати навчання у Мукачівській богословській школі. В іншому листі-циркулярі від 1769 р. І. Брадач окреслив програму навчання дітей у парафіяльних школах, в якому вбачав рушійну силу розвитку руського (українського) народу, його виходу з темряви [538, с. 14].

Вагому роль в об'єднанні земель Мукачівської єпархії, утворенні нових вікаріатів, а також у культурно-освітньому розвитку закарпатського краю відіграв видатний єпископ А. Бачинський (1772–1809). Починаючи від реформ Марії Терезії та завдяки діяльності А. Бачинського, духовенство Мукачівської єпархії перетворилося на окремий привілейований стан, а вірники отримали змогу зрозуміти зміст літургічних обрядів та комунікувати живою рідною мовою. Згідно з різними статистичними даними, архієрейська влада мукачівського єпископа А. Бачинського поширювалася на територію 13-ти із 45-ти комітатів/жуп Угорщини (Абауй, Берег, Боршод, Ґемер, Земплин, Мараморош, Саболч, Сатмар, Спіш, Торна, Уґоча, Унґ і Шаріш та шести

гойдузьких міст) загальною площею 49 074 км2. Це було трохи більше площі сучасної Словаччини (49 036 км2). Якщо взяти до уваги, що загальна чисельність населення Угорщини (без Хорватії) у 1804 р. складала 6 888 890 осіб, то 541 963 з них були греко-католиками Мукачівської єпархії. За переписом 1806 р. кількість греко-католицького населення становила 7,87 % населення цілої країни [876, с. 130; 898, с. 38].

Зазначимо, що за час правління А. Бачинського усі парафії Списької та Рожнявської дієцезій та п’ять парафій Перемишльської єпархії, розташованих на північному заході Закарпаття, відійшли під юрисдикцію Мукачівської єпархії [22, с. 50–51]. На думку зарубіжних дослідників історії церкви, не стільки величезна територія, як різнорідний етнічний склад єпархії створювали об’єктивні труднощі в ефективному адмініструванні нею. Кількість греко-католицьких парафій у комітатах представлена на рис. 2.1.

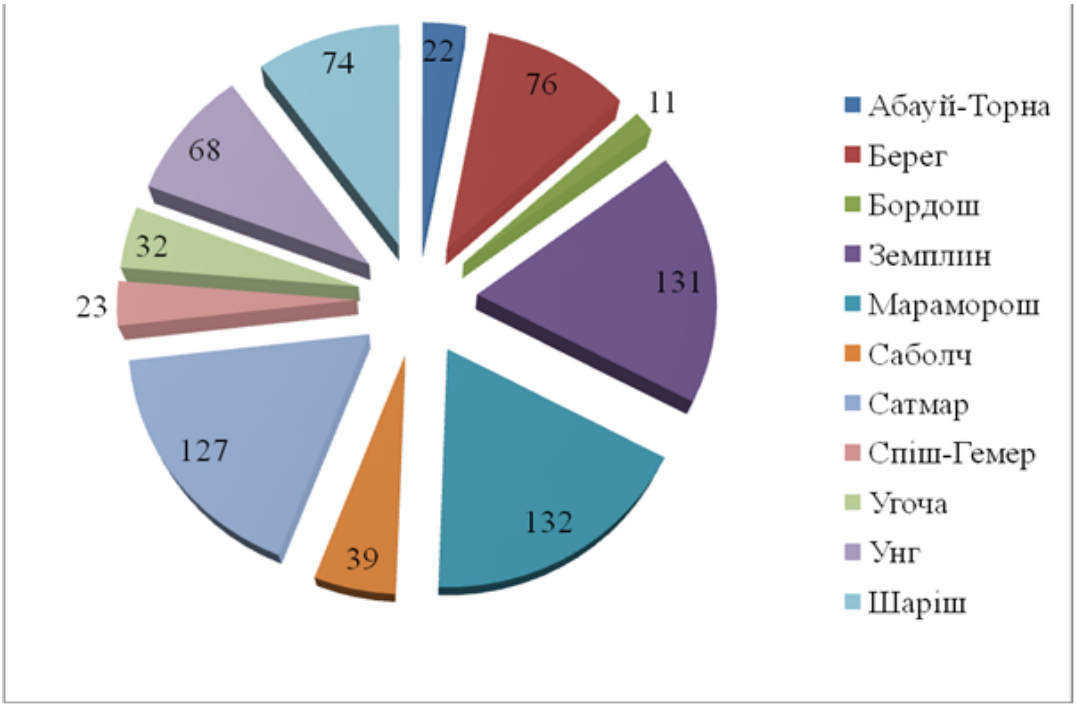

Рис. 2.1. Кількість греко-католицьких парафій на території Мукачівської греко-католицької єпархії (1771 р.)

Від самого початку Ужгородської унії греко-католики не були моноетнічною спільнотою русинів-українців і не проживали компактно, а

були розселені між римо-католиками та протестантами угорської, словацької, німецької національності, з одного боку, і православними – румунської та сербської, з іншого. Вірники Мукачівської греко-католицької церкви не були винятково русинами-українцями, як і сьогодні не всі східні католики є українцями [1004, с. 15]. Варто відзначити, що етнічне ядро закарпатських русинів зосереджувалось у Шаріші (Пряшів – 98,65%), Береґ (Мукачево – 96,75 %), Унґ (Ужгород – 95,14 %), Земплин (Красний Брод, Міхаловці – 88,45 %), Угоча (Виноградів – 81,10 %), Мараморош (Хуст, Мараморош-Сігет – 62,15 %), Абауй (Кошице – 60,58 %) і Боршод (Мішкольц – 55,85 %). В інших комітатах і містах русини-українці становили менше 50 %, проте в межах усієї єпархії із 541 963 греко-католиків визнавали свою руську ідентичність 345 786 осіб, що становить 63 % [876,с. 138].

Меншими гомогенними етноконфесійними спільнотами греко-католиків станом на 1806 р. були румуни, які становили 113 255 осіб або 20,89 % усіх вірників, угорці – 33 785 осіб або 6,23 % і словаки – 5 146 осіб або 0,95 %. У етноконфесійному середовищі Карпатського регіону, 42 888 осіб або 7,91 % усіх вірників Мукачівської єпархії були білінгвами. З них, найбільше – 23 021 осіб або 53,68 % становили русино-угорці, що у відсотковому відношенні становило 4,25 % всіх вірників єпархії. Значно менше двомовних спостерігалося серед русино-словаків – 8 945 осіб або 1,65 %, угро-румунів – 6 113 або 1,12 %, русино-румунів – 4 616 або 0,85 % і 195 – угро-словаків. Помітна частина вірників Мукачівської єпархії, яка налічувала 1 100 осіб, вважали себе полілінгвами – русино-угро-румунами. Якщо враховувати непомітну, природну асиміляцію, яка постійно відбувалось на користь однієї із етнічних груп, то Мукачівська єпархія тривалий час зберігала мультикультурність. Водночас наголосимо, що фактично до 1815 р., коли почав відбуватися процес утворення окремої Пряшівської єпархії, Мукачівська греко-католицька єпархія стала цілісним організмом, що об’єднував закарпатських русинів за етнонаціональною та релігійною ознакою.

Поряд із розширенням і зміцненням Мукачівської єпархії, А. Бачинський дбав про просвіту місцевого населення. Так, його особисті якості допомогли використати політику освіченого абсолютизму Габсбургів як засіб розв'язання проблем закарпатських русинів. На Віденському синоді (1771) розглядалися питання цензури та змісту книг, які могли б використовувати греко-католики [949, с. 199]. Від Мукачівського єпископату доповідачем виступав А. Бачинський, який представив власні погляди на організацію шкільної освіти в Угорській Русі та запросив імператрицю до сприяння розвитку шкільництва. З цією метою пропонувалось зобов'язати комітати та землевласників до організації початкових шкіл на територіях імперії, заселених віруючими східного обряду. Бурхливі дискусії та багаторазові засідання увінчалися укладенням переліку рекомендованих до друку книг для молоді. Це – Буквар, Малий Катехизм, Малий Молитвослов і Псалтир; для старших – Великий Молитвослов; для кліру – Часослов, Требник, Служебник-літургікон, Ірмологіон, Євангеліє, Апостол, Октоїх, Трефологіон, Тріодіон, Минея, Архиєретикон, Діяконикон. Зразками для літургійних книг визначили Катехизм італійського кардинала Белярніна, київські та почаївські часослови і требники, грецькі й руські служебники, видані у Львові. Позитивним здобутком у процесі національної самоідентифікації закарпатців стала постанова синоду про використання у книгодрукуванні рідної для вірників мови, зокрема русинської (української) мови [22, с. 24–25].

На прохання А. Бачинського, у 1775 р. Марія Терезія перенесла резиденцію Мукачівської єпархії до Ужгорода, а Ужгородський замок почав слугувати приміщенням для богословської школи. Реставрація приміщення тривала понад три роки, тому й відкриття школи відбулося лише у 1778 р. За сприяння А. Бачинського Мукачівська богословська школа була перетворена на Ужгородську духовну семінарію, де почали готувати священиків для потреб руської громади, а також переучувати клініків, що одержали латинську богословську освіту. Як зазначає А. Пекар, «…Бачинський мав чимало клопотів з тими клініками, які покінчили свої богословські студії в

латинських семінаріях, де не мали духовника свого обряду. Тож після свого повернення, вони мусіли ще доучуватися церковно-слов'янської мови, пасторального богослов'я й обрядів… При семінарії владика заснував для них т. зв. «дім для пресвітерів», в якому міг був примістити близько 15 закінчених богословів, які доучувалися літургічної мови й обрядів» [694, с. 138–139]. У контексті сказаного вище важливо підкреслити, що навчання у семінарії здійснювалося руською мовою, на чому наполегливо наполягав А. Бачинський. Програма навчання була подібною до тих, якими послуговувалися у латинських богословських семінаріях Угорського королівства. Різниця полягала тільки в тому, що в Ужгородській семінарії більше уваги приділяли вивченню східно-християнського обряду та церковнослов'янської мови.

Усвідомлюючи важливе значення народного шкільництва для закарпатського народу, єпископ звернувся до Австрійського уряду з проханням відкрити в Ужгороді учительську семінарію і завдяки його старанням, наприкінці XVIII ст. такий заклад освіти – перший у регіоні – було засновано. Цьому передував процес перенесення вчительських тримісячних курсів, які за ініціативою єпископа створювалися у великих населених пунктах Закарпаття. Саме на їх базі була організована вчительська семінарія.

За часів А. Бачинського відбувся досить стрімкий розвиток народної освіти краю. За його ініціативою при греко-католицьких церквах засновувалися народні школи, у яких мовою викладання була руська. На власному досвіді, оцінивши зростання в угромовному середовищі, А. Бачинський розумів вагу рідної школи у вихованні молодого покоління закарпатців. Він спостерігав як багато русинської молоді, яка вчилася в угорських освітніх закладах, згодом асимілювалася, тому головною справою його життя став розвій єпархіального шкільництва на національній основі.

Єпископ сприяв виданню рідномовних букварів і підручників для народних шкіл. З цією метою він навіть звернувся до Намісницької ради з

проектом про впровадження у начальний процес закарпатських народних шкіл підручників рідною мовою: «предкладаю таблицю руського алфавіту як кириличного, так і громадянського друку, ...шанобливо умоляючи при цьому не відкладати на довгий час друкування такого роду посібників, тому що наші народні школи, з яких деякі працюють успішно не досягають бажаного рівня з-за нестачі підручників» [811, с. 248]. Цей проект частково був реалізований через надання дозволу на друкування підручників руською мовою в книгарні Будинського університету. Крім цього, церковнослов'янську літературу видавали в книгарні Курцбека, дозвіл на друкування якої він отримав від Марії Терезії на 20 років. У 1790 р. він повідомляв про передачу 3 000 букварів до єпархіального управління в Ужгороді [512, с. 100]. Як бачимо, організаційно-педагогічна діяльність А. Бачинського була спрямована на розвиток народної освіти на Закарпатті, упровадження руської мови в навчальний процес не тільки початкових, але й середніх шкіл (семінарій), вживання літературної церковнослов'янської мови разом з народною, обстоювання прав рідної мови у богослужіннях, освіті й науці.

Період правління єпископа Андрія відзначився тим, що народну мову почали офіційно використовувати у церковних обрядах. Завдяки об'єднанню зусиль влади, церкви, поміщиків та батьків до подолання проблем освіти організовано початкове навчання дітей рідною мовою у парафіяльних школах єпархії. Важливим здобутком у піднесенні освіченості народу стало поширення релігійних та навчальних книг, написаних руською мовою, організація єпископської бібліотеки і архіву. Таким чином, за єпископства А. Бачинського відбулося національно-релігійне відродження закарпатських русинів, їх самоусвідомлення як окремої народності у багатонаціональній Угорщині, яка водночас була тісно пов'язана зі східними слов'янами, що проживали за її межами.

Об'єднання закарпатців на релігійній основі викликало занепокоєння серед місцевої світської влади та католицького кліру, що складався переважно з етнічних угорців. Австрійський уряд, щоб контролювати

національно-державницькі стремління угорців, на початку XIX ст. почав підтримувати інтереси національних меншин. Угорці і собі прагнули послаблення єдності національних меншин на території Угорського королівства, роздрібнюючи їх адміністративно, політично, економічно, навіть культурно. Створення Мукачівської єпархії засвідчило про підтримку Габсбурзького двору та породило релігійний і майже гомогенний з етнічного погляду моноліт, який акумулював ідеї соборності, самостійності, просвіти народу та духовності, активно усвідомлюючи власні національні пріоритети.

Намагаючись розділити й асимілювати русинську спільноту християн-католиків східного обряду, об'єднаних у Мукачівській єпархії, за порадами впливових представників католицької церкви латинського обряду було здійснено низку заходів задля зменшення впливу та скорочення територіальної юрисдикції мукачівських єпископів. У такий спосіб католицька церква пробувала розширити свій вплив на паству як через розчленування сильної єпархії на менші та слабші церковні одиниці, так і через недалекоглядність певних владик Мукачівської єпархії, що їх підтримували.

Уперше питання про територіальну юрисдикцію Мукачівської єпархії під впливом утворення Пряшівського вікаріату в Кошицях порушили єпископи Крижевацької єпархії Й. Бастатіч та С. Бубановіч. Вони намагалися розширити власну юрисдикцію, вказуючи на південні комітати, звідки походили їхні перші русинські переселенці до Бачки [1012, с. 623]. Як свідчать історичні розвідки Ю. Кубінія, ідею розділити велику Мукачівську єпархію вперше висунув Естергомський архієпископ і угорський примас К.А. фон Естен на засіданні угорського парламенту 30 червня 1807 р. [1003, с. 81]. 30 липня 1810 р. Велико-Варадинський румунський греко-католицький єпископ С. Вулкан подав Надвірній канцелярії Угорського королівства рапорт, згідно з яким пропонував поділити 730 парафій Мукачівської єпархії, яка охоплювала 13 комітатів, на три єпархії: властиво Мукачівську із 440 парафіями, Пряшівську із 135 і Бая-Марську із 394 (155 в Мараморощі і

Сатмарі, 91 в комітаті Хіар і 148 у комітатах Солнок і Мійлок, що належали румунській єпархії Фоґараш) [1017,с. 48].

Вирішальний вплив на реорганізацію Мукачівської єпархії мало створення Римським престолом 23 лютого 1808 р. Галицької митрополії, до складу якої мали увійти греко-католики із історичного Закарпаття. Серед єпархіальної влади сформувалися дві точки зору щодо майбутньої долі єпархії. Прихильники першої І. Кутка та М. Брадач вбачали перспективи у піднесенні статусу до митрополії в складі трьох єпархій: Мукачівської – митрополичої, в якій мали зостатися 262 парафії із 193 552 вірниками, Пряшівської – із 189 парафіями і 145 730 вірниками та відповідно Мараморoської – із 240 парафіями (130 румунські і 110 русинські) з 185 717 вірниками [992, с. 18].

Своїм проектом І. Кутка сподівався позбутися обох своїх суперників М. Брадача і О. Повчія, що претендували на Мукачівський єпископат та здобути прихильність надвірної канцелярії, без якої не міг мріяти про створення руської митрополії. Як стверджує А. Пекар, у такий спосіб І. Кутка намагався зберегти національну єдність українців у межах релігійного утворення. Однак несподівана смерть творців проекту І. Кутки та М. Брадача посприяла угорцям, які не погоджувались із утворенням трьох руських єпархій і не бажали створення руської митрополії, адже це загрожувало звести нанівець контроль угорського примаса на Закарпатті. Для досягнення поставленої мети угорці на Мукачівського єпископа висунули кандидатуру румунського каноніка О. Повчія, який, щоб позбутися ставленика Апостольського престолу Г. Тарковича, погодився на виокремлення Пряшівської єпархії, маючи основною метою створення самостійних румунських єпархій [693, с. 81].

Канонічне заснування Пряшівської єпархії відбулося у 1818 р., коли було проголошено папську буллу «RelataSemper». Зі свого боку, єпископське правління новоствореної Пряшівської єпархії розпочалося інсталяцією Г. Тарковича, яка відбулася 17 червня 1821 р. у монастирі Святого духа

с. Красний Брід. Пряшівську єпархію було підпорядковано митрополичій владі Острогомського архієпископа, примаса Угорщини. Право номінації Апостольський Престол надав імператору в силу його патронату над цілою Угорщиною як «апостольського короля». Однак єпископ-номінант перш ніж прийняти єпископські посвячення, мав отримати згоду з Риму. Щорічно єпископ Пряшівський зобов'язувався складати ісповідання віри, завірене двома каноніками, яке потім надсилалось до Відня Апостольському нунцієві. Таким чином, самостійна Пряшівська єпархія перебувала під пильним контролем з боку церковних адміністраторів Риму, Відня, Острогома і, як дочірня єпархія Мукачівської греко-католицької єпархії, завжди оглядалася на рішення мукачівських владик, котрі дуже часто автоматично поширювала і на свою територію.

Досягнути прогресу в організації Пряшівської греко-католицької єпархії вдалося наступнику Г. Тарковича – єпископу Й. Гаганцю (1842–1875). Адміністративні здібності єпископа допомогли піднести матеріальний рівень духовенства, із єпархіального фонду щомісячно виділялись кошти – конгруа (найнижча платня духовенства, гарантована державою). Сповідуючи європейські цінності, що поєднувались із патріотизмом, єпископ Й. Гаганець розпочав з формування нового покоління греко-католицького кліру, готового очолювати вірників у нових суспільно-політичних умовах [693, с. 87].

У результаті такого поділу Мукачівської греко-католицької єпархії у перші шість років адміністративного управління Мукачівського єпископа О. Повчія (1816–1831) територія Мукачівської греко-католицької єпархії зменшилась удвічі: із 49 074 км^2 залишилось 22 582 км^2, із 13 комітатів – 6, із 575 507 вірників – 208 710 осіб (див. рис. 2.1.).

Отже, внаслідок канонізації Мукачівської, а згодом і Пряшівської єпархії, змінилось не лише становище уніатського духовенства у сфері матеріального забезпечення і запровадження обов'язкової освіти, але й статус самої греко-католицької церкви, формально зрівняної з іншими конфесіями і, отже, введеної до системи загальнодержавного життя імперії.

Усе це дало змогу духовенству виконувати не тільки душпастирські функції, але й суспільні обов'язки, що допомогло йому зайняти провідне місце в громадсько-політичних та культурно-освітніх процесах на Закарпатті.

Зокрема, наступники А. Бачинського О. Повчій і В. Попович зуміли організувати довкола себе цілу плеяду високоосвіченої церковної інтелігенції (А. Балудянський, В. Довгович, М. Григашій, Г. Кричфалушій, М. Лучкай, І. Фогарашій, І. Чургович та ін.), яка впливала на суспільно-політичне й культурно-освітнє управління закарпатським краєм. Водночас греко-католицьке духовенство «в очах вірників представляло аристократію, бо селяни тільки священиків вважали своїми панами і ототожнювали їх з представниками своєї бракуючої середньої верстви» [961, с. 282].

Після Віденського конгресу (1815) Габсбурзька монархія, налякана національним пробудженням під впливом наполеонівських війн слов'янських народів, почала згортати політику лібералізації серед слов'янського населення Закарпаття, що призвело до мадяризації краю. Передусім це проявилося у насадженні угорської мови на всіх рівнях. Вона набула статусу державної в адміністративних, військових установах та школах. Паралельно з процесами примусової мадяризації з 20-х рр. XIX ст. в краї активно поширюються впливи слов'янського відродження, представниками якого стала культурно-освітня інтелігенція Чехії, Словаччини, Наддніпрянської України, Польщі, внаслідок чого в свідомості русинської інтелігенції елементи династичної лояльності почали поєднуватися з новими ідеями європейського романтизму, що стимулювало інтерес до проблем руської мови, фольклору та історії.

Впливовим діячем закарпатського відродження у цей час стає ректор духовної семінарії в Ужгороді, а потім у Відні І. Фогарашій. Під впливом романтичних ідей він займався вивченням історії мови русинів. Чільне місце серед закарпатських будителів посідає М. Лучкай. Як інспектор Ужгородської шкільної округи, він багато зробив для відкриття сільських шкіл. Уклав першу на західноукраїнських землях граматику руської

літературної мови – «Граматика слов'яно-руська» (видана латиницею у 1830 р.). Йому належить авторство й однієї з перших праць з історії Закарпаття – шеститомної «Історії карпатських русинів».

Революція 1848–1849 рр. сприяла кристалізації національних ідей на Закарпатті, головними носіями яких стали греко-католицькі священики. Так, Єпархіальний синод, скликаний єпископом Пряшівської єпархії Й. Гаганцем у червні 1848 р., став початком релігійно-національного відродження не тільки Пряшівщини, але й усього Закарпаття. Ідеї Й. Гаганця увиразнилися у діяльності єпископського секретаря, каноніка О. Духновича, а згодом оформилися у суспільному русі, що увійшов у історію під назвою «будительство». Як і в Галичині, його початок був стимульований реформаторською політикою віденського уряду. Рушійною силою цього процесу також виступала церковна інтелігенція, яка перебувала під впливом ідеології просвітництва та романтизму.

Водночас «Весна народів» для закарпатського греко-католицького духовенства стала переломною з огляду необхідності вибору національно-політичних орієнтирів: залишатися лояльними до політики Габсбургів, які сприяли їхньому привілейованому становищу в краї або ж пристати на бік угорського руху, що вирізнявся своїм радикалізмом та наростаючим націоналізмом. У цьому контексті зазначимо, що уряд Л. Кошута, скасувавши привілеї католицької церкви і проголосивши рівноправність усіх конфесій на території Угорського королівства, неприязно ставився до греко-католиків. Угорці вважали греко-католицьку церкву неповноцінною релігійною структурою, оскільки вона безпосередньо залежала від католицької церкви. Крім вищезазначених орієнтирів, можна виділити ще один напрям у поглядах закарпатської духовної еліти. Це – «погляд на Схід до слов'янських побратимів взагалі та більше до політичної величі Росії, зокрема. Щоправда, церковні діячі обмежилися літературно-мовними питаннями «сродности» з великим російським народом» [900, с. 70]. Очевидно, що революція 1848–1849 рр. спричинила розкол духовенства

греко-католицької церкви на Закарпатті, поставила його перед необхідністю вибору релігійно-політичних орієнтирів.

Під тиском суспільно-політичних подій тієї доби закарпатське греко-католицьке духовенство розділилося на два різновекторні ідейні табори – москвофільський та австрофільський. Представники москвофільської течії – І. Орлай, Ю. Духнович, І. Раковський, Ю. Гуца-Венелін – сповідували ідею культурного федералізму слов'янських народів на чолі з Росією. Ідеологічним підґрунтям цієї концепції були погляди слов'янських учених Й. Добровського, Й. Юнгмана. П. Шафарика, які вважали, що усім слов'янським народам необхідно об'єднатися під гілкою «могутнього старого дуба Росії» [103, с. 226]. Особливість концепції полягала в тому, що об'єднання слов'янських народів розглядалося не як політичне згуртування навколо Росії, а як «процес культурного єднання слов'ян», створення «вільної слов'янської держави». Будителі-москвофіли вбачали в Росії гаранта і захисника прав слов'янських народів, а тому радо зустріли російську армію, кинуту Миколою І на придушення угорської революції на Закарпатті і в Угорщині.

Під гаслом боротьби з Угорщиною та мадярськими впливами утворився і протилежний (австрофільський) табір закарпатських будителів. Очолював його А. Добрянський, який відстоював принцип «австрійського федералізму», заснований на австрославістській концепції Ф. Палацького та Л. Гая. Згідно з нею, за доцільне визнавалося об'єднання русинів зі словаками і створення єдиної територіальної одиниці, або приєднання Закарпаття до Галичини і Буковини з утворенням у результаті цього нової області на правах автономії у складі Австрії. План А. Добрянського передбачав об'єднання Закарпаття і Східної Галичини (до складу якої в той час входила Північна Буковина) в окремий коронний край під назвою «Руське воєводство». Ідеї будителів не знайшли втілення у суспільному житті тогочасного Закарпаття, позаяк проти поділу Галичини на українську і польську частини рішуче виступили польські аристократи, які мали вплив

при віденському дворі, а їх позицію підтримували угорські й румунські правлячі кола [912, с. 140–143]. Революційні події 1848–1849 рр. виявили, що частина греко-католиків в Угорщині має якщо не виразно політичні, то цілком очевидні культурні російські (москвофільські) симпатії [1009, с. 48]. Це дало підставу угорським кальвіністам звинуватити русинів-українців у пропаганді російської мови та культури на теренах Угорського королівства. Внаслідок цього угорці почали називати закарпатських русинів принизливим «oroszók (у перекладі з угорської – росіянин – *прим. Р. Г.*).

На хвилі революційного піднесення угорського патріотизму греко-католики із Гайдудорога почали вимагати від мукачівського єпископа В. Поповича дозволу вживати угорську мову. Але угорський примас Я. Сцітовскі категорично відхилив їхню петицію. Тоді в травні 1866 р. зібрання вірників Гайдудорога ухвалило рішення створити власну угорську греко-католицьку єпархію, мотивуючи своє рішення тим, що співвітчизники їх не вважають за повноцінних угорців, бо не підтримують прагнень служити Літургію угорською мовою (про це чітко заявляв того ж року священик парафії Гойдубьосьормень І. Рошкович) [811, с. 58]. Однак угорська латинська церковна верхівка негативно ставилася до ідеї про угорську греко-католицьку єпархію, побоюючись конфлікту із Римом, який передовсім відстоював спокій Католицької церкви. Водночас естергомський примас сам був зацікавлений у тому, щоб не створювати окрему угорську греко-католицьку єпархію, адже це могло спровокувати міжетнічні конфлікти і поділи усередині підконтрольних йому поліетнічних греко-католицьких єпархій Мукачівської, Пряшівської та Велико-Варадинської в Угорщині, Фоґарашсько-Альба-Юльської, Ґерлянської та Лугошської в Трансильванії та Криживацької в Сербії [898, с. 84].

Створення у 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської монархії негативно вплинуло на Греко-Католицьку Церкву та на національний рух на Закарпатті. У результаті угоди австрійського й угорського урядів до Угорської корони відійшли землі Закарпаття, Трансильванії, Хорватії й Словенії. Кожна

держава імперії – як Австрійська, так й Угорська, мала свій парламент і уряд. Відтак внутрішній суверенітет Угорщини дозволив їй проводити політику асиміляції стосовно нетитульних націй. Так, у Законі «Про рівноправність усіх національностей» від 6 грудня 1868 р. проголошувалося, що «всі громадяни Угорщини становлять одну націю, єдину неподільну угорську націю» [528, с. 39]. У цьому ж законі багато уваги було приділено мовним, культурним й релігійним питанням національних меншин Угорщини з гарантуванням їм прав на розвиток і волевиявлення. Проте на практиці організація й функціонування неугорських культурних і освітніх осередків, релігійних організацій зводилася до пропаганди угорської мови, культури та ідеології.

Угорська влада цікавилася церковними справами Закарпаття тільки в контексті пропаганди місцевим духовенством угорських ідей серед простого народу, вбачаючи в цьому дієвий механізм мадяризації русинського населення. Після 1867 р. саме через посередництво угорської влади відбувалося призначення греко-католицьких єпископів. Вони обирали єпископів, які корилися Угорщині та сприяли мадяризації краю [693, с. 99]. Недарма в історії Греко-Католицької Церкви Закарпаття період домінування Австро-Угорщини одержав назву «темної доби».

Підсумовуючи вищевикладене, можемо стверджувати, що у досліджуваний період в історії Греко-Католицької Церкви на закарпатських землях були як позитивні тенденції (канонізація Мукачівської та Пряшівської єпархій, збільшення кількості парафій та вірників), так і негативні (початковий етап її мадяризації). Утім саме Греко-Католицька Церква стала найбільш яскравим виявом національної свідомості руського (українського) населення Закарпаття. Вона відстоювала руську мову в богослужіннях, сприяла розвитку народного шкільництва в краї, захищала інтереси своїх вірників, здебільшого селян руського походження. Варто також відзначити, що формування народного шкільництва на закарпатських землях досліджуваного періоду залежало від позиції насамперед єпископів

Мукачівської єпархії. Греко-Католицька Церква опікувалася і народними школами, що переважно були парафіяльними, і семінаріями, у яких готували священиків та вчителів. Завдяки невтомній просвітницькій та організаційно-педагогічній діяльності духовенства Мукачівської і Пряшівської єпархій культурно-національне життя закарпатського населення ідентифікувалося з церковнослов'янською, а згодом народною руською, мовою, яку активно пропагувала Греко-Католицька Церква. Саме вона протистояла спробам денаціоналізації руського населення краю, яке не мало власної держави і постійно перебувало під тиском панівних імперій.

2.4. Особливості діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у другій половині XIX – першій половині XX ст.

Після створення Австро-Угорської монархії політика угорського уряду щодо діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті спрямовувалася на її мадяризацію та використання греко-католицького духовенства як інструмента денаціоналізації закарпатських русинів (українців). Пряме втручання угорського уряду у церковні справи, вибір єпископів, насильницьке нав'язування греко-католицькому кліру своїх інтересів викликало протест в окремих колах закарпатської інтелігенції та духовенства. Серед таких назвемо А. Добрянського, який під час Автономного конгресу в Будапешті (1868–1871) намагався відстояти самостійність унійної церкви на Закарпатті, посилаючись на 20 статтю Угорської Конституції про рівноправність усіх конфесій на її території [693, с. 100]. На жаль, угорська влада не дослухалася до аргументів А. Добрянського і, навпаки, було прийнято реакційне рішення,за яким Мукачівська греко-католицька єпархія залишилася під юрисдикцією естергомського архієпископа, Греко-Католицька Церква підпорядковувалася

правилам Католицької Церкви, що стосується організаційного й адміністративного устрою [831, с. 374–375].

Слід зауважити, що мадяризації закарпатського греко-католицького духовенства сприяли дії тогочасного єпископа Мукачівської єпархії С. Панковича (1866–1874), який зайняв проугорську позицію і послідовно вів політику мадяризації місцевого населення, вважаючи, що все народне й «руське» є вагомою складовою москвофільських ідей. Згідно з його поглядами, москвофільство асоціювалося із православ'ям і не могло бути присутнім в очолюваній ним церкві та серед вірників його єпархії. С. Панкович був першим, хто без згоди Риму намагався ввести у літургію угорську мову, оскільки, на його думку, проживаючи на території Угорщини, русини повинні стати мадярами [831, с. 144]. Намагаючись догодити угорському урядові, він усунув від громадсько-політичної діяльності А. Добрянського, І. Раковського, К. Сабова, В. Терлецького та інших борців за національну ідентичність закарпатського населення, поставивши на їхнє місце він В. Гебея, М. Гомічкова, І. Мондока, Г. Негребецького, М. Товта, І. Стрипського, які активно провадили політику мадяризації та етнічної асиміляції русинів. Під час посилення угорської реакції, на думку В. Падяка, члени «Общества св. Василія Великого» активно відстоювали свою позицію щодо важливості створення друкованих засобів (преси, книг, календарів) рідною мовою для навчання та підняття культурного рівня місцевого закарпатського населення, яке не має матеріальної можливості здобути якісну освіту у європейських закладах освіти, і не вважали за потрібне враховувати чужі політичні інтереси, зокрема угорські або російські [667, с. 15]. У відповідь єпископ, використовуючи власні адміністративні ресурси, намагався перешкодити популяризації ідей патріотично налаштованого духовенства, що «загрозливі» тенденції для ідеологічної орієнтації проугорської верхівки Греко-Католицької Церкви на Закарпатті [823, с. 33].

Ситуація довкола «Общества св. Василія Великого» змінилася, коли Мукачівським єпископом став Ю. Фірцак (1892–1912), активний член цього

товариства. У боротьбі проти мадяризації членами «Общества св. Василія Великого» видали «Буквар» М. Врабеля (1897) для церковних шкіл, започаткували видання науково-популярної газети для народу «Наука», духовної газети «Духовний Хлебъ». Слід наголосити, що наприкінці 1890-х рр. учасники Товариства налагодили співпрацю зі Ставропігійським інститутом у Львові, який дотримувався русофільської орієнтації. Його представники допомагали «Обществу св. Василія Великого» у розповсюдженні церковної літератури, науково-бібліографічних видань та історико-географічних, літературних і культурно-просвітницьких праць російських й українських авторів-русофілів [823, с. 34]. У розрізі нашої дисертації наголосимо, що співпраця між «Обществом св. Василія Великого» та Ставропігійським інститутом доводить існування культурних і релігійних взаємин між Закарпаттям і Галичиною наприкінці XIX – початку XX ст., проникнення тогочасних українських суспільно-культурних ідей на закарпатські землі та їх вплив на подальший культурний розвиток Закарпаття загалом.

Щодо розвитку Греко-Католицької Церкви на Пряшівщині, то зазначимо, що у Пряшівській єпархії проугорську позицію зайняв тодішній єпископ І. Валій (1883–1911). Під натиском угорської влади він також упроваджував в богослужіння угорську мову. Крім цього, під час закарпатського паломництва до Риму спробував вручити Папі Римському Леву XIII меморіал щодо впровадження угорської мови у богослужіння Греко-Католицької Церкви [693, с. 104].

Яскравим свідченням дії механізму етнічної асиміляції русинів є й рішення у ситуації, що склалася із гайдудорозькими угорцями-греко-католиками. На підставі аргументів їхньої петиції від 23 січня 1881 р. стверджувалося, що впровадження угорської мови у богослужіння церков Гайдудорозького вікаріату дасть можливість поширити її і серед неугорців, тобто русинів. Саме цей аргумент додав угорським кальвіністам, яких підтримували представники влади – прем'єр-міністр Банффі та голова

парламенту Сіладьї, сміливості пристати у цьому питанні на бік угорських греко-католицьких вірників. Такі заклики були реалізовані 27 червня 1896 р., коли в університетській церкві Будапешта гайдудорозький парох А. Уйгелі, усупереч офіційній забороні Католицької Церкви, демонстративно відслужив Літургію угорською мовою на знак вшанування Тисячоліття віднайдення угорцями Батьківщини [1015, с. 95–98]. Зауважимо, що цій акції передувало створення у 1873 р. окремого гайдудорозького вікаріату для «греко-католицьких угорців», в якому адміністративною мовою стала угорська. Як відзначає А. Пекар, у новоствореному вікаріаті в окремих частинах богослужіння почали вживати угорську мову, особливо вирізнявся в такій практиці Е. Меллеш, греко-католицький парафіяльний священик із Будапешта [693, с. 103].

Саме Е. Меллеш став ідейним наставником мадяризації серед закарпатского греко-католицького духовенства. Він розсилав відозви до греко-католицьких руських парафій, у яких переконував у привабливості угорської літургії. Агітаційні листівки поширювались у руських селах, наприклад, тих, що межували із Галичиною – Нижні Верецьки, Кострино (сучасний Великоберезнянський район). Селян підбурювали зректися своєї національності та вимагати їх визнання угорцями. За пропозицією Е. Меллеша почали робити попередження проти вживання руських книг та часописів, що редагувалися греко-католицьким духовенством і в яких висвітлювалися питання єдності русинів й українців на всіх етнічних територіях, позаяк, на їхню думку, ті містили «небезпечні» ідеї щодо можливості слов’янської та етнічної єдності. Ці попередження публікувалися під назвою «Зауваження з приводу старослов’янської греко-католицької літургійної книги» [103, с. 202–214].

У контексті дисертації варто згадати про «Правильник центрального комітету греко-католицьких єпархій, які належать до Острогомської митрополії», який на початку XX ст. Міністерство шкільництва Угорщини розіслало для виконання в закарпатські греко-католицькі парафії. Відповідно

до нього, було передбачено виконання таких завдань: 1) регламентувати тексти церковних книг; 2) виробити спільний календар нового та старого стилю; 3) здійснити реформу богословської освіти; 4) реорганізувати Чин св. Василія Великого. Аналіз поставлених завдань вказує, що угорський уряд у результаті «реформ» намагався знищити дієві джерела формування національної самосвідомості русинів-українців Закарпаття.

З метою проведення цих реформ було створено Центральну комісію, яку очолив примас Острогомський. Помічниками голови комісії призначили єпископів А. Паппа, С. Новака, С. Міклоша, заступником голови – держсекретаря Міністерства шкільництва К. Клебелсберга та 12 членів комісії. Єпископ Мукачівської греко-католицької єпархії А. Папп, розуміючи, що замисел розірвати історичні зв'язки християнства східного обряду із національним почуттям українського народу викличе обурення вірників, намагався уникнути протестів народу. Він створив спеціальну комісію у складі отців П. Гебея, С. Сабова, Г. Шуби та А. Волошина, які мали провести фахову експертизу законодавчим ініціативам Міністерства шкільництва.

Комісія проаналізувала зміст документів і підготувала висновок у формі меморандуму до Риму і до міністра С. Тиси, де зазначили, що греко-католицьке духовенство протестує проти викривлень і наклепів світської влади у справах церкви, водночас ніколи не дозволить знищити оригінальність східного обряду і буде усіма способами протистояти насильницьким реформам, спрямованим проти рідної мови та віри русинів-українців [103, с.188].

Утім боротьба за мадяризацію Греко-Католицької Церкви на Закарпатті не припинялася, а навіть посилилась. На початку XX ст. угорське духовенство знову звернулося до Риму з проханням увести угорську мову в богослужіння греко-католиків, на що Апостольська Столиця вкотре відповіла відмовою. Протести угорського кліру та невтручання у це протистояння Мукачівського й Пряшівського єпископів, які займали проугорську позицію,

сприяли тому, що Римська курія тільки наказала угорському примасу К. Васарієві поважати її попередні рішення щодо вказаного питання, однак він не тільки не виконав настанов Риму, а й підігрівав ці протести.

Усвідомлюючи можливість омадяреннязілого Закарпаття через постійні протести та непослух угорського кліру, греко-католицьке духовенство пристає на думку щодо створення окремої угорської єпархії [693, с. 105]. У 1911 р. Центральний комітет надіслав до Риму листа-прохання про створення для угорських вірників грецького обряду нової єпархії з церковнослов'янською літургійною мовою, в якій угорська могла б використовуватися тільки у нелітургійних відправах.

Після перемовин 6 травня 1912 р. між Римом, угорським примасом й греко-католицькими єпископами Франц Йосиф санкціонував заснування Гайдудорозької греко-католицької єпархії («Dioecesim graeco-catholicam Hajdudorogensem fundavit»), а папа Пій своєю буллою «Christifideles Graeci» від 7 червня того ж року підтримав державне рішення і канонізував «Erectio dioecesis Hajdu-Doroghensis ritus catholici in Hungaria» у складі 162 парафій з 215 498 вірниками Пряшівської (8 парафій), Мукачівської (70 парафій), Герлянської (4 парафії), Велико-Варадинської (44 парафії), Фогарашської (35 парафій), Естергомської (1 парафія) архієпархії. Таким чином, було утворено ще одну національну угорську інституцію на землях історичного Закарпаття [645, с. 214]. Проте у папській буллі була важлива умова щодо використання в літургії старогрецької мови як компромісної, оскільки руське духовенство наполягало на церковнослов'янській, а угорське – на впровадженні угорської.

Як бачимо, угорська влада використовувала різні способи мадяризації руського закарпатського населення. Введення угорської мови в богослужіння Греко-Католицької Церкви стало вагомим засобом мадяризації її вірників на теренах Закарпаття. Іншим інструментом було те, що, відповідно до законопроекту А. Аппонія від 1905 р., всіх учителів церковних шкіл пропонувалося вважати державними службовцями. Відтак священики одержували додаткову платню та премії, якщо впроваджували у

парафіяльних школах угорську мову. Через два роки (1907) було прийнято інший закон А. Аппонія, що передбачав переведення всіх початкових шкіл у краї на угорську мову навчання.

Мадяризації Греко-Католицької Церкви на Закарпатті напередодні Першої світової війни сприяла діяльність Крайового комітету греко-католиків-мадярів, організованого ще 1898 р. у Будапешті. Його очолив член палати депутатів від Закарпаття Є. Сабов, але головним ідейним наставником був Е. Меллеш. Крайовий комітет домігся реформи у виданні церковних книг угорською мовою, аргументуючи це тим, що слов'янська азбука є виявом москвофільства та інструментом поширення ідей православ'я [123, с. 50–52].

Проте не всі греко-католицькі священики підтримували мадяризацію їхньої церкви та всього Закарпаття загалом. Одним із її противників був А. Волошин, висвячений на священика (1897) і направлений до Ужгородської церкви Преображення. Водночас він працював і викладачем в Ужгородській учительській семінарії, а з 1916 до 1938 р. – її директором. У боротьбі за збереження руської мови у богослужіннях та школах Закарпаття А. Волошин опублікував низку підручників з граматики рідної мови, краєзнавства, релігії. Зауважимо, що у його поглядах відчувається українофільська позиція, яка базується на тісних взаємозв'язках Закарпаття з Україною як в історичному, так і релігійному, культурно-освітньому, мовному аспектах [104; 121; 124]. У своїх педагогічних працях А. Волошин неодноразово наголошував на важливому значенні рідної мови, культури, традицій у національному піднесенні закарпатських русинів-українців. Питання навчання «материнською» (руською) мовою популяризувалось у періодичній пресі, публічних виступах, доповідях на з'їздах Педагогічного товариства різних скликань [954, с. 11–12].

На переконання А. Волошина, саме через рідну материнську мову відбувається передача народних звичаїв, традицій та загалом менталітету народу; відбувається виховання підростаючого покоління засобами національної історії, етики, культури [124, с. 276]. Подібних поглядів дотримувалися багато інших греко-католицьких священиків на Закарпатті

(О. Ільницький, І. Лелекач, І. Попович, С. Сабов, А. Штефан та ін.), які активно вели просвітницьку й культурно-освітню роботу як поміж пересічних громадян, так і серед підростаючого покоління. Завдяки їхній діяльності вдалося протистояти повній мадяризації закарпатського краю.

Перша світова війна (1914–1919) довела взаємозалежність європейських держав, і водночас стала проявом міжнаціональних, соціальних та економічних проблем, духовної і моральної кризи та започаткувала зміни у міжнародних відносинах, внутрішньополітичному житті, культурі, релігії. У результаті військових дій 75 парафій Гайдудорозької греко-католицької єпархії (а це майже половина) опинилися у складі Румунії під різними юрисдикціями (мукачівського та румунського єпископів). За Тріанонським договором (1920) 14 із них та ще три з інших церковних провінцій знову повернулися до складу Гайдудорозької єпархії. Крім того, у кордонах повоєнної Угорщини залишилося 105 парафій під юрисдикцією Гайдудорозького єпископа з Гайдудорозької, Пряшівської, Мукачівської, Велико-Варадинської, Луґошської єпархій [898, с. 93–94].

Через геополітичні процеси у повоєнній Європі, що були спричинені поразкою у війні та розпадом Австро-Угорщини, перемогою більшовицької революції в Росії, невдачею українського державотворення, Закарпаття під назвою Підкарпатської Русь було приєднано до Чехословацької республіки на правах автономії [453, с. 55]. Водночас Мукачівська греко-католицька єпархія опинилася у складі трьох частин Чехословацької республіки: Підкарпатській Русі, Словаччини та Чехії. Із усіх 320 парафій, що належали юрисдикції Мукачівського єпископа А. Паппа, 86 опинилися за межами Підкарпатської Русі, а 12 – за межами державного кордону Чехословаччини (11 – в Румунії і 1 – в Угорщині) [898, с. 95]. Слід також наголосити, що згідно з Сен-Жерменським договором, Пряшівщина разом із 200 000 русинів відійшла до складу Словаччини, залишившись поза межами задекларованої в ньому автономії Підкарпатської Русі.

Характерною особливістю чехословацької політики щодо Закарпаття була поступова інтеграція краю до суспільно-політичної та соціально-економічної системи республіки. Було здійснено реорганізацію державного управління, створено низку відділів-рефератів: політичний, шкільний, охорони здоров'я, судовий, поліції, публічних робіт, пошти і телеграфів, господарський, а згодом фінансовий, сільськогосподарський, соціальної опіки [453, с. 55].

Певний час Чехословацька республіка зберігала попередню шкільну систему: в чеських регіонах держави функціонували австрійські, а в Словаччині та Підкарпатській Русі – угорські освітні закони та інструкції. У 1920 р. набрала чинності нова конституція Чехословацької республіки, яка проголошувала демократію та гарантувала у п'ятому розділі рівні права й обов'язки перед законом усім громадянам без огляду на національність, віру тощо та однакові можливості для громадської чи урядової роботи, для реалізації своїх задумів чи покликань, надала права усім громадянам закладати, створювати, впорядковувати і утримувати за власні кошти навчально-виховні, заклади, релігійні установи, соціальні школи та інші виховні заклади, незважаючи на національні, релігійні, культурні, політичні уподобання. Громадянські права визначали статті основного закону (Закон з 29. II 1920, ч. 122 зб. з. і р.) і мовного закону (Закон з 17. X. 1919 ч. 567. зб. з. і р.) [453, с. 56–57]. Таким чином, на найвищому законодавчому рівні Чехословацька республіка відмовилась від співучасті у діяльності релігійних інституцій, а Греко-Католицька Церква втратила статус основної церкви, і водночас пріоритет єдиного джерела націєтворення – культивування рідної мови, освіти, традицій тощо.

На початку чехословацького періоду невиважена політика уряду Чехословацької республіки в справах релігії щодо невтручання у конфлікт між греко-католиками і православними за майно призвела до жорсткого протистояння в полікультурному закарпатському суспільстві, що виражалося у міжконфесійних та міжетнічних конфліктах, фізичних збитках, підпалах і

грабежах. Духовенство неодноразово зверталось до уряду ЧСР з проханнями захисту громадянських прав греко-католиків як найбільш масової конфесії на території Підкарпатської Русі [210]. Проте влада, аргументуючи свої дії принципами демократії, самоусунулась від урегулювання релігійних конфліктів.

Після звернень церковних громад сіл Лучки, Вільхівці, Угля, Кушниця, Луга та ін. про переслідування греко-католиків і пограбування церковного майна на початку лютого 1921 р. капітулою Мукачівської греко-католицької єпархії було прийнято рішення відрядити представників до віце-губернатора з проханням забезпечити державний захист свободи совісті, рівноправ'я конфесій; уможливити зміну греко-католицької конфесії винятково в установленому законом порядку; заборонити моральне та фізичне переслідування греко-католиків, крадіжки церковної каси, нищення майна (храмів, шкіл, будинків духовенства тощо). У грудні 1920 р. єпископ А. Папп звернувся із меморандумом до президента Чехословацької Республіки Т. Масарика про переслідування греко-католиків під приводом політичної пропаганди і попередив про дальші наміри єпархіального уряду звертатись зі скаргою до трибуналу Союзу Народів і просити забезпечення прав вірників[276, арк. 1–5].

Наголосимо також, що, гарантуючи рівноправ'я усім релігіям і національностям на території Чехословаччини, уряд нічого не робив для врегулювання релігійних питань. Зокрема йдеться про відновлення легальної діяльності православної й протестантської церков та їх посягання на храми й маєтки греко-католицьких єпархій [693, с. 131].

Водночас змадяризована верхівка Греко-Католицької Церкви Закарпаття не хотіла йти на зближення з новою владою. Багато священиків, які підтримували угорський уряд, втекли до Угорщини, інші – ігнорували труднощі, що виникали у їхніх парафіях. Ті, що залишились, демонстрували неповагу до нової державної влади, дотримуючись у побуті угорських традицій та спілкуючись угорською мовою на противагу тим священикам, які

вважали, що історичною місією греко-католицького духовенства є збереження духовного єства рідного народу, розвиток освіти і культури, формування «руськості» (українськості – *прим. Г. Р.*) [287, арк. 3]. Конфлікт поширився від духовенства до вірян і під впливом радянських агентів набрав рис ідеологічного протистояння.

На тлі бездіяльності чехословацької влади, католицьке духовенство, інтелігенція європейських країн підтримали греко-католиків Закарпаття. Розгорнувши кампанію нищівної критики дій уряду ЧСР, вони на шпальтах популярних європейських періодичних видань закликали захистити їх перед православно-більшовицькою агресією [274].

Апостольський Престол єдиним засобом успішного захисту проти православного руху та зміцнення Греко-Католицької Церкви на Закарпатті вважав зміну єпископа. Відтак у 1924 р. Римом було переведено єпископа А. Паппа до Угорщини, призначивши 16 липня цього ж року на його місце П. Гебея (1924–1931), під керівництвом якого розпочалася консолідація греко-католицького духовенства краю.

Перед своїм висвяченням П. Гебей провів низку офіційних зустрічей з президентом та міністрами Чехословацької республіки з метою налагодження відносин, яких досі не існувало. У результаті перемовин було визнано пріоритет Греко-Католицької Церкви як представника національних інтересів етнічних русинів на території Підкарпатської Русі та Східної Словаччини в обмін на складання греко-католицьким духовенством присяги на вірність Чехословацькій Республіці, а руську мову визнано офіційною у діловодстві та церкві, дозволено навчання нею у школах [277–279].

Зауважимо, що рішення католицького Велеградського конгресу (1924) сприяло співпраці між урядом ЧСР та Греко-Католицькою Церквою. На ньому розглядалися заходи, спрямовані на забезпечення єдності Східної і Західної Церкви, визначалися підстави й принципи для неї. Принагідно відзначимо, що ключовим на цьому конгресі стало питання релігійної й національної єдності українців, у якій полягає порятунок української

Церкви [473, с. 358]. Тут П. Гебей налагодив відносини з політичними релігійними партіями Чехословаччини та її католицькою ієрархією. Завдяки його копіткій праці Греко-Католицькій Церкві на Закарпатті вдалося здобути прихильність чехословацької влади.

Унормуванню взаємин між вірниками різних конфесій сприяли також норми нового закону Чехословаччини «Про взаємні відношення між вірниками різних вір» (§19, ч. 96 від 23. IV. 1925 р.), що надали можливість спрощеної системи зміни віри сповідання на основі вільного і самостійного волевиявлення, починаючи з шістнадцятирічного віку. Закон забороняв тиск у випадку невизначеності заявника, претензії до нього та не дозволяв священикам надавати духівничі послуги у разі такої невизначеності. Водночас така особа втрачала свої права як член церковної громади [626, с. 274–280].

Вагомим кроком у визнанні Греко-Католицької Церкви з боку держави було підписання 2 лютого 1928 р. «Modus vivendi» (згода між церквою і державою), відповідно до якої визнавалися права католицької церкви в тогочасній Чехословаччині. Однією зі стрижневих умов цієї угоди стало положення, за яким кордони католицьких єпархій мали збігатися із державними та що жоден закордонний церковний достойник, за винятком Апостольського Престолу, не може виконувати своїх функцій на території Чехословаччини. Зрозуміло, що тогочасне підпорядкування Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій угорському митрополиту суперечило цій угоді. І як наслідок 2 вересня 1937 р. Ватикан остаточно звільнив Пряшівську та Мукачівську єпархії від підпорядкування угорському Остригомському архієпископу, надавши їм статус sui iuris (правової самостійності) та прямого підпорядкування Апостольському Престолу. Більше того, Папа Пій XII у своєму апостольському листі запевняв, що найближчим часом на базі Мукачівської та Пряшівської єпархій буде створено окрему закарпатську митрополію.

Як бачимо, П. Гебей зробив значний внесок у духовну єдність греко-католицького духовенства Закарпаття у чехословацький період та піднесення національного духу закарпатців. Як відзначає А. Пекар, релігійно-просвітницька діяльність єпископа розвивалася у трьох напрямах: а) місіонерсько-освітньому, б) релігійно-організаційному, в) легально-апологетичному [693, с. 137].

Місіонерсько-освітня діяльність концентрувалася довкола просвіти місцевого населення монахами-василіанами, які активно долучалися до роз'яснення народові істин Греко-Католицької Церкви, матеріальної допомоги найбіднішим прошаркам, створення шкіл для дітей і молоді. Релігійно-організаційна праця П. Гебея торкалася питання створення релігійних організацій при кожній церкві з метою об'єднання дітей, молоді й дорослих для зміцнення унійного руху. Легально-апологетична діяльність базувалася на захисті греко-католицьких парафій від посягань інших конфесій. Для цього єпископ створив спеціальну «Центральну канцелярію оборони віри», в обов'язки якої входило збирати скарги, факти домагання та заволодіння майном греко-католицьких парафій і в судовому порядку оскаржувати такі дії.

У Пряшівській єпархії послідовником ідей П. Гебея став П. Гойдич. За його сприяння у парафіях почали засновуватися церковні школи для дітей русинського походження, створюватися місіонерські релігійні товариства, діяльність яких спрямовувалась на зміцнення національної ідентичності народу. Знаковою подією у його діяльності як єпископа стало проведення 7–8 червня 1927 р. єпархіального синоду. У контексті дослідження зазначимо, що на ньому було прийнято рішення про збереження руської (української) мови і руських парафіяльних шкіл на Пряшівщині. Національно-патріотичні ідеї підтримані греко-католицькими духовенством на місцевому синоді отримали розвиток у роботі V Велеградського конгресу 20–24 липня 1927 р., на якому були присутні Мукачівський єпископ П. Гебей та Пряшівський – П. Гойдич, тоді як галицьку делегацію очолював митрополит А. Шептицький [20].

Важливо зазначити, що теоретичні пошуки теологів можливостей взаємодії у Велеграді дали поштовх до практичного об'єднання зусиль галицького та закарпатського греко-католицького кліру у боротьбі за національну освіту. Так, наукові розвідки М. Вегеша та В. Басараба засвідчують особисте втручання митрополита Андрія до порятунку українських навчальних закладів, зокрема Української господарської академії у Подєбродах, яку намагалась ліквідувати чеська влада[26, с. 33].

Демонстрація закарпатськими греко-католицькими ієрархами своєї проукраїнської позиції була важливою для місцевого населення з огляду на політику словацького уряду, який, обмежуючи можливості вживання руської мови у школах Пряшівщини, намагався ословачити етнічних русинів.

Боротьба між спробами урядовців нівелювати руське етнічне ядро у Словаччині та греко-католицьким духовенством загострилась у 1935 р., коли регіональний уряд своїм рішенням зробив церковні школи державними, увівши навчання словацькою мовою. У відповідь на такі дії єпископ П. Гойдич звернувся до уряду в Празі з проханням розібратися у цій ситуації. Завдяки старанням єпископа у 1938 р. навчання у них було переведено на українську мову.

Коротко зупинимося й на релігійно-просвітній діяльності єпископа Мукачівської єпархії О. Стойки (1932–1943), який змінив П. Гебея після його смерті. Своєю благодійною діяльністю він заслужив назву «єпископ бідних». Для простого народу О. Стойка збирав неодноразові пожертви, організовував благодійні обіди, різні допомогові акції. Крім цього, він дбав про виховання й просвіту народу. За час його єпископства було відкрито інтернати для сиріт «Конвикт» і «Аломнеум» та інтернат при жіночій вчительській семінарії [624, с. 99]. У 1931 р. О. Стойка запровадив Конгрес Марійських дружин, який відбувався щорічно при Мукачівському монастирі. Утім єпископ О. Стойка належав до числа тих священиків, котрі підтримували проугорські настрої. Зокрема, у «мовному» питанні він започаткував третій напрям – «тутешній» (русинофільський – *прим. Г. Р.*), що базувався на

самобутності карпаторуського народу [666, с. 154]. Цим самим він підтримував русинські настрої, що були на руку Угорщині, яка бажала повернення Закарпаття до свого складу. Також у 1938 р., коли за віденським арбітражем частина Закарпаття з Ужгородом, Береговим і Мукачевом відійшла до Угорщини, О. Стойка залишився на підконтрольній Угорщині території з 25 парафіями, а до Хуста, куди було перенесено столицю Карпатської України, відправив Л. Міню, який мав за обов'язок контролювати решту 280 парафій [691].

Після окупації Карпатської України Угорщиною О. Стойка розчарувався в угорській владі через її подвійну гру щодо повернення А. Паппа на очільника Мукачівської єпархії, який ревно підтримував мадяризацію Греко-Католицької Церкви. В останні роки свого життя О. Стойка підтримував народовецький (українофільський) рух, особливо у галузі шкільництва. Він потурбувався про те, щоб посаду ректора Ужгородської духовної семінарії посів Л. Міня, її духовним наставником став Т. Ромжа, духовним префектом – С. Качур. Усі названі вище постаті були справжніми народовцями, які дбали про національно-патріотичне виховання закарпатської молоді.

Як бачимо, політичні й воєнні події (розпад Чехословаччини, утворення Карпатської України та її окупація гортівською Угорщиною) докорінно змінили історію Греко-Католицької Церкви на Закарпатті. Окупація Угорщиною території сучасного Закарпаття у березні 1939 р. дала їй підстави вимагати від Риму повернення Мукачівської єпархії у підпорядкування примасу Угорщини. І вже у липні 1939 р. Мукачівська греко-католицька єпархія втратила статус sui iuris. Можна констатувати, що тогочасному керівництву Мукачівської греко-католицької єпархії достатньо було лише чотирьох місяців перебування Закарпаття під окупацією Угорщини, щоб легковажно відмовитися від статусу sui iuris своєї єпархії і знову перейти під юрисдикцію Остригомського архієпископа.

Під час Другої світової війни Мукачівська греко-католицька єпархія під керівництвом спочатку О. Стойки, а згодом Т. Ромжі (1944–1947) продовжувала дбати про культурно-релігійне піднесення закарпатського населення, передусім дітей і молоді, через організовану систему церковних шкіл і товариств. Зокрема, за посередництва монахів-василіан було відкрито школи, гімназії й учительські семінарії у Виноградові, Хусті, Рахові, Великому Бичкові, надруковано значну кількість релігійно-просвітницької літератури для пересічних закарпатців, консолідовано роботу релігійних організацій, у яких значна увага надавалася питанням національно-патріотичного виховання. Убачаючи в таких діях загрозу для цілісності Угорщини, гортівський уряд посилив реакційну політику. Значну кількість закарпатських греко-католицьких священиків було ув'язнено за «антидержавну» українофільську діяльність, були спроби використовувати тільки угорську мову у богослужіннях як у греко-католицьких, так і православних церквах, закрито василіанський монастир у Великому Бичкові тощо [691; 994].

У жовтні 1944 р., коли радянська армія зайняла Закарпаття, тиск на Греко-Католицьку Церкву посилився. З метою пропаганди возз'єднання закарпатських земель з радянською Україною, більшовики хотіли використати духовенство як інструмент впливу на своїх вірників. На таку пропозицію не погодився єпископ Т. Ромжа, усвідомлюючи негативні наслідки більшовицької політики для своєї церкви. Для приборкання греко-католицького єпископа влада, через засновані Народні комітети, провела насильницькі акції переходу греко-католиків у православ'я, оскільки Православна Церква пішла на співпрацю з Московським патріархатом. Однак Т. Ромжа не піддався провокації і продовжував відстоювати свою позицію. Так, у січні 1945 р. на Народній Раді в Ужгороді владика заявив, що не буде підписувати «Маніфест Возз'єднання», вбачаючи в ньому політичний акт [689, с. 35].

Боротьба радянської влади з єпископом Т. Ромжею набрала обертів після підписання 29 червня 1945 р. радянсько-чехословацького договору,

згідно з яким Закарпаття як окрема адміністративна одиниця входило до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки [98,с. 201]. Відповідно до цього договору, переважна більшість парафій Мукачівської єпархії опинилася під тогочасною владою, а вся Пряшівська єпархія з незначною частиною Мукачівської відійшла до Чехословаччини. Це дало радянській владі можливість вести відкриту боротьбу з Греко-Католицькою Церквою на Закарпатті. Передусім вони забрали усе церковне майно, не дозволяли проводити богослужіння, ув'язнювали непокірних священиків, закривали церковні школи. На ці дії Т. Ромжа відповідав смиренням, продовжуючи вести богослужіння у приватних будинках, підпільно друкуючи релігійну літературу, проводячи у школах уроки релігії, які були під забороною.

Найбільшим ударом для всієї Української Греко-Католицької Церкви стало проведення у 1946 р. Церковного собору у Львові, який прийняв рішення про скасування Берестейської унії та об'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою під її юрисдикцією [434]. Фактично цей собор, організований партійним керівництвом СРСР, ліквідовував Українську Греко-Католицьку Церкву та призвів до масових репресій і знищення греко-католицького духовенства, яке не розділяло цієї точки зору.

У руслі нашого дослідження відзначимо, що після Львівського собору настала черга і для Мукачівської єпархії. Задля її ліквідації радянська влада намагалася очорнити закарпатське греко-католицьке духовенство. Так, на Народному суді над угорськими колаборантами, що проходив в Ужгороді (1946), з боку представників радянської влади почали лунати твердження про тісну співпрацю священиків Мукачівської єпархії з гортівською Угорщиною, їхню антинародну діяльність [693, с. 165]. Утім більшість вірників не повірили цим закидам і продовжили боронити своїх душпастирів. Щоб не допустити масових акцій протесту, 24 березня 1947 р. радянська влада конфіскувала Мукачівський монастир, ув'язнивши всіх монахів-василіан. 28 серпня цього ж

року православний священик хотів проголосити в монастирі про ліквідацію Ужгородської унії, але на свято прийшли дуже мало парафіян, оскільки більшість відвідали службу у парафіяльній церкві в Мукачеві, де богослужіння вів єпископ Т. Ромжа.

Усвідомлюючи неможливість «порозуміння» з єпископом та його безмежну підтримку вірянами, радянське керівництво пішло на радикальний крок – фізичне знищення Т. Ромжі. 27 жовтня 1947 р. єпископ повертався з храмового празника в селі Лавки. Перед селом Іванківці сталася аварія, організована радянськими спецслужбами, в якій владика був тяжко поранений. Його доправили до Мукачівської міської лікарні, де 31 жовтня 1947 р. перестало битися його серце.

Таким чином, зі смертю Т. Ромжі завершилася діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті. Офіційна ж ліквідація Мукачівської греко-католицької єпархії відбулася 1949 р. на святі Успіння Богородиці в Мукачівському монастирі, на якому проголосили про з'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою. Підсумовуючи вищенаведене, можемо відзначити ключову роль Греко-Католицької Церкви в усвідомленні закарпатськими українцями їхньої етнонаціональної приналежності. Незважаючи на те, що у колі закарпатських греко-католицьких священиків, які представляли тогочасну інтелігенцію Закарпаття, існували різні суспільно-політичні погляди (українофільські, русинофільські, русофільські), всі вони прагнули національної самоідентифікації закарпатців. Важливим фактором у цьому процесі греко-католицьке духовенство вважало просвіту й освіту, передусім молодого покоління. Проте різні суспільно-політичні й культурні чинники гальмували процес етнонаціонального самоусвідомлення, особливо нав'язування проугорської й русофільської орієнтації вищому колу закарпатського греко-католицького духовенства.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз становлення і розвитку Греко-Католицької Церкви на Закарпатті дав підставу зробити такі висновки.

З'ясовано, що християнізація закарпатських земель могла відбутися раніше, ніж Угорського королівства, про що свідчать наукові розвідки як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Вони пов'язують її з діяльністю учнів Кирила і Мефодія у державних утвореннях (Великоморавська держава, Болгарське царство), до складу яких входили деякі частини закарпатських земель. Доведено, що Угорське королівство в XI – XIII ст. мало тісні зв'язки з українськими землями. Це зумовлюється династійними, сюзеренськими, релігійними, а згодом політичними й економічними впливами угорських династій (Арпадів, Корвінів, Ягелонів) з галицькими, подільським, київськими князівствами. У цей час з'являються перші документальні підтвердження існування Мукачівської єпархії східного обряду (грамоти угорських королів Матяша Корвіна та Владислава).

Падіння Угорського королівства після битви під Могачем з подальшим розподілом його земель між Османською імперією, Габсбурзькою монархією та Трансільванським князівством призвело до членування Мукачівської єпархії та посилення наступу католицизму й реформації на Закарпатті. Постійні збройні й релігійні протистояння у поліетнічному закарпатському середовищі сприяли об'єднанню руського закарпатського населення довкола церков східного обряду як вияву їхньої окремішності.

З'ясовано, що унійним процесам на Закарпатті передувала низка причин, серед яких були: залежність Мукачівських єпископів від магнатів, що володіли Мукачівським замком та землями єпархії, необхідність чіткого підпорядкування й архієрейської опіки місцевого духовенства, прийняття Берестейської унії на українських землях, безпосередні контакти закарпатських єпископів з перемишльськими, львівськими та київськими священнослужителями. Прийняття Ужгородської унії сприяло зрівнянню у правах руських греко-

католицьких священиків, розвитку освіти й шкільництва в краї, просвітницькій діяльності духовенства.

Доведено, що канонізація Мукачівської єпархії відіграла важливу роль у пробудженні національної свідомості руського закарпатського населення. З другої половини XVIII ст. Греко-Католицька Церква на Закарпатті стала дієвим інструментом у самоідентифікації місцевого населення через збереження церковнослов'янської мови у богослужіннях, обстоюванні їхніх прав в угорськомовному середовищі, вивченні історії, культури, фольклору закарпатського народу. Завдяки активній освітньо-просвітницькій діяльності М. Ольшавського, І. Бардача, А. Бачинського на Закарпатті розвинулася мережа парафіяльних шкіл з рідною мовою навчання, відкрилася богословська школа, публікувалися навчальні й церковні книги, організовувалися бібліотеки, збільшилась кількість парафій та вірників.

Створення дуальної Австро-Угорщини негативно вплинуло на Греко-Католицьку Церкву Закарпаття: посилився тиск Естергомського єпископства на Мукачівську єпархію, з якої було виокремлено Гайдудорозьку єпархію з угорською мовою в богослужіннях; спроби мадяризації греко-католицького духовенства шляхом вироблення спільного календаря нового та старого стилю, реорганізації чину св. Василія Великого, переведення парафіяльних шкіл під державну, а не конфесійну опіку, що автоматично означало введення навчання угорською мовою, закриття руських (українських) культурно-просвітніх товариств.

У період входження Закарпаття до складу Чехословаччини Греко-Католицька Церква обмежувалася Мукачівською єпархією. Поділ вірників церкви за політичною орієнтацією (українофільською, русинофільською, русофільською, угрофільською) не сприяв консолідації закарпатського населення, а навпаки – гальмував процес національної самоідентифікації.

Установлено, що приєднання Закарпаття до Угорщини під час Другої світової війни негативно вплинуло на Греко-Католицьку Церкву, оскільки вона знову почала підпорядковуватися примасу Угорщини, втративши

автономний статус. У радянський період відбулася повна ліквідація Греко-Католицької Церкви, якій передувало вбивство Мукачівського єпископа Т. Ромжі.

Основні положення другого розділу розкрито в таких публікаціях автора: [772; 773; 775; 777; 779; 780; 796; 796].

РОЗДІЛ 3
ОСВІТНЬО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОГО КЛІРУ НА ЗАКАРПАТТІ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТОТОЖНОСТІ РУСИНІВ-УКРАЇНЦІВ

3.1. Духовно-формаційна підготовка закарпатського греко-католицького духовенства

Церковна унія східного і західного обрядів на Закарпатті відіграла ключову роль у становленні і розвитку тут народної освіти, піднятті культурного рівня місцевого населення, пробудженні його національної свідомості. Греко-католицьке духовенство стало основним рушієм культурно-освітнього розвитку русинів, уособлюючи в собі інтелігенцію краю у різні часові проміжки.

Ужгородська унія створила необхідні умови для формування місцевої церковної інтелігенції, яка отримала можливість долучитися до загальної європейської культури (навчання в європейських семінаріях і університетах), бути у вирі політичних, суспільних й культурних процесів поліетнічної Австрійської, а згодом Австро-Угорської імперії, творити історію свого народу. Водночас на долю закарпатського греко-католицького духовенства випала важлива місія – пробудження національної свідомості місцевого населення через піднесення народного шкільництва, обґрунтування важливості рідної мови у навчально-виховному процесі, написання історії рідного краю, розвитку літературної мови.

Виходячи із усвідомленого громадського обов’язку та духу патріотизму, греко-католицьке духовенство Закарпаття досліджуваного періоду утвердилося серед краян однією із головних культурно-освітніх та суспільних інституцій.

Поширення унійних процесів на території історичного Закарпаття

вимагало освічених священиків, які могли б задовольнити духовні потреби вірників і, наскільки це можливо, навчати грамоти місцеве населення. Після прийняття Ужгородської унії вимоги до рівня освіти духовенства підвищилися, що проявилося не тільки у доброму володінні обрядово-літургійними знаннями, а й у ґрунтовних знаннях грамоти та основ теологічних наук, високій культурі поведінки, дисциплінованості, моральності, володінні кількома мовами, зокрема латинською як мовою літургії, німецькою або угорською як державними, руською як мовою місцевого населення. У період визнання Австрійським урядом Греко-Католицької Церкви Закарпаття як державної інституції духовенство виконувало функції державних службовців. Одночасно священик мав поєднувати талант оратора, дипломата, учителя, наставника, судді, миротворця та були беззаперечним авторитетом у релігійної громади.

Слід зазначити, що правові засади підготовки духовенства, визначені умовами Ужгородської унії,а також рішеннями Тридентського, Сатмарського та Замойського соборів, зобов’язували навчати священиків грамоти, богословських дисциплін, обрядових практик, моральності ще до їх висвячення. Зі свого боку, відповідальність за освітній рівень закарпатського греко-католицького духовенства було покладено на єпископів.

З метою популяризації унії серед місцевого руського (українського) населення необхідно було підготувати освічених священиків, які змогли б донести своїм парафіянам основи віри, показати її безпосередній зв’язок зі східним обрядом, указати на переваги унії. Утім у перші роки після підписання Ужгородської унії ситуація з освітньою справою серед греко-католицьких священиків була жалюгідною. Зокрема, архієпископ Г. Липай доповідав на Конгрегації про низький рівень освіченості духовенства і просив фінансової підтримки з метою організації його освіти. Проблема порушувалася і в Егері архієпископом Т. Палфі. Однак у період, коли закарпатські єпископи призначалися тільки обрядовими вікаріями у латинських єпископів Егера, питання освіти руського духовенства

залишилося поза увагою Конгрегації [914, с. 12].

Зауважимо, що об'єднання православної церкви з католицькою сприяло не тільки зрівнянню греко-католицького духовенства у привілеях з римо-католицьким кліром, а й дало доступ найбільш здібним руським священикам до якісної європейської богословської освіти. Водночас у середовищі вищого руського духовенства починає викристалізовуватися думка про необхідність створення власних богословських навчальних закладів. Одним з перших, хто спробував реалізувати цей задум, був Мукачівський єпископ П. Партеній, який звернувся до імператора Австрії Фердинанда III з проханням про створення навчального закладу для духовенства. Так у Мукачеві була заснована богословська школа для навчання дяків [538, с. 23–24], яка, утім, не могла задовольнити потреби всього місцевого духовенства, а також не була розрахована на надання середньої освіти священикам. Загалом можемо констатувати, що більшість тогочасних священиків отримували освіту від своїх батьків – парохів. Кандидати на священство спочатку вчилися у місцевого священика, потім доповнювали свою освіту студіями у монастирях, а після іспитів проходили процедуру висвячення [189; 343].

У боротьбу з низьким культурним рівнем руського духовенства активно вступив єпископ Й. де Камеліс, який за рішенням Сатмарського Собору (1690) зобов'язав священиків Мукачівської єпархії вчитися до висвячення протягом трьох років при церквах і починати це навчання дяком. У такий спосіб він мав намір дати хоч мінімальні знання кандидатам у священики і тільки після цього їх висвячував. Перед висвяченням проводив бесіду із кандидатами у священики і перевіряв їхні знання, тому й заборонив іншим єпископам висвячувати кандидатів. У звіті до кардинала Л. Колонича від 15 березня 1692 р. про свою єпископську діяльність Й. де Камеліс наголошував на тому, що відсутність духовного навчального закладу на території Мукачівської єпархії негативно позначається на духовному стані духовенства та вірників. Тому він мав намір зустрітися з кардиналом для

узгодження цих дій [144, с. 28].

Про необхідність створення духовної семінарії єпископ Й. де Камеліс заявив і на Конгрегації «Де Пропаганда Фіде», яка у листі від 3 серпня 1693 р. підтримала його пропозицію, але коштів на її реалізацію не виділила. Тому єпископ повторив своє прохання у листі від 6 червня 1693 р. до кардинала Неллі, але результат був також негативним [100, с. 74].

Не отримавши коштів на заснування духовної семінарії, єпископ Й. де Камеліс звернувся із відповідною заявою до імператора, попросивши зрівняти в правах духовенство грецького і західного обрядів. Він покликався на те, що перепоною в цьому може стати недостатня освіченість священиків, позаяк досі ніхто не турбувався, щоб вони навчались у духовних семінаріях або школах, як це традиційно відбувалося серед католицького кліру [31, с. 196]. Намагання австрійських цісарів забезпечити спокій на східних кордонах Австрійської імперії через прихильність місцевого духовенства посприяли організації навчання закарпатської руської молоді у європейських навчальних закладах. Наполегливість єпископа Й. де Камеліса дала позитивні результати. На його прохання Естергомський архієпископ і примас Угорщини, кардинал Л. Колонич передав до фонду Трнавської духовної семінарії Святого Адальберта зі спадщини єпископа Ф. Янія 18 тисяч форинтів, до яких додав ще дві тисячі своїх. Трохи згодом і сам єпископ Й. де Камеліс вніс кошти до цієї фундації, щоб у Трнавській семінарії могли здобувати теологічну освіту клірики східного обряду [999, с. 268].

Зауважимо, що Трнавська духовна семінарія була заснована для латинського духовенства Естергомським митрополитом М. Олагом у 1566 р. Ця семінарія, переборюючи низку труднощів, діяла до 1573 р. Але вже 1588 р. Віденський нунцій повідомляв Апостольську Столицю, що в Угорщині підготовка духовних кадрів відсутня [1028, с. 9–10]. Переконаний, що протистояти виникненню і розповсюдженню протестантизму зможе тільки високоморальне, науково підготовлене і ревне католицьке духовенство, Естергомський архієпископ П. Пазмань у Трнаві (1619) знову

відкрив духовну семінарію (Seminarium Sancti Adalberti).

Про кількість руських богословів, що навчалися в Трнавській семінарії, довідуємося із документів, проаналізованих А. Годинкою та Д. Бендасом. У документі, датованому 1701 р. говориться про виховання двох богословів грецького обряду [999, с. 413–414]. З 1714 до 1777 р. у Трнаві щороку навчалися шість богословів з Мукачівської єпархії. Там здобували теологічну освіту і всі пізніші єпископи, каноніки і вище духовенство Мукачівської єпархії, починаючи від І. Й. Годермарського аж до єпископа А. Бачинського [31,с. 201–202].

Відповідно до досліджень Д. Бендаса, можемо відзначити, що Естергомський архієпископ П. Пазмань грамотою від 20 вересня 1623 р. заснував також Віденську духовну семінарію. Після підтвердження цієї грамоти 10 травня 1624 р. папою Урбаном VIII (1623–1644) семінарія була святково відкрита 25 травня 1624 р. Згодом вона дістала свою назву від засновника Пазманеум (Pázmáneum) [31, с. 199].

Засновник особисто склав внутрішній розпорядок для семінаристів, у якому зобов’язував їх кожного дня бути присутніми на Службі Божій, вранці і ввечері півгодини проводити в молитві з іспитом совісті, раз на тиждень сповідатися. Він, як примас Угорщини, піклувався про підготовку духовних кадрів для інших латинських єпархій Угорщини і тому у 1630 р. дозволив іншим єпископам направляли своїх богословів у цю семінарію.

У Пазманеумі (Pázmáneum) з Мукачівської єпархії навчалися всього три закарпатці: у 1737 р. І. Петровський, а згідно із списком богословів за 1844–1845 рр. (Status personalis cleri junioris 1844–1845 pp.), там навчалися два богослови: В. Ляхович (IV рік, висвячений 06.04.1846 єпископом В. Поповичем, і А. Буковський (III рік, висвячений 20.04.1848 єпископом В. Поповичем) [680, с. 23].

Принагідно зауважимо, що у 1777 р., відповідно до розпорядження імператриці Марії Терезії, семінарії із Трнави та Відня були об’єднані і переведені до Будапешта. Імператриця заявила, що кожен єпископ Угорщини

може посилати своїх вихованців до цієї семінарії при відповідній оплаті на утримання і навчання [154, с. 12]. Урочисте відкриття семінарії в Буді відбулося третього листопада 1777 р. На підставі імператорського наказу від 10 січня 1777 р. ректором теологічного факультету у Буді було призначено колишнього ректора «Пазманеума» А. Сабова.

Важливу роль у підготовці руського греко-католицького духовенства відігравав Віденський університет, заснований герцогом Рудольфом IV у 1365 р. на зразок Сорбоннського богословського коледжу, куди у пошуках освіти європейського рівня відправлялися руські студенти-богослови. Внаслідок Реформації М. Лютера університет у 1520 р. отримав статус «папського», тобто такого, що мав обов'язок формувати духовенство, яке охоронятиме католицьку Австрію від поширення протестантизму. Унаслідок реформ у 1623 р. богословський і філософський факультети перейшли під контроль ордену єзуїтів [952, с. 464].

Руські закарпатські студенти-богослови здобували освіту також в австрійському університеті міста Інсбрук, який заснував імператор Леопольд I у 1669 р. на базі єзуїтської гімназії. Папа Інокентій XI у 1677 р. акредитував університет з метою створення освітньої межі між Німеччиною та Італією в умовах поширення протестантизму. Викладання в університеті також забезпечували єзуїти. У 1781 р. імператор Йозеф II ліквідував університет, надавши йому статус ліцею, що мав готувати майбутніх студентів Віденського і Празького університетів. Проте вже у 1792 р. імператор Леопольд II відновив діяльність університету в Інсбруку.

Важливу роль у підготовці закарпатського греко-католицького духовенства відіграла і Генеральна семінарія, заснована 1775 р. у Відні австрійською імператрицею Марією Терезією задля підтримки унії. Генеральна семінарія, спеціально створена для всіх з'єднаних єпархій Австро-Угорщини, постала на базі богословського факультету Віденського університету у приміщенні колишньої єзуїтської колегії під офіційною назвою «Regium Generale Seminarium Graeco-Catholicum Viennaead Sanctam

Barbaram», скорочено – «Барбареум». Для потреб руських семінаристів передали церкву св. Варвари та єзуїтський конвікт (гуртожиток). Урочисте відкриття семінарії приурочили до дня народження імператриці – 15 жовтня.

Семінарія могла надавати освіту 46 семінаристам, з яких два місця відводили для монахів ЧСВВ, дев'ять – для духовенства Мукачівської, шість – для Перемишльської та шість – Крижевацької єпархій. Водночас імператриця Марія Терезія надала можливість богословських студій ще 40 греко-католицьким священикам [554, с. 94–95]. Навчання здійснювалось за зразком Римської грецької колегії, що відображалося в уставі «Барбареуму». Теоретичні курси духовенство студіювало на богословському факультеті Віденського університету. Університетські студії доповнювалися семінарійним навчанням, яке передбачало вивчення східного церковного обряду, церковний спів, церковнослов'янську мову. Ці студії проходили у приміщенні «Барбареуму». У церкві св. Варвари відбувалися практичні заняття, а саме – проведення служби, виголошення проповідей, катехизація та інші обряди. Підкреслимо, що спільне навчання у «Барбареумі» закарпатського духовенства з іншими руськими священиками, передусім із Львівської й Перемишльської єпархій, сприяло формуванню розуміння їх етнічної єдності, усвідомлення себе невід'ємною складовою руського народу. Таким чином, індикаторами національного самоусвідомлення молодого руського греко-католицького духовенства за межами рідних земель стала культурно-історична єдність, увиразнена у церковнослов'янській мові та східній християнській вірі [952, с. 472].

Позитивно вплинули на культурно-освітній розвиток поліетнічного населення Австрійської імперії реформи імператора Йосифа II. Передусім йдеться про скасування кріпаччини, зрівняння громадян різних національностей та релігій в обов'язках та правах. За допомогою нововведень імператор сподівався посилити державну владу за рахунок служителів культу, а для цього потрібні були нові заклади освіти.

Імператор Йосиф II як король Угорщини 22 квітня 1783 р. розпорядився об'єднати з 1 листопада семінарії Угорщини в Генеральні, а 27 листопада 1783 р. доповнив своє попереднє розпорядження положенням, щоб для Угорщини в Братиславі та Егері, а для Хорватії в Загребі були створені Генеральні семінарії. Реформування богословської освіти привело до створення центральних семінарій, які надавали середню освіту з обов'язковим знанням латинської та німецької мов і як вищий рівень – університетські студії. Зокрема, 4 травня 1784 р. Йосиф II призначив ректором Братиславської генеральної семінарії А. Сабова. До її складу увійшов і Будинський теологічний факультет. Уже з початку свого існування в Братиславській семінарії навчалися понад 650 богословів [31, с. 203–204].

Відповідно до змін, внесених імператором Йосифом II влітку 1785 р. до розпорядження про реформування богословської освіти, усі греко-католицькі богослови були переведені до Львівської генеральної семінарії. Відтак значна частина закарпатського духовенства здобувала освіту в Галичині. Це є безперечним підтвердженням тісних взаємозв'язків закарпатського й галицького духовенства, безпосередніх взаємовпливів на формування їх національної тотожності, формування національних ідей.

Навчання у Генеральній греко-католицькій семінарії тривало шість років. Перші п'ять студенти вивчали богословські дисципліни, а упродовж шостого набували практичних навичок. Під час щотижневих випробовувань із усіх дисциплін обов'язково був присутнім настоятель. Зміст навчальних курсів студентів семінарії зосереджувався насамперед на поглибленні знань у царині богослов'я, а також набутті вмінь проведення обрядів та оволодінні церковним співом. Філософські та богословські студії спочатку відбувалися в аудиторіях семінарії, а з відкриттям 21 жовтня 1784 р. у Львові університету їх було перенесено до богословського підрозділу цього закладу освіти. Для тих студентів, які не володіли латиною, М. Щавницький з 1787 р. організував Studium Ruthenium – навчання руською мовою, якою читалися лекції. Слід зауважити, що до 1795 р. на богословському відділенні Львівського

університету викладали, крім доктора І. Потоцького, лише русини [646, с. 208–210]. У розрізі нашого дослідження звернемо увагу і на діяльність Греко-католицької генеральної семінарії, яка, на прохання галицьких єпископів, була організовано імператором Францом Йосипом І у будинку Stadtkonvict в 1852 р. Головною її метою визначалася підготовка греко-католицького духовенства Австро-Угорщини. У ній навчалися близько 40 майбутніх руських духівників, з яких вісім були закарпатцями. У семінарії підготували понад 50 греко-католицьких священиків, серед яких Мукачівський єпископ Ю. Фірцак. Ректором семінарії було призначено колишнього пароха церкви св. Варвари у Відні о. С. Литвиновича, майбутнього Галицького митрополита, а згодом її очолив мукачівський священик М. Нодь. Очевидно, що навчання в цій семінарії також сприяло посиленню зав'язків закарпатського, перемишльського й галицького духовенства, поширенню національних ідей у їхньому колі.

Наголосимо, що, окрім вищенаведених закладів освіти Відня, Будапешта, Інсбрука, Праги, Естергома, Егера, Львова, Трнави, руське духовенство Закарпаття здобувало освіту в інших європейських вишах, однак їхня кількість була незначною. Більшості духовенства навчання в європейських закладах було недоступним через високу вартість. Окремі представники закарпатської молоді здобували освіту у богословських закладах Австрійської імперії за кошти держави або пожертви приватних осіб. Утім навчатись на батьківщині руське духовенство отримало можливість тільки після правового виокремлення Мукачівської греко-католицької єпархії (1771) та Пряшівської єпархії (1818) і створення семінарій для підготовки єпархіального духовенства.

Мукачівські єпископи неодноразово порушували перед імперським двором питання про створення навчальних закладів для місцевого духовенства, але перепоною ставали Егерські єпископи, які запевняли в ефективності навчання за кордоном. Склалася ситуація, коли релігійне та національне протистояння перешкоджало організації закладів освіти для місцевого духовенства.

Відкриту боротьбу проти засилля Егерських єпископів розпочав Мукачівський єпископ М. Ольшавський (1743–1767). Егерська школа його не влаштовувала тим, що мовами навчання у ній були латинська й угорська. Це призводило до того, що руські священики не могли проводити службу чи катехизацію мовою, доступною для парафіян, оскільки самі погано володіли нею. Навіть коли священиками ставали місцеві юнаки після навчання в угорських освітніх закладах, у них вироблялося зневажливе ставлення до культури рідного народу і небажання спілкуватися рідною мовою.

Не отримавши державного фінансування, на власні кошти на єпархіальній ділянці єпископ М. Ольшавський розпочав будівництво приміщення Мукачівської богословської школи. Через відсутність належного фінансування будівництво тривало чотири роки (1744–1748) Заклад створювався як альтернатива богословській школі в Егері, де надавали професійну освіту двох ступенів – для дяків та священиків. Освітній процес розпочався в 1744 р. у недобудованій школі. Навчальний рік розпочинався восени, іспити та висвячення проводилися навесні [680, с. 37].

Організація навчання здійснювалася за зразком єзуїтських шкіл. Курси навчання розрізняли за ступенями. На першому ступені вивчали «тривіум»: читання, письмо і арифметику. На другому – здійснювали фахову підготовку, вивчаючи богословські науки. Основними навчальними предметами на другому ступені були: моралістка або казуїстика (практичне богослов’я), Святе письмо, тлумачення книг Євангелія, латинська і німецька мови, а методами навчання – лекції, дискусії, доповіді, розповіді та бесіди. Професори начитували лекції, студенти конспектували, заучували матеріал напам’ять і відтворювали при індивідуальному опитуванні або в групових дискусіях. Групи очолювали кращі учні – «колесники» (в езуїтів – декурій), які виявляли прогалини у знаннях товаришів і відзначали це у класній книзі. Її щомісячно перевіряв професор і повторно опитував тих, хто не встигав. Кожного місяця учні готували одну проповідь і виголошували її перед усім класом. До наступної лекції семінаристи попередньо опрацьовували матеріал, конспектували і вивчали напам’ять. Крім

вивчення теорії, учні практикувались на недільних богослужіннях у церквах Мукачева, Росвигова, Підгірянах та Підгороді, виголошуючи проповіді, беручи участь у катехизації.

У зв'язку з тим, що освітній процес відбувався церковнослов'янською мовою з елементами місцевої говірки, яка на той час ідентифікувалась як літературна, довелося створювати відповідне навчально-методичне забезпечення. Для навчання застосовували такі підручники рідною мовою: «Догматичное або теоретичне богослов'я» єпископа Й. де Камеліса, «Латинська мова» єпископа М. Ольшавського, а також колективний рукопис лекцій і нотаток професорів та студентів Мукачівської богословської школи під керівництвом отця Васюника «Кормило віри» (1779) обсягом 500 аркушів [680, с. 38].

Підготовка духовенства в Мукачівській богословській школі поєднувала вимоги до рівня освіти душпастиря та особистісні (духовно-моральні) якості. Домінуючою у цій єдності визнавалася проблема духовності. На думку М. Ольшавського, випускник школи був покликаний синтезувати здобутки навчання релігії, культури з головними християнськими доброчесностями: працелюбністю, терпінням, правдивістю, стриманістю, щирістю, безкорисливістю тощо. Вагомого значення надавалося формуванню вищих моральних почуттів, які виявлялися у ставленні до навколишніх, відображали суспільну активність, а саме: любов до ближнього, товариськість, самовідданість та найвищий рівень – патріотизм. Рівень сформованості моральних якостей зазначали у метриці учня. Оцінувалися здібності до професійної діяльності: спів, майстерність проведення церковних ритуалів, особливості спілкування.

Організаторські здібності та високий рівень освіти М. Ольшавського (доктор філософії, Трнава, 1717) сприяли успішному керівництву школою. У 1756 р. кількість учнів школи збільшилася до 80 осіб, а 1760 р. – до 175. Перші роки викладання забезпечували випускники богословських єзуїтських шкіл: Ю. Чирскій (1748), випускник Будинської теологічної школи; отець

Шуста (1749); І. Пальчик, випускник Трнавської богословської школи. У різні роки тут працювали росвигівський священик Д. Дорош, випускники Трнавської богословської школи, майбутні єпископи І. Брадач, І. Блажовський та ін. Священики поєднували викладання та парафіяльну службу, позаяк освітню діяльність провадили безоплатно. Тільки в 1758 р. М. Ольшавський виклопотав в австрійської імператриці Марії Терезії річне фінансування школи в розмірі 300 золотих, з яких 150 – становила річна зарплата провідного професора, 120 – другого професора, 30 – видатки на організацію навчання [554, с. 218–231].

Слід відзначити, що проти діяльності школи об'єднали зусилля місцева угорська влада та егерські єпископи. Вони надсилали звернення до Відня та Риму про незаконність відкриття закладу освіти. Протягом десятиліть єпископу М. Ольшавському доводилось відстоювати право закарпатського духовенства на реалізацію освітніх потреб рідною мовою і відстоювати право школи на існування. У 1776 р. імператорським указом Марія Терезія офіційно відкрила Королівську греко-католицьку семінарію в Ужгороді, у структурі якої продовжила роботу Мукачівська богословська школа [154, с. 2].

Таким чином, в умовах відсутності власної держави, незважаючи на національно-релігійні утиски, було закладено перший ступінь підготовки духовенства, який створив основи руського шкільництва на Закарпатті. Особливістю навчально-виховного процесу у зазначений період стало поєднання освіти та формування духовно-моральних якостей духовенства на національному ґрунті. Школи, створені єпископом М. Ольшавським, дали можливість руському духовенству навчатись рідною мовою, що наблизило духовних отців до простого народу. Навчання духовенства, видання навчальних та релігійних книг рідною мовою сприяло утвердженню народних традицій, формуванню національної свідомості закарпатців.

Єпископ М. Ольшавський (1743–1767) на власні кошти здійснив реконструкцію навчальних приміщень Мукачівської богословської школи. Дослідники В. Гранчак, Д. Данилюк, А. Пекар дотримуються думки, що

єпископ Ольшавський заснував згадану, а також богословські школи в Марія Повчі, Надь Бані (нині Угорщина), Мараморош-Сигеті (нині Румунія) та у Турці (нині Львівська обл.). Єпископ розробив правила вступу до навчальних закладів т. зв. «Регулу» для абітурієнтів, а в 1758 р. – «Установлєніє», у якому було окреслено систему підготовки духовенства [693, с. 95–99].

Канонізація Мукачівської греко-католицької єпархії сприяла передачі приміщення колишньої Ужгородської єзуїтської колегії у розпорядження єпископа А. Бачинського, який в 1776 р. разом з єпископською резиденцією переніс богословську школу з Мукачева до Ужгорода. Залучивши державні дотації, виділені на навчання руського греко-католицького духовенства в «Барбареумі» (Відень) (1778), А. Бачинський розпочав підготовку духовного кліру в Королівсько-єпископській греко-католицькій семінарії м. Ужгород. Зазначимо, що впродовж терміну діяльності навчального закладу його назва і статус неодноразово змінювалися. Офіційний початок роботи духовної семінарії поклав документ про передачу Ужгородського замку під приміщення освітнього закладу, який був датований 28 жовтня 1781 р. [154, с. 3].

Навчання в Ужгородській королівсько-єпископській греко-католицькій семінарії тривало чотири роки і організовувалось за зразком католицьких семінарій з обов'язковою середньою освітою семінаристів, знанням латини, німецької мови та філософії [680, с. 224–248]. Навчальний процес регулювався статутом, розробленим на підставі «Ratio Studiorum». Підготовка духовенства здійснювалося за типовими навчальними планами, затвердженими імператрицею Марією Терезією в 1779 р., зміненими в 1792–1793 рр. Відповідно до них, підготовка духовенства здійснювалася як і в практичній, так і теоретичній частинах. Душпастирську практику семінаристи проводили в кафедральному Хрестовоздвиженському соборі м. Ужгород та інших храмах Мукачівської греко-католицьких єпархії

З теоретичних курсів семінаристи вивчали історію Старого і Нового завітів з герменевтикою, єврейську й грецьку мови, теологію з патрологією, догматику, моральне і пасторальне богослов'я, церковне право. Крім того,

тут вивчали нові курси з історії церкви, історії рідного краю, східно-християнських обрядів, риторики, тощо. Викладання здійснювалося церковнослов'янською мовою, у якій були наявні елементи народної (руської) мови. Навчання румунських семінаристів забезпечували викладачі, які володіли румунською. Додаткове навчання організували для священиків, які після здобуття богословської освіти в Римі, Відні, Егері, Великому Варадині, Трнаві не володіли руською мовою і не могли здійснювати обряди, як того вимагали циркуляри єпископа А. Бачинського [636, с. 245–248]. Окремо при семінарії існував «Дім для пресвітерів» («Domuspresbyterialis»), в якому, наприклад, у 1786 р. навчалися 15 богословів, що доучували літургію і обряд (так зване «заочне» чи «вечірнє» навчання) [144, с. 26–28].

Дотримання правової бази в системі духовної освіти контролювалося окружною Наглядовою радою Угорської Русі. До семінарії приймали молодь після закінчення гімназії і за рекомендацією пароха. Уже в перші роки в семінарії навчалися 62 (1779) та 71 (1781) богослов (з них 22 румунів), на державні дотації (3 000 фл.) навчалися 40 богословів (8 – румуни), з-поміж них – 14 висвячених уже в диякони. Найменше семінаристів налічувалося в 1787–1788 рр. – 23, а найбільше в 1809–1810 рр. – 120. Контингент студентів невпинно зростав. У середині 40-х рр. XIX ст. він складав 160–165 осіб. За півстоліття семінарію закінчили понад 2 500 священиків [876, с. 65–72].

Відповідно до статуту навчального закладу, керівництво семінарією здійснювали настоятель або ректор, префекти (декани) і спиритуали (духовні вихователі). Керівництво і контроль за навчанням проводили проректори: один відповідав за богословський напрям, інший – за організацію світських курсів. Деякий час ці посади обіймали відомі культурно-освітні діячі слов'янофіли І. Раковський та І. Фогарашій [154, с. 16].

Від зміни етапів розвитку у семінарії змінювались вимоги до професійного рівня викладачів. Спочатку до викладання допускались професори зі ступенем доктора богослов'я або богослови, які успішно склали державний іспит з богослов'я в університеті. Інколи через відсутність

викладачів предмети не викладалися. З часом вимоги зросли, і до викладання запрошували професорів на конкурсних засадах [680, с. 244–248]. Навчальний заклад надавав духовенству освіту вищого рівня. Актуальними були різні форми богословської освіти, кожна з яких підпорядковувалась основній меті – підготувати високоосвічену молодь, готову до виконання душпастирських обов'язків та суспільної діяльності.

В Ужгородській семінарії готували духовенство для Мукачівської, Великоварадинської та Пряшівської єпархій. Зауважимо, що у семінаріях навчались не тільки місцеві юнаки, а й вихідці зі Східної Словаччини, прикарпатських районів Галичини, Північної Угорщини, Північної Трансильванії та ін. Отже, можна стверджувати, що Ужгородська греко-католицька семінарія гідно продовжила традиції «Барбареуму» і стала осередком виховання національно свідомої еліти духовенства.

Після смерті єпископа А. Бачинського угорська Намісницька рада, погрожуючи зменшенням державного фінансування семінарії, домоглася переведення навчально-виховного процесу на латинську мову. Починаючи з 1810 р., було впроваджено латинські підручники, а латина стала мовою навчання. За даними А. Пекаря, ще деякий час після переведення навчання на латину професори викладали руською мовою курси пасторального богослов'я й навчання обрядів [693, с. 141]. Утім невдовзі така практика була повністю припинена угорською владою з метою денаціоналізації греко-католицького духовенства.

У цей період формування національної свідомості семінаристів зміщується з навчального процесу у бік виховної діяльності, у якій розвиток національно-патріотичного потенціалу вихованців семінарії забезпечувала позашкільна й гурткова робота. Вагомого значення надавалося самоосвіті студентів. Перші спроби налагодити гурткову роботу, за даними Ю. Гаджеги, були зроблені в 1835 р. і розглядались як засіб культурно-освітнього прогресу і національного самоусвідомлення. Події «Весни народів» розбудили у семінаристів бажання ґрунтовніше осягнути самобутність мови, літератури,

фольклору, звичаїв, вірувань, традицій, побуту європейських народів. На їхнє прохання було організовано гуртки для вивчення культурних особливостей угорців, румунів, італійців, росіян тощо [154, с. 64].

У 1845 р. розпочав роботу музичний гурток. Крім цього, з 1831 р. діяв церковний хор семінарії «Гармонія», засновником якого і першим диригентом був К. Матезонський (1794–1858). Цей музичним колектив став першим на Закарпатті фаховим. Багатоголосся хору на Св. Літургії у кафедральному соборі м. Ужгород принесло йому визнання за межами Угорської Русі: у Пряшеві та Будапешті. Парафіяни, які перед тим ніколи не чули хорового церковного співу у руській обрядовій традиції, були в захопленні, приїжджали здалеку, щоб почути «ангельський спів». Хор у різні роки налічував від 37 до 47 учасників. Найбільш здібні семінаристи отримували стипендії. За людські та професійні якості протягом 25 років керівництва хористи називали К. Матезонського «батьком» [854, с. 120].

Нетривалий період національного пробудження руського закарпатського населення угорська влада намагалася придушити мадяризацією його інтелігенції, яку здебільшого складали місцеві священики. Мадяризації закарпатського греко-католицького духовенства сприяло створення в 1867 р. дуалістичної Австро-Угорської імперії, у рамках якої угорці отримали права повних господарів в Угорщині включно із закарпатськими територіями. Зрозуміло, що національна спрямованість духовенства після віденських та ужгородських студій не сприймалась позитивно угорською владою та їх прибічниками серед духовенства. Зі свого боку, частина духовенства, яка здобувала освіту в центральній (генеральній) семінарії Егера, захоплювалася величчю угорської нації і забувала рідне коріння. Як приклад денаціоналізаторського впливу угорських закладів освіти можна навести особу єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії С. Паньковича. Після навчання в семінарії Егера він став великим прихильником угорської культури та латинського обряду. Побоюючись поширення національних ідей серед закарпатського духовенства, скориставшись службовими повноваженнями,

єпископ відкликав семінаристів із Відня і скерував їх на навчання до центральної семінарії Будапешта [693, с. 47].

У важких умовах політики мадяризації закарпатського духовенства у 1880 р. Пряшівський єпископ М. Товт організував Пряшівську духовну семінарію, приміщення для якої було виділено з єпископських маєтків. У майбутньому він мав намір збудувати для семінарії нове приміщення. Слід додати, що навчатись у ній отримали можливість тільки семінаристи третього та четвертого років навчання. Викладання забезпечували два професори і сам єпископ, який мав ступінь доктора богослов'я (Будапешт, 1860). Важливим здобутком М. Товта стало те, що педагогічний процес у семінарії забезпечувався рідною мовою, оскільки, на його переконання, руський священик як учитель релігії неодмінно зобов'язаний навчати греко-католицьких дітей кирилиці й рідної мови, а також бути підготовленим викладати дітям релігію їхньою рідною мовою [636, с. 182]. У 1881–1882 н. р. було заплановано перевести усіх семінаристів з Ужгорода на навчання до Пряшева, але несподівана смерть єпископа призупинила реалізацію цих планів.

Становлення Пряшівської греко-католицької семінарії припадає на період єпископства І. Валія, який керував єпархією 28 років. За цей час йому вдалося налагодити систему руського греко-католицького шкільництва на Пряшівщині. У 1885 р. було розпочато будівництво нового корпусу духовної семінарії за приватні кошти єпископа, пожертви греко-католицького духовенства і вірників. Уже через рік, 24 жовтня 1886 р., відбулося її освячення та урочисте відкриття. Першими ректорами духовної семінарії в Пряшеві стали М. Кондратов та його наступник Й. Войтович. Зазначимо, що професори семінарії першопочатково не одержували заробітної плати і подібно до своїх ужгородських колег поєднували священицькі обов'язки із викладацькою діяльністю [680, с. 186].

Ключовою ланкою навчально-методичного забезпечення педагогічного процесу в Пряшівській греко-католицькій семінарії стала

єпархіальна бібліотека імені Івана Ковача. Основу її фондів складали особисті зібрання понад 1000 цінних книг єпископа Г. Тарковича та його шкільного товариша І. Ковача і фонд на їх утримання. Крім цього, за заповітом (1828) бібліотека поповнилась зібранням професора церковної історії і канонічного права Кошицького єпископського ліцею М. Беня. Третя частина книг була передана єпископській бібліотеці колишнім кошицьким вікарієм, ужгородським каноніком І. Ольшавським у 1829 р. У бібліотеці зберігалися й рукописи та друковані книги священиків єпархії. Традиційно кожен священик, який написав якийсь твір, один примірник дарував бібліотеці або залишав рукопис до його друку [680, с. 169–172].

Незважаючи на відкриття на Закарпатті навчальних закладів, співпраця із європейськими освітніми закладами не припинялася. Богословські європейські заклади підвищеного типу продовжували сприяти закарпатському духовенству в науковій підготовці. Після закінчення навчання у семінаріях греко-католицький клір продовжував підготовку через здобуття докторських ступенів у Центральній греко-католицькій духовній семінарії та інституті «Авґустінеум» у Відні, Урбаніанській папській колегії в Римі, Естергомі тощо.

Зауважимо, що на підготовку духовенства негативно вплинули військові події. Так, під час Першої світової війни до Острогому перейшли 28 віденських семінаристів, серед яких майбутній Пряшівський єпископ С. Новак. Після Першої світової війни в семінарії Остригома готували духовенство для потреб Пряшівської єпархії, а підготовка мукачівського духовенства була перенесена до Праги та Штрасбурга. У період Карпатської України (1938–1939) закарпатське духовенство навчалося у Кириломефодіївській семінарії в Оломовці у Моравії під ректорством отця василіанина М. Калинця. Після окупації закарпатських земель військами гортівської Угорщини четверо семінаристів продовжили навчання у Будапештській семінарії, а решта – повернулися із Оломовця до Ужгородської семінарії.

У міжвоєнний період підготовка греко-католицького духовенства проводилась як у часи єпископа Бачинського – руською мовою. Пряшівська

семінарія отримала статус Богословського ліцею, що вплинуло на термін навчання – він збільшився до п’яти років. Під час угорської окупації (1939–1944) навчальний процес в ужгородських закладах освіти, зокрема і в греко-католицьких повернувся до угорських традицій. У 1941 р. Ужгородська греко-католицька семінарія стала академією зі збільшенням терміну навчання.

Військові дії на закарпатських землях спонукали до зміни графіка навчання. Починаючи з літа 1944 р., приміщення семінарії окупували німецькі, потім – радянські війська, проте навчання продовжувалося, хоча кількість семінаристів зменшилась. Згідно з даними її останнього ректора капітулярного вікарія М. Муранія, станом на 31 липня 1947 р., залишилося лише 40 семінаристів. Підготовка майбутніх пастирів не припинялася навіть тоді, коли їх було вигнано з приміщення на території Ужгородського замку в травні 1947 р.: їх духовний вишкіл здійснювався у приміщенні єпископської резиденції до 16 лютого 1949 р. [32, с. 403–404].

Із 1949 р., у час ліквідації Мукачівської греко-католицької єпархії, академію закрили. Розпочалося підпільне навчання. Протягом 1956–1991 рр. було підготовлено і висвячено 53 священики. У 1989 р. офіційно відновлено діяльність богословської академії. Вона почала діяти в м. Мукачево під керівництвом ректора – владики Й. Головача. Після отримання у 1992 р. території під будівництво при в’їзді в с. Минай, що біля Ужгорода, 28 червня того ж року був посвячений наріжний камінь на місці будови академії. З часу відновлення діяльності Мукачівської греко-католицької єпархії понад 150 студентів академії отримали дипломи про закінчення філософської та теологічної освіти в Ужгородській греко-католицькій богословській академії ім. блаженного Т. Ромжі.

Отже, культурно-освітні процеси, які відбувались на Закарпатті XVII – першої половини XX ст. варто оцінювати крізь призму суспільно-політичних чинників. Боротьба за прихильність руського закарпатського духовенства австрійської та угорської верхівок уможливила доступ молоді до якісної освіти європейського рівня. Високий рівень освіти, богословського вишколу

поєднувався із духовною формацією молоді та виробленням норм гармонійного співжиття. Одночасно руське духовенство долучилось до європейської культури, що сприяло розвитку прогресивного світогляду, формуванню системи цінностей, у якій визнається цінність кожної людини незалежно від її національної приналежності, релігійних уподобань та світоглядних позицій. Спільна навчальна діяльність із представниками різних національностей, конфесій та культур сприяла ціннісному обміну, формуванню толерантних стосунків. Взаємодія руських (українських) студентів-вихідців із різних етнічних територій у протистоянні денаціоналізації наповнювала духом братерства, рівності, виробляла розуміння єдності та усвідомлення себе частиною одного народу зі спільною історією, вірою, традиціями, мовою.

Вагомими організаційними умовами діяльності духовних закладів були матеріальне забезпечення, правова база, контроль і управління. Навчання рідною мовою сприяло формуванню національного самоусвідомлення і активної громадської позиції. Позитивним здобутком в організації навчання стало надання богословській освіті різних форм, створення середовища для навчання, виховання та гармонійного розвитку молоді. Незважаючи на відмінності в організаційно-педагогічних засадах різних типів навчальних закладів, які діяли при церковних інституціях, незмінною залишалася національна спрямованість усього процесу підготовки греко-католицького духовенства. Історико-педагогічне дослідження вказує на життєздатність національної традиції духовної освіти в умовах поліконфесійного та полікультурного закарпатського суспільства.

3.2. Внесок греко-католицького духовенства у розвиток народного шкільництва на закарпатських землях

Шкільництво на землях історичного Закарпаття має тривалу історію і безпосередньо пов’язане з історією церкви, передусім із розвитком монастирів. Конкуренція між протестантизмом і католицизмом, який сповідували угорці, та

візантійською вірою місцевих русинів виступала каталізатором прискорення інституалізації всіх релігійних конфесій. Будівництво храмів у містечках та більших селах низовинної території краю допомогло католикам швидко привабити населення до своїх храмів. Потужним знаряддям цього процесу слугувала й освіта. Католицьке духовенство почало організовувати школи, в яких, окрім трактування християнства за західним зразком, місцеву молодь навчали так званого «тривіуму»: граматики, риторики, логіки.

Зі свого боку, духовенство східного обряду, передусім монахи-василіани, стало на захист православної віри через заснування монастирських шкіл. На думку сучасних дослідників (В. Гомонная [169], В. Кічери [497; 498; 499], А. Пекаря [694], Б. Качура, П. Стрічика, В. Химинця [648]), перші школи на Закарпатті існували при монастирях Мукачева, Малого Березного, Імстичева, Бороняви, Марія-Повчі, Красного Броду і давали певну освіту священикам, монахам, а інколи й мирянам.

Наголосимо, що на початковому етапі організації шкільної справи на Закарпатті, освіта розглядалась як свого роду релігійна функція, основне завдання якої полягало у розповсюдженні, розвитку й тлумаченні релігійних істин. Головна мета виховання також визначалася конфесійною приналежністю і присвячувалась не стільки людині, скільки формуванню її релігійного світогляду [822, с. 29]. Згодом подібні школи започатковувалися під керівництвом духовенства при церквах більших закарпатських міст. Спочатку парафіяльні школи з’явилися у містах Ужгород (1401), Берегово (1467), Мукачево (1552) і, як видно, зарекомендували себе позитивно, бо в кінці XVII ст. на території Мукачівської єпархії таких парафіяльних шкіл було вже 40 [914, с.12.]. Також зазначимо, що на території історичного Закарпаття з початку XVII ст. почав діяти перший середній заклад освіти – гімназія у Гуменному (1613), яку у 1646 р. князь Другет переніс до Ужгорода та віддав у розпорядження єзуїтам.

Як видно, у доунійний період більшість шкіл Закарпаття була організована при монастирях. Ототожнювальним фактором східного –

візантійського і руського чернецтва – та західного – францисканців чи бенедиктинців – стало визнання Василія Великого. Монастирі Чину Св. Василія Великого вважаються на Закарпатті найдавнішими: Мукачівський, Краснобрідський, Буківський, Імстичівський, Боронявський, Малоберезнянський, Маріяповчанський та Біксадський датуються XV–XVI ст. [497, с. 11–15]. Офіційно об'єднання у Чин Св. Василія Великого відбулося після проголошення Берестейської унії (1596). Організація була здійснена за зразком західних орденів, основу якої склали канони східної церкви, а самі ченці у спілкуванні і діловодстві мали використовувати виняткова руську мову. Зазначимо, що василіани запозичили від єзуїтів досвід виховання духовенства, організаційні засади життя, але духовною основою стали грецькі релігійні традиції.

Підставою для визнання того, що Мукачівський монастир одразу став не тільки місійним осередком поширення християнства, а й центром освіти і духовності, носієм культурної слов'янської спадщини є те, що до наших днів дійшли уривки рукописів кирилицею, датовані XII–XVI ст. – Мукачівські та Імстичівські Євангелія і мінеї та ін. [586]. Християнство в усі часи спиралось на тексти, спочатку рукописні, а потім друковані, тобто завжди піклувалося про розвиток писемності та освіченості своєї пастви. Логічно розвиває цю думку В. Гомоннай, вказуючи на значні потреби в освічених людях на Закарпатті вже в XI–XII ст., які навчались у місцевих монастирях [169, с. 15].

Піонером організаційного впорядкування освітньої діяльності мукачівських монахів, за висновками досліджень В. Пагирі, був ігумен Лука. Згідно з першою історичною згадкою, грамоти угорського короля М. Гуняді від 14 серпня 1458 р., Луку визнано настоятелем монахів на Чернечій горі під титулом «presbyter Ruthenus». При Луці в монастирі вівся літопис, працював скрипторій, переписувалися книги, створювалась бібліотека [664, с. 11].

Перші писемні згадки про богословську школу в Мукачівському монастирі стосуються часів правління у Мукачівській єпархії І. Грегоровича. Як зауважує Є. Сабов, власник Мукачівської домінії Е. Бетлен вимагав від єпископа І. Грегоровича виконання обов'язків щодо організації шкільництва

єпархії та управління ним. З цією метою він мав щороку відвідувати усі релігійні інституції та перевіряти стан справ у школах при них, контролювати рівень освіченості та дотримання вчителями і духовенством морально-релігійних норм, а також створювати нові заклади освіти і забезпечувати їх вчителями й професорами церковнослов'янської, руської, грецької, латинської, єврейської тощо мов [817, с. 185].

Якщо Мукачівський монастир був культурно-освітнім осердям центральної частини Закарпаття, то у східній частині на Мараморощині таку роль відігравав Свято-Михайлівський монастир у селі Грушево, який мав ставропігію від Константинополя. У його діяльності значна роль відводилась процесу формування християнської духовності, передачі знань і слов'янської культури. У монастирі функціонувала школа для навчання духовенства та місцевих дітей і досить велика бібліотека. Тут переписувалися та створювались книги, укладалися підручники. Так, А. Кралицький згадує про грушівський «Буквар», виданий для навчання руських (українських) юнаків, та «Пентекостаріон» – церковний піснеспів від Великодня до неділі Всіх Святих [526, с. 111]. Наголосимо, що названі книги були надруковані церковнослов'янською мовою і мали значний вплив на подальший розвиток слов'янської писемності і культури в регіоні.

Визначним освітньо-культурним форпостом східної частини етнічних закарпатських територій Пряшівщини вважається монастир Зіслання Святого Духа у Красному Броді (сьогодні округ Меджилабірці, Словаччина). Тут у 1672 р. ігумен М. Шугайда за сприяння графині М. Т. Вандернот, володарки тамтешніх земель, відкрив при монастирі початкову школу. Крім релігії, учні вивчали читання, письмо, лічбу та спів. Подальшу освіту юнаки здобували, студіюючи гуманітарні науки. А. Пекар звернув увагу, що зміст навчання гуманістики в монастирській школі включав вивчення історії, навчання грамоти слов'яноруської та латинської, курс поетики, лекції із риторики [694, с. 47–64]. Таким чином, монастирська школа прирівнювалася до шести гімназійних класів, а старші сьомий і восьмий забезпечували філософські студії.

Важливим духовним і культурно-освітнім осередком для закарпатських русинів був Маріяповчанський монастир Святого Михаїла (сьогодні північно-східна частина Саболч-Сатмарської області Угорщини). Принагідно зауважимо, що наприкінці XVII ст. в селі Повчі проживало переважно руське населення, відповідно монастир був східного обряду. За твердженнями А. Пекаря, Маріяповчанськй монастир, у якому зазвичай перебували понад двадцять ченців, швидко перетворився на важливий культурно-освітній центр, осердям якого була монастирська школа, де готували дяко-вчителів для парафіяльних шкіл різних парафій Мукачівської єпархії. Тут уже наприкінці XVII ст. функціонувала однорічна початкова школа, у якій учителював місцевий дяк. Василіани взяли під свою опіку не тільки парафію, але і школу, тому навчання подовжилося спочатку до двох, а згодом – до чотирьох років. Відповідно до шкільного закону Марії Терезії від 1777 р., монастирська маріяповчанська школа була реорганізована у два відділення: світське (учительська семінарія) та з підготовки духовенства.

Після прийняття Ужгородської унії спостерігається намагання оновити монаше життя в інституціях східної традиції і пристосувати його до нових суспільних і еклезіальних реалій за зразком єзуїтських католицьких орденів. Незважаючи на орієнтацію у змінах на західну модель, метою оновлення було протистояння натиску католицизму. На думку А. Пекаря, на чернечих спільнотах Закарпаття нововведення відобразились упорядкуванням монашого життя та безкомпромісним підпорядкуванням місцевого духовенства, зокрема архімандритів, ігуменів, Мукачівському єпископу [694, с. 25]. У монастирях Закарпаття було впроваджено правила митрополита Київського, Галицького та всієї Руси Рутського, що значно прискорило формування незалежного інституту Чину Святого Василія Великого на Закарпатті, який ідентифікував себе із Греко-Католицькою Церквою [497, с. 15–16].

За правилами митрополита Рутського, освітня діяльність василіан мала здійснюватися за такими напрямами: духовна формація, навчання і виховання монахів; освіта єпархіального духовенства та організація навчання світської

молоді; створення навчально-методичного забезпечення педагогічного процесу, написання книг, відкриття бібліотек, друкарень тощо. Централізація ЧСВВ була покликана забезпечити сприятливі умови для еволюціонування духовної освіти, від підготовки з власною ініціативою стати обов'язковою та поліпшити її якість. Перед монахами ставилось завдання: «трудитися не тільки над власним освяченням, але й над освяченням всіх вірних, …. де тільки вживали той самий обряд і де звучала слов'янська мова» [683, с. 234].

У розрізі дисертаційного дослідження слід наголосити, що монастирські школи, які діяли у XVII ст. на Закарпатті, не могли задовольнити всі освітні потреби місцевого руського населення. Водночас незначна кількість парафіяльних шкіл також не забезпечувала належного навчання закарпатських дітей та молоді. Тим більше, що навіть після підписання унії священики залишалися кріпаками, не мали належної підготовки і не могли повноцінно виконувати свої учительські обов'язки. Зокрема, про незадовільний стан шкільництва у краї наприкінці XVII ст. знаходимо письмові відомості у звіті єпископа Й. де Камеліса до примаса Угорщини Л. Коллонича, у якому він наголошував на необхідності навчати місцевий народ у школах та семінаріях, як це робилося в інших частинах Угорського королівства [152, с. 31].

Відтак головним завданням Й. де Камеліс вважав культурно-освітню роботу. Він послідовно працював над піднесенням рівня освіченості греко-католицького духовенства. Слід додати, що вагомим засобом у поширенні знань Мукачівський єпископ Й. де Камеліс вважав друковані книги, тому звертався із проханням до Остригомського митрополита Коллонича, щоб той допоміг заснувати друкарню в Мукачеві. Але прохання було задоволене частково – кардинал Коллонич розпорядився, щоб друкарня у Трнаві (Словаччина) придбала кириличний шрифт і друкувала книги для закарпатських русинів. Першими надрукованими виданнями кириличним шрифтом стали праці єпископа Й. де Камеліса.

Для усунення мовного бар'єру між духовенством та вірниками

Й. де Камеліс розробив навчальну книгу «Катехисис для науки угороруским людям зложеній от привелебнъиш гдна Іосифа де Камелис. В Тернавъ типом Академ. року божого 1698». Частина праці написана латиною, оскільки у той час вона була спільною для представників усіх освічених прошарків Австрійської імперії. Переклад тексту цієї книги церковнослов'янською мовою зробив галицький священик І. Корницький, що був довіреною особою єпископа. Однак зауважимо, що очікуваної популярності книга Й. де Камеліса не отримала. Її головними недоліками, що утруднювали розуміння змісту, були: великий обсяг, як недоступний малоосвіченому духовенству; академічний рівень письма. Друга книга за авторством єпископа Й. де Камеліса «Буквар языка славенска. Писаніи чтенія оучитися хотящим в полезное руковоженіе» (Трнава, 1699) набула більшої популярності. У цьому букварі було подано слов'янську азбуку, приклади утворення складів та невеличкі тексти молитов і біблійних повчань [703, с. 83]. По суті, це – перша абетка для руського населення Закарпаття, церковнослов'янські тексти якої були наближені до розмовної мови й культури закарпатців.

Можемо констатувати, що освітньо-видавнича діяльність Й. де Камеліса позитивно відобразилась на пожвавленні національного самоусвідомлення закарпатських русинів (українців) через інтерес до рідної мови й культури. Фактично, закарпатське греко-католицьке духовенство того часу в особі Й. де Камеліса отримало зразок європейського душпастиря-просвітителя.

Поштовхом до видання навчальних книг руською мовою стало заснування єпископом М. Ольшавським на території єпархії шкіл для підготовки вчителів та духовенства (1744–1746) в Мукачеві, Марія Повчі, Надь Бані, Мараморош-Сигеті та Турці. Доступ до навчання отримали місцеві юнаки, без обмеження соціального статусу, походження, матеріального стану тощо[680, с. 37]. Зазначимо, що вперше у школах, за підтримки єпископа, було створено систему самоврядування, яка залучала учнів до організації навчання, удосконалювала досвід самоорганізації, формувала лідерські якості.

Освітній процес у новостворених школах здійснювався рідною мовою,

тому нагальним було розв'язання проблеми із відповідними підручниками. Частково цю прогалину заповнювали навчальна книга єпископа Г. Бізанція «Краткоє Припадков Моральных, или нравных Собраніє Духовным особам потребноє...» (Трнава, 1727), буквар єпископа М. Ольшавського «Начало письмен Дѣтем к наставленію на Латинском языкѣ. Повеленіем и накладом ... Михаила Мануила Олшавски» (Коложвара, 1746) [538, с.17].

Намагаючись збільшити кількість начальних підручників та книг, написаних рідною мовою, єпископ М. Ольшавський заручився підтримкою графа Шенборна, найбільшого мукачівського землевласника. Мова йшла про створення за його підтримки в Мукачівській єпархії друкарні. Граф підготував подібне клопотання австрійській імператриці Марії Терезії, підкреслюючи, що друкарня із німецьким, угорським, латинським, румунським та кириличним шрифтами могла задовольнити духовні потреби багатонаціональних закарпатських вірян [22, с. 20]. Прохання було подано для узгодження Егерському єпископу графу Естергазі, але той рішуче заперечив проти цієї ініціативи, запевняючи, що особисто подбає про друкарню для русинів і відкриє її в Егері.

Слід підкреслити, що основною причиною, яка спонукала Егерського єпископа до підбурювання уряду проти усіх спроб мукачівських єпископів, пов'язаних із культурно-освітнім розвитком краю, було вороже ставлення до закарпатських русинів. Угорські егерські єпископи, найближчі сусіди і католицькі патрони Мукачівського єпископату, свою мету вбачали не тільки в окатоличенні місцевого населення, а і в його денаціоналізації, мадяризації. Тому відкриття друкарні вони трактували загрозу їх подальшому впливу. Зі свого боку, Австрійська монархія також не все робила для задоволення потреб у культурно-освітньому розвитку своїх провінцій і підтримці національних прагнень невеликих етносів, що населяли імперію.

Про важливість освіти для закарпатського народу йдеться також у циркулярах І. Брадача. Для нашого дослідження вони є цінними, оскільки

достовірно засвідчують, що закарпатське духовенство дбало про піднесення народного шкільництва краю. Так, у циркулярі, виданому у 1762 р., підкреслено необхідність парафіяльного навчання й виховання руських дітей та описано обов'язки півце-учителя і батьків, діти яких відвідували школу [811, с. 72–73]. З цього документа довідуємося, що єпископ наголошував на необхідності системного навчання і християнського виховання дітей; наказував священикам-учителям слідкувати за відвідуванням дітьми школи; вважав за необхідне проводити роз'яснювальну роботу серед батьків, котрих зобов'язували свідомо підходити до навчання своїх дітей, їх виховання; наказував синам священиків продовжувати навчання у Мукачівській богословській школі. В іншому листі-циркулярі від 1769 р. І. Брадач окреслив програму навчання дітей у парафіяльних школах, в якому вбачав рушійну силу розвитку руського народу, його виходу з темряви [538, с. 14].

Водночас звернемо увагу на той факт, що до XVIII ст. якість освіти в монастирях значно перевищувала світську. Як відзначає Ю. Жаткович, в історії Мукачівської єпархії в окреслений період світське духовенство не виконувало провідної ролі, натомість монахи, що вважали одним із найважливіших чинників свого покликання культивування науки, піклувалися про якість знань як необхідної складової для досягнення духовної гегемонії [439, с. 247]. Крім цього, у монастирських школах плекалися руська мова, слов'янська культура, східний обряд, що, на противагу латинізації та окатоличенню в єзуїтських закладах освіти, були ключовими факторами у виокремленні етнічної приналежності руського населення Закарпаття. Канонізація Мукачівської єпархії та освітні реформи Марії Терезії відіграли визначну роль у піднесенні народного шкільництва на Закарпатті. Особливо слід відзначити активну діяльність Мукачівського єпископа А. Бачинського, спрямовану на підвищення культурно-освітнього рівня закарпатських русинів, розвиток просвітництва, яке вважав джерелом добробуту. Підтримуючи починання М. Ольшавського у формуванні національно свідомого духовенства на підґрунті рідної мови, віри, культури,

єпископ на базі Мукачівської богословської школи організував (1781) заклад освіти вищого рівня – Королівсько-єпископську греко-католицьку семінарію в Ужгороді [154, с. 3]. Увага А. Бачинського акцентувалась на створенні навчально-методичного забезпечення семінарії та бібліотеки. Він за власні кошти поповнював фонди отриманої у спадок бібліотеки Ужгородського єзуїтського монастиря (1773) і створив потужну книгозбірню з фондом понад 9000 примірників книг, одночасно ініціюючи створення архіву, у якому зберігалися всі важливі документи Мукачівської греко-католицької єпархії [22, с. 18].

А. Бачинський акумулював внутрішні ресурси єпархії на розвиток освіти та культури. Як член вищої палати в парламенті, він мав можливість представляти інтереси вірян Мукачівської греко-католицької єпархії на політичному полі [693, с. 78]. Зокрема, на Віденському синоді (1771) розглядались питання цензури та змісту книг, які могли б використовувати греко-католики [1024, с. 199]. Від Мукачівського єпископату виступав доповідачем А. Бачинський, який озвучив власні погляди на організацію шкільної освіти в Угорській Русі та запросив імператрицю до сприяння розвитку шкільництва. З цією метою пропонувалося зобов’язати комітати та землевласників до організації початкових шкіл на територіях імперії, заселених віруючими східного обряду. У ході бурхливих дискусій та багаторазових засідань укладено перелік рекомендованих для друку книг для молоді: Буквар, Малий Катехизм, Малий Молитвослов і Псалтир; для старших – Великий Молитвослов; для кліру – Часослов, Требник, Служебник-літургікон, Ірмологіон, Євангіліє, Апостол, Октоїх, Трефологіон, Тріодіон, Минея, Архієретикон, Діяконикон. Зразками для літургічних книг визначили Катехизм італійського кардинала Белярміна, київські та почаївські часослови і требники, грецькі та руські служебники, видані у Львові. Позитивним здобутком стала постанова синоду використовувати для друку релігійних та навчальних книг винятково рідну руську мову [22, с. 24–25].

Зусиллями А. Бачинського для потреб Мукачівської греко-католицької

єпархії було засновано слов'янську друкарню О. Курцбека у Відні (1770), завданням якої визначалося друкувати літургічні книги для слов'ян, які населяли Австрійську державу в обмін на одноосібне володіння ринком збуту і в імперії. Друкарня протягом 20 років видрукувала значну кількість книг, основну частку з яких становили видання для сербів і хорватів, а закарпатські русини отримали три книги – «Буквар», «Збірник» та «Урбар» [13, с. 109].

Варто наголосити, що в рамках службових обов'язків А. Бачинський вимагав від священиків організовувати школи при церквах, а батьків – віддавати дітей на навчання і закликав місцеву владу вживати адміністративних заходів до тих, хто ухилявся. Ще приступаючи до виконання рішень Віденського синоду, А. Бачинський заклав шкільне приміщення у «Контракт Бачинського-Фестича» вимоги до парафіяльного майна [554, с. 198].

Активно впроваджуючи загальну початкову освіту для дітей 6 – 14 років рідною мовою, оцінивши виховання в угорськомовному середовищі на власному досвіді, А. Бачинський розумів вагу рідної школи у вихованні молодого покоління закарпатців. Він спостерігав, як багато руської молоді, яка вчилася в угорських освітніх закладах, згодом винародовлювалася, тому головною справою його життя стало створення єпархіального шкільництва на національній основі [590, с. 13].

Нова шкільна система в Австрійській імперії, як і на закарпатських землях, формувалася у результаті реформаторської діяльності імператриці Марії Терезії та її наступника Йосипа II. У 1774 р. при імператорському дворі була створена освітня комісія, яку очолив відомий педагог новатор Я. Фельбігер. За результатами її роботи 6 грудня 1774 р. імператрицею було підписано «Загальний шкільний порядок для нормальних, головних і тривіальних шкіл в усіх імперських спадкових землях».

Шкільний закон від 1777 р., так званий правильник шкіл або ж «Ratio Educationis» («Система навчання»), визначав діяльність таких типів шкіл: парафіяльні однокласні, «тривіальні» – трикласні і міські – чотирикласні.

Функції педагогічних працівників здійснювали парафіяльні священики. Вони ж були шкільними директорами, а благочинні – шкільними інспекторами.

Основні принципи нової шкільної реформи було викладено в указі «I. Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas» («Положення про виховання і справи школи в Угорщині та приєднаних до неї провінцій») імператриці Марії Терезії 22 серпня 1777 р. У вступі, зокрема, йшлося про те, що зміни на краще в організації шкільництва відбудуться за умови достатньої мотивації вчителів. За цим законом освіта формально передавалася у відання держави, а за церквою зберігався тільки нагляд, тобто закладалися основи світської освіти, зосібна й на Закарпатті. Поштовхом до цього стало також те, що у 1773 р. в імперії було розпущено католицький орден єзуїтів, який домінував в освітній сфері. Відомий єзуїтський колегіум, що до 70-х рр. XVIII ст. діяв в Ужгороді, був переданий імператрицею під будівлю єпископської резиденції. У цей час відбулося перенесення центру греко-католицької єпархії закарпатського краю з Мукачева до Ужгорода.

Відповідно до цього закону, усі школи Австрійської імперії були поділені на початкові народні школи, граматичні (латинські) школи, гімназії, академії та університети, що входили до певних шкільних округів, підпорядкованих Науковій Комісії у складі Королівської Намісницької ради. Загалом, в імперії існувало вісім шкільних округів, центром одного з яких став Ужгород. Саме в таких адміністративних шкільних центрах організовувалися «нормальні школи» для підготовки вчительських кадрів для початкових шкіл. У 1793 р. в Ужгороді було створено вчительську семінарію, тобто «нормальну школу», у якій важливе місце відводилося вивченню материнської (руської) мови. Народна мова розглядалася складовою цілісної руської культури, важливим джерелом збереження духовності та зміцнення етнонаціональної ідентичності закарпатців. Греко-католицьке духовенство розгорнуло активну культурну, освітню, виховну діяльність з метою духовного відродження народу. Рідна мова виступала засобом спілкування

закарпатських русинів і джерелом інформації про світ, насамперед про свій народ по обидва боки Карпатських гір, його історію, культуру.Варто наголосити, що період правління єпископа А. Бачинського визначається тим, що вперше офіційною мовою єпархії стала руська, яка й використовувалась у церковних обрядах. Водночас він зробив значний внесок у розвиток регіональної освіти Закарпаття, що полягав передусім в організації рідномовного навчання у парафіяльних школах Мукачівської єпархії, поширенні й складанні релігійних і навчальних книг рідною мовою, організації єпископської бібліотеки й архіву.

Для утвердження рідної мови у шкільних підручниках в 1806 р. А. Бачинський подав до Намісницької ради в справі друку шкільних підручників письмове прохання щодо забезпечення церковних шкіл Мукачівської єпархії підручниками рідною мовою. Для кращого розуміння церковного вчення єпископ рекомендував до змісту читанок вводити біблійні оповідання та катехитичні повчання. За даними австрійського вченого-славіста М. Мозера, для читання використовувався написаний народною мовою «Малий катехизм» (1801) закарпатця І. Кутки. Сучасні дослідження з історії української мови свідчать, що ця праця стала однією з перших, написаних руською (розмовною) мовою, якою послуговувалися у шкільництві Австро-Угорщини на теренах історичного Закарпаття [73, с. 384–454]. Принагідно зауважимо, що І. Кутка навчався на філософському факультеті академії у Кошіце, а теологічну освіту здобув у Мукачівській богословській семінарії. З 1777 р. він був секретарем єпископа А. Бачинського, а після його смерті став капітулярним вікарієм.

Для задоволення потреб парафіяльних шкіл Закарпаття окресленого періоду, у 1797 р. було видано руську абетку «Букварь ѣзыка рускаго съ прочїимъ руководїємъ начинающихъ оучитисѧ» [69], який пережив чотири перевидання (1797, 1799, 1815, 1846). На основі аналізу різних частин цієї абетки багато науковців (М. Мозер [597], Є. Сабов [817], І. Удварі [875]) сходяться на думці, що авторство «Букваря» належить І. Кутці. Цікаво, що в

цьому «Букварі» подано абетку та тексти друкованим (церковно-слов'янським), рукописним і гражданським шрифтом (див. дод. Ц).

«Буквар» складається з трьох основних частин: перша – літери різними шрифтами, словосполучення та короткі молитви, які написані суто церковнослов'янською мовою; друга – наука християнська або ж катехизм, у якому поряд з церковнослов'янською лексикою трапляються елементи лемківської говірки, як-то *премайдрагша* (найдорожча), *чинити*(робити) [69, с. 34–35]; третя – світська наука, що вчить дітей правил етикету спілкування, поведінки зі старшими. Саме в цьому розділі можна знайти багато розмовних слів і виразів: *не дуркай ногами* (на стукай ногами), *не позирай* (не дивися), *найгоднейшая особа* (найповажніша особа), *не повершай на задъ* (не повертайся назад) тощо [69, с. 50–51]. На основі аналізу змісту «Букваря» робимо висновок про його народний характер, що проявився насамперед у проникненні місцевого діалекту в літературну мову та у використанні слів і явищ при складанні речень й текстів для читання, притаманних місцевому населенню.

До сказаного вище слід додати, що головними завданнями реформи освіти були ліквідація неграмотності та охоплення початковою освітою якомога більшої кількості сільських дітей. Незважаючи на те, що цим законом не вдалося реалізувати головну вимогу – про обов'язкове навчання дітей 6–10 років, його результати стали визначальними у розвитку освіти на Закарпатті. Передусім було розпочато процес організації сотень шкіл у сільській місцевості, оскільки, згідно з указом, початкові школи потрібно було будувати в місцевості, де проживали більше 100 дітей [46, с. 76]. Завдяки старанням А. Бачинського діти й молодь у віддалених гірських районах Мукачівської єпархії, наприклад, таких сіл, як Нижні Ворота, Великий Березний, Бичків, Кобилецька Поляна та ін., змогли одержати рідномовну освіту, а деякі з них – гімназійні студії.

Таким чином, освітні досягнення епохи єпископа А. Бачинського визначні не лише в контексті регіонального шкільництва, а й з огляду на тогочасний рівень європейської освіти. Поставлена ним на перше місце

боротьба за рідну мову в освіті й богослужінні повернула закарпатське духовенство після вікового відчуження до власного народу, зробила його важливою інституцією у боротьбі за національну ідентифікацію руського населення краю.

Науковий інтерес для нашого дослідження становить також «Граматика русская, сиріч правила извіщательная и наставителная о слово-сложеніи слова языка славенского или русскаго во пользу общую и утвержденіє всем свойственнаго языка» А. Коцака, яку він уклав для навчання закарпатської молоді. Зауважимо, що цей підручник орієнтований на середні заклади освіти, оскільки містить складний граматичний матеріал, що відрізняється і формою, і змістом від тогочасних букварів. Також зазначимо, що «Граматика русская» написана церковнослов'янською канонічною мовою, яка була важливим навчальним предметом у монастирських школах Закарпаття. У цьому контексті варто відзначити, що у другій половині XVIII ст. на закарпатських землях діяло тільки сім монастирських шкіл, навчання у яких відповідало рівню гімназії чи семінарії. Рукописні варіанти цієї «Граматики» були знайдені у Мукачівському, Маріяповчанському та Імстичівському монастирях, там, де проводив свою педагогічну діяльність А. Коцак. Незважаючи на те, що граматика А. Коцака є однією із найдавніших історичних пам'яток, вона і досі не надрукована. На теперішній час вона зберігається у кількох варіантах рукописів у Маріяповчанському монастирі (Угорщина) та науковій бібліотеці Ужгородського національного університету [586, с. 40–45].

Варто наголосити, що А. Коцак створив свою граматику на підставі вивчення досвіду укладання граматик тогочасними науковцями. Це – «Граматика слов'янська» (1619) М. Смотрицького, підручники з історії «Хроніки польської, жмудської і всієя Русі» (1582) М. Стрийковського та «Синопсиса» (1674) авторства І. Гизеля архімандрита Києво-Печерської лаври. Підручник складався з трьох частин: «О орфографіи», «О етимологіи» (морфологія), «О синтаксиси». Розуміючи значення грамотності, автор у

вступному слові просить батьків, учителів, дітей прийняти його працю і навчатися рідної мови. Додамо також, що А. Коцак, вживаючи слово «русская», говорить узагальнено про мову, яка побутувала в закарпатському освітньо-культурному просторі останньої чверті XVIII ст. Це припущення ми робимо, виходячи з аналізу не тільки праці А. Коцака, але й інших тогочасних авторів, у працях яких «руська», «русская», «слов'янська», «церковнослов'янська» були синонімічними поняттями і вживалися на позначення мови й етнічної приналежності місцевого автохтонного населення – русинів.

На початок XIX ст. припадає початковий етап будительського руху – національно-культурного відродження Закарпаття. Він розпочинається одночасно із культурно-освітніми заходами австрійського уряду, задекларованими на Віденському конгресі (1815). Австрійський уряд, наляканий пробудженням під впливом наполеонівських війн слов'янських народів, почав згортати ліберальну політику стосовно нетитульних націй, зокрема й русинів Закарпаття та приступив до мадяризації краю. Угорська мова набула статусу державної в адміністративних, військових установах та школах. Утім паралельно з процесами примусової мадяризації з 20-х рр. XIX ст. в край активно поширюються впливи слов'янського відродження у Чехії, Словаччині, Наддніпрянській Україні, Польщі, внаслідок чого в свідомості руської інтелігенції елементи династичної лояльності поєднуються з новими ідеями європейського романтизму, що стимулює інтерес до проблем руської мови, фольклору та історії.

Впливовим діячем закарпатського відродження у цей час стає ректор духовної семінарії в Ужгороді, а потім у Відні І. Фогарашій (літературний псевдонім – Бережанин) [675, с. 170]. Під час навчання у віденському Барбареумі він брав участь у наукових дискусіях любителів слов'янства та захопився ідеями національного відродження. Вважав, що незмінними маркерами національної ідентифікації є історія, мова, релігія. На основі аналізу мови довів етнічну спільність закарпатських русинів з русинами на

схід від Карпат, тобто з українським народом. У 1833 р. видав «Руско-угорську или Мадярску граматику», в якій встановив запозичення угорцями багатьох слів із слов'янських мов.

Чільне місце серед закарпатських будителів посідає М. Лучкай. Як інспектор Ужгородської шкільної округи, багато зробив для відкриття сільських шкіл. Він уклав першу на західноукраїнських землях граматику руської літературної мови – «Граматика слов'яно-руська» (видана латиницею у 1830 р.). У той час латина вважалася мовою науки й освіти та була зрозумілою всьому освіченому європейському академічному середовищу. Цікаво, що у передмові до своєї граматики М. Лучкай відзначає діалектну схожість карпато-руського населення, яке проживає не тільки в Угорській Русі, а й у Польщі, Галичині, Буковині, Ладомирії, Малоросії [555, с. 26–27]. Тому, власне, зазначив, що схожість карпато-руських говорів з церковнослов'янськими формами не потребували раніше видання спеціальної граматики. Зі свого боку, народно-розмовна мова, яка проникла в освітню галузь, значно вплинула на літературну (на думку М. Лучкая, церковнослов'янську) мову. Відтак у своїй «Граматиці слов'яно-руській» М. Лучкай наводив народні форми руської мови, які відрізнялися від церковнослов'янської. У цьому ракурсі зазначимо, що у «Граматиці» вчений спробував розв'язати два головні завдання: подати опис норм літературної (церковнослов'янської) мови у її стосунку до народно-розмовної форми та вивчити й описати окремі говірки закарпатського мовного ареалу. Таким чином, зазначена праця мала надзвичайно важливе значення для подальших досліджень мови руського населення Закарпаття та виявлення спільних рис з іншими русинами, що проживали по інший бік Карпат.

Як було зазначено вище, перша половина XIX ст. охарактеризувалася наступом реакції Австрійського уряду на культурно-освітній розвиток етнічних меншин, що проживали в межах Габсбурзької імперії. Зокрема, низка законів, виданих у цей період, упроваджувала угорську мову як обов'язкову навчальну дисципліну в освітній процес усіх початкових шкіл

різних народностей угорської частини імперії, сприяла її офіційному становленню в регіоні, витіснивши латину з адміністративного й наукового обігу та нівелювавши мови нацменшин [1017, с. 47–48].

Позитивні зрушення у шкільній справі багатонаціональної Австрійської імперії відбулися у період революції 1848–1849 рр. Для культурно-освітнього піднесення закарпатського краю вагому роль відіграв Єпархіальний синод, скликаний єпископом Пряшівської єпархії Й. Гаганцем у червні 1848 р. Він став початком релігійно-національного відродження не тільки Пряшівщини, але й усього Закарпаття. Ідеї Й. Гаганця увиразнилися у діяльності єпископського секретаря, каноніка О. Духновича, а згодом оформилися у суспільному русі, що ввійшов у історію під назвою «будительство». Як і в Галичині, його початок був стимульований реформаторською політикою віденського уряду. Рушійною силою процесу також виступала церковна інтелігенція, яка перебувала під впливом ідеології просвітництва та романтизму. Щоправда, на теренах Закарпаття перетиналися культурні і політичні впливи Росії та Угорщини, що зумовило специфічні регіональні риси цього процесу.

У цей період О. Духнович опублікував відому «Книжицу читальную для начинающихъ» (Будапешт, 1847, 1851, 1852), у якій зробив спробу створення літературної мови, доступної для широкого загалу. Варто наголосити, що на думку О. Духновича, літературною мовою закарпатців повинна бути російська (високий стиль), а для простого люду – мова народна (проста), тобто зрозуміла простому народові. Тому він свідомо диференціював мову своїх творів: праці призначені для широкого кола читачів писав народною мовою, а підручники для вчителів, наукові розвідки, літературні праці – літературною (російською) мовою, тобто в мовній практиці керувався трьома стилями М. Ломоносова.

У «Книжиці читальній для начинающихъ», крім алфавіту та словоскладання, подав короткі оповідання й вірші з життя простого народу, правила поведінки дітей у школі та церкві, особливу увагу зосередив на ролі

освіти у розвитку особистості. У підручнику для початкової школи видатний будитель підкреслював необхідність національного самоусвідомлення дитини через прищеплення любові до рідного краю, народного слова, місцевих звичаїв і традицій. Найбільш повно розкрито образ закарпатського русина, його характеру й вірувань у вірші «Жизнь русина» [423, с. 98–103]. Для потреб середніх навчальних закладів у 1853 р. О. Духнович видав «Сокращенную граматику письменнаго рускаго язика» [429], написану першопочатково місцевим діалектом, але В. Войтковський та І. Раковський, якому автор надіслав працю в Будапешт для друку, відкоректували її, змінивши оригінальну мову граматики на російську і вже тоді подали матеріал до друку [14, с. 3].

Намагання О. Духновича зробити освіту доступною для простого народу спонукали його до створення власної педагогічної концепції. Її суть – в активній взаємодії вихователя і вихованців. Система його педагогічних поглядів репрезентує творчий напрям розвитку педагогічної думки: від виховного до розвивального навчання. Просвітник наголошував на тому, що закарпатським дітям потрібно забезпечити освіту для реального життя, для потреб практичної діяльності. Визначальною рисою є не тільки її творчий характер, але й активна спрямованість на виховання громадянина, людини дієвого мислення, постійної готовності до служіння власному народові. Педагогічні напрацювання О. Духновича виводили теоретичні засади підготовки вчителів на європейський рівень. Свої педагогічні ідеї він виклав у першому в Україні підручнику з педагогіки «Народная педагогія в пользу училищ и учителей сельских» (Львів, 1857) [408]. Зацікавлення викликають джерела створення підручника. На думку А. Бондара та А. Чуми, основою для праці стало вивчення стану освіти сусідніх народів, система освіти та управління нею, зокрема престижної в Європі німецької [54, с. 81].Як результат, за основу взято релігійно-християнське навчання, яке синтезує майстерність викладання, виховне навчання, моральність, культурний розвиток та інтерес.

У контексті нашого дослідження зазначимо також, що видання «Народної педагогії» О. Духновича та її впровадження в освітній процес учительських семінарій відбулося завдяки революційним подіям 1848–1849 рр. В окреслений період був виданий Закон, що дозволив використання у навчанні в Ужгородській учительській семінарії та Ужгородській гімназії руської мови [846, с. 12]. Окрім цього, руська мова стала обов'язковим предметом у нижчих класах гімназії та у вищих класах семінарії.

Закон про компроміс (дуалізм) 1867 р. надав Угорському королівству, у складі якого була територія сучасного Закарпаття під назвою Угорська Русь, конституційну самостійність у питаннях суспільного права та самоврядності. Так з'явилося Міністерство у справах релігії й народної освіти, яке проводило модернізацію освітніх закладів, створювало нові. Практично започаткувався процес, який передбачав переведення навчання у державних школах винятково на угорську мову. У такій ситуації збереження мов інших національностей, зокрема русинів, перекладалося на духовенство. Варто зауважити, що серед тогочасного греко-католицького духовенства почали швидко поширюватися симпатії до Російській імперії як такої, що здатна захистити руське населення краю від тотальної мадяризації. Відтак з другої половини XIX ст. ці настрої сформувалися у москвофільську течію, яка інвазивно поширилася Закарпаттям як реакція проти безперервної і виснажливої мадяризації.

Побоювання угорської влади російського впливу на населення підконтрольних руських етнічних територій Закарпаття на початку 80-х рр. XIX ст. спричинили незначний поворот у бік народної мови. Угорський міністр народної освіти звелів переглянути книжки, які використовувалися як підручники для угро-руських шкіл і наблизити їхнє «язичіє» до народної живої мови. У результаті цього було розроблено «Читанку для народних школ. Первий том. Руська азбука и перва чытанка для первуй классы народных школ. Ведля мадярской азбуки…переробив Ласло Чопей. Во Будапеште, 1881» [942]. Другий том розробив Я. Гашпер і видрукував у 1883

р. Названий вище підручник побачив світ тільки завдяки тому, що в ньому було акцентовано увагу на відмінності народної руської мови від російської. Навіть у передмові до «Русько-мадярського словаря» (1883) Л. Чопей наголошував на тому, що не може самостійна мова (йдеться про руську – прим. авт.) базуватися на російській.

Угорський уряд усвідомлював, що рідна мова зберігає традиції слов'янської культури, виступає об'єднувальним фактором закарпатського і галицького руського народу. Тому було вирішено усунути руську мову не тільки із освітніх закладів, але навіть із церкви. Міністерство шкільництва і релігій Угорського королівства розіслало для виконання «Правильник центрального комітету греко-католицьких єпархій, які належать до Острогомської митрополії», який передбачав виконання таких завдань: регламентувати тексти церковних книг, виробити спільний календар нового та старого стилю, здійснити реформу богословської освіти, реорганізувати Чин Св. Василія Великого.

Коли урядові не вдалося усунути кирилицю з церковних книг, він, за словами А. Волошина, застосував іншу тактику: з державних шкіл було цілковито вилучено руську мову, а інспектори вимагали від учителів церковних шкіл дотримуватися такого самого навчального плану, як і у державних. Відповідно, навчання починали латиницею, а кириличне письмо вивчали аж на третьому році. Однак заборона кирилиці, замість того, щоб слугувати мадяризації, сприяла словакізації місцевого руського населення. Закарпатські русини майже не знали кирилиці, але вивчили латиницю, тому бралися за читання словацьких газет та книжок. Таким чином у 1870–1900 рр. зісловачилося понад 160 русинських сіл [133, с. 45–46].

Вершиною мадяризації освіти став закон Апоні (1907), що звів нанівець народну освіту краю. Державні школи було переведено на угорську мову викладання, а початкову освіту в церковних школах відкинуто на рівень XVII ст. [561, с. 9]. З 1907 р. руська мова фактично була заборонена у всіх школах Угорської Русі (на Закарпатті). Тільки катехизм можна було вчити рідною

мовою, і то лише до 1916 р., коли міністерство цілковито виключило кирилицю, а на пропозицію А. Волошина виробити наукову латину для руського населення відреагувало різкою відмовою, увівши натомість угорську фонетику [123, с. 15–52]. Як зауважує В. Шандор, закон Апоні мав на меті остаточну ліквідацію неугорських народів. За ним усі вчителі церковних шкіл ставали державними службовцями, так, за допомогою підвищеної зарплатні та премій влада «змусила» їх працювати для нищення власного народу [945, с. 97–147].

У таких складних умовах греко-католицьке духовенство продовжувало відстоювати рідну мову, віру й права закарпатських русинів. Зокрема, на засіданні Центральної комісії в Будапешті (1915), делегатами якого від Мукачівської греко-католицької єпархії були єпископ А. Папп у супроводі чотирьох членів мукачівської комісії А. Волошина, П. Гебея, С. Сабова, Г. Шуби, від Пряшівської – єпископ С. Новак, каноніки Кизак, Руснак та професор С. Семан, від Гайдудорозької – каноніки Є. Баняй, Е. Меллеш, обговорювалося питання впровадження нової граматики «угро-руської» мови. Проти цієї реформи висловилися кілька членів мукачівської й пряшівської комісій. Так, П. Гебей пояснював, що розвиток Греко-Католицької Церкви тисячоліттями нерозривно пов’язаний із рідною мовою, національною культурою та народними традиціями закарпатських русинів і ніколи не становив загрози державній владі, а навпаки сприяв консолідації. Тому неслушно в час війни, коли місцеве населення потерпає від антисанітарії, голоду, розорення, зневажати духовні традиції народу, принижуючи його скасуванням права вживати прадідівську мову, переслідуванням за релігійні погляди. Зі свого боку, А. Волошин наполягав, що наукова комісія на засіданні не виробила дієвого механізму переписування руських текстів, а досвід сусідніх народів свідчив про те, що подібні спроби не приживаються, «хто хоче обороняти наш народ від схизми і панславізму, той не досягне цього зміною букв, але лише піднесенням правдивої народної культури, пересторогами від російської, яку наш народ і

так не розуміє. Апелюю... з любові до народу, щоб ми не занималися питаннями викинення кирилики з церковних книг» [103, с. 192–193].

Під натиском угорців Пряшівський єпископ С. Новак здався і знівелював заслуги попередніх пряшівських будителів національної свідомості закарпатців розпорядженням, яким дозволив у 1915 – 1916 н. р. навчати руських дітей в парафіяльних школах угорською мовою. На відміну від пряшівських греко-католиків, ординаріат Мукачівської єпархії втретє звернувся до Папи Римського з проханням захистити церковні книги та церковні школи. Проблема обговорювалася в угорській, галицькій, німецькій пресі і набирала все більших обертів. Міністерство шкільництва в квітні наказало вилучити із церковних шкіл підручники написані кирилицею, а за кошти держави видрукувати ті з них, що були розроблені згідно з новими вимогами.

У спогадах очевидців події того часу описані так: «... в році 1907 будапештянський панський парламент ухвалив денаціоналізаторський закон графа Апоні, яким було знівечене шкільництво національних меншостей (крім хорватів, що мали автономію). Між іншим знищене було руське (українське) шкільництво. Руським (українським) школам скасували державні субвенції. Їх могли втримувати тільки громади під доглядом церкви. «Середніх шкіл вже й перед тим не було, а тепер біда навістила й початкові школи. А навіть на цих греко-католицьких початкових школах завелась угорська мова як обов’язковий предмет, українську мову затискали в кут, спершу навчальний матеріал викладався три дні в тижні українською, пізніш – після обіду, врешті – тільки в суботу. Постали угорські державні школи, куди втягали й українських дітей. На чотири роки пізніш, мій брат, якщо не хотів залишитися вповні неграмотним, мусив іти до початкової школи угорської» [180, с. 341–342].

Проведена реформа викликала антимадярські настрої серед місцевого населення і розбудила національні почуття русинів (українців). Народ почав гуртуватися навколо ідеї про автономію Підкарпатської Русі в рамках

Чехословацької республіки [103, с. 199]. Народні Ради, більшою частиною зорганізовані греко-католицьким духовенством на Пряшівщині, в Ужгороді та Хусті, висловили бажання прилучитися до України, проте здійснити цю мрію не вдалося, тому Центральна Народна Рада, що зібралась 8 травня 1919 р. в Ужгороді, проголосила приєднання до Чехословацької республіки.

Найвищим органом освіти на Підкарпатській Русі з 1922 р. стала Ужгородська референтура Міністерства національної культури і шкільництва. Урядова постанова № 495 від 26 серпня 1919 р. ввела для педагогів обов'язкове складання службової присяги. Прийнятий 12 лютого 1920 р. закон № 103/1920 пом'якшив формулювання, і усіх тих, хто бажав зберегти свою посаду, зобов'язував давати службову урочисту обіцянку. Законом за № 137/1923, прийнятим 8 червня 1923 р., впроваджувалося обов'язкове вивчення державної (чеської) мови у всіх навчальних закладах. У 1928 р. окремою постановою заборонено працевлаштування за дипломами, здобутими в Угорщині після 1 жовтня 1928 р.

В умовах входження закарпатських земель до складу Чехословаччини її державна освітня політика поклала під сумнів функціонування релігійних освітніх закладів. Так, усупереч міжнародним домовленостям, а саме § 8 і 9 Сен-Жерменського договору (1919), у школах насаджувалася словацька мова. До Мукачівської консисторії греко-католицької з усіх районів надходили скарги вчителів парафіяльних шкіл про заборону навчати дітей рідною мовою [272, арк. 5]. Батьки учнів із сіл Бедевля, Глибокий Потік, Лопухів, Буштино, Чумальово, Дулове, Білої Церкви, Поляни, Водяного та ін. у зверненнях просили навчати їх дітей «выключно руським языкомъ» [272, арк. 3].

Греко-Католицька Церква виступила на захист національних прав вірників. Головний шкільний інспектор, канонік Мукачівської єпархії С. Фенцик на засіданні консисторії наполягав, щоб продовжувати освітній процес у парафіяльних школах рідною мовою [272, арк. 2]. Було прийнято рішення про навчання учнів перших – других класів рідною («материнською») мовою, і тільки починаючи з третього класу, частково

вводити навчання інших мов, зокрема словацької.

Єпархіальна влада звернулась із закликом до громадськості, влади, батьків, інтелігенції, вчителів захистити право дітей навчатися рідною мовою. Так, архівні джерела свідчать про масові акції протесту проти спроб державних органів змінити мову навчання в Ужгороді у середині 1921 р. На боротьбу за національну школу активізувалися батьки. Так, голова греко-католицької громади церкви св. Миколи на Цегольнянській В. Карцуба із керівниками шкільних рад підготували і делегували до Й. Пешека, референта Шкільного Реферату на Підкарпатській Русі, меморандум з вимогою врахування етнічно-культурних особливостей місцевого населення в організації шкільництва і призначення шкільної адміністрації із місцевих педагогів [272, арк. 16–18].

Для координації дій за ініціативою Угочанського архідиякона Є. Сабова консисторія прийняла рішення про створення організації «Союз священиків єпархії Мукачівської» (Ч. 3222 від 22 червня 1922 р.), діяльність якої швидко набула масового характеру, вийшовши за адміністративні межі Підкарпатської Русі і поширившись на етнічні території Закарпаття, що перебували в історичному зв’язку із Мукачівською єпархією [272, арк. 19].Труднощі в організації системи освіти у Підкарпатській Русі були спричинені тим, що тут була широка мережа шкіл різних засновників та власників. Започатковані ще за угорської влади відповідно до Закону XXXVIII «Про народну освіту» (1868), школи продовжували діяльність у такому форматі: 1) приватні школи з правом публічності, 2) церковні на утриманні греко- і римо-католицьких, реформаторських, єврейських конфесій, євангелістів тощо, 3) общинні: сільські та міські (городські), 4) державні, 5) аграрні [6, с. 94].

Зауважимо, що система парафіяльного шкільництва функціонувала поряд із модерною державною освітньою системою Чехословаччини, базуючись на законодавчій базі шкільних законів та інструкцій, упроваджених Міністерством культури та освіти Австро-Угорщини від 1868 р. Так, паралельно із державним інспекторатом продовжували свою діяльність єпархіальні інспектори, в школах

управлінські функції виконував священик. Шкільний уряд Мукачівської греко-католицької єпархії складався із управління в Ужгороді (головний інспектор – Ю. Станкай, секретар – Г. Грабар), та намісників у кожному окрузі, де окружними інспекторами греко-католицьких шкіл були архідиякони, а парохи виконували обов'язки директорів шкіл [85]. При кожній школі діяла шкільна рада, яку зазвичай очолював директор або священик, а до її складу входили представники церкви, школи, сільської громади. Через вплив на шкільні ради греко-католицьке духовенство визначало шкільну політику, тому питання складу рад усіх типів освітніх закладів, їх організації та діяльності перебувало під пильним контролем священиків [305, арк 1–14]. Прийнятий так званий Малий шкільний закон № 226/1922 запроваджував загальнообов'язкову восьмирічну освіту. Навчання у початковій ланці освіти після тимчасового хаосу й невизначеності в перші роки чехословацького періоду було упорядковане за прогресивним західноєвропейським зразком.

Утримання церковних закладів освіти відбувалося за двома напрямами: 1) шкільна будівля з учительською квартирою та їх обслуговування, забезпечення навчання посібниками та засобами і мінімальні витрати на оплату праці вчителя (як натурою, так і грішми), 2) держава надає підтримку для доповнення заробітної плати вчителя. На підставі розпорядження крайового уряду (№ 120/1924) був встановлений мінімум учительської зарплати – 4908 чеських крон, що стало причиною зміни в окремих школах до зміни власника із церковної на громадську або державну, а в окремих школах держава надала для викладання державних вчителів. Відтак у Підкарпатській Русі за джерелом фінансування освітніх послуг школи поділяли на такі категорії: 1) державні із державним учителем, 2) церковні з церковним або державним учителем, 3) аграрні із вчителем, призначеним Міністерством Землеробства або Міністерством Фінансів, або з державним учителем. Усі ці школи розрізняли за мовою навчання − школи з русинською (українською), чеською, словацькою, угорською, німецькою, румунською мовами викладання та приватні з єврейською мовою викладання [893, с. 14–15].

За даними «Шематизму усіх шкіл на Подкарпатській Русі учительства всіх шкіл державних, церковних и приватних Підкарпатської Русі» станом на 1925 р. працювали 309 греко-католицьких парафіяльних шкіл, з них 197 були на фінасуванні греко-католицьких вірників, у 123 школах учительські послуги оплачувала держава (див. дод. Х).

Кількісний розподіл парафіяльних шкіл у дев'яти округах представлено у табл. 3.2.1. Джерело: [85, с. 77– 219]

Таблиця 3.2.1

Греко-католицькі початкові школи станом на 1925 р.

№ п/п	Назва округу	Кількість шкіл	Всього
1.	Ужгородський	37	317
2.	Великоберезнянський	39	
3.	Хустський	20	
4.	Іршавський	30	
5.	Мукачівський і Росвигово	46	
6.	Рахівський	17	
	Севлюшський	40	
7.	Свалявський	26	
8.	Тячівський	36	
9.	Воловецький	26	

Організаційно-методичні засади діяльності греко-католицьких освітньо-виховних закладів одночасно перебували під контролем з боку єпархіального керівництва та державного відділу освіти [285; 286]. З освітніх циркулярів греко-католицьких єпископів [186; 229; 279; 311], які були офіційними церковними документами, довідуємося, що наріжною тогочасною проблемою були організаційні засади українського шкільництва на теренах історичного Закарпаття.

Спільною характеристикою змісту освітніх циркулярів було визначення ролі освіти як провідної у діяльності греко-католицького духовенства, акцентування важливості організації належного рівня роботи навчально-виховних інституцій. У циркулярах відзначалося, що церковні

школи завжди були фортецями, які протягом віків утверджували українську духовність і національну свідомість народу. Циркуляр (Ч. 2581/30) повідомляв, що доки Закарпаття перебувало під «неслов'янською» владою, природним пріоритетом шкільної справи була протидія асиміляційній політиці уряду. Зі зміною влади на демократичну організаційна структура шкільництва у краї зросла, як і кількість закладів освіти різного типу, до навчання залучили всіх дітей шкільного віку, але вже через 10 років чехословацького правління залишилася невелика частина церковних шкіл і проти єпархії велася невпинна боротьба за їх знищення.

Циркуляр (Ч. 433/30) строго зобов'язував духовенство взяти під контроль організацію навчання у церковних школах. Подбати про наявність вчителя і засобів навчання, матеріально-технічне забезпечення освітнього закладу [140, с. 35.] Державна влада контролювала питання фахової кваліфікації парафіяльного духовенства. Вчителі парафіяльних шкіл, крім спеціальної підготовки, що організовувалася урядом Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких парафій, отримували можливість брати участь у всіх формах навчально-методичної роботи, що організовувалась шкільними урядами. Церковна ієрархія відповідально ставилась до рівня педагогічної майстерності вчителів і часто ініціювала здобуття додаткової освіти на вчительських курсах [284, арк. 1–29].

Кожного духівника зобов'язували відповідально ставитися до катехизації дітей. І в таких місцях, де немає шкільного вчителя, проводити єментарне (початкове) навчання дітей. З метою професійного вдосконалення духовенства та вчителів церковних шкіл під час канікул протягом 1–2 тижнів відбувалися традиційні для греко-католиків реколекції, які поєднували духовне вдосконалення і навчально-методичне навчання [334, арк. 112–124]. Однак були відомі випадки, коли через відсутність державних та церковних вчителів у сільських школах освітній процес припинявся. Часто траплялось, що у випадку відсутності шкільного приміщення використовували для навчання церкву. При цьому кожної неділі обов'язково залишалася

катехизація дорослих [656, с. 465].

Аналіз змісту церковних документів переконливо доводить, що закарпатське греко-католицьке духовенство у міжвоєнний період виробило єдине правильне рішення щодо справи народного шкільництва у краї – об'єднання зусиль у справі оборони і реорганізації церковних шкіл. Наприклад, у циркулярі Мукачівської греко-католицької єпархії за авторством єпископа О. Стойки (Ч. 678/35) зазначалося, що склалася ситуація для підкарпатських (закарпатських) сіл, коли державна влада замість того, щоб допомагати раніше створеним церковним школам, намагається їх реорганізувати у так звані загальні (сільські) школи. При цьому використовується приміщення тих парафіяльних шкіл, які історично довели свої заслуги в духовно-моральному вихованні та збереженні національної культури. Батьки спокушаються на державне утримання школи, погоджуються на зміну власника закладу освіти, який перебуває у власності церковної громади. Тому духовенство зобов'язується до роз'яснення у сільській громаді відмінностей в організації навчально-виховного процесу в обох видах шкіл, а відтак відмінностей у результатах, які позначаються на майбутньому сільських дітей. У зв'язку із тим, що в деяких школах вчителі не тільки не співпрацюють із місцевим духівником, а й не схвалюють релігійне виховання, єпископ вимагає від духовенства і катехитів звертати прискіпливу увагу на вибір представників до так званих батьківських рад при школах; впливати на родичів, щоб усіма можливими способами забезпечити релігійне виховання у школі і знищити будь-які перешкоди до його здійснення [693, с. 175–176].

Розпорядженням (Ч.7087/29) єпархіальне керівництво закликало священиків як голів шкільних рад з'ясувати рішення сільських або шкільних зборів стосовного питання переведення церковних шкіл у статус державних та оскаржити його у разі потреби перед єпископом. У цьому документі засуджувалися вчинки, коли під впливом активної агітації серед селян працівниками державного шкільного інспекторату деякі сільські школи

незаконно передавалися державі. Такі способи суперечать ставленню до шкільної справи та демократичним державним законам, і Греко-Католицька Церква готова відстоювати свої права [641, с. 306–307].

Для об'єднання греко-католицької громади у боротьбі за власні церковні школи керівництвом Греко-Католицької Церкви було вирішено святкувати останню неділю серпня у всіх парафіях єпархії як «недѣлю церковныхъ школъ». У рамках святкувань духовенство концентрувалося на виголошенні проповідей про важливість збереження і організації церковних шкіл. Під час проповідей священики наголошували вірникам на необхідності ознайомлення зі змістом брошури «В оборонѣ наши церковных школ», заохочуючи їх до пожертв для шкільної канцелярії та складання колінноприклонних молитов з наміром отримати благословення Господнє у зусиллі захистити церковні школи [617, с. 205–206]

Таким чином, зміст документів греко-католицьких єпископів Закарпаття доводить їх важливе педагогічне значення, оскільки вони спрямовувалися на активну участь духовенства у формуванні національного шкільництва, моральну підтримку мирян та здійснення різних напрямів просвітницької роботи. У зверненнях, циркулярах та розпорядженнях владик поєднувались виховні завдання греко-католицького кліру щодо різних вікових категорій мирян. Спільним для усіх єпископських документів став концепт духовності, яку розглядали джерелом моральності добробуту, благодійності, допомоги ближньому. Утверджували переконання про необхідність підвищення освітньо-культурного рівня шляхом постійного навчання і виховання.

У контексті нашого дослідження необхідно наголосити, що у міжвоєнний період активна праця на педагогічній ниві А. Волошина, як яскравого представника закарпатського греко-католицького духовенства, вирізняється багатогранністю й національною спрямованістю. Його науково-методична спадщина представлена 63 книгами. Це здебільшого підручники, навчальні посібники, праці з релігії, педагогіки, соціального виховання,

дидактики, психології, логіки, історії педагогіки, надрукованими, як правило, за власні кошти. Нагороду Академії Наук у Будапешті отримала «Практична граматика малоруської мови» (Ужгород, 1907), написана угорською мовою. Результати напрацювань А. Волошина відображені у методичному забезпечення шкільних предметів: мови, читання, релігії, математики, фізики тощо. Шкільні підручники написані доступною мовою і користувалися популярністю, на них виховувалось кілька поколінь закарпатців. Багаторічна служба директором Ужгородської вчительської семінарії (1912–1938) спонукала до розробки підручників для професійної підготовки вчителів, зосібна таких, як: «Історія педагогіки для учительських семінарій» (Ужгород, 1923), «Педагогіка і дидактика», «О соціальном вихованню» (Ужгород, 1924), «Педагогічна психологія», «Методика», «Логіка», «Вступ до організації народного школьництва в республіці Чехословацкой», «Загальна педагогіка», «Дидактика» (Ужгород, 1932), «Методика народно шкільного навчання» (Ужгород, 1935), «Коротка історія психології» (Ужгород, 1937), «Педагогічна етика» (Прага, 1942) «Педагогічна методологія» (Прага, 1943) [501, с. 142–148].

Своє ставлення до проблеми утвердження української мови та її впливу на формування національної самосвідомості русинів (українців) на Закарпатті А. Волошин висловлює у передмові до «Практичної граматики руського язика (Ужгород, 1926) зазначаючи, що по-руськи говорить не тільки населення Підкарпатської Русі але й ті, що живуть по іншу сторону Карпат: у Галичині і Україні, народ зоветься українським. Найбільш чисельними є жителі України, від назви якої і походить назва народу. Мова належить до слов'янських, поряд з білоруською, російською (великоруською), словацькою, чеською, польською, хорватською, сербською, словінською і болгарською. Наші предки почали писати по-слов'янськи… Мова розвивається повільно, протягом значного часу. Давні мовні пам'ятки нашої мови нелегко зрозуміти, бо започаткована у перекладах святого письма Кирилом і Мефодієм тогочасна мова була відмінною від сучасної. Кілька

тисячоліть до XVIII ст. русини (українці), росіяни, серби і болгари використовували старослов'янську або церковнослов'янську мову, якою, як і латинською, старогрецькою та іншими мертвими мовами, тепер ніхто не говорить. Тепер усі освічені послуговуються рідною мовою, яка формується у процесі культурно-історичного розвитку нації [127, с. 151–153].

У період Чехословацької Республіки А. Волошин шкодував, що у час, коли з'явилася можливість розвивати рідну мову, не було ідейної єдності та достатньої філологічної орієнтації у питанні мови, яка потрібна, щоб відкинути усі небезпечні для нашої політичної свободи культурні та політичні інтриги [123, с. 14]. Як він справедливо зазначив, в умовах демократичного державного управління «якась неприятельська сила розбила народ наш релігійно, визвала класові, партійні борби і недовіру к інтелігенції, ся же зовсім утратила здорову орієнтацію своєї народної політики. Особливо остро виступають сторони в язикових спорах, котрі найліпше забаламутили і серця наших людей, і сі спори суть найголовнішими перепонами об'єднання всіх сил к общой хосенной народопросвітной роботі» [123,с. 16]. Як видно, в особі А. Волошина знайшла відображення українофільська течія розвитку шкільництва в закарпатському регіоні. Його праці широко використовувалися як у греко-католицьких, так і державних початкових та середніх закладах освіти Закарпаття. Це свідчить про значну підтримку його поглядів щодо формування національної ідентичності підростаючого покоління пересічними вчителями, священиками й батьками учнів.

Непереборною проблемою у розвитку українського шкільництва виявилась суперечка, що виникла на першому Вчительському конгресі навколо мовного питання і яка поділила інтелігенцію, духовенство, а потім і все суспільство на два непримиренні табори. Частина освітян вважали себе русинами і розмовляли на русинському діалекті (у 1930-х рр. вони перейшли на норми граматики І. Гарайди), інші – москвофіли – називали русинів частиною «русского народа» й послуговувалися російською мовою; ще інші ідентифікували себе як частку українського народу, називалися

українофілами і послуговувались українською мовою (за граматикою І. Панькевича). Мовна боротьба віддзеркалювалась у середовищі греко-католицького духовенства. На думку А. Волошина, мовне протистояння було не тільки частиною політичних інтриг, але й дієвим засобом релігійної боротьби за «кривословіє» проти Греко-Католицької Церкви [103, с. 184].

Частина греко-католицького духовенства, яку очолював А. Волошин, стояла на позиціях народництва, вважаючи себе частиною українського народу. Він пояснює, що протягом X–XV ст. церковнослов'янська мова використовувалась усіма руськими народами. Але почавшись зі спільного джерела, в XVII ст. українська (малоруська) та російська (великоруська) літературні мови почали самостійний розвиток. Тому людині, яка хоче засвоїти українську мову, потрібно вивчити українську граматику, яка розвинулась спочатку в Україні, а пізніше – в Галичині. Виходячи з вищесказаного, логічно надати перевагу граматиці І. Панькевича (1922) [103, с. 151–153]. Інша частина (І. Дорош, М. Василенко, М. Микита, Є. Сабов) дотримувалися погляду, що треба створити власну граматику, переконуючи, що мова, якою писали попередні покоління греко-католицького духовенства А. Коцак, О. Духнович, Є. Фенцик та ін., відповідає нормам «руської» граматики, а тому треба її залишити без змін і використовувати у шкільному навчанні. На сторінках церковної періодики схвалювалась мова підручників, наближена до народної, що робить виклад матеріалу зрозумілим для дітей [625, с. 89–91].

Регулятором у мовних протистояннях стала рекомендація підручників єпархіальним інспектором та схвалена засіданням консисторії єпархії, а також затвердження підручників до використання в освітньому процесі Міністерством шкіл і народної освіти Чехословацької Республіки. Влада вимагала використовувати у парафіяльних школах для вивчення загальноосвітніх предметів підручники із грифом Міністерства шкільництва і народної освіти, а щодо предмету релігійного циклу вибір залишався за єпархіальною владою.

Традиції, закладені єпископами А. Бачинським, І. Брадачем, М. Ольшавським, брати особисту участь у процесі книготворення та забезпечувати учнів сучасними підручниками на рідній мові, залишалися незмінними. Так, єпископ-народовець Ю. Фірцак узгоджував з А. Волошиним змістове наповнення україномовного катехизису для шкільного навчання [288, арк. 2–12]. Контроль за якістю навчальних книг та допуск до друку надавала консисторія. Механізм впровадження підручника в освітній процес можна відтворити на прикладі «Учебникъ Исторіи Пок. Руси отї найдавніших временї до таперѣшных дней и Чехословакии до ХХ вѣка» за авторством викладачки школи В. Феделеш, поданого на розгляд консисторії 11 жовтня 1922 р. [288, арк.2]. На початковому етапі рукопис проходив експертизу цензора, тоді її результати оприлюднювалися на засіданні консисторії. У випадку зауважень до змісту або оформлення підручник отримував рекомендації щодо подальшого вдосконалення і проходив процедуру повторно. Так, переклад Ю. Григашієм українською мовою книги «Християнське нравоучение» кількаразово повертався на доопрацювання автору, як і «Краткая історія» Е. Мустияновича із зауваженнями щодо змісту. Серед зауважень до авторів типовими були: враховувати вікові особливості користувачів, наповнювати зміст цікавим для дітей матеріалом; звертати увагу на формування «аполітичного духу» як основи тогочасної боротьби із схизматиками, протестантами та ін. [288, арк. 2–12]. Перелік підручників, що отримали дозвіл консисторії до використання в освітньому процесі, оприлюднювався в єпархіальних розпорядженнях або публікувався на сторінках церковної періодики [350, арк. 12–24].

В освітньому процесі парафіяльних греко-католицьких шкіл застосовували «Грамаматику русскаго языка» (1924) Є. Сабова [816]. Для досягнення єдності в навчанні руської (української) мови в церковних школах Пряшівської та Мукачівської єпархій та керуючись розпорядженням єпископів № 2914/29, було обов’язковим для всіх учителів і шкільних викладачів використовувати принципи граматики Є. Сабова [631, с. 2].

Міністерське схвалення отримали підручники греко-католицьких священиків «Карпаторусскій Букварь» І. Добоша, П. Федора, «Свѣт» – книга для чтенія для 2 и 3 шк. Годовъ» С. Василенка, П. Федора та «Книга для чтенія» для 4 и 5 шк. Годовъ» М. Микити» [813,с. 1]. Популярними у використанні були підручники А. Волошина [100; 101; 114; 115].

З метою упорядкування шкільних справ Мукачівський єпископ П. Гебей своїм розпорядженням №4529/28 від 15 жовтня 1928 р. зобов'язав усіх намісників, у всіх школах, ввірених їм округів, а саме: в Ужгородському, Мукачівському, Берегівському, Севлюшському, Рахівському, Росвигівському, Свалявському, Іршавському, Воловецькому, Тячівському, Березнянському та Хустському, до 15 листопада скласти і передати звіти на розгляд головного інспектора церковних шкіл в Ужгороді каноніка Ю. Станковича [130, с. 217–218]. Результати перевірки виявили поодинокі випадки недбалого ставлення до церковного і шкільного майна, відсутність навчально-методичного забезпечення класів. Для усунення недоліків єпископський циркуляр № 44434/30 зобов'язав при зміні працівників та вчителів у школі передавати шкільне майно згідно з описом за посвідченням голови та одного із членів шкільної ради [141].

Проте низка недоліків перебувала у полі зору владних органів, тому єпископ П. Гебей звертається до шкільного реферату Підкарпатської Русі з вимогами: оголосити конкурс на посади вчителів, які працюють за тимчасовими угодами, надати допомогу щодо приведення шкільної будівлі до належного стану, усунути недоліки в утриманні навчальних класів, створенні фондів бібліотек у кожній школі та наповненні їх не тільки підручниками, навчальними чи художніми книгами, а й періодичними виданнями; навести порядок і без всякої «нумерації» визначити механізм оцінки знань учнів з предмета «релігія» у державних школах та внести оцінку з релігії до шкільного свідоцтва [732]. Як видно, створення потужної мережі державних шкіл із кращими умовами навчання та відтік вірників із греко-католицьких

парафій, захоплення церковної власності греко-католиків православними викликало зменшення греко-католицьких шкіл. За даними, наведеними у таблиці 3.2.2, зрозуміло, що протягом першого десятиліття чехословацького правління кількість парафіяльних шкіл зменшилась утричі, при збільшенні державних шкіл з українською мовою навчання, тоді як незначне збільшення кількості шкіл у перші роки не змогло змінити загальну тенденцію.

Таблиця 3.2.2

Початкові школи у1920–1931 рр.

Рік	**держав.**	**українська мова навч.**	**кількість шкіл за конфесіями**			
			греко-кат.	*римо-кат.*	*реформат.*	*іудей.*
1920	211	321	191	25	30	2
1925	565	392	309	25	32	2
1928	658	398	202	27	47	2
1929	663	357	141	29	46	2
1930	702	404	107	28	47	2
1931	727	425	61	27	45	2

Джерело: [114, с. 9].

Про національно-державницьку спрямованість освітньо-виховного процесу можемо говорити в період 1938–1939 рр., який характеризувався автономією краю у складі Першої Чехословацької республіки та незалежної Карпатської України. У цей час із територій, захоплених гортіївськими військами, освітні заклади переносилися на землі, підпорядковані Карпатській Україні. Зокрема, Ужгородську гімназію було переведено до Перечина. Влада, визнаючи заслуги греко-католицького духовенства в галузі освіти та виховання закарпатської молоді, створювала сприятливі умови для роботи церковних інституцій.

Зміни, що відбулися із греко-католицькими освітніми закладами в період окупації частини історичних земель Закарпаття гортіївськими військами Угорщини, цілком відповідали традиціям угорської освіти.

Незважаючи на загравання із місцевим населенням через організацію культурно-освітніх заходів, українське шкільництво сконцентрувалося на соціальній, релігійній та спортивній діяльності. Греко-Католицька Церква знову залишилася єдиною інституцією краю, яка пропагувала народні звичаї, традиції, культуру.

Освітня діяльність на закарпатських землях у період окупації Угорщиною регламентувалася законами про освіту і розпорядженнями Міністерства релігії та народної освіти Угорщини. Законодавчу базу шкільництва визначав закон від 1940 р. № XX «Про шкільну повинність та восьмирічні народні школи)». Він утверджував нерозривність освіти та релігії і визначив мету шкільництва як формування релігійного й морального громадянина, у дусі національної культури, передбачав надання загальних знань та практичних умінь, які б готували до життя та подальшої освіти. Обов'язковим залишилося восьмирічне навчання, яке надавалося у закладах народної школи двох ступенів – нижчого (1–4 класи) і вищого (5–8 класи). Подальша професійна або освітня підготовка залишалася особистою справою громадян. Законом вводилися у дію уніфіковані та затверджені Міністерством навчальні плани, програми, підручники для усіх типів освітніх закладів. Прикметно, що навчально-методичне забезпечення здійснювалося централізовано і державним коштом [1027]. На місцевому рівні, відповідно до розпорядження № 142/1939 військового командування, всі українські книги були знищені [453,с. 226].

Розпорядження «Про тимчасові правила організації шкільної справи на приєднаних до Угорської Святої Корони східних та трансільванських територіях»)» від 5 жовтня 1940 р. окреслило організаційні засади шкільництва та визначило угорську мову як обов'язкову для навчання в державних закладах та як державну (не менше 6 год. на тиждень) у школах національних меншин, якщо навчання проводилося рідною мовою [919, с. 584–585]. У руслі нашого дослідження необхідного звернути увагу на те, що регент Угорщини М. Горті призначив греко-католицького прелата

О. Ільницького, голову Центральної Руської Народної Ради Й. Камінського та єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії О. Стойку довічними членами верхньої палати угорського парламенту. Об'єднані антирадянською ідеологією з чинною владою, лідери греко-католицького духовенства намагались стати повноправними учасниками суспільно-політичних процесів і довести культурно-історичну необхідність права вірників Греко-Католицької Церкви Закарпаття на єдність та територіально-адміністративну автономію [993, с. 37–38].

Однак заграваннях офіційної влади із русинами (українцями) як найбільшою етнічною групою та греко-католицьким духовенством не дали позитивних результатів. В освіті розпочався процес скорочення навчальних закладів. За даними, поданими у праці «Нариси історії Закарпаття», народні школи на Закарпатті часто реорганізовувалися у двомовні з паралельними угорськими класами, одночасно відкривалися школи з угорською мовою навчання навіть у селах, де угорське населення не складало більшості населення. Угорська статистика свідчить, що станом на 1941 р. у народних школах навчалися 112 420, що на 34 261 учня менше, порівняно з 1938 р. [605, с. 549].

Підкреслимо, що змінились й ідеологічні підходи до навчання. На чільне місце виходить поєднання пріоритетів держави та католицького виховання, яке реалізується через залучення усіх без винятку учнів до угорської культури, вивчення угорської мови, історії та символіки Угорської держави. Важливим напрямом у вихованні дітей та молоді залишилася і боротьба із комуністичною ідеологією. У цей час активно проводилася військово-фізична підготовка та оборонне виховання, створювалися різноманітні дитячо-молодіжні організації релігійно-патріотичного спрямування. Закарпатська шкільна і студентська молодь залучалася до проведення благодійних і культурно-розважальних акцій серед місцевого населення, організації збору коштів для гуманітарних місій тощо.

Прихід радянської влади негативно позначився на освітньо-виховній

діяльності Греко-Католицької Церкви. Ліквідація Мукачівської греко-католицької єпархії радянською владою, призвела до закриття та знищення матеріально-технічної бази духовних закладів освіти, яка здійснювалась у контексті перебудови усієї системи освіти за радянським зразком.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що освітньо-організаційна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті була зумовлена потребами мирян та здійснювалася у рамках освітньої політики правлячих державних утворень. Греко-католицьке духовенство, його лідери-єпископи використовували можливості церкви, громади та держави для створення системи національного шкільництва, проте низький економічний рівень, недостатня активність, насильницьке етнокультурне і релігійне гноблення українців-русинів перешкоджали, а часом згубно впливали на їхній культурно-духовний та освітній розвиток.

3.3. Значення греко-католицьких періодичних видань для національної самоідентифікації русинів Закарпаття

Важливу роль у реалізації культурно-освітніх домагань русинів в австро-угорський період відігравало духовенство як освічений пласт закарпатської інтелігенції. Основою національної самоідентифікації, результатом духовного життя народу виступала народна мова, в якій закарбувались вироблені віками звичаї, традиції. Початок освіти рідною мовою закарпатських русинів був уможливлений реформаторською політикою австрійського двору Марії Терезії і вдало реалізований єпископом А. Бачинським (1732–1809): руська мова стала офіційною у Мукачівській греко-католицькій єпархії, вона використовувалася у церковних обрядах, кирилицею друкувались церковні книги, народною (простою) мовою частково здійснювалась професійна підготовка вчителів та священників, навчання дітей у парафіяльних школах. Однак дуалістичний державний устрій, який в монархії Габсбургів утворився у результаті австро-угорського

компромісу (1867) спричинив подвійний тиск на русинів з боку державницької ідеології та угорського шовінізму.

Вагоме значення для національної самоідентифікації русинів мали періодичні видання греко-католицького духовенства, які зазвичай виходили як органи друку священицьких товариств, таких як «Литературноє заведение св. Іоана Крестителя» спілку «Общество св. Василія Великого», товариство Катехитів, «Общество св. Атанасія», Місійне товариство св. Йосифата, Центральна Канцелярія Оборони Віри, «Апостольство св. Кирила і Мефодія», «общество імені Олександра Духновича», «Товариство українських греко-католицьких священиків» та ін.

Друкований орган спілки «Общества св. Василія Великого» (15 грудня 1864 р.) тижневик «Світ» вийшов з друку в ужгородській друкарні 13 липня 1867 р. накладом 500 примірників. Однак нерозуміння у читачів викликала мова видання – мішанина церковнослов'янізмів та русизмів із місцевими діалектами. Негативно оцінили мову тижневика тогочасні мовознавці. Неоднозначні у поглядах на мовні пошуки видання і сучасні науковці. Так, у дослідженнях О. Мишанича зазначається, що вживання «суржика» не випадковість чи вимушена реальність, а данина шани російській мові, яку редакторський колектив, посилаючись на рівень розвитку російської культури, мистецтва, літератури, вважав «мовою образованого сословія» [594]. Натомість І. Поп стверджує, що у мові відобразились спроби «махінацій» із підміною національного єства закарпатських автохнонів [722, с. 337–388]. Більш об'єктивним, на наш розсуд, є припущення, зроблене у дослідженнях літературознавця П. Лісового про те, що авторський колектив «Світу» у намаганні зробити періодичне видання високого рівня захопився наслідуванням тогочасних визнаних російських літераторів [548, с. 25–41].

На сторінках «Світу» відображався широкий спектр релігійної тематики та проблем освітнього розвитку закарпатців, дискутувалися питання ідентифікації місцевого населення на предмет національності, мови, релігії. Аналіз змістового наповнення «Світу» свідчить про розміщення

цінних історичних та етнографічно-культурних досліджень місцевих авторів А. Кралицького, М. Лучкая, І. Пастелія, І. Орлая, І. Сільвая, Є Фенцика, які переконували читачів в одвічності слов'янського походження місцевого населення, його мови, культури. Зацікавлення викликають дискурси щодо спорідненості місцевих русинів як автохтонного населення зі своїми одноплемінниками на схід від Карпат. Головною ідеєю було на основі методу історизму довести читачів до висновку, що християнство поширилося у краї ще до приходу сюди угорських племен, а відтак мадярське засилля у релігійних справах нав'язане штучно. Роз'яснювалось, що критерієм розрізнення русинів як сусідніх народів Угорської русі була мова у сенсі належності до руської віри. Епізодичні прояви православ'я пов'язували зі шпигунською діяльністю московського царизму, а самим терміном «православний» окреслювали церкву східного обряду [164, с. 330].

Негативно позначилось на репутації спілки звинувачення, висунуте мадярським виданням «Мараморош», що стосувалося надання стипендій місцевим юнакам для навчання у Петрограді. Хоча звинувачення було опротестоване на сторінках пештського журналу «Religio», інтриги продовжували набирати обертів. У результаті було втрачено прихильність єпархіальної влади, що зменшило кількість передплатників газети із числа єпархіального духовенства. Незважаючи на труднощі, дописувачі тижневика послідовно агітували за проведення богослужінь, церковного діловодства, здійснення навчання духовенства рідною мовою і критикували виголошування мадярських проповідей в ужгородських церквах [515, с. 44].

Протистояння мадяризаторським тенденціям підштовхнуло активістів «Общества св. Василія Великого» Є. Бачинськогго, О. Гомічкова, А. Дешко, А. Добрянського, І. Дулішковича, Т. Злоцького, Ю. Ігнаткова, А. Кралицького, О. Митрака, О. Павловича, І. Раковського, Ю. Ставровського, І. Сільвая, Є. Фенцика до пошуку підтримки за межами Закарпаття. Це відобразилось у захопленні творчістю російських авторів: М. Гоголя, О. Пушкіна, І. Тургенєва тощо. Трактування, наприклад, у статті

Є. Фенцика «О мифах, сказках, песнях или о народной поезіи русскаго народа» («Світ», 1868, № 13–16) про шанування народної творчості винятково в Росії, давали підстави єпископату звинувачувати в москвофільстві та «розкольнічестві» керівництво «Общества св. Василія Великого» й усіх дописувачів газети. Зазначимо, що наукові розвідки, проведені тогочасними науковцями, свідчать, що на сторінках тижневика друкувались твори тих місцевих, українських, російських та європейських письменників, етнографів, істориків, які, на думку редакторів, були вартісними в культурно-історичному вимірі їх творчості [143, с. 52–53].

Редакторський колектив намагався зробити видання доступним для місцевого населення, тому вважав за доцільне використовувати російську граматику як більш зрозумілу і не заглиблювався у процес розрізнення української та російської мов. Очевидно, що головною метою було використання мови, наближеної до народної, для противаги мадярській. Проте наші дослідження вказують на тяжіння дописувачів та редакторів «Світу» до російської мови, літератури, культури. Вони підтверджуються висновками сучасних істориків та філологів, що, на відміну від чехів, сербів, угорців, болгарів, які відстоювали власні національні інтереси, закарпатські «будителі», перебуваючи під впливом ідей панславізму, помилково вважали себе частиною «великого» російського народу. Національні рухи нетитульних народів викликали занепокоєння у правлячих колах царської Росії. Усвідомлюючи, що національне виокремлення українців неминуче призведе до політичної незалежності, Росія не шкодувала коштів, щоб впливати на ідеологічні протистояння народів, які населяли прикордонні території імперії.

Проти авторського колективу «Світу» виступили підбурені Мукачівським єпископом С. Паньковичем передплатники тижневика. Під гаслом боротьби проти розколу церкви та захисту рідної мови і віри єпископ домігся повної мадяризації духовенства [203, арк. 1–4].

Редакторський колектив для зміцнення авторитету газети окремі

номери надсилав читачам безкоштовно. Крім того, для зацікавлення газетою ширшого кола читачів у 1871 р. було організовано видання сатиричного додатку «Сова» (редактор В. Кимак). Але це не допомогло врятувати «Світ». Проте вже 9 лютого 1871 р. з'явився «Новий світ», а, починаючи з 1875 р., газета «Карпати». Проте перезапуск був невдалим, і вже через рік закарпатські русини (українці) залишились без періодичного видання. З 1880 р. спілка обмежувалася виданням щорічного календаря [133, с. 53].

Необхідність стимулювати видавничу активність «Общества св. Василія Великого» реалізувалася виданням руськомовного духовного-літературного журналу «Листок» (1885) та угромовного «Kelet» (1887).

Вихід у світ часопису «Листокъ» (1885–1903, Ужгород) започаткував новий етап у розвитку греко-католицької регіональної періодики. За матеріальною конструкцією його відносять до журнальних видань, хоча структурно видання подібне до газети.

Журнал був структурований у такий спосіб: на початку кожного числа друкувалася найактуальніша стаття, далі публікації групувалися за визначенними розділами – «Передовыя статьи о разныхъ повседневных вопросахъ», «Статьи Богословскаго содержаныя», «Стихотворенія», «Изъ історія литературы и изъ общей исторіи», «Повести, разсказы», «Описанія», «Біографія», «Государственніе законі и опредїленія властей, касающіяся церковних дълъ», «Проповъди въ праздничные дни», «Слова в разные случаи», «Надгробныя слова», «Новости, смъсь, корреспондеціи, обозренія, оглашения побросані по всему изданію», які змінювалися, розширювались або об'єднувалися. Зацікавлення викликають графічні роботи, якими ілюструвалися сторінки журналу. На них зображені постаті святих, видатних людей церкви та повсякденне життя пересічних людей. На п'ятому році виходу журналу з'явилася друга титульна сторінка, прикрашена графікою Кафедрального собору м. Ужгород. Завдяки цим ілюстраціям можна ознайомитись з унікальними зразками архітектури, побуту, портретистики, церковного мистецтва.

Перший номер вийшов 14 (26) вересня 1885 р. На першій сторінці, видання представлено як духовно-літературний журнал, який виходить двічі на місяць в обсязі друкованого аркуша. Засновник, редактор та видавець, талановитий публіцист, прозаїк і поет, педагог Є. Фенцик, визначив мету видання як «образовати свій языкъ, и по силам своїм быти двигателями народного просвещения». Всупереч невдоволенню влади, встановлючи для себе збиткову ціну, Є. Фенцик фанатично працював над удосконаленням змісту видання. За період друку опубліковано близько 200 авторських статей Є. Фенцика під власним прізвищем, псевдонімом Владімир або криптонімами Е.Ф.

У літературознавчих студіях І. Сенька представлено кілька функцій, здійснюваних виданням «Листок», а саме: 1) турбота про освіту народу, 2) виховання у народу людові до рідної землі, 3) пропаганда ідеї братського єднання і кровної рідні закарпатців з українським та російськими народами, 4) захист рідної мови, 5) пропагування класичних творів російської та української літератури, 6) формування ідеї слов'янського братерства засобами популяризації творів слов'янських літераторів та 7) інформування про новини культурного життя Росії та слов'янських народів [828, с. 88–89].

У межах нашого дослідження цікавою є реалізація освітньо-виховного напряму у публікаціях «Листка». Оскільки видання було органом друку місцевого уніатського духовенства, то відповідно на його сторінках пропагувалося «церковно-християнское вероучение». Справді, при аналізі змісту видання стає очевидним, що перший рік тут друкувалися твори виняткова церковної тематики, які пропагували християнське віровчення, відстоювали церковні догми, і велась полеміка з матеріалістами й атеїстами. Це недільні та святкові проповіді, статті про актуальні церковні справи, етнографічні й історичні розповіді. Як видно, «Листок» не стояв осторонь від тенденцій, які мали місце в інших частинах України й світу.

У світовій науці на кінець XIX – початок XIX ст. загострився інтерес до проблеми національного характеру. Тоді ж почала розвиватись філософія

української національної ідеї, що була пов’язана із аналізом специфіки життєвого світу українців та культури як чинників формування особливостей українського національного характеру. Статус наукової, світоглядної проблеми концепт українського характеру отримав у період діяльності Кирило-Мефодіївського братства. Про вплив виховання, умов життя, побуту на формування характеру йдеться у етнографічних творах В. Гнатюка, Б. Грінченка, М. Драгоманова, М. Костомарова, П. Куліша, М. Максимовича, П. Чубинського, І. Франка. Зацікавлення викликає порівняльний аналіз української та російської духовності, зроблений на сторінках часопису. Виокремлено визначальні риси характеру українця, такі як перевага особистого над загальним, індивідуальним, прагнення особистості до самовияву, нетерпимість до підпорядкування, поетичність, почуттєвість, естетичність, ідеалізм, м’якість, мрійливість [546, с. 35–36].

Природно, що проблеми виховання характеру отримали відгук на сторінках журналу «Листок». Так, у номері 15(27) за 1886 р. опублікована праця Є. Фенцика «Потрібно виховувати характер» [903]. На думку автора, виховання має спиратись на формування характеру як основного чинника християнської моралі. Істотно, на думку автора, розпочати виховання дитини з раннього віку. Акумулятором духовного досвіду, який передається через морально-релігійне виховання залишається сім’я, адже саме тут закладається фундамент особистості дитини, відбувається її первинна соціалізація. Пристосовуючись до умов життя під виховним впливом батьків та родичів, діти виробляють у собі своєрідні риси, які визначають у подальшому поведінку дорослої людини. У ментальності українців велике значення має духовний зв’язок між членами родини. Добре виховання у родині формує імунітет від усяких захворювань душі. Зразком сімейного виховання в атмосфері духовності називають святу родину. Тут дитина вчиться шанувати рідну мову і культуру, рідну землю, засвоює любов до рідного народу та вірність народним звичаям, традиціям і обрядам. Ілюструє зразок досконалої родини, джерела моральних цінностей: любові і поваги до батьків та інших

членів сім'ї, милосердя і самопожертви «Святое семейство» [825].

Крім біологічних спадкових – здібностей, темпераменту – національний характер визначається культурними факторами, тобто випливає зі способу і роду виховання, яке отримує дитина з перших років. У дописі зазначено, що прогрес народу залежить від людей з характером, тобто ідейно спрямованих вольових особистостей з усталеними поглядами на чесність, правдивість, шляхетність, працелюбність, принциповість, готових відстоювати власні погляди.

Проблеми мотивації, самоосвіти, морального самовдосконалення розглядались у рекомендаціях до проведення релігійних заходів. У статті «Сермо» І. Бунганич вказує на важливість нескінченного пошуку особистісності. Автор констатує, що з раннього віку дитину потрібно вчити церковної дисципліни та християнської моральності, доцільно надати їй зразок духовно багатої, освіченої людини. Варто зазначити, що ідеалізація героя або божественного образу була поширеним явищем тогочасної регіональної періодики. Ідеал ставав певним орієнтиром для буденного і реального образу людини, який людська свідомість сприймає відверто й правдиво. Прикладна основа полягала в легкості повторення дій такого ідеалу, набуття прийнятних, а не недосяжних, поведінкових рис. Таким чином, процес самовдосконалення інтерпретувався як найоптимальніша моральна цінність, що формує морально-духовні правила життя [71,с. 6].

Не залишилося поза увагою дописувачів «Листка» соціальне виховання особистості. Боротьба із вживанням алкоголю давно вийшла за регіональні та часові межі і набула світового значення. Пияцтво було однією із болючих соціальних проблем на території українських земель у складі Австро-Угорщини, що нерідко призводило до руйнування селянських господарств. Боротьбі із соціальним злом – пияцтвом – присвячена добірка матеріалів «Общества трезвости». У дописі наводяться наслідки впливу алкоголю на здоров'я, порушення психіки, зміни в мозку, відсутність працездатності і як результат – моральна деградація суспільства. Потреба у спілкуванні та

самоствердженні приводить до підлаштування під правила поведінки конкретної групи: товариства, колективу, громади. Під впливом лідера людина копіює елементи поведінки, його звички, погляди, переконання тощо. Тому, цілком закономірно, що важлива місія очільника антиалкогольної боротьби покладалася на душпастиря. Автор закликає кожного боротися із алкоголізмом і об'єднувати свої зусилля, використовуючи європейський досвід заради «укрѣпленія трезвости, между сельськимъ народом» [633, с. 385].

Варто зазначити, що боротьба з пияцтвом вимагала від священиків великої відваги, адже виготовлення алкоголю було прерогативою місцевої еліти: корчмарів та поміщиків. Прогресивне духовенство, яке вбачало своїм обов'язком не тільки забезпечення релігійних та обрядових потреб населення, а й турботу про його добробут, працювало над поширенням тверезості. Створення товариств боротьби з пияцтвом започаткували європейські душпастирі у Німеччині (1877), Шотландії (1826), Швеції (1837), Ірландії (1838). У 1844 р. галицький митрополит М. Левицький закликав місцеве духовенство долучитися до загальноєвропейського руху створенням «братств тверезості» при кожній парафії.

Надійним фундаментом, на якому формується осягнення людини себе представником певного народу, є історична пам'ять. Масову історичну пам'ять утворюють вірування, традиції, міфи, уявлення суспільства про його минуле. Вона – безкінечна, і всі відчуття опосередковуються нею. Завдяки нам'яті людина орієнтується, стикаючись із новими явищами, може їх усвідомити. Те, що відбувається «сьогодні і зараз», інтерпретується через раніше накопичені знання. Наша пам'ять допомагає зв'язати минуле і сьогодення. Люди пам'ятають те, що їм потрібно, але часто забувають події із власного життя, якщо не надають їм значення. Зміни в інтересах і сприйнятті історичного минулого тісно пов'язані із соціальними явищами. Трансформація соціальних умов змінює колективну суспільну свідомість, а вона, зі свого боку, – інтерес до минулого.

Наголосимо, що на сторінка «Листка» було започатковано добірку історичних розвідок. Серд найбільш актуальних для закарпатського населення були: «О словянах», «Первобитние жиліща словян», «Мисли о составленії нашої історії», «Мараморшська Русь», «Нечто о нас самих». Церковній історії присвячені дослідження Ю. Жатковича «Отношеніе некоторых епископов крижевацких к епархіи Мукачевской» та «Епископы Мараморошские», дописи О. Митрака «Грамота от 27.03.1745». У кінці 80-рр. XIX ст. тут друкувалася серія етнографічних матеріалів, започаткованих анонімним дослідженням «Следы древнеславянской мифологии у нас». Історії закарпатських монастирів та церков присвячена серія статей А. Кралицького. В іншій розвідці «Народная этнография» автор «из села» (так підписався А. Кралицький) закликає читачів вивчати народні звичаї та обряди, досліджувати побут і фольклор. У відповідь до журналу надсилалися матеріали про традиції відзначення релігійних свят, побут, заняття, житло сільського населення. Для активізації етнографічних пошуків у 1892 р. редакцією «Листка» був оголошений конкурс збирання оригінальних місцевих казок. І, починаючи з № 16 за 1892 р., традиційною стала рубрика з фольклорними матеріалами читачів.

Прискіпливу увагу приділяв авторський колектив «Листка» світській науці, ознайомлюючи читачів із вченими та їх доробком. Чільне місце виділено працям О. Петрова, зокрема його виступу в російському Географічному товаристві (1892). На сторінках видання читачі могли прочитати статті авторства вченого: «Старопечатные книги в Мукачеве и Ужгороде» та «Угро-рускіе заговоры и заклинания начала XVIII века». Не менш яскравою стала презентація наукових досліджень «Церковной истории» А. Балудянського, «Етнографічних матеріалів з Угорської Русі» В. Гнатюка, «Историческія черты угро-русских» І. Дулішковича та ін.

З 1891 р. починає виходити «Додаток» до журналу, завданням якого було «простому народу дати въ руки соотвътствующее легкое чтение». Періодичне видання одночасно розглядається як витвір книжкового

мистецтва, апарат для різноманітного використання читачем надрукованих у ньому творів, носій і передавач творів писемності або графіки. Змістове і художнє наповнення, цінність додатку зумовлює його надзвичайну популярність. Додаток був надзвичайно популярним серед простого народу. Часто один грамотний селянин читав вголос, а тридцять чи п'ятдесят – слухали.

Аналіз змістового наповнення свідчить, що на сторінках часопису «Листок» презентувався образ морального ідеалу, який поєднував релігійні, літературні та соціальні реалії, узагальнюючи їх у цілісну систему загальнолюдських цінностей і норм. Основу складає образ боголюдини, святого, праведника, земне життя якого залишилось ідеальним. Наступну частину представляють постаті визнаних історичних, державних, культурно-освітніх, релігійних діячів. Особливе місце займають герої літературних творів. Наближеним до реальності носієм моральних чеснот виступав сам читач періодичного видання, який формував свою духовність у життєдіяльності під впливом тогочасних суспільних відносин.

Новий імпульс до роботи отримала спілка на засіданні, яке відбулося 17 (29) серпня 1895 р. Під головуванням Г. Чопея за участю 42 членів було прийнято рішення про перевибори правління та внесення змін до статуту «Общества св. Василія Великого»,а також видання угорською мовою наукового журналу для висвітлення етнографічної та історичної проблематики під назвою «Szemle» (Обзор) і періодичного видання для народу «Духовный хлъбь». Офіційним органом друку «Общества св. Василія Великого» стала «Наука» (1897), яка відіграла значну роль у культурному розвитку краю. Часопис, змінюючи свій статус, витримав різні суспільно-історичні трансформації у період з 1897 до 1902 р. і став першим періодичним виданням краю, якому вдалося на належному рівні здійснювати виховання карпаторуського суспільства і поширювати знання серед інтелігенції та простого народу [153, с. 34].

Перший її редактор, тогочасний віце-ректор ужгородської греко-

католицької духовної семінарії Ю. Чучка об'єднав навколо газети священиків-народовців, які, за висловом А. Волошина, хоч писали як уміли, але вели активні пошуки контраргументів мадяризації, австрофільству та русофільству, панславізму, покладаючи надії на розповсюдження знань про власну історію, культуру, мову. Незважаючи на тогочасні традиції кожному писати власним «видуманим язиком», словниковий склад якого становили слова з церковнослов'янської, народної, автор використав розмовну мову місця його перебування (великоруської, ширіської та мадярської мов) а граматику – російською. З кожним новим випуском мова газети наближалася до літературного варіанту сучасної української літературної мови. Граматику мови видання визначили мовознавчі студії А. Волошина [103, с. 22–25].

Успіхи викликали нову хвилю антиукраїнського ентузіазму. 3 квітня 1902 р. на останніх загальних зборах «Общества св. Василія Великого» була підтримана пропозиція голови спілки І. Яковича про припинення роботи спілки і створення акціонерного товариства «Уніо». Завдяки статусу акціонерного товариства та добрій матеріальній базі, друкарні це товариство успішно налагодило випуск друкованої продукції українською мовою та продовжило видання тижневика «Наука» [103, с. 44].

За пропозицією А. Волошина, який виконував функції видавця і редактора, на сторінках «Науки» друкувалися літературні твори, наукові та пізнавальні статті, короткі релігійні повчання, історичні й етнографічні статті, поради з урахуванням запитів читачів для задоволення читацьких потреб інтелігенції, поціновувачів наукових розвідок, а також «Село» – для простих людей, селян. За мету редакційний колектив ставив виховувати селян у дусі християнської науки та патріотизму, давати їм господарські і юридичні поради. У редакторських статтях А. Волошин порушував питання боротьби з безграмотністю та заохочував селян до освіти, пропонував долучатись до роботи культурно-освітніх товариств, радив брати за приклад європейців [103, с. 64].

Частина духовенства, яка працювала в «Обществе св. Василія

Великого», 27 грудні 1923 р. під проводом Є. Сабова в м. Мукачево започаткувала діяльність москвофільської спілки «Общество имени А. Духновича». До нього ввійшли Є. Сабов, П. Гебей, К. Невицький, В. Камінський. Культурно-освітня діяльність цього товариства ґрунтувалася на ідеї, що Підкарпатська Русь є складовою частиною загальноросійського історичного і мовного процесу. Відповідно його члени в містах краю популяризували російську культуру: друкували книги, періодику російського спрямування, організовували гастролі російських театральних труп, вистави з репертуару російських драматургів тощо.

Потужним засобом комунікації кліру Мукачівської греко-католицької єпархії (а згодом і Пряшівської) визнано журнал «Душпастир» (1924–1939), який найрельєфніше віддзеркалював ідеї тогочасного духовенства щодо виховання усіх прошарків закарпатського суспільства. У виданні публікувалися офіційні розпорядження єпископів у рубриці «Офіційна частина». Починаючи з 1934 р., єпископ П. Ґойдич не друкував свої послання в спільному з Мукачівською єпархією «Душпастирі», а видавав їх брошурами руською мовою під назвою «Разпоряженія Епархіальнаго Правительства въ Пряшевѣ», а під час словацької державності – словацькою мовою «Uradné Zvesti» [693, с. 117].

Решта публікацій поділялися за розділами: апологетика, практичне душпастирство (запитання священиків та кваліфікована відповідь), аскетика – духовне життя, канонічне право, проповіді, співбесідник, новини, огляд релігійної літератури. Усіх священиків єпархії зобов’язували передплатити журнал, окремий екземпляр зберігався у парафіяльному архіві [665, с. 465].

Колектив дописувачів журналу у першому ж номері від 15 грудня 1923 р., очолюваного владикою Мукачівської греко-католицької єпархії Ю. Фірцаком, орієнтувався на висвітлення не тільки питань пастирського богослов’я, а й проблем життєдіяльності парафії. «Воззваль я издателей сего органа не только заниматися вопросами катехизаціи, но по жаданію моего

Впр. Клира помістити и други першорядно для нась практичньї и актуальньї вопросы». Душпастир мав поєднувати ґрунтовні теологічні знання і одночасно бути взірцем для дотримання у житті духовних і морально-етичних засад, норм християнської моралі, збереження традицій та звичаїв, доброзичливості й справедливості, шанобливого ставлення до рідної мови, пізнання культури, історії, любові до рідного краю, свого народу [466, с. 397–404].

Як свідчить аналіз джерельної бази, члени редакційної колегії «Душпастиря» були високоосвіченими особистостями. Так, першим редактором «Душпастиря» став професор канонічного права в Ужгородській семінарії, о. Юлій Григашій. Започаткована ним окрема рубрика «Катехизис» презентована народною мовою. Катехизація, тобто систематичне навчання дітей та молоді релігії, вчить дотримуватися моральних норм у щоденному житті. Проте уже 1924 р. за наказом Римського Престолу Ю. Григашій припиняє редакторську діяльність та відбуває до США. Продовжив підготовку та друк повчань професор релігії Хустської гімназії О. Попович. Підтримали прогресивні ідеї релігійного навчання дітей та молоді рідною мовою професори Ужгородської гімназії Е. Бокшай і А. Волошин. Цінністю катехитичних праць Е. Бокшая, О. Волошина, Ю. Григашія, С. Паппа, О. Поповича було не тільки прогресивне змістове наповнення, але й виклад змісту українською мовою [647, с. 176]. Принагідно зазначимо, що головним джерелом для проповідування було Святе Письмо, що служило не тільки для навчання релігії, але передовсім для проповідування. Головною метою проповідей було формування у людей християнського світогляду, вироблення теоретичних і практичних знань з реалізації віровчення, надання зразка для наслідування. Моральні цінності, уявлення, настанови є продуктом нашої історії та культури. Основні постулати християнства, зародившись у І ст. нашої ери в Палестині, залишилася незмінними. Християнство запропонувало свою модель моралі, основу якої складає абсолютне добро – Бог як протидія принципам відносної моралі інтересів

певного кола людей. Ставши основою розвитку всієї культури, християнські культурні цінності інтегрувалися з іншими спорідненими сенсами (моральними цінностями різних народів, їх звичаями, традиціями) і заклали підвалини ціннісного світу сім'ї, особистості, стосунків.

Через проповіді та катехизм реалізуються три лінії: гуманітарна, моральна, християнська. У формі вербальних правил, законів, вимог, заборон, повчань від духівника передаються цінності і відбувається їх опредмечення. Значення морального виховання окреслює Д. Попович у катехитичному повчанні «Одна із наших великих задач» [727, с. 130].

Моральність становить фундамент людини як особистості. Вершина моральності – гуманність, яка поєднує любов до людини з милосердям, добротою, вмінням співпереживати, готовністю подати допомогу, розумінням цінності й неповторності людини, визнання людського життя як вищої цінності. У ній полягає запорука гармонійного розвитку її потенційних можливостей, а отже, і гарантія того, що плоди її діянь можуть справді слугувати в ім'я людини. Моральні норми християнства роблять акцент на ідеалі досконалості, сфокусованому в божественному образі.

У зверненні єпископа А. Паппа до кліру Мукачівської греко-католицької єпархії зазначено, що духівництво зобов'язане виконувати триєдине завдання: священика, пастиря та виховника народу, і священики здебільшого «сумлінно навчали дітей релігії мовою, старанно готувались до недільних і святкових проповідей, своїм праведним життям і молитвами на зразок святих старались навернути до Бога більше людей» [229, арк. 1]. Душпастирська праця була спрямована на моральне (духовне) становлення людини й соціальний розвиток вірників. «Як учитель – душпастир повинен навчати людей вічних правд віри, щоб вони, пізнавши Бога, Його з цілого серця полюбили і, зберігаючи Божі заповіді, Йому вірно служили» [693, с. 163].

На сторінках «Душпастиря» за 1927 р. актуальною прослідковується тема виховання підростаючих поколінь. У проповіді «До молоді»

визначається ціннісна система людини, яка допоможе з вірою у власні сили працювати собі на користь та задля розвитку свого народу. Можливості християнського виховання молоді розкрито у «Книжці для молоді». В основу ідеї християнського виховання покладено турботу про духовне вдосконалення дітей та батьків. Засоби батьківського виховання, використання методів заохочення та покарання проаналізовано у тексті «Средства християнського виховання» [849].

Духовна спільність різних поколінь людей, об'єднаних територією, мовою, культурою, традиціями, що утворилася на основі історичного прагнення жити самостійно, є вагомим засобом формування суспільного ідеалу, світогляду, характеру, патріотизму, тобто це, зрештою, формує суспільну свідомість. Ідея ідентифікації з руським (українським) народом була провідною в описах історії закарпатської церкви, життя Пряшівських та Мукачівських сподвижників церкви, владик: А. Бачинського, П. Гойдича, В. Гопка, М. Ольшавського, Т. Ромжі, Ю. Фірцака тощо. Пам'ятки культури і архітектури, сакрального мистецтва становлять духовну спадщину українського народу. Любов і повага до культурної спадщини закарпатців закладена у змісті текстів «Дерев'яні церкви», «Продажа деревяних церквей», «Статистика деревяних церквей».

Основа, завдяки якій формується людська особистість, визначається сукупністю ідеалів, абсолютну більшість яких було визначено та збережено впродовж віків релігією. Індивідуальна система цінностей вірника виробляється під впливом соціальних цінностей та окремих суб'єктів через образи Ісуса Христа, святих, праведників, священнослужителів. У процесі духовного розвитку формуються дві взаємодоповнювальні системи цінностей: перша – під впливом виховання та друга – під впливом емоцій: віри, любові, досконалості, доброти, чесності, справедливості, мудрості, поміркованості тощо. Гармонійний розвиток забезпечується узгодженням обох груп цінностей через перенесення емоційного вантажу на ієрархію інтелектуальних цінностей. Удосконалення особистості, її моральний

розвиток є результатом впливу соціокультурного середовища. Церква виступає носієм суспільної моралі.

Ціннісне ставлення до людини містить у собі почуття її цінності та моральної самобутності. Стратегічним орієнтиром у такій виховній діяльності має виступати людяність, оскільки розвинене ставлення до іншої людини як цінності означає прагнення і здатність співпереживати, бажання її зрозуміти і їй допомогти. Важливість участі у благочинності під керівництвом душпастирів та «сестер милосердя», надання прихистку нужденним, вдовам та сиротам розкривають матеріали із рубрик: «Соціально-християнська діяльність», «Соціальна частина», «Вдовам і сиротам допомога», «Старопенсійним священикам, вдовам, сиротам».

Суголосно із ідеями, закладеними Аристотилем у «Никомаховій этиці», базовими цінностями людини виступають обов'язок та совість. У повчанні «Совість» подано тлумачення совісті як прояву волі, змісту людських уявлень про добро і зло, справедливість і обов'язок. Одночасно совість розглядається невід'ємною складовою духовної сутності особи.

Можливість самоутвердитися у світоглядно-орієнтаційній ролі носія історії надає змістове наповнення рубрики «Новини». Сприяють виробленню ставлення до певних політичних об'єктів та явищ вірників матеріали текстів «Про життя державне», «Політика», «Соціалізм», «Комунізм». У змісті текстів «Іезуїтська школа героїв у Франції», «Християни в Америці», «Паломнічество в Лувр» акумулювано значний ідейний потенціал, який спонукає мислити критично, порівнювати і оцінювати.

Верховенство закону характеризує демократичне суспільство. Саме відсутність правових знань або нехтування законами призводить до правової незахищеності. Визнання церквою потреби правового виховання пастви засвідчує зміст рубрик «Право», «Толкованіє права цивільного о супружестві», «Історія права супружеского на територіях Русинов», «Практичні питання із подружнього права». Правова просвіта мирян у поєднанні з орієнтацією на християнське розуміння ролі матері закладали

традиції поваги до інституту сім'ї. За твердженням А. Пекаря, щомісячний додаток до «Душпастиря» – «Проповіди» – вийшов з друку в 1928 р. на вимогу священиків [692, с. 101]. Протягом трьох років у ньому друкували 6–8 проповідей різних авторів, приурочених до календаря церковних свят та катехитичні повчання, тобто душпастирі отримали можливість самостійно вибирати матеріал до проповідей згідно із потребами власної пастви. У змісті вказано назву проповіді відповідно до церковного календаря з одночасним зазначенням виховного призначення. Вважаємо, що саме такий розподіл матеріалу пов'язаний із протистоянням щодо дотримання церковного календаря (григоріанського або юліанського), яке не вщухало у релігійних колах Закарпаття.

У додатку за 1928 р. було опубліковано 15 недільних проповідей О. Ільницького та 32 – Е. Бокшая. Формують морально-етичні цінності: гуманізм, толерантність, взаємоповагу, повагу до людського життя, готовність надати допомогу «Самарянин», «Совершенность Христа» (Всіх Святих), «Дві групи людей» (6 неділя по сходженню св. Духа); соціальної стабільності й миру у суспільстві – «Спокій з ближніми» (неділя Фомина), «Мироносиці» (неділя мироносиць); засудження споживацтва, жадності, жаги до матеріальних благ «Марність багатства» (неділя 12 по сходженню св. Духа), працьовитість «О лінивстві» (неділя 15 по сходженню св. Духа).

Найбільший вплив на виховання підростаючого покоління здійснює сім'я. У «Прилозі» пропагуються пріоритетні принципи сімейного виховання: доброчинність, дружба, любов, повага, милосердя, довіра, тощо. Крім батьків, на дітей виховний вплив здійснюють дідусі, бабусі, а також брати, сестри, родичі, свояки. У родинному оточенні започатковується процес формування світоглядної свідомості й ціннісної системи виховання дітей, культивуються традиції і визначається майбутнє. За зразок біблійної сім'ї подано дім митаря Захарія із Кани Галілейської, де панували батьківська любов, турбота, чесність, працьовитість. У «Прилозі» пропагуються пріоритетні принципи сімейного виховання: доброчинність, працьовитість, дружба, любов, повага,

милосердя, довіра, співпереживання, взаємовідповідальність, що об'єднують навколо трьох людей із сім'ї Захарія, їхніх сестер, братів, родичів, приятелів. Автор резюмує, що добробут закарпатського суспільства залежить від кожної сім'ї [477, с. 265].

Тривогу духівництва викликав вплив на народ преси та книг. У двох частинах проповіді «Важность преси» (на свято кафедрального друку) акцентовано впливовість друкованих засобів масової інформації як агентів виховання. А. Ільницький розкриває зростаючу роль друкованої продукції на поведінку і свідомість людей, вказує на збільшення щоденного потоку видань – газет, журналів, часописів, книг, календарів, збірок різного змісту: «ежедневно печатаються огромны склады папиря». Церква визнає свободу вибору літератури для читання, проте ставить перед духівниками завдання для духівників допомогти парафіянам навчитися «цънити добры книги и ихъ вплывъ на вытвореніе истинной цъли человъческого живота» [477, с. 274].

У 1932–1938 рр. щомісячно окремою брошурою виходив додаток «Добрий пастир», який містив актуальні проповіді. У «циркулярах» знаходимо повідомлення, яке свідчить, що після річної перерви збірник проповідей відновив видавництво під редагуванням о. Є. Петрика. Для проповідей духовенству пропонувався матеріал, наповнений традиційними цінностями Східної Церкви [197, арк. 4].

Низка проповідей у «Доброму пастирі», окрім визнання божественного ідеалу, присвячена формуванню любові, вірності, доброти, справедливості, милосердя, жертовності, толерантності тощо. Так, у зверненні до молоді «Неділя блудного сина» у № 12 за 1942 р. аналізувались цінності, необхідні для самореалізації тогочасної молодої людини, серед них: моральність, чесність, працьовитість, бережливість тощо. У проповіді роз'яснюється, що виробити ці якості молодь зможе через самовиховання, а вдосконалити – у діяльності, допомагаючи навколишнім [616, с. 85–88].

Отже, змістовий потенціал періодичного видання кліру Мукачівської єпархії «Душпастир» свідчить про спрямованість авторів на служіння Богу і

народу. Зміст розділів – апологетика, практичне душпастирство аскетика, канонічне право, проповіді, співбесідник, новини, огляд релігійної літератури надавав можливість ознайомлюватися із духовними надбаннями людства рідною мовою. Аналіз публікацій вказує, що виховання вірників здійснювалося на основі формування християнського світогляду, обміну знаннями, почуттями, моделями поведінки, у ході якого формувався ідеальний християнин-патріот, поціновувач рідного слова, народу, його культури та історії.

3.4. Ідеї національної ідентичності у науковій спадщині закарпатських греко-католицьких священиків

Крім релігійної й освітньої діяльності, Греко-Католицька Церква на закарпатських землях активно долучалася до наукової сфери. Як видно з вищенаведеного, священики представляли інтелігенцію регіону, навчалися у кращих європейських академіях й інститутах, мали доступ до найповніших бібліотек і архівів. Відтак саме їм належить чільне місце у становленні й розвитку науки на Закарпатті, дослідженні найдавніших писемних пам’яток краю, вивченні його історії, літератури, культури. Зауважимо, що при вивченні наукової та науково-популярної спадщини закарпатських греко-католицьких священиків досліджуваного періоду, ми зупинимося на аналізі праць тих вчених, які здійснили найбільш помітний внесок у науково-освітній розвиток Закарпаття різних періодів та які вирізняються своєю спрямованістю на визначення ідей національної самоідентифікації закарпатських русинів (українців).

Однією з перших історико-документальних закарпатських пам’яток, що викликає наукове зацікавлення, є літопис 1660–1783 рр., зроблений парохом села Гукливе Воловецького району М. Григашієм. Повний текст цього літопису опублікував Г. Стрипський у 1911 р. Базовані на реальних подіях та розповідях старших односельців, записи Гукливського літопису

становлять історико-краєзнавчу цінність та засвідчують використання народної мови у тогочасних церковно-історичних дослідженнях.

Наприклад: *Прочее лѣто доброє было и оуродливоє и ωсѣнъ тепла суха*… (Наступне літо було теплим й урожайним, осінь – тепла і суха (*перекл. – Г. М.*)); *Пашѣ барзо было мало оу людїи на Верховинѣ* (Паші дуже мало було в людей на Верховині) (*перекл. – Г. М.*)) [46, с. 76].

Зазначимо також, що М. Григашій відтворив протистояння між Австрійською імперією та Трансильванським князівством, яке офіційно входило в Османську імперію, що спустошувала край. У середині XVI ст. повторився похід турків на етнічні землі Закарпаття і Словаччини. Були пограбовані Берегово, Севлюш, Буча, Бігань, Косино, Квасово, Гута, Бене. Тому історичні дослідження розповідали про знищення міст, спустошення сіл, пожежі та вбивства. Усе це посилювало боротьбу народних мас проти експлуататорів, яка з XVII ст. набирає ще й релігійного, антикатолицького спрямування [46, с. 81].

Після підписання Ужгородської унії, у середовищі православного духовенства розгорілася антиунійна боротьба, що проявилася у розвитку полемічної літератури. На захист давньоруських традицій, православ'я на Закарпатті спрямував свої творчі зусилля М. Андрелла (1637–1710). Народився письменник у селі Росвигово, що під Мукачевом. Духовну освіту здобув у закладах Відня, Братислави, Трнави. Він добре володів грецькою, латинською, угорською, чеською і польською мовами. Визнання у тогочасних духовних колах принесли йому праці «Логос» (1692) і «Оборона вірному каждому чоловіку» (1701), рукописи яких зберігаються в Науковій бібліотеці ім. В. Стефаника у Львові та бібліотеці Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі (Росія).

З огляду теми дисертації слід відзначити, що М. Андрелла, працюючи священиком у селах Росвигове, Севлюші (Виноградово), Вонігові, Іза, роз'яснював селянам, що прийняття унії призведе до зміни церковних

традицій і спонукав стати на захист прадідівської православної віри. Тому деякі дослідники творчості М. Андрелли (Д. Данилюк [390, с. 39–40], В. Микитась [587, с. 24]) вважають його пропаганду приналежності закарпатських русинів до православної віри важливим складником формування національної самосвідомості та історичної концепції закарпатського регіону. Відстоюючи національну гідність закарпатських русинів, М. Андрелла водночас з іронією ставився до тих, хто не міг або ж не хотів зайняти чіткої позиції у протиборстві двох світоглядів. Полеміст, як й Іван Вишневський з Галичини, виніс на розгляд такі проблеми тогочасного життя, як викриття недоліків суспільно-політичного ладу, політики окатоличення з боку Ватикану, негативно оцінив ідеали протестантизму (Лютера і Кальвіна), виступав проти єзуїтів. Отже, М. Андреллу можна вважати полемістом, який випередив свою епоху і крізь час розгледів загрозу, яку приносить народу втрата рідної мови, віри, традицій та культури, що неминуче призводить до денаціоналізації.

Першими ґрунтовними працями, у яких прослідковуються ідеї національної свідомості закарпатського населення, були дослідження у галузі історії краю та історії церкви. Водночас слід наголосити, що саме в перших історичних розвідках тема суспільно-культурного розвитку краю, особливостей політичних взаємин володарів цих земель тісно переплітається з релігійною проблематикою.

Зокрема, першою такою відомою є робота Й. Базиловича «Короткий нарис фундації Федора Корятовича», що була написана латинською мовою і видана у двох книгах у Кошице: перша – 451сторінка (1799), друга – 411 сторінок (1804 – 1805). У ній досліджено історію роду князя Ф. Корятовича, опікуна монастиря Св. Миколая на Чернечій горі поблизу Мукачевого та Мукачівської греко-католицької єпархії у контексті суспільно-політичних та культурно-релігійних трансформацій Закарпаття. Монастир упродовж століть залишався осередком культурно-освітнього життя завдяки діяльності монахів, які зібрали давні рукописи та стародруки у монастирській

бібліотеці, переписували церковну літературу, навчали грамоти та готували священнослужителів, поширювали традиції давньоруської культури серед місцевого населення. Важливість дослідницької роботи Й. Базиловича зумовлена висвітленням історії закарпатських русинів в умовах денаціоналізаторської політики австрійської влади не ізольовано, а на тлі східного слов'янства, підтверджуючи окремішність українського народу та схвалюючи державотворчу діяльність київських князів [390, с. 67].

На підставі опрацювання важливих документів з архіву Мукачівської греко-католицької єпархії – десятки грамот і рескриптів угорських королів, папські булли, розпорядження єпископів – Й. Базилович отримав можливість висунути кілька наукових гіпотез. Так, у його «Короткому нарисі» князь Ф. Корятович був представлений як захисник православ'я, оскільки саме в той час зросла загроза ліквідації латинським кліром релігійних традицій за східним (грецьким) обрядом і відповідно народних звичаїв руського народу. Цінним у контексті нашого дослідження є те, що в праці Й. Базиловича представлено руський народ закарпатського краю, який мав власну історію релігійних, культурних, національних змагань, причому з успішними моментами й подіями, які репрезентують його боротьбу за визнання у поліетнічному середовищі. Водночас необхідно зауважити, що сучасні науковці неодностайні щодо наукового значення досліджень Й. Базиловича. Окремі з них (І. Гранчак [592], О. Мицюк [655], С. Пеняк [695]вказують на неточності у наведених історичних фактах.

Наприклад, Ф. Корятович не будував, а тільки реконструював замок, уточнюють походження князя, вказують на його статус феодала тощо. Однак беззаперечним залишається той факт, що робота Й. Базиловича започаткувала на Закарпатті історичну науку, а її автора визнано «батьком закарпатської історії» [695, с. 186].

Помітну частину серед рукописів Мукачівського монастиря займають праці А. Коцака (1737–1800). Його наукова спадщина становить близько 30 рукописних зошитів церковнослов'янською і латинською мовами. Цінним у

галузі історичних досліджень є рукопис праці «Описание обителей Мараморошских древце бувше», датований 1788 р. У цьому ракурсі варто зауважити, що А. Коцак викладав церковнослов'янську мову, історію, філософію, поетику, риторику у монастирських школах у Красному Броді, Марія Повчі, в парафіяльних школах закарпатських сіл (Імстичеві, Малому Березному, Мукачеві). Відтак він міг достовірно й інформативно описати найдавніші монастирі. Подібної думки доходить і сучасний дослідник В. Пагиря, який додає, що саме А. Коцак виступив упорядником описів монастирів, що були зроблені у різні роки [664, с. 91]. У згаданій праці А. Коцак описав історію монастирів Закарпаття на тлі культурно-освітнього розвитку краю, що робить її важливим джерелом для вивчення процесу їх становлення й діяльності та висвітлення особливостей організації й змісту навчання монастирських шкіл.

Перша половина XIX ст. ознаменувалася появою значної кількості досліджень не тільки з історії закарпатського краю, але й етнографічних досліджень, у яких значну увагу було приділено виявленню спільних слов'янських рис руського населення Закарпаття з іншими слов'янськими народами, передусім українцями (в оригіналах – малороси або галицькі русини) та росіянами. Серед таких авторів назвемо І. Фогарашія (псевдонім – Іван Бережанин), який з 1814 до 1818 р. очолював Ужгородську духовну семінарію, а потім був переведений до Відня, де став священиком церкви Святої Варвари.

Пошуки фактів із історичного минулого закарпатського краю привели І. Фогарашія до досліджень розселення русинів, вивчення їх культури, традицій, звичаїв, одягу, побуту та особливостей життя, які він виклав у «Историческо-топографическое Карпато или Угророссіян описаніе (1819) [381]. У цій праці автор наводить цікаву для нас інформацію про використання в угорській мові запозичень з руської мови автохтонного закарпатського населення, вказуючи, таким чином, на те, що русини заселили ці землі скоріше, аніж угорці. На жаль, ця праця зберігалася в рукописному

варіанті і сьогодні вважається втраченою. Утім її дослідив і використав матеріали словацький етнограф Я. Чаплович (1780–1847), наголосивши, що у ній йдеться про етноси Австрійської імперії.

Для нашого дослідження важливою є також праця І. Фогарашія про мову русинів Закарпаття «Вь обще о различіи славянских наречій, собственно же о мало и карпато или угрорусскихь» (1827), яку він написав під впливом слов'янського гуртка у Відні, де керівником був відомий мовознавець В. Копітар. У цій розвідці закарпатський учений зауважує, що «карпато или угро-россіане за исходом своим мало россіане суть… так й бесЬда их по болшой части мало-русской совершенно исходна есть» [37, с. 48]. Як видно, І. Фогарашій звертав увагу на спільні мовні риси закарпатських русинів з малоросами (тут – українцями) та вказував їхнє спільне походження від церковнослов'янської мови, яка слугувала освіченим верствам обох народів літературною нормою, притаманною освіті, науці й релігії.

Вагома заслуга І. Фогарашія у налагодженні контактів між закарпатськими вченими, що працювали в Росії, – І. Орлаєм, Ю. Венеліним, П. Лодієм. Призначений парохом церкви св. Варвари у Відні (1818–1834), він намагався згуртувати русинів, які перебували в еміграції, сприяв навчанню і праці земляків у європейських країнах. Він організував поїздку М. Лучкая в італійське князівство Лукка, де той долучився до європейської наукової школи, отримав умови для дослідницької діяльності. Сукупність знань, отриманих у Лукках, а також багаторічних теологічних та філософських студій в університетах Відня, Риму, Великого Варадина, робота в архівах і бібліотеках, дала змогу М. Лучкаю створити якісно нову модель наукової історії. Послуговуючись науково-критичними методами історичних досліджень, єпископський секретар, парох Ужгородської парафії, відступає від традиційного патріотично-монархічного возвеличення самодержавства і створює у 1843 р власне бачення закарпатської історії, яке поєднує реальні події з соціально-економічними відносинами та політичним розвитком,

становищем населення, його антифеодальною боротьбою, національно-визвольними рухами.

За життя автор не побачив друкованого варіанту своїх праць. Дешифровано рукопис, перекладено з латини на українську мову та надруковано «Історію карпатських русинів» М. Лучкая тільки на зламі XX та XXI ст. завдяки науковцям Ужгородського національного університету Ю. Саку, М. Вегешу, Д. Данилюку, М. Оросу, І. Сеньку [553; 554]. Аналізуючи рукопис, науковці підтвердили цінність роботи М. Лучкая в розвитку археології, зокрема аргументованість дослідження первісного заселення краю, що переконливо доводить слов'янське походження карпатських русинів як автохтонного (корінного) населення цих теренів, етимологією оронімів, гідронімів, етнонімів та антропонімів.

Науковість історіографічного аспекту праці «Історія карпатських русинів» М. Лучкая забезпечила переконлива джерельна база дослідження, яка включила матеріали єпископської бібліотеки, архіву Мукачівської греко-католицької єпархії та літературу наукових бібліотек Риму і Лукки, давньоруські й угорські літописи. Це дало змогу авторові використати фундаментальні наукові розвідки (Г.-З. Байєра, А.-Л. Шлецера, Й.-Х. Енгеля, І. Феслера, М.-П. Катони та ін.), піднести закарпатську історичну науку на якісно новий рівень, отримати визнання сучасників (Я. Головацького, Я. Колара, А. Кухарського, Б. Носак-Незабудова, І. Срезневського, П. Шафарика) і створити наукову школу прагматичної історіографії [390, с. 138]. Поміж вагомих здобутків роботи М. Лучкая назвемо також правильне встановлення поширення християнства у слов'янському світі як результату діяльності просвітителів – братів Кирила і Мефодія; доведення закарпатським вченим спорідненості мови вірників Мукачівської та Пряшівської єпархій з мовою, яка вживається, не тільки в Малоросії, Польщі, Галичині та Буковині, а ще й населенням півдня Карпатських гір, або верхньої Угорщини аж до Спишу.

Ідеї слов'янської єдності у їх відношенні до російського народу широко

висвітлені у працях іншого закарпатського дослідника І. Орлая, що виконував обов'язки вченого секретаря і був дійсним членом Медико-хірургічної академії в Санкт-Петербурзі, а згодом директором Ніжинської гімназії вищих наук та Рішельєвського ліцею в Одесі. До кола наукових інтересів І. Орлая входило дослідження історії закарпатського краю. Так, у праці «О Югозападной Россіи» він доводить спільність руського автохтонного населення «Юго-Западной Руси» (тут – історичного Закарпаття) з народом «Київской Руси» на основі мовної схожості [642, с. 220]. Водночас він зауважує, що назва «руський, -а» народ чи мова характерні для Галичини, Південної Русі (Малоросії), тобто України, та Південнозахідної Русі (тут – історичного Закарпаття). В угорських документах Карпаторуське та Галицьке населення називається «оросами», що у своїй етимології означає «руський» [642, с. 225]. Таким чином, констатуємо, що І. Орлай зробив внесок у дослідження мовознавчих проблем, особливо етимології та порівняльно-історичного мовознавства.

За кількістю праць заслуговує на увагу член-кореспондент Угорської Академії наук В. Довгович (1783–1849). Освіту здобував у школі Хуста, Ужгородській гімназії, у семінаріях Великого Варадина, Трнави та Ужгорода. Зацікавившись філософією, В. Довгович досконало вивчив німецьку мову, що дало йому змогу ознайомитись із творами німецьких філософів І. Канта, Й. Фіхте, Ф. Шелінга в оригіналі. Зроблений рукописний аналіз філософських поглядів І. Канта у двох частинах став початком його філософських праць, зосібна, таких як: «Творець з точки зору всесвіту» (1824) та «Про творення світу одним кроком вище від Декарта і Ньютона» (1828). Наукові інтереси В. Довговича лежали і в полі фізики, окреслювались дослідженнями світла та вивченням магнетизму і електричних полів. Дослідник висунув власну теорію про примирення систем Р. Декарта (Картезія) та І. Ньютона про доцентрову силу тяжіння кожного тіла й атмосферний опір і опублікував свої ідеї в наукових збірниках Угорської Академії наук. У рукописах збереглися трактати з психології, зроблені

В. Довговичем під час навчання у Трнавській семінарії (1808–1809), та добірка приказок і прислів'їв, а також навчальний підручник «Наука православно-християнская для дітей» (1834–1835) [586; 693]. Для нашого дослідження особливо цікавими є останні праці вченого, оскільки вони спрямовані на формування національної ідентичності закарпатців. У збірці приказок і прислів'їв закарпатського краю можна відзначити етнографічну складову, позаяк вони є яскравим увиразненням народної культури, місцевих звичаїв і традицій. Зі свого боку, «Наука православно-християнская для дітей» відображає народну мову (призначена для початкової школи) та спрямована не тільки на релігійне виховання молодого покоління, а й на плекання любові до рідного краю, його традицій.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася новим етапом національного відродження на Закарпатті, характерною рисою якого була внутрішня боротьба двох різновекторних ідейних течій у середовищі закарпатської інтелігенції – москвофільської і австрофільської. Представники москвофільської течії – І. Орлай, О. Духнович, О. Павлович, І. Раковський, Ю. Гуца-Венелін – сповідували ідею культурного федералізму слов'янських народів під орудою Росії. Ідеологічним підґрунтям цієї концепції були погляди слов'янських учених Й. Добровського, Й. Юнгмана. П. Шафарика, які вважали, що усім слов'янським народам необхідно об'єднатися під гілкою «могутнього старого дуба Росії». Особливість окресленої концепції полягала в тому, що об'єднання слов'янських народів розглядалося не як політичне згуртування навколо Росії, а як процес культурного об'єднання слов'янських народів, створення «літературної вільної слов'янської держави». Будителі-москвофіли вбачали в Росії гаранта і захисника прав слов'янських народів, а тому радо зустріли російську армію, що була направлена російським царем Миколою І на придушення угорської революції на Закарпатті і в Угорщині. Під прапором боротьби з Угорщиною та мадярськими впливами утворився і протилежний (австрофільський) табір закарпатських будителів, очолюваний А. Добрянським.

Незважаючи на такий ідеологічний поділ, «Весна народів» принесла закарпатським будителям та греко-католицькому духовенству сподівання на вільний розвиток національної культури й науки. У результаті подій революції 1848–1848 рр. Мукачівський єпископ В. Попович наказав внести корективи до підготовки духовенства в єпархіальній семінарії – майбутнє духовенство має знати історію свого краю, розумітися на культурних особливостях рідного народу, володіти рідною мовою. Таким чином, у семінарії розпочали викладати церковну історію рідною мовою і включили до змісту навчального предмету «Історія церкви» історію Греко-Католицької Церкви Закарпаття на основі рукописної історії М. Лучкая.

Зауважимо, що професор єпархіальної семінарії в Ужгороді, канонік А. Балудянський (1807–1853) для викладання канонічного права й церковної історії підготував і видав латиною (1842) історію вселенської церкви. Уже у 1846 р. праця була перекладена угорською і використовувалась як навчальний підручник у семінарії. Після революції А. Балудянський вдосконалив свою працю і в 1851 році у Відні вийшла тритомна «История Церковная» з авторською передмовою. Вона одразу здобула популярність у навчальному процесі духовних семінарій не тільки Закарпаття, а й Галичини [693, с.188]. Слід підкреслити, що в «Історії Церковній» досить ґрунтовно, на основі численних архівних матеріалів, подано передумови підписання Ужгородської унії, показано необхідність об’єднання церков для збереження «руськості» місцевого населення.

Будителі активно включалися до процесу формування національної самосвідомості, осердям якого стало руське духовенство – О. Духнович, І. Дулішкович, О. Павлович, А. Кралицький, І. Раковський, І. Сільвай, А. Волошин та ін. Чільне місце серед творчого духовенства середини XIX ст. належить О. Духновичу (1803–1865), літературний псевдонім – Архидиякон Спишський. На відміну від попередників, наукова спадщина О. Духновича детально зібрана і розглянута сучасними вітчизняними та зарубіжними науковцями з різних точок зору: філософської (В. Химинець, О. Малець,

М. Баяновська); літературної (М. Зимомря, В. Микитась, Д. Федака, Л. Ходанич, П. Чучка); педагогічної (В. Гомоннай, М. Кляп, М. Ричалка, О. Рудловчак, Ф. Науменко); історичної (Д. Данилюк, Т. Чумак).

Розквіт творчої діяльності О. Духновича припадає на роки, коли активізувалась боротьба закарпатського духовенства за соціальні і національні права. Позаяк його напрацювання не відповідали політиці правлячих кіл, історичні дослідження, за винятком статей у періодиці, не публікувалися. Здобутки наукової діяльності О. Духнович реалізував у працях: «Краткий землепис для молодих русинов» (Перемишль, 1851), «Общая история для молодих Русинов (Перемишль, 1851), «Истинная исторія Карпато-Россов или Угорскихъ Русиновъ изданная Народолюбцем Александром Духновичем, 1853». На батьківщині праці не опублікували, але основні положення із дослідження історії русинів під назвою «Краткая история угорських русинов» були видрукувані (1851) у періодичному виданні «Вісник для русинов Австрійской держави» у формі дописів читача до редакції журналу [422]. Зміст допису засвідчує ґрунтовні дослідження етнічної спільності русинів по обидва боки Карпат, що суперечило офіційній угорській та австрійській історіографії. Згодом праці Ф. Арістов опублікував у журналі «Русский Архів». Рукописний варіант можна знайти в архівах Трійце-Сергієвої Лаври в Росії..

Названа праця довела обізнаність О. Духновича з тогочасними історичними дослідженнями російських та угорських науковців, зокрема із закарпатською історіографією. Метою роботи було заповнити прогалини в тогочасних історичних дослідженнях періоду, що передував приходу угорців на закарпатські землі, зокрема у працях І. Орлая. У роботі О. Духнович посилається на праці М. Карамзіна, С. Катони, Я. Туровці, Й. Енгеля, А. Сірмая, І. Базиловича, І. Орлая. Важливим є твердження О. Духновича про те, що русини – корінне (автохтонне) населення і належать до східнослов'янських племен, відомого під різними етнічними назвами: «руські», «русини», «рутени». Підтвердження цій гіпотезі дослідник

знаходить і в угорських істориків, зокрема у А. Сірмая. Автор правильно окреслює заселення території від Молдавії, Буковини і Галичини до південних схилів Карпат і далі по берегах Тиси і Попраду. Простежуючи прихід угорських племен, закарпатський будитель підкреслив культурний вплив на них з боку слов'ян. Важливо наголосити, що О. Духнович у «Краткой истории угорських русинов» уперше ввів до наукового обігу грамоту «TerraBeregh» (1299), яка підтверджує, що автохтонне населення краю не було залежним від угорських феодалів, а почало підпорядковуватися їм лише в кінці XIII ст. До того часу на закарпатських землях, передусім у південно-східній частині, керували ставленики галицьких князів.

Іншим важливим аспектом роботи О. Духновича було виокремлення релігійної історії краю. У своєму дослідженні він окреслює дату прийняття християнства східного обряду на території історичного Закарпаття – 867 рік, що знайшло подальше підтвердження у працях таких істориків церкви, як мукачівський канонік А. Балудянський і московський професор Є. Голубинський. Хоча ціла низка істориків як вітчизняних, так і зарубіжних критично ставляться до цієї дати (О. Петров, С. Плохій, І. Поп, Ш. Бонкало та ін.).

На думку О. Духновича, початки католицизму і денаціоналізації краю пов'язані з одруженням угорського короля Стефана з дочкою короля Генріха Баварського – Гізеллою. З нею прибули німецькі священики латинського обряду, які й витіснили східний обряд. Оригінальними є висвітлення виступів проти латинізації православних християн. О. Духнович критикує угорських істориків, які характеризували супротив місцевого населення як прояви язичництва. Як стверджує професор Д. Данилюк, автор зробив однозначний висновок, що наступ католицизму призвів би до повної ліквідації православної церкви, а це, зі свого боку, спричинило б знищення народної культури, мови, загрожуючи існуванню самої народності [390, с. 144–156]. Тому, можна вважати, що саме Ужгородська унія стала рятівним колом для руського населення краю, розвитку його мови і культури, а Греко-

Католицька Церква – оплотом віри східного обряду та церковнослов'янської мови як вияву етнонаціональної приналежності.

Серед наукових досліджень діячів закарпатської церкви австро-угорського періоду виділяються розвідки І. Дулішковича (1815–1883). В умовах дуалістичної імперії уряд відійшов від проголошених раніше принципів, посилюючи наступ на менші народності краю, передусім русинів. Тому духовенство знову було змушене відстоювати історичне право на проведення богослужінь згідно з канонами східного обряду, залишатися єдиними хранителями рідної історії, національної культури, народної мови. При матеріальній та моральній підтримці греко-католицьких священиків – членів спілки «Св. Василія Великого» О. Павловича та А. Петрушевича – побачило світ перше історичне наукове дослідження, опубліковане в Ужгороді народною мовою – тритомник І. Дулішковича «Историческія черты Угро-русскихъ» [417–419]. Аналіз праці сучасними науковцями засвідчує адекватність використаної джерельної бази та історіографії тритомника тогочасним досягненням історичної науки. Робота вважається першим систематизованим викладом історичного розвитку краю від найдавніших часів до початку XIX ст.

У першому томі на основі даних візантійських і римських авторів, враховуючи дискусійний характер проблеми, І. Дулішкович з'ясовує походження слов'ян і аргументовано доводить їхню автохтонність у Європі. На тлі давньої історії східних слов'ян він окреслює місце закарпатських русинів. Автор звернув увагу на виправлення окремих помилок у дослідженнях своїх попередників, зокрема І. Базиловича щодо визначного впливу князя Ф. Корятовича на розвиток краю, але високо оцінює його роль у захисті інтересів русинів. У розділі «О политической жизни Угро-Руссов» засуджує асиміляційні впливи австрійського уряду і викриває їх шляхи, насамперед вказуючи на зраду національних інтересів місцевим дворянством, що обміняло їх на посади, звання, земельні угіддя, маєтки тощо.

Зацікавлення викликає історія Мукачівської єпархії, представлена

І. Дулішковичем у контексті впливу церковної еліти на культурно-освітній розвиток краю. Як зазначає автор, позитивні зміни у «руському» дусі започаткували єпископи М. Ольшавський (1743–1767), І. Брадач (1767–1772) через заснування у Мукачеві навчального закладу для священнослужителів та формування нової патріотичної генерації духовенства. Зусилля мукачівських єпископів згодом реалізувалися у канонізації єпархії і збереженні релігійної та культурної окремішності закарпатських русинів.

Отже, цінність досліджень І. Дулішковича полягає у системності викладу історичного розвитку краю від найдавніших часів до XIX ст., яка, крім науковості викладу, має громадсько-політичне значення, адже написана народною мовою, основні її засади сприяли формуванню національної самосвідомості закарпатських русинів.

До когорти відомих закарпатських будителів другої половини XIX ст., які сприяли усвідомленню народної самобутності закарпатського населення, необхідно віднести І. Раковського (1815–1885). Він здобув філософсько-теологічну освіту європейського рівня, отримав посаду віце-ректора в Ужгородській духовній семінарії, працював головним редактором перших руськомовних церковних періодичних закарпатських видань. Перебуваючи під впливом ідей національного «будительства» А. Добрянського, О. Духновича, він відстоював у своїх статтях так званий панрусизм, приналежність автохтонного закарпатського населення до російського народу, його культури й історії. Вважаючи закарпатських русинів частиною східних слов’ян, І. Раковський помилявся у твердженні про спорідненість мови місцевого населення з російською.

У цьому контексті зауважимо, що він писав свої праці російською мовою, але з використанням церковнослов’янської та елементів народної говірки, що, зі свого боку, створювало перешкоди для розуміння їх змісту.

Не маючи підтримки серед місцевої інтелігенції, зневірившись у результативності своєї праці, І. Раковський змушений був поселитись в с. Іза, що на Хустщині, де успішно поєднував обов’язки священика із культурно-

освітньою діяльністю. В атмосфері єдності життя і побуту рідного народу, його звичаїв і традицій, він провів низку етнографічних розвідок «Письма из Венгерской Руси», у яких закликав наукову громадськість зарубіжжя виступити на захист місцевого народу від асиміляторської політики чужинців. Додамо також, що він досить активно комунікував з Я. Головацьким, одним із очільників «Руської Трійці».

Вагомий внесок у формування національної свідомості закарпатців зробив І. Сільвай (1838–1904). Виходець із високоосвіченої священицької родини, після закінчення школи в с. Сускове Березького комітату він вивчав філософію в Кошице (Словаччина), богослов'я у Сатмарі (Румунія) та Пешті (Угорщина), де захопився творами угорських і російських авторів. Власні дослідження про історичний розвиток Закарпаття, соціально-економічне та політичне становище закарпатців І. Сільвай оприлюднив у працях: «Автобіографія», «О современномъ положеніи Русскихъ въ Угріи», «Положение Угорскихъ подъ управлениемъ С. Паньковича, еп. Мукачевскаго», «Наши скарби», що підписував псевдонімом Уриїл Метеор. На підставі фактичних матеріалів автор охарактеризував історичні етапи розвитку Закарпаття у складі різних державних утворень на фоні традиційно благодатних природних умов та підневільного становища автохтонного населення. Утім народовці критикували його помилкові погляди про етнічну та культурну спорідненість закарпатців з російським народом та сподівання на порятунок від денаціоналізаторської політики угорських властей з боку Російської імперії. Очевидно, що І. Сільвай, дотримуючись русофільських поглядів, свої дослідження будував на концепції панславізму, в яких російська нація уособлювала найбільш культурно розвинений слов'янський народ.

Провідне місце у дослідженні культури й історії закарпатського краю кінця XIX ст. належить А. Кралицькому (1835–1894). Після закінчення Ужгородської духовної семінарії він став викладачем історії церкви Марія-Повчанського монастиря, а згодом майже чверть століття був ігуменом

Мукачівського монастиря. Його перу належать сотні наукових та публіцистичних праць, що друкувалися не тільки в Австро-Угорщині, а й у Галичині, Україні, Росії. Коло наукових інтересів А. Кралицького визначали питання розвитку духовної культури європейських народів. В етнографічних нарисах він описав релігійні відносини, побут, звичаї сусідніх народів: сербів, росіян, угорців тощо. Однак особливу увагу дослідник приділяв історії та культурі закарпатських русинів. Його етнографічні розвідки «Русины Лаборские в Угорщине», «Свадебные обряды у Лаборских Русинов», «Этнографические мелочи из быта Угорских Словаков», «О современном положении русских в Угрии» та ін. увиразнюють особливості народного життя закарпатських русинів, їхню окремішність від угорців та спільність з іншим руським населенням Галичини та всієї України. Яскравим свідченням цього є листування Я. Головацького, представника редколегії «Галицько-Руської матиці», де часто публікував свої твори А. Кралицький. Так, Я. Головацький неодноразово у листах звертається до А. Кралицького з проханнями надсилати до журналу статті, які є оригінальними етнографічними дослідженнями Угорської Русі. У них детально висвітлено етнічну і культурну спільність обох народів, подано багатий фактологічний матеріал [143, с. 46–45].

Історичну цінність становлять дослідження матеріалів монастирських архівів, у яких він виявив маловідомі рукописи, розкрив значення василіанських монастирів як центрів слов'янської духовної культури та оцінив роль окремих церковних діячів в історії Закарпаття [528, с. 52].

Отже, наукова діяльність А. Кралицького зосереджувалася на етнографічних і пошуково-історичних дослідженнях, у яких викристалізовувалися ідеї національної ідентичності закарпатського народу через народні традиції, розмовну мову, культурно-освітні особливості.

У цей період активною науково-педагогічною діяльністю займався інший відомий закарпатський греко-католицький священик русофільської течії Є. Фенцик. Як і попередні вчені, він дотримувався ідей панслов'янства

та домінування російської мови як літературної у науково-освітньому просторі Закарпаття, проте на основі церковнослов'янської. Він уважав, що саме відхід у школах та літературі від церковнослов'янської мови, її заміна різними народними говірками на письмі призвели до великої плутанини та роз'єднання руського народу закарпатського краю. Адже використання різних діалектів Мараморощини, Бережанщини, Унга чи Спишу в підручниках і літературі було прийнятним для одних і незрозумілим для інших [907, с. 26]. З цієї тези Є. Фенцика можемо зробити логічне припущення, що він виступав за необхідність впровадження на Закарпатті єдиних стандартів літературної мови, проте як русофіл вбачав необхідність їхнього створення на основі російської мови.

Водночас у його працях простежуються тенденції формування національної свідомості русинів через пропаганду освіти, просвіти й культури: «образовувати и просвещати свой народъ можемъ мы только по средствомъ школъ. Школа единственное средство, которое, – если уже не поздно, – может спасти насъ» [905, с. 20]. Для підняття культурного рівня місцевих дітей і молоді Є. Фенцик пропонував навчати їх рідною мовою, уводити до навчального процесу дисципліни з історії, географії й літератури рідного краю, користуватися у всіх школах греко-католицьких парафій однаковими шкільними підручниками, щоб об'єднаними силами боротися за народну просвіту закарпатської молоді.

Українофільські (народовецькі) ідеї у наукових дослідженнях трапляються у працях закарпатських греко-католицьких священиків кінця XIX – першої половини XX ст. Передусім ці тенденції зумовлені безпосередніми контактами закарпатських громадських й культурно-освітніх діячів з галицькими просвітниками і науковцями кінця XIX – початку XX ст. (О. Барвінським, В. Гнатюком, А. Вахнянином, Ю. Романчуком та ін.), а згодом суспільно-політичними подіями (Перша світова війна, розпад Австро-Угорщини, Приєднання Закарпаття до Чехословаччини) та впливами українських емігрантів на розвиток політичної думки, науки, шкільництва

Закарпаття.

Яскравим представником цього напряму був А. Волошини, багата науково-педагогічна, суспільно-політична й літературна спадщина якого викликає зацікавлення науковців і в наш час.

На підставі аналізу педагогічних праць А. Волошина, констатуємо, що він розробив концепцію створення української національної школи на Закарпатті, що базувалася на ідеях національно-правової освітньої політики, формування патріотизму у закарпатських дітей і молоді, їхньому соціальному вихованні, а також підвищення рівня політичної освіченості населення.

Слід звернути увагу на те, що перу А. Волошина належить ціла низка політичних праць. Серед них: «Що хоче угро-руський нарід» (1918), «Дві політичні розмови» (1923), «Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі» (1930), «Вступ організації народного шкільництва в республіці Чехословацкой» (1930), «Оборона кирилики» (1936), «Про шкільне право будучої Української держави» (1942). У них аналізується тогочасна політична ситуація, її розвиток, політичні відносини, здійснюються політичні дослідження державного уряду і місцевого управління, добираються політичні дії для реалізації державотворення. Висока ерудованість, здатність інтегрувати знання з історії, соціології психології, філософії, створили новий інтелектуальний продукт у галузі політології. Про політичну діяльність А. Волошина свідчить створення ним Християнсько-народної партії (1919), та участь в Українському Національному об'єднанні (1938–1939), робота послом Празького парламенту (1925–1929), діяльність у складі Першої Центральної Руської Народної Ради Підкарпатської Русі, призначення прем'єр-міністром Підкарпатської Русі (1938–1939) та обрання президентом незалежної Карпатської України (1939) [78, с. 349–356]. Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що важливими засобами формування національної свідомості закарпатського молодого покоління убачав А. Волошин рідну українську мову, історію й культуру свого краю, патріотичне виховання, стійку громадянську позицію.

Серед активних представників українофільської течії закарпатського духовенства був Ю. Жаткович (1855–1920), який у 1885 р. після закінчення навчання в Ужгородській духовній семінарії змінив І. Раковського на парафіяльній службі в селі Іза на Хустщині. Ю. Жаткович поєднував релігійну діяльність та дослідження з історії, етнографії, літератури. Він удосконалив історичну концепцію своїх попередників щодо автохтонності закарпатських русинів, яка набула особливої актуальності наприкінці XIX ст., коли угорська влада активно готувалася до святкування 1000-ліття Святостефанівської корони.

Опираючись на наукові розвідки І. Базиловича, І. Дулішковича, М. Лучкая, Т. Легоцького, Ю. Жаткович у статті «Історія історіографії угорських русинів» вперше укладає історіографію досліджень історичної науки на Закарпатті. Наголосимо, що він був першим із закарпатських вчених, хто безкомпромісно визначився у мовному питанні, визнавши народну мову українською і чітко вказав – «русин» і «руський» є різними етнонімами, чим підтвердив висновки А. Дешка та І. Дулішковича про генетичну спорідненість закарпатських русинів із усім українським народом [440, с. 217–221].

Заслугою Ю. Жатковича слід вважати й популяризацію української літератури, зокрема переклад творів Марка Вовчка, М. Коцюбинського, І. Франка на угорську мову. Довготривала співпраця на етнографічній ниві об’єднувала Ю. Жатковича з В. Гнатюком. Беззаперечно, в усіх працях Ю. Жатковича історичний розвиток закарпатського регіону розглянутий через призму церковних подій та діяльності духовенства. Ґрунтовними в цьому руслі є його розвідки «Боротьба Мукачівської єпархії проти зазіхань Ягера» (1884) та «Епископи Мараморошские» (1891) [561, с. 19].

Етнографічні дослідження закарпатського краю активно проводив Г. Стрипський (псевдонім Я. Біленький). У першій половині XX ст. він вважався одним із найкращих знавців фольклору Закарпаття. Його численне листування з В. Гнатюком утвердило думку про важливість етнографічних

досліджень як складової частини національного відродження закарпатського народу [568; 856]. Серед основних праць Г. Стрипського виділяються такі: «Старша русинська письменность на Угорщині» (1907), «Угорські літописні записки» (1911), «Пам'ятки русько-української мови і літератури» (1919), «Малоросія, або Хто такі українці?» (1919). Як видно, наукові зацікавлення Г. Стрипського полягали у вивченні документальних джерел з історії закарпатського краю, виявленні взаємозв'язків закарпатського автохтонного населення з українськими землями, дослідження їхнього спільного мовного субстрату. У міжвоєнний період найвагоміший внесок у розвиток історичної науки зробив В. Гаджега (1864–1938). На початку свого священицького служіння він брав активну участь в культурно-освітньому розвитку краю і був постійним дописувачем місцевих періодичних видань. Ідея провідного значення церкви в розвитку народу пронизує всі наукові розвідки В. Гаджеги. Маючи доступ до документів в архівах Мукачівської греко-католицької єпархії, він опублікував «Додатки к історії Русинов и руських церквей», які уточнюють історичні факти канонічної візитації єпископа М. Ольшавського (1750–12752). Згодом у друці з'явилися «Додатки к исторіъ Русинов и руських церквей в Мараморошѣ» (1922) [135], у наступні роки додатки до історії жуп: Ужанської (1923–1924), Угочанської (1925–1927), Земплинської (1931–1937) [134].

Опрацювавши велику кількість документів про діяльність М. Лучкая, В. Гаджега видав монографію «Михайло Лучкай – життєпис и твори» [139]. Науковий інтерес становлять подальші наукові розвідки В. Гаджеги: «Исторія кафедральноъ капитули греко-католической епархіъ Мукачевскоъ», «Нашъ культурнъ и церковни справы на епископських нарадах р. 1773 у Въдни» [140]. У них розкрито особливості культурно-просвітньої й освітньої діяльності греко-католицького духовенства перед канонізацією Мукачівської єпархії та у час її розквіту, а також акцентовано увагу на впровадженні народної мови у документообіг єпархії та освітній процес парафіяльних шкіл, що заклали фундамент майбутнього національного пробудження

закарпатського краю.

Педагогічні дослідження В. Гаджеги представлені в роботі «О первых початках народного школьництва на Подкарпатской Руси». Вагомий інтерес становить його праця «Виховання молодого кліру Мукачівської єпархії», яка побачила світ у Львові 1936 р. Наукові здобутки В. Гаджеги та його вклад в організацію наукових досліджень на Закарпатті гідно оцінили сучасники [98; 629]. Отже, наукова спадщина В. Гаджеги тісно пов'язана із формуванням національної ідентичності закарпатських русинів (українців), особливо у питаннях історії та розвитку шкільництва краю. Він наголошував на важливості національно-патріотичного й релігійного виховання дітей та молоді як ключових у формуванні патріота й громадянина своєї землі.

У період окупації Угорщиною земель Закарпаття роль духовенства у пошуках шляхів консолідації інтелігенції краю значно зросла. Їхні зусилля привели до створення в Ужгороді першої регіональної наукової інституції «Підкарпатського общества наук» (1941–1944). Ця спілка виконувала функції русинської Академії наук за такими напрямами: науковий, художньо-етнографічний, русинської мови і літератури. Головною метою діяльності було задекларовано кодифікацію руської літературної мови. Вагомий внесок у діяльність «Підкарпатського общества наук» зробили представники закарпатського духовенства А. Годинка, В. Гаджега, А. Ільницький, І. Кондратович, А. Стойка, Ю. Марина та ін. Наукові дослідження популяризували через видання наукового збірника «Зоря-Hajnal», серію книжок «Літературно-наукова бібліотека» (41 том). Утім, звичайно, угорська цензура пильно слідкувала за виявами національних ідей у наукових працях, не допускаючи їх до публікації.

Отже, на основі проведеного історико-педагогічного дослідження можемо стверджувати, що закарпатським духовенством було започатковано створення наукового простору регіону, який складався з дослідників (духовенства), наукової інформації (архіви, бібліотеки, сукупність західноєвропейських та східних наукових поглядів), наукових методів

дослідницької діяльності (пошукові, бібліографічні, історичні, аналітичні, синтетичні, компаративістські, прогностичні), категоріального апарату в галузі історії, теології, етнографії, краєзнавства, мовознавства, педагогіки, політології та передумови вироблення їх наукових знань (історичні, політичні, суспільні, економічні, національні, культурні).

Духовенством проводилися наукові розвідки у різних галузях науки. Передусім це були історичні, етнографічні, педагогічні й мовознавчі студії, головна ідея яких полягала у виявленні окремішності, «руськості» закарпатського народу. Водночас у різні історичні відтинки акцент дослідників зміщувався у бік вивчення прояву національної свідомості автохтонного населення через різні політичні й суспільно-культурні утиски з боку державних утворень, до складу яких входили землі історичного Закарпаття.

Огляд результатів наукових пошуків дає підстави виділити чотири основні періоди у створенні духовенством Закарпаття наукового простору:

1) кінець XVI – кінець XVII ст. – період зародження наукових розвідок при відсутності систематизованих відомостей про культурно-історичний розвиток регіону. Фрагментарно історичні дослідження робилися сільськими парохами при складанні літописів (Григашій, 1660–1783);

2) кінець XVII – початок XIX ст. – єпископи Мукачівської єпархії сприяли створенню перших наукових досліджень з історії, етнографії, церковної історії, релігієзнавства, мовознавства. Період характеризується пошуком маркерів національної ідентифікації: історичного минулого, заселення територій, рідної мови, християнської віри, народних звичаїв, руської (української) культури;

3) середина XIX – початок XX ст. – об’єднання закарпатського духовенства у регіональні науково-освітні спілки «Івана Крестителя», «Общество Святого Василія Великого», «Уніо», «Общество имени А. Духновича» та ін. Продукування наукових робіт, які сприяють національному самоствердженню закарпатців до державного самовизначення, практична реалізація концепції державотворення у

Карпатській Україні;

4) середина ХХ ст. – створення в регіоні наукової спілки з метою вироблення норм літературної мови та популяризація наукових ідей, поглядів, концепцій, наукових монографій.

Отже, закарпатське духовенство, перебуваючи на перетині ідей західноєвропейських та східних наукових шкіл, здійснювало регіональні дослідження у різних галузях наук (історії, філософії, мовознавства, літератури, педагогіки, етнографії, історії церкви тощо). Напрацювання духовенства науково доводять історичне походження закарпатських русинів в етнічній спільності з русинами на сході від Карпат та фіксують наукове підґрунтя, яким закріплюється розвиток релігійних, культурних, соціальних, політичних традицій закарпатців.

Висновки до розділу 3

У розділі доведено, що процес підготовки духовенства на Закарпатті був нерозривно пов’язаний із освітньо-виховною діяльністю греко-католицького духовенства та визначався суспільно-історичним і культурним розвитком краю, головними віхами якого стало канонічне виокремлення Мукачівської греко-католицької єпархії (1771), її підпорядкування Егерському єпископству (1867), її державна ліквідація (1949). Саме монастирські школи дали поштовх до розвитку парафіяльних (народних) шкіл на території історичного Закарпаття. Крім цього, до початку ХХ ст. мережа середніх навчальних закладів регіону, у тому числі освітніх установ для підготовки учительських кадрів (препаринди, учительські семінарії) для дітей і молоді Закарпаття були під опікою греко-католицького духовенства.

На рисунку 2.2 подано організаційну модель закарпатського шкільництва, улаштованого руським греко-католицьким духовенством у досліджуваний період, передусім для потреб русинів.

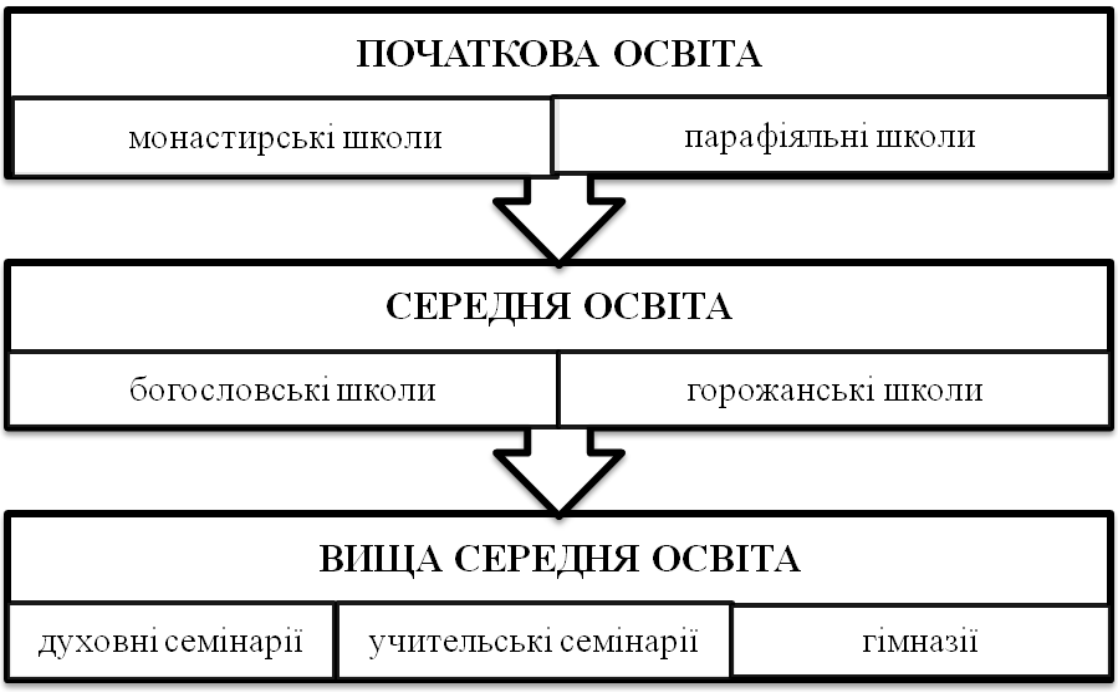

Рис. 2.2. Організаційна модель греко-католицького шкільництва на Закарпатті

З'ясовано, що розвиток народного шкільництва на Закарпатті досліджуваного періоду безпосередньо залежав від місцевого церковного кліру, особливо його прихильності або навпаки – неприязні до освітньої політики державних утворень, до складу яких входили землі Мукачівської єпархії на різних історичних етапах. Беззаперечним внеском Греко-Католицької Церкви у розвиток освіти на Закарпатті було впровадження руської мови у навчальний процес парафіяльних шкіл та середніх богословських закладів освіти. З початку XIX ст. зросли вимоги до підготовки дяко-вчителів, особливо у мовному (знання народної мови) та історико-літературному (знання історії, літературних традиції рідного краю) аспектах. На підставі аналізу розвитку шкільництва на закарпатських землях XVII – першої половини XX ст. констатуємо, що греко-католицьке духовенство активно брало участь у написанні навчальних підручників, букварів, шкільних граматик. Загалом, освітня діяльність Греко-Католицької Церкви на всіх ієрархічних щаблях, від єпископів до сільських парохів, протистояла денаціоналізаторській політиці правлячих урядів (Австрії,

Угорщини, Чехословаччини).

Проаналізувавши наукову спадщину відомих представників закарпатського греко-католицького духовенства, що характеризувалася виявом ідей національного відродження руського народу, виявлено основні напрями цих досліджень: історія, історія церкви, мовознавство, етнографія, педагогіка. Залежно від того, до якої ідейної течії належав той чи той дослідник (москвофільський, австрофільський, русинофільський, українофільський), його праці вирізнялися певними симпатіями до тих народностей та їхньої історії й літератури. Доведено, що важливим аспектом більшості досліджень було вивчення походження руського населення Закарпаття (І. Базилович, В. Гаджега, І. Дулішкович, А. Кралицькй, М. Лучкай); питання літературної мови (А. Волошин, О. Духнович, І. Раковський, І. Сільвай, Г. Стрипський, І. Фогарашій); розвиток народної освіти в краї (А. Волошин, В. Гаджега, А. Коцак, Є. Фенцик). Таким чином, греко-католицьке духовенство намагалося надати освіті і науці народного характеру, пробудити національну свідомість руського населення краю.

Основні результати дослідження третього розділу висвітлено у публікаціях автора: [771; 778; 782; 784; 785; 788; 790; 791; 797; 798;].

РОЗДІЛ 4
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ЗАКАРПАТТІ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

4.1.Роль греко-католицьких товариств у формуванні національної свідомості

У складних суспільно-політичних й культурно-освітніх умовах закарпатська інтелігенція, що переважно складалася, як було вже зазначено, з представників духовенства, намагалася протистояти поширенню угорських мовно-культурних процесів не тільки через рідномовне шкільництво, а й через організацію різних культуро-просвітницьких та громадських організацій.

Водночас варто звернути увагу на соціальну структуру тогочасного населення Закарпаття, основну масу якого становило селянство, яке не мало доступу до освіти. Угорськими феодалами протягом віків проводилась денаціоналізаторська політика, яка стала причиною відсутності культурних та освітніх інституцій, що негативно позначилося на кількості руської інтелігенції. Єдиною категорією освічених закарпатців було духовенство, яке неоднозначно ставилось до питань віри та національної приналежності. Частина духовенства ототожнювала себе із угорським католицизмом, що надавало привілеї і швидку самореалізацію. Проугорські уподобання серед закарпатського духовенства формувалися у процесі здобуття знань в угорських богословських закладах, що призводило до елементарного незнання рідної мови, адже живою народною мовою послугувались винятково селяни на побутовому рівні до революції в Угорщині. Державною мовою була німецька, мовою церкви – латина, угорська та церковнослов'янська, на рівні місцевих феодалів – угорська. Склалась ситуація віддзеркалена словами: «не мав Русин своїх шкіл, а в мадярських не

дуже старалися просвітити Русина, головним було, аби навчився говорити по-мадярськи та навчився думати, що мадярське – це дещо вище й цінніше» [959, с. 83]. На підставі аналізусоціального та національно-конфесійного складу населення закарпатського регіону можна стверджувати, що віра стала маркером національної приналежності.

Національному відродженню закарпатців сприяли реформи австрійського двору Марії Терезії і особиста національна спрямованість єпископа А. Бачинського. Зважаючи на важливість особи священика у закарпатському суспільстві, можна зрозуміти, що йому доводилось виконувати роль не тільки духовного отця парафіян, але й брати на себе обов'язки народного вчителя-просвітителя, який навчав неграмотних, організовував читальні, пропагував національну ідею, сприяв національній самоідентифікації русинів.

У 1867 р. в результаті австро-угорського компромісу в монархії Габсбургів утворився дуалістичний державний устрій, який спричинив подвійний тиск на закарпатських русинів з боку державницької ідеології та угорського шовінізму. Посилення денаціоналізаторських впливів змушувало до активного пошуку шляхів захисту національної ідентичності. Національно-визвольний спротив європейських народів проти правління Габсбургів, з одного боку, здобутки національного руху в сусідній Галичині – з іншого, підштовхнули греко-католицьке духовенство Закарпаття до об'єднання на національному підґрунті.

Першою спробою стала спілка «Пряшевское литературное заведение», організована у 1850 р. О. Духновичем. До її складу увійшли видатні закарпатські, галицькі й угорські громадські й освітні діячі: А. Балудянський, О. Павлович, А. Добрянський, В. Нодь, А. Рубій та ін. Учителі з розумінням професійної тактовності й фахових обов'язків ішли в народ, пропагуючи освітньо-виховні цінності. Головними завданнями, які поставили перед собою учасники організації, були: сформувати літературно-видавничий центр, створити друкарню з кириличним шрифтом, заснувати музей і

періодичне видання. І хоча через складні матеріальні обставини, частину завдань так і не вдалося реалізувати, товариство, яке проіснувало майже три роки, спромоглося видати близько десяти праць книжкового формату історичного, літературного й географічного змісту. Варто наголосити, що діяльність цього товариства мала значні успіхи, оскільки його члени зробили суттєвий крок уперед у порівнянні з попереднім періодом культурно-освітнього розвитку Закарпаття. Видавнича продукція товариства призначалася насамперед для місцевої молоді та учительства, яким намагалися прищепити любов до рідної мови, культури, історії, з метою передачі естафети просвітництва й подальшого розширення аудиторії поціновувачів місцевої культури. Цей показник усе ж дає можливість за суспільним значенням ставити організацію в один ряд із такими відомими слов'янськими товариствами того часу, як «Матіца чеська», «Матіца сербська», «Оссолінеум». Незважаючи на те, що офіційно товариство не було зареєстроване, його діяльність отримала широкий резонанс у слов'янському світі. Про її ефективність може свідчити і той факт, що в 1853 р. «Литературноє заведеніє Пряшевскоє» було заборонене імператорським указом, а діяльність його активних членів всіляко обмежувалася владою [693, с. 234–235]. Зазначимо, що хоч ця спілка не була юридично зареєстрована, її діяльність значно вплинула на культурно-громадський рух у краї, піднісши значення рідної мови у національному відродження закарпатців цього періоду.

1862 р., коли в Австрійській імперії оживилися національні рухи з метою набуття більших свобод для розвитку суспільно-політичного, економічного, культурно-освітнього життя народів імперії, у Пряшеві зародилося «Общество святого Іоанна Хрестителя». Головним ідеологом створення такої інституції виступив О. Павлович – греко-католицький священик, педагог, письменник, який навчався у Львівський семінарії, продовжував навчання у Бардейові, Мішкольці, Егері, вивчав богослов'я у Трнаві (1843–1847). Метою «Общества» було виховання руської молоді на

засадах національної традиції, а основним завданням – культурно-освітня діяльність. Серед його активних учасників у різні роки були А. Добрянський, Й. Гаганець, О. Духнович, Й. Рубін, В. Ладомирський, М. Вальковський. Ідеологічну платформу спілки чітко окреслив О. Духнович: «вопреки окружающей ненависти и гоненіям ... сделать родину способной къ борьбе за свою національную жизнь» [426, с. 394]. Важливим засобом у формуванні національної ідентичності закарпатського населення члени товариства вважали рідну мову, яка, поряд з конфесійною приналежністю, вирізняла його від інших етнічних груп багатонаціонального Закарпаття. На початковому етапі роботи зусиллями членів товариства було видано 12 книг рідною мовою, засновано періодичне видання «Церковна газета» (Будапешт, 1865–1868 рр.), на сторінках якого висвітлювалися суспільні, релігійні й культурно-освітні проблеми закарпатського регіону. Слід констатувати, що поширення ідей товариства серед місцевого населення створило підґрунтя для активної національної боротьби греко-католицького духовенства.

Крім того, «Общество» мало колективних членів, починаючи від руських сільських громад, закінчуючи різного роду національними товариствами культурно-просвітницького та релігійного спрямування, а також меценатами і жертводавцями. Загалом інституція нараховувала майже 400 активних членів. У 1863 р. О. Духнович, звітуючи перед зборами «Общества Іоанна Хрестителя» про роботу та матеріальний стан товариства, зазначив про зростання його доходів до 11 тисяч золотих ринських, що дало можливість відкрити гуртожиток, а також призначити стипендії бідним студентам, у тому числі й світським [653, с. 12]. У 1867 р. цим товариством було прийнято рішення про створення «Фундації Олександра Духновича», яка мала опікуватися здібними, але матеріально незабезпеченими руськими студентами.

«Общество Іоанна Хрестителя» не обмежувалося культурно-просвітницькою діяльністю, воно активно сприяло економічному розвитку русинів, зокрема виступало і як кредитна спілка, адже давало кредити

спочатку безоплатно, а пізніше з низькими відсотками для бідних русинських сіл. Товариство здобуло велику популярність серед руського населення Угорщини, об'єднувало навколо себе тих, хто усвідомлював свою національну ідентичність, тому угорська влада та проугорські пряшівські єпископи, які очолили єпархію після єп. Гаганця, практично припинили його діяльність.

Вагомим кроком у пожвавленні суспільно-культурного життя Закарпаття стало об'єднання духовенства Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій у культурно-освітнє товариство «Общество святого Василія Великого» (15 грудня 1864 р.). Русинська національна ідеологія товариства не схвалювалася угорською владою і викликала опір змадяризованої частини духівництва. 1 жовтня 1866 р. на перших установчих зборах вдалося обрати керівництво товариства: А. Добрянського – від Пряшівської та І. Раковського – від членів Мукачівської єпархії. На цих зборах було визначено й головний напрям його діяльності: друк та популяризація руських видань. У першому ж номері календаря-альманаху була оприлюднена мета діяльності «Общества Св. Василія Великого»: поширення народної просвіти на Підкарпатській Русі, а засобом її досягнення було визнано видання шкільних книг, брошур, журналів, наукових та релігійних видань рідною мовою [634, с. 86].

Керівники товариства під рідною мовою розуміли «руську» і хоча не заглиблювалися у процес розрізнення української та російської мов, очевидно, усвідомлювали, що на часі головною метою було використання народної мови на противагу мадярській. Однак у читачів мішанина церковнослов'янізмів та русизмів із місцевими діалектами викликала негативне ставлення до видань «Общества Св. Василія Великого». Одностайність в оцінці мови тижневика виявляємо в дослідженнях В. Гнатюка, М. Драгоманова. Так, В. Гнатюк радив зректися «жаргону ... і взятися за народну мову» [164, с. 330]. М. Драгоманов зазначав, що «пишут неведомым языком» [416, с. 374].

Незважаючи на труднощі, активісти спілки послідовно вимагали ведення богослужінь, церковного діловодства, здійснення навчання духовенства рідною мовою і критикували виголошення мадярських проповідей в ужгородських церквах. Дописи О. Духновича, А. Добрянського, І. Раковського щодо оборони прав місцевої церкви викликали справжні спалахи національної свідомості закарпатців. Чітко окреслена національна ідеологія членів товариства сприяла залученню до роботи свідомої частини закарпатського духовенства, і вже на початку 1870 р. «Общество св. Василія Великого» налічувало близько 700 членів.

Популярність товариства викликала занепокоєння серед поборників мадяризації, які на чолі з Е. Меллешом, членом Комітету мадярських греко-католиків, розпочали в пресі кампанію цькування членів «Общества св. Василія Великого», включно з єпископом Ю. Фірцаком (1892–1912). Угорська влада ініціювала додаткову перевірку діяльності товариства. До Будапешта викликали єпископів Мукачівської і Пряшівської греко-католицьких єпархій, де на зборах проугорські активісти домагалися розпуску «Общества св. Василія Великого» як такого, що веде антидержавну діяльність. У зв’язку з тим, що тоді не було розроблено законодавчої бази щодо діяльності культурних товариств, однак діяв закон про вільний розвиток і діяльність акціонерних товариств на комерційних засадах, на останніх загальних зборах «Общества св. Василія Великого» (1902) була підтримана пропозиція голови спілки І. Яковича про припинення роботи «Общества св. Василія Великого» і створення акціонерного товариства «Уніо». Завдяки статусу акціонерного товариства та солідній матеріальній базі, друкарні, товариство «Уніо» успішно продовжило будительську діяльність на теренах Закарпаття [103, с. 44].

Процес створення товариств греко-католицького духовенства активізувався у період Чехословацької Республіки (1919–1938), до якої на федеративних засадах увійшло Закарпаття. Конституція Чехословацької республіки гарантувала національно-конфесійну рівність усіх громадян

держави, що призвело до загострення конфесійної боротьби з римо-католицизмом та православ'ям. У цей період на Закарпатті розпочався процес української самоідентифікації, який очолювали такі інтелектуали, як А. Волошин, В. Гренджа-Донський, І. Панькевич, В. Бірчак та ін. В умовах протистояння закарпатських українців асиміляційним намаганням чужонаціональної та чужоконфесійної чеської влади, українці визнавали Греко-Католицьку Церкву як конфесійний вияв своєї національної самостійності. Значна частина греко-католицького духовенства були провідними діячами і членами українських громадських і політичних організацій у межах українського національного руху, зокрема народно-християнської партії під головуванням А. Волошина. Ця партія відстоювала автономію Закарпаття та офіційно визнавала авторитет християнської релігії і традиційних християнських цінностей. Зазначимо також, що під керівництвом Мукачівського єпископа А. Паппа у 1923 р. було зорганізоване Товариство Катехитів, на установчих зборах якого головою обрали Ю. Григашія. У Статуті товариства було наголошено, що метою створення стало об'єднання зусиль греко-католицьких священиків задля виховання підростаючих поколінь. Як вказував єпископ А. Папп, мета діяльності товариства суголосна вченню Св. Церкви (336 Канон §2) і визначає та зобов'язує клір «старатися, чтобы върникамъ, найначе дътямь, въ школахъ обученіе дітей кормленіе науки христіянской поддалося, и молодежи послъ началь христіянской религіи пре подалося» [731, с. 7].

В одному зі своїх єпископських циркулярів А. Папп звернувся до кліру Мукачівської греко-католицькій єпархії з вимогою сумлінно навчати дітей релігії рідною мовою, старанно готуватися до недільних і святкових проповідей, своїм праведним життям і молитвами на зразок святих намагатися навернути до Бога більше людей [278, арк. 20–21]. Вагомим здобутком Товариства Катехитів стало налагодження виходу «Душпастиря» (1924–1938) – офіційного друкованого органу Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій.

Серед греко-католицьких товариств на увагу заслуговує громадсько-політична діяльність «Общества святого Атанасія», що розпочало роботу 5 лютого 1924 р. під головуванням Бардиївського пароха о. Е. Бігарія. Пряшівський єпископ Д. Няраді закликав духовенство вступати у спілку і об'єднувати свої зусилля для підняття культурно-освітнього рівня пастви, вбачаючи в ньому основу майбутнього добробуту і процвітання народу [693, с. 222–223].

Вагому роль в утвердженні національної свідомості закарпатських українців відіграло «Місійне товариство священиків святого Йосифата», установчі збори якого відбулися 30 квітня 1925 р. Сподвижником місійної роботи в Мукачівській греко-католицькій єпархії став галицький василіанин о. С. Решетило, який прибув до Мукачівського монастиря на початку 1923 р. Він разом з Пряшівським єпископом П. Гойдичем, Мукачівським єпископом П. Гебеєм та П. Буликом, ігуменом Мукачівського монастиря задумали залучити до місійної праці немонастирське духовенство. Першими членами товариства стали 15 священиків [693, с. 225].

Таким чином, Греко-Католицька Церква на Закарпатті в умовах різних державних утворень здійснювала формування національної свідомості русинів (українців), використовуючи для цього культурно-освітню діяльність священицьких товариств. Творчі пошуки греко-католицького духовенства сприяли утвердженню народної мови закарпатців. Видання рідною мовою книг, підручників, календарів, молитовників, періодичних видань русинського (українознавчого) спрямування розширювало світогляд читачів, формувало національне світосприйняття, пробуджувало національну свідомість. Активна освітня, виховна, культурна діяльність товариств утвердила у свідомості закарпатців ідентифікацію себе як частини українського народу.

Перша третина XX ст. ознаменувалася поширенням в європейських країнах ідей націонал-соціалізму та комунізму, антирелігійними закликами. Водночас суспільно-економічні кризи у низці провідних європейських країн,

що супроводжувалися безробіттям, голодом, грабежами, вбивствами, викликали повну переоцінку традиційної системи вартостей, провокували конфесійні й етнічні суперечки. Тоді людина народжувалася, формувалась і жила у різних політичних та світоглядних умовах. На противагу нестабільності та невпевненості у завтрашньому дні, церква виступала монолітом, який пропагував традиційні християнські засади співжиття, давав молодій людині незмінні морально-ціннісні орієнтири. Виклики наближення нової епохи вимагали визнання виховання дітей та молоді і підготовку до подальшого життя одним із найбільш важливих завдань церкви. У циркулярі єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії (Ч.: 409 – 50/38) зазначалось, що в громадянському суспільстві головну роль відіграє молодь, але не та, яка бачить смисл життя у змаганнях та ультранаціоналізмі, а та, яка стане гарантом кращого майбутнього, тому необхідно виховувати підростаюче покоління наділене релігійністю, мужністю, моральністю, що зможе активно відстоювати християнські традиції та буде здатним до захисту своєї вітчизни [934, С. 27–28].

У своїй енцикліці «О християнськом воспитанії молодежи» Папа Римський Пій XI розкрив механізм організації молодіжних спілок та закликав об’єднуватися заради досягнення спільної мети, разом нівелювати агресивність, злобу, жагу до влади, які роз’єднують і протиставляють людей, призводять до конфліктів, зокрема військових [319, арк. 3–5].Суголосні ідеї можемо знайти і в єпископських розпорядженнях П. Гойдича. Він наставляє духовенство залучати вірників до заходів, які б «сприяли любові між людьми, єдності навколо віри» [139, с. 20–21]. Як бачимо, у документах вищих греко-католицьких ієрархів чітко зазначалося, що без піднесення духовності й моральності неможливе відродження національного єства народу.

Нагальну потребу системного і діяльнісного виховання дітей та молоді визнавали й члени Капітули Мукачівської греко-католицької єпархії. Канонік О. Ільницький вказував, що майбутнє держави, як і її громадян, безпосередньо залежить від того, якою є молодь, наскільки вона підготовлена

до життя і наскільки готова проявити чесноти і характерність, «ибо надежда и будучность народа исторієй положена въ наши руки, въ руки молодежи!» [406, с. 275]. Як взірець духовного виховання дітей, у Лурді було організовано товариство під покровительством Папи Пія XI (1914). Подібні християнські об'єднання вже функціонували у Польщі, Угорщині, Італії під назвою «хрестоносці», «рицарі», «гардисти», «Найсвятішої Євхаристії» і «Св. Серця Ісусового», «Апостольства молитви» та ін.

Для шкільної молоді, що навчалась у таких релігійних закладах освіти, як учительські, богословські семінарії, греко-католицькі школи різного рівня, традиційними залишалися відділення «Марійського товариства», «Пласту», «Учнівського вулика», Червоного Хреста, мистецькі та спортивні товариства. Поряд з ними викладачі релігії започаткували діяльність нових організацій, наприклад, «Товариство Святого Хреста» (Е. Бокшай, І. Кондратович, Д. Попович), що основною метою визначало формування християнських традицій, але зміст діяльності наповнювався національними цінностями, а програма співвідносилася із календарем. А отці (провідники) керували напрямами роботи відповідно до свого фаху. Так, за вивчення історії рідного краю відповідав І. Кондратович, за сакральне мистецтво – Е. Бокшай, за духовно-моральний розвиток учнів – Д. Попович [869, с. 180–182].

Культурно-освітня діяльність греко-католицького духовенства користувалась підтримкою влади, різних суспільних інститутів. Спільними зусиллями Шкільного відділу Підкарпатської русі та греко-католицьких священиків у парафіях створювались етнографічні музеї, до наповнення фондів яких долучались діти, молодь, вчителі [291, арк. 1–3].

Принагідно зазначимо, що традиції Греко-Католицької Церкви Закарпаття щодо збереження культурно-історичних цінностей були закладені ще в період єпископського правління А. Бачинського. З метою охорони історичних пам'яток та примноження культурних цінностей на рубежі XVIII–XIX ст. у Ужгороді діяло товариство духовенства «Общество украшения и охраны родного края», яке опікувалось створенням і

збереженням архітектурного, ландшафтно-паркового, декоративного, сакрального оздоблення міста [344, арк. 8–12].

Сприяла активізації національно-патріотичних почуттів закарпатців та була доцільною з погляду формування національної самосвідомості участь духовенства у роботі місцевих осередків «Просвіти» [297, арк. 1–2]. Пропаганда «Просвітою» українства, історичних та краєзнавчих матеріалів, зокрема популяризація праць греко-католицьких священиків Є. Бокшая, В. Гаджеги, О. Духновича, А. Волошина, І. Кондратовича,відкривала нові можливості для переосмислення історичних фактів, визнання здобутків попередників, виховання любові до рідного краю. У зверненні керівництва товариства «Просвіти» до консисторії відзначалося, що спільна діяльність зі збереження етнографічної та культурно-історичної спадщини посилює взаємозв'язки духовенства з народом, піднімає його культурно-освітній рівень [298, арк. 3].

Надаючи великого значення вихованню духовності дітей та молоді, які плекали б українські традиції, володіли знаннями про історію та культуру свого народу, були здатними до боротьби за національну ідею і захисту своєї вітчизни, церква намагалася віднайти форми, методи та засоби роботи, популярні серед молодих закарпатців. З метою запобігання впливу чужої ідеології та денаціоналізації юнаків і дівчат потрібно було активізувати діяльність греко-католицького духовенства у співпраці із національно свідомою інтелігенцією краю у справі створення молодіжних організацій [139, с. 21].

На з'їзді отців Катехитів (серпень, 1921) греко-католицьке духовенство обговорило можливості залучення молоді до роботи у релігійних товариствах. Так, Й. Маркевич, представник чернечого чину святого Василія Великого, аналізуючи діяльність молодіжних організацій, зазначав, що спільними цілями більшості з них є формування всебічно розвинутих християн, гідних членів рідного народу та всієї людської спільноти. Деякі з них вибирають головним напрямом релігійне виховання, зокрема «Марійське

товариство», «Ліга українських студентів», інші патріотичне – «Пласт», «Відродження», але релігійного не виключають. На цих же засадах працюють різні шкільні гуртки: від самоосвіти та самопомочі до спортивних. Представниками з'їзду отців Катехитів було наголошено на позитивних сторонах діяльності молодіжних організацій. До таких віднесли ефективність навчання, виховання колективізму, самовдосконалення, вироблення самоорганізації та вміння приймати рішення і нести за них відповідальність. Водночас, як зауважив Й. Маркевич, найвагомішим здобутком організацій було й залишається «глибоке перейняття ідеєю, якій служить організація» [575, с. 10].

Працюючи над виробленням ефективних механізмів для виховання дітей та молоді, закарпатські виховники вивчали передовий досвід українських, словацьких, чеських греко-католицьких молодіжних товариств. Прикладом виховання дітей і молоді для греко-католицького духовенства Закарпаття стала сусідня Галичина, де було виявлено різновекторну національно-культурну діяльність молодіжних організацій. За твердженням А. Кліша, ідеологічною основою галицького товариства «Орли» була підготовка підростаючих поколінь до творення національного та політичного життя на християнських засадах. Домінували такі напрями виховання молодих орлів: консолідація греко-католицької молоді та формування соціально активного молодіжного середовища (У. Кошетар); громадянське виховання поряд із духовним і фізичним (І. Левандовська); національно-патріотичне виховання на підставі вимог конституційного статуту товариства (Б. Трофим'як); визнання авторитету митрополита А. Шептицького, підтримка його ініціатив, спрямованих на збереження національної традиції, культури, духовності, мови українського населення, патріотизму та толерантності (У. Яцишин) та ін. [500, с. 262–265].

На сторінках тодішньої закарпатської періодики з'являлися повідомлення про діяльність європейських товариств католицької молоді. Так, А. Попович відзначає, що «у цілому світі існують традиції, особливо

яскраво вони проявляються у західноєвропейських країнах, виховувати молодь якнайкраще. Крім школи, вихованням молоді займаються різні спілки, зокрема релігійні, бо вважається, що потрібно скеровувати молодь до кращого засвоєння ідей свого народу і ... своєї релігії» [727, с. 129].

Популяризується на сторінках тогочасної закарпатської греко-католицької періодики досвід діяльності об'єднання «Обнова» в Чехії. Автор допису у «Миссійному вѣстнику» вказує на масовість спілки, що налічує 21 868 молодих людей та її чітку організаційну структуру: відділення і євхаристичні гуртки, що забезпечувало динамічний взаємозв'язок осередків та уможливлювало ефективність виховної роботи серед дітей та молоді.Так, протягом 1935 р. товариством «Обнова» було проведено 587 духовних вишколів, 1678 релігійних лекцій, 29 виставок католицької преси, 5 495 тематичних лекцій, 1 685 театральних вистав, 1 211 забав, 457 з'їздів, 9 посвячень прапорів [447, с. 42.].

Аналіз джерельної бази дає підстави стверджувати, що закарпатське греко-католицьке духовенство, спираючись на кращі національно-освітні традиції та досвід європейських народів, зуміло виробити власну стратегію виховання молоді через створення молодіжних організацій на національній основі і реалізувало її в діяльності «Карпатського Орла». Створення закарпатського товариства уможливив закон Чехословацької Республіки «Про виховання захисників держави» [1034], який зобов'язував громадян до підготовки для оборони держави. Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття, вже відчувала подих війни, який надходив з боку нацистської Німеччини, і готувалася до неї. Вимоги цього закону поширювалися на молодь від вступу до школи до досягнення 30-річного віку за такими напрямами: моральне, наукове, тілесне виховання. Оборонне виховання було обов'язковою вимогою для початку військової служби. Для дівчат таке виховання ставало обов'язковим після закінчення школи до виповнення 21 року. Законом дозволялось проходити його у спеціальних товариствах, які мали державний дозвіл на такий вид діяльності (§ 12). У статуті товариства

зазначалося, що метою об'єднання молоді було також пропагування християнської моралі, поширення християнського світогляду, популяризація у молодіжному середовищі християнського способу життя шляхом виховання душі і тіла в дусі справжньої демократії, громадянського суспільства і соціальної справедливості [928, с. 45].

Центральний орган відділення «Карпатського Орла» розміщувався в Ужгороді (йому підпорядковувалися всі руські, словацькі, угорські, румунські осередки організації), чеський центр – у м. Брно. Тут було розроблено програму розвитку товариства на три роки за розподілом заходів для різних категорій учасників [725, с. 126–127.].

Греко-католицьке духовенство відповідально поставилось до створення осередків товариства у своїх парафіях. Спочатку необхідність християнсько-католицької організації обговорювалася серед вірян. Наступним кроком став збір молоді у віці від 17 до 30 років – окремо хлопців та дівчат – для запису в члени організації. При наявності 20 членів організовувався осередок (єднота) із окремим керівництвом (голова, секретар і рада). Протоколи зборів керівництво надсилало до єпископської канцелярії в Ужгороді з метою отримання подальшої інформації, підручників, діапозитивів, фільмів, засобів навчання тощо. Діяльність «Карпатського Орла» строго контролювалася єпископатом. Зокрема, для координації дій різних осередків Мукачівською єпархією було призначено координаторів – О. Пунькова та С. Уйгелія. Останні залучали місцевих учителів та богословів до організаційної роботи осередків «Карпатського Орла», яке у Підкарпатські Русі одержало назву «Карпаторуського Орла».

Зважаючи на новизну серед місцевого, переважно вже дорослого, населення створення осередків «Карпатського Орла» не викликало ентузіазму, а навпаки спровокувало певну негативну критику : «мы як народъ, дуже слабимъ успыхомъ сложили испитъ зрълости. Ми разбиты релыгийно, язычно и общественно» [625, с. 126]. Невідповідальне ставлення батьків до діяльності молодіжних організацій негативно впливало на

популяризацію ініціатив духовенства. Тому першочерговим завданням церковної ієрархії стало створення осередків організацій за місцем проживання дітей та молоді – у кожній греко-католицькій парафії.

З метою популяризації діяльності молодіжних товариств, зокрема «Карпатського Орла», Мукачівський єпископ О. Стойка у своєму циркулярі № 409 – 50 (1938) [934, с. 26] вимагав розглядати створення організації «Карпатського Орла» як виконання релігійного, службового, так і патріотичного обов'язку духовенства. Зі свого боку, останні мали проводити роз'яснювальну роботу серед населення щодо цієї організації.

Додамо, що з метою практичної реалізації основних положень Єпископського циркуляру консисторією Мукачівської греко-католицької єпархії було організоване навчання духовенства: організовувалися спеціальні курси, після закінчення яких священики отримували відповідний сертифікат. Так, в Ужгороді курси проводились у жовтні 1938 р. в приміщенні Ужгородської духовної семінарії, а в лютому 1938 р. – в Михайловцях у приміщенні монастиря оо. Редемптористів. Паралельно велася курсова підготовка греко-католицького духовенства у Хусті [934, с. 28].

Мобілізація зусиль греко-католицького кліру, самоорганізація молоді та взаємна відповідальність з часом дали позитивні результати, і товариство набуло популярності у закарпатському суспільстві, зросла кількість місцевих осередків та збільшилась їхня чисельність. Зокрема, вже на початку 1935 р. кількість членів товариства «Карпаторуського Орла» поміж греко-католицької молоді становила близько 150 000 осіб. Утім проблема створення оптимальних умов для ефективного виховання молоді і питання гідного виховання підростаючого покоління молоді Закарпаття продовжувала хвилювати греко-католицьке духовенство. Так, у «Карпатському Орлі» були організовані групи орлят та орликів для дітей молодшого та старшого шкільного віку, за якими закріплювали молодих орлів з кращих представників дорослої групи.

Загалом діяльність організації підпорядковувалася п'яти правилам,

автором яких був о. І. Вращил:

1) орелство мусить брати якнайбільшу участь у католицькій праці у кожній парохії;

2) організувати релігійні і католицькі культурні змагання на всіх парафіях;

3) орли повинні бути в авангарді під час вишколу та євхаристичному русі;

4) поширювати католицьку пресу;

5) орли організовують усі сили для вироблення ефективних підходів у своїй діяльності [447, с. 42].

Вагомих успіхів у справі виховання дітей та молоді досягли члени мукачівського відділення «Карпатського Орла», діяльність якого перебувала під постійною особистою опікою Мукачівського єпископа О. Стойки. На сторінках офіційного органу товариства повідомляється про один із візитів єпископа в супроводі архідиякона Г. Лещишина та зацікавлення владики умовами роботи «Карпаторуського Орла» і проблемами молоді [436, с. 12].

Вагомим успіхом у роботі членів мукачівського центру стало створення власної читальні, організація офіційного друкованого органу «Карпато-русскій Орелъ» (1936) під редагуванням священика А. Поповича. У фондах наукової бібліотеки Ужгородського національного університету зберігається випуск журналу, що присвячений Різдву та новорічним святам, датований січнем 1937 р. Видання невелике за обсягом – усього 12 сторінок. Чіткої рубрикації немає, але умовно його зміст можна розділити на такі частини: вітання редакційної колегії, досвід діяльності товариства у Чехословацькій Республіці, вісті із організацій «Карпаторуського Орла» на території Підкарпатської Русі, висвітлення та обговорення актуальних молодіжних проблем.

На наш погляд, важливим здобутком «Карпаторуського Орла» стало налагодження співпраці з місцевою владою та громадою. Для підтримки найбідніших земляків члени молодіжної спілки відкрили їдальню на 75

місць, яка забезпечувала безкоштовними обідами та вечерями учнів середніх шкіл Мукачева. Благодійність греко-католицької молоді отримала схвалення суспільства і влади. Так, віддаючи належне діям членів організації та для підтримки подальшої роботи, земський президент А. Росипал видав розпорядження земського уряду від 7 грудня 1936 р. № 67.346/III – 4 про надання допомоги «Карпаторуському Орлу» у вигляді 15 ц. кукурудзи для потреб їдальні [462, с. 12].

У 1936 р. осередки «Карпаторуського Орла» запрацювали в низці сіл Мукачівщини: Залуж, Ромочевиця, Стройно, Голубинное, Куштановиця. Поблизу Ужгорода в с. Підгоряни перше установче засідання відбулося 6 грудня 1936 р. На нього був запрошений староста молодіжної організації М. Демко. Усіх присутніх ознайомили зі статутом товариства, а також прийняли у члени підгорянського осередку «Карпаторуського Орла» 26 молодих людей, з них сформували органи управління місцевого осередку у такому складі: голова – М. Бучина, заступник – Г. Шепа, секретар – І. Шепа, касир – А. Матінко, діловод – Ю. Туряниця, члени Ради правління – В. Бучина, А. Матінко, Г. Криштовка та І. Шебела. Одночасно 6 грудня 1936 р. відбулося офіційне відкриття осередку «Карпаторуського Орла» в с. Росвигово біля Мукачева, членами якого стали 22 молодих людей. Членами росвигівської Ради обрано: І. Тенцлера, Я. Крижа, І. Гегедиша, І. Кузянука, головою – М. Скубенича, секретарем – П. Фенчака, касиром – М. Кица, діловодом – І. Скубенича. Отже, управління місцевими осередками «Карпаторуського Орла» здійснювалось колегіальними органами – Радами – у співпраці з виконавською гілкою керівництва [627, с.4–5].

Народно-патріотична ідеологія, вироблена предками у християнських звичаях і національних традиціях, багатогранна спортивно-культурна діяльність, систематична виховна діяльність, що сприяла душевному і тілесному вихованню здорових дітей та молоді, на думку голови центрального відділення організації греко-католицької молоді в Мукачеві, привела до розповсюдження осередків«Карпаторуського Орла» [725,

с. 127]. На кінець 30-х рр. XX ст. створення відділень «Карпаторуського Орла» охопило усі населені пункти Підкарпатської Русі [861, с. 45].

Слід відзначити, що основними напрямами роботи «Карпаторуського Орла» були: духовні бесіди, реколекції, зустрічі, вишколи для молоді, семінари, поїздки духовного та культурного спрямування, екскурсійні мандрівки; організація лекторіїв, виставок, конкурсів, концертних програм, з'їздів і фестивалів різного спрямування; організація літніх дитячо-молодіжних таборів, походів, прощ, експедицій; таборування; відзначення християнських свят, проведення тематичних вечорів дискусій, вечорів відпочинку; благодійна діяльність; підготовка та випуск засобів масової інформації. У змісті просвітницько-патріотичної роботи використовувався виховний потенціал історичного минулого українського народу, інформація про доброчинність діячів церкви, їх досягнення та внесок у розвиток краю, приклади патріотизму і мужності закарпатського народу.

Популярною формою молодіжного товариства було відзначення релігійних свят. Розглянемо приклад проведення свята св. Іллі культурно-спортивним товариством «Карпаторуський Орел» (1938) в селі Залужжя на Мукачівщині. Святкування передбачало парад перед св. Євхаристією. О 8 годині ранку більше 500 орлів та орлиць під прапорами в одностроях рівними рядами в супроводі духового оркестру марширували під спів народних пісень до церкви Покрови Пресвятої Богородиці. Перед церквою їх зустрічало духовенство. Народ на колінах спостерігав за шеренгами молоді, яка вишикувалась біля церкви. Після урочистої літургії відбулося освячення прапора з нагоди 15-літньої річниці діяльності товариства у Залужжі. Квітесенцією патріотизму був девіз на прапорі – «Бог, Народ, Отечество!» [848, с. 120].

У рамках проведення святкових заходів відбулися спортивні змагання з велосипедних перегонів, метання ядра та коп'я, стрибки в довжину, біг на 100 метрів, футбол, які засвідчили рівень дисципліни та фізичної підготовки членів товариства. Заслуговують на увагу відбіркові змагання, проведені

напередодні Дня «Карпаторуського Орла» в осередках товариства різних населених пунктів Мукачівського округу. До спортивних заходів було залучено велику кількість молоді та продемонстровано місцевому населенню рівень її фізичних і моральних досягнень. Організатор свята М. Демко зазначив, що продемонстрований греко-католицькою молоддю рівень культурно-спортивної діяльності дає надії на гідний виступ підкарпатських орлів на міжнародних змаганнях, і вихід на європейську арену стане стимулом для подальшого вдосконалення орлів [848, с. 124].

Вищенаведене дає підстави зробити висновки, що греко-католицьке духовенство у Закарпатті здійснювало різносторонню культурно-просвітню діяльність, яка сприяла формуванню національної свідомості дітей та молоді. Упродовж окресленого періоду Греко-Католицька Церква в умовах денаціоналізаторської політики правлячих держав виробила дієвий механізм виховання на основі національного підґрунтя та добирала відповідний інструментарій формування національної свідомості підростаючих поколінь українців. Основною ланкою стало об’єднання зусиль духовенства у товариствах «Литературное заведение св. Іоана Крестителя», «Общества Василія Великого», «Уніо», «Отців Катехитів», «Місійне товариство священиків святого Йосафата» та ін., які створили регіональний феномен «будительства».

Зростання мережі товариств греко-католицького духовенства відбувалось у першій половині ХХ ст. Власний приклад, церковні проповіді, бесіди, сповіді, заохочення, навчання, читальні, наповнені національним змістом, були популярними методами роботи. Важливою тенденцією у культурно-просвітній діяльності товариств греко-католицького духовенства було тісне поєднання духовного розвитку вірників із утвердженням його національних основ.

Ефективними засобами виховання вважали рідну мову, відновлення історичних фактів, церковну літературу, підручники та періодику. Створення молодіжних товариств привело до виникнення християнського націоналізму,

який формував нову еліту української нації, готову реалізуватися в спорті культурі, мистецтві, здатну до захисту батьківщини. Плідними формами роботи, характерними для молодіжних товариств, стали вишколи, вшанування національної символіки, спортивні змагання, мандрівки, концерти, з'їзди, фестивалі, проведення свят, таборування тощо. Цінним здобутком у діяльності товариств була співпраця із громадою, владою та об'єднання широких народних мас навколо національно свідомого ядра Греко-Католицької Церкви. Слід особливо підкреслити результативність патріотичного виховання молоді Греко-Католицькою Церквою, адже студенти і школярі стали у перших рядах захисників Карпатської України проти гортистської Угорщини.

4.2. Благодійна підтримка освіти греко-католицьким духовенством

Неспроможність держави у повному обсязі забезпечити освітні потреби громадян спонукає до пошуків альтернативних джерел підтримки галузі освіти. Водночас історичні підходи до вітчизняних традицій у розв'язанні проблем національного шкільництва на різних українських теренах уможливлюють творче використання цінного досвіду підтримки освіти греко-католицьким духовенством.

З кінця XVIII до початку XX ст., коли територія Закарпаття перебувала у складі Австрійської та Австро-Угорської імперій і обмежувалася територією, заселеною русинами (українцями), в історичних джерелах зустрічається під різними назвами: Угорська Русь, Карпатська Русь, Руська Країна тощо. Місцеве населення, потерпаючи від військових дій та неврожаїв, характеризувалось високим рівнем безробіття, бідністю, голодом, відсутністю санітарно-медичної допомоги. Носіями культури й освіти впродовж цього історичного періоду залишалися представники місцевого духовенства. Виходячи із релігійної заповіді допомоги ближньому та усвідомленого громадського обов'язку, опіку над нужденними

духовенство утвердило як одну із головних духовних та суспільних традицій.

Джерельна база засвідчує активну благодійну діяльність у галузі освіти сестри егерського єпископа Якушіча та вдови власника Ужгородської домінії графа Ю. Другета Анни, про яку вже згадувалось як про організаторку підписання Ужгородської унії (1646). На думку М. Басараба та В. Химинця, сповідування нею християнських цінностей, традиції фінансово підтримувати церкву і любов до дітей зробили її зразком для багатьох сучасників [922, с. 79]. Після смерті чоловіка вона завершила будівництво Ужгородської гімназії, організувала навчання, проживання і харчування гімназистів, надавши до їх послуг, крім семи навчальних класів,бібліотеку, актовий зал, зимовий сад, кімнату для хворих, аптеку, приміщення для монахів, каплицю, гардеробну, їдальню, кухню, погреби тощо.

Загальновизнаною є освітньо-організаційна діяльність Мукачівського греко-католицького єпископа М. Ольшавського (1743–1767). У наукових студіях зарубіжних дослідників історії закарпатської церкви О. Барана [24], С. Папа [680, с. 29–33; 41–47], А. Пекаря [692, с. 54–57] аргументовано доводиться, що особисті пожертви єпископа започаткували процес становлення українського парафіяльного шкільництва на Закарпатті, зокрема, богословські школи, побудовані переважно на його кошти, стали першими навчальними закладами, у яких закарпатські русини (українці) навчалися рідною мовою в умовах відсутності власної держави [554, с. 95–100].

За ініціативою єпископа М. Ольшавського створювалися, перекладались та друкувалися руські підручники, при навчальних закладах створювалися бібліотеки. Доступ до навчання отримали юнаки, незважаючи на соціальний статус, походження, матеріальний стан та ін. Уперше в школах створено систему самоврядування, яка долучала учнів до організації навчання, удосконалювала досвід самоорганізації, формувала лідерські якості. Перша школа за приватні кошти єпископа М. Ольшавського побудована в Мукачеві, а протягом 1744–1746 рр. він організував навчання дяко-вчителів в Марія Повчі, Надь Бані, Мараморош-Сигеті та Турці [680,

с. 37].

Відтепер могли здобувати освіту вихідці із бідних сімей, кріпаки, які до випускних екзаменів та висвячення мали отримати «манумісію» – лист про звільнення. Незважаючи на імператорські розпорядження відпускати кріпаків на священицьку службу, місцеві угорські феодали не хотіли втрачати робочу силу і намагалися отримати матеріальну користь. Звільнення М. Ольшавським із кріпацтва майбутніх богословів стало прикладом боротьби за право навчатися [538, с. 16].

Першочергове значення організації освіти вірників Мукачівської греко-католицької єпархії надавав єпископ А. Бачинський. Підтримуючи починання М. Ольшавського у формуванні нової формації національно свідомого духовенства на підґрунті досконалого володіння рідною мовою, теологічними знаннями, національної історії та культури, він на базі Мукачівської богословської школи організував у 1781 р. освітній заклад вищого рівня – Королівсько-єпископську греко-католицьку семінарію в Ужгороді [154, с. 3]. Увага єпископа акцентувалась на створенні навчально-методичного забезпечення семінарії та бібліотеки. За власні кошти він поповнював фонди отриманої у спадок книгозбірні Ужгородського єзуїтського монастиря (1773), створивши потужну бібліотеку з понад 9000 примірниками книг. Одночасно єпископ ініціював створення архіву для збереження усіх важливих документів Мукачівської греко-католицької єпархії [22, с. 24].

Щорічно А. Бачинський оплачував навчання найбільш талановитим юнакам, з яких близько 20 здобували освіту у семінаріях Пешта, Трнави та Егеру [554, с. 95–100]. За прикладом єпископа А. Бачинського до благочинної підтримки освіти долучались заможні громадяни та парафіяльне духовенство. Так, В. Гаджега подає відомості про фінансування бароном Гиланія, капітаном Каплонія, отцем Ляховичем не тільки навчання школярів а й оплати праці вчителя [150, с. 91]. Єпископ А. Бачинський започаткував також традицію безкоштовного харчування і створення спеціальних фондів

для утримання сиріт-гімназистів, учнів ужгородських шкіл тощо. Ідею було вдосконалено створенням при семінарії інтернату для сиріт та дітей священиків [103, с. 102–113]. А. Бачинський звернув увагу на вкрай важке становище сільського населення, відсутність у дітей можливості навчатися. У 1770 р на Віденському синоді він представив власну стратегію організації народного шкільництва в Угорській Русі. З цією метою місцеві уряди та землевласники зобов'язувались підтримувати вже наявні й організовувати нові народні школи [554, с. 196].

Свідченням турботи про розвиток руського шкільництва є заповіт А. Бачинського [321, арк. 1–3], у якому вказано, що частина майна після його смерті має перейти у розпорядження благодійних освітніх фондів та Ужгородської греко-католицької духовної семінарії. Аналіз джерельної бази переконує, що традиція дарувати або залишати в спадок особисті кошти, книги, майно на користь освітніх інститутів набула подальшого поширення у середовищі греко-католицького кліру та духовенства Закарпаття [233; 299; 314; 338].

Привертають увагу методи та засоби антиалкогольної боротьби духовенства, що розпочалася під керівництвом єпископа А. Бачинського. Вказуючи на пряму залежність між духовним і матеріальним зубожінням закарпатських русинів та їх пристрастю до вживання алкоголю, духовенство проводило антиалкогольну пропаганду у церковних проповідях, бесідах, читаннях єпископських циркулярів, тематичних брошур та статей із церковної періодики, катехизації тощо. Утвердилась антиалкогольна боротьба у створенні при церквах товариств тверезості. Вдалим прикладом цього стало товариство, створене в 1845 р. священиком о. Й. Павловичем у с. Комлошана на Маковиці. Його відкриття приурочили до свята Покрови ПД Марії, і коли на святкування престольного свята сходились вірники із сусідніх сіл – вони отримували приклад здорового способу життя і несли у свої села ідею боротьби з вживанням алкоголю [633, с. 385].

Доброчинність стала однією із головних моральних чеснот

семінаристів, яка проявлялась у потребі проведення благодійних акцій, виступів, концертів, вистав, театрів тощо. Розвитку творчих здібностей семінаристів сприяла організована в семінарії гурткова робота. У гуртках семінаристи вивчали самобутність мови, літератури, фольклору, звичаїв, вірувань, традицій, побуту європейських народів. Популярністю користувався музичний гурток, який заклав основи першого фахового у Закарпатті церковного хору «Гармонія». Театралізовані та хорові виступи семінаристів долучали парафіян до різних видів мистецтва та знайомили з кращими зразками культури. Найбільш здібні семінаристи отримували стипендії [854, с. 124]. Ініціатива А. Бачинського організувати «кухні для убогих» була підтримана єпископом В. Поповичем (1837–1864), який збільшив кількість надання допомоги – до 200 відвідувачів щоденно [22, с. 25].

Громада м. Ужгород об'єднала зусилля із Сатмарським римо-католицьким єпископом М. Гаасом для підтримки дівчат-сиріт. Жителі зібрали пожертви для будівництва житлових і навчальних приміщень закладу для дівчат, відомого під назвою «Будинок Гізелли». Єпископ М. Гаас у 1859 р. на утримання закладу освіти започаткував збір коштів на спеціальний фонд. Вони призначалися для матеріального забезпечення освіти та фінансування соціальної складової. У 1879 р. приклад єпископа М. Гааса підтримав католицький священик А. Будиш створенням «Будинку Марії». Під керівництвом сестер милосердя заклади надавали прихисток та мінімальну загальну і часткову професійну освіту дівчатам-сиротам зі священицьких та вчительських родин, а з часом усім нужденним. У різні часи при будинках виховання діяли школи, садок, курси рукоділля й музики та інтернат [846, с. 48].

Цінні ідеї соціальної підтримки сільського населення Закарпаття належать О. Духновичу. За дослідженнями Н. Сейко, вперше в українській педагогіці О. Духнович розробив і впровадив у практику ефективний механізм залучення сільської громади до доброчинності в освіті [826, с. 38]. У своїй квартирі у Пряшеві в 1844–1848 рр. він організував гуртожиток для «убогих

хлопців», надаючи їм притулок, забезпечуючи харчуванням та одягом, книгами, іншими засобами для навчання. Тоді ж О. Духнович намагався створити навчальні підручники національного спрямування, слушно вважаючи, що навчання рідною мовою із доступних підручників не тільки підвищить рівень знань молоді, а й допоможе знищити комплекс меншовартості, який віками утверджувався угорськими шовіністами в свідомості закарпатських українців, та розбудити національну свідомість народу. Першою спробою стала розробка та видання за власні кошти букваря «Книжица читальная для начинающихъ» (Будапешт, 1847, 1851, 1852), у якій автор зробив спробу популяризації доступної для загалу тогочасної літературної мови. Увесь наклад підручника він безкоштовно роздав сільським дітям.Ідея виховання патріотизму українців на основі християнського світогляду, моральності, обміну знаннями, почуттями, моделями поведінки не покидала О. Духновича усе життя. У 1859 р. йому вдалося заснувати публічну бібліотеку у монастирі Красного Броду, осердям якої стали рукописи та друковані твори самого О. Духновича та зібрана ним література переважно слов'янських авторів. У дарчій грамоті зазначалося, що бібліотека повинна служити місцем, де б «місцева руська інтелігенція збиралась для читання і збагачувала свою освіту й знання». Вимогами до користування книгами із бібліотеки було – зберігати книги як найцінніший дар, укласти каталог, для консультування читачів утримувати бібліотекаря і видавати книги для читання не довше, ніж на три місяці, а головне – поповнювати дарунок новими надбаннями. Саме О. Духновичем було запропоновано обирати «шкільного куратора» для збирання коштів у кожному селі на утримання школи, оплати праці вчителів, створення шкільного фонду для забезпечення сиріт і дітей незаможних батьків навчальними посібниками та приладдям [430, с. 72–74].

Залучити селян до благодійності вдалося стараннями членів спілки «Общество св. Йоанна Крестителя и Предтечи» (далі «Общество Івана Хрестителя»), створеної духовенством (1862) у Пряшеві з метою підтримки бідних студентів, селян і громад. Приватну пожертву у розвиток Фонду

«Общества Івана Хрестителя» зробив Пряшівський єпископ І. Валій (1882–1911) на 25 000 австрійських крон. Рахунок Фонду поповнювався через пожертви членів спілки. Активністю вирізнялися священик О. Кондратов, виходець із бідної селянської сім'ї, що на власному досвіді переконався, як шкодить бідність процесу здобуття освіти. Він започаткував стипендіальний фонд для семінаристів із внеском 4 000 австрійських крон, а після смерті залишив кошти для продовження богословської освіти у європейських вищих богословських закладах для 40 сільських юнаків [693, с. 299]. «Общество Івана Хрестителя» стало предтечею організації низки спілок закарпатського духовенства, які у статутах декларували благодійність, зокрема «Общество св. Василія Великого» (1864–1902), Товариство «Папське діло ширення віри» (1929–1938), товариство Катехитів (1923–1928), «Товариство Пресвятого Серця Христового» (1924), (1924–1939), «Місійне товариство священиків святого Йосафата» (1925–1927), друкований орган – щомісячник «Душпастир».

Вагомою віхою у благодійній діяльності духовенства стали фінансування й організація навчально-виховних інститутів різного типу для учнів шкіл, гімназій, семінарій. Створення інтернату для малозабезпечених студентів «Alumneum» ініціював О. Духнович у 1863 р. Пожертви для діяльності «Alumneum» здійснювало греко-католицьке духовенство і Мукачівської та Пряшівської єпархій. Організаційно допомагали священики М. Герберій, В. Ладомирський, М. Катренич, О. Ладижинський. У 1882 р. Пряшівський єпископ, розуміючи важливість соціальної допомоги молоді, пожертвував на будівництво нового приміщення 20 000 австрійських крон та започаткував фонд для забезпечення семінаристів одностроєм. За рахунок пожертв духовенства створювалися потужніші фонди, які розширювали можливості закарпатської молоді здобути освіту.

В освітніх інституціях, створених духовенством, малозабезпечені учні отримували необхідну матеріальну та моральну підтримку, користувалися книгами із бібліотеки, безкоштовно харчувалися, отримували стипендії тощо.

У рамках нашого дослідження важливо наголосити на особливому виховному середовищі цих закладів як одному із чинників формування християнських, соціальних цінностей, що мало визначальне значення для соціалізації сільської молоді.

Молоде духовенство, семінаристи ініціювали формування осередків серед семінаристів і започаткували створення «Фундації Олександра Духновича» для матеріальної допомоги обдарованій молоді [693, с. 296].

В Ужгороді такого типу гуртожитки розпочав створювати єпископ О. Повчій (1817–1831) але встиг тільки започаткувати грошовий фонд. Справу було продовжено його наступником єпископом В. Поповичем (1796–1864). У 1841 р. було завершене будівництво гуртожитку для учнів чоловічої греко-католицької гімназії під названо «Сиротинець св. Олексія». Прижилась символічна назва «Convictus», що в перекладі з латини означає «спільне життя». Сироти священиків утримувались безплатно, а для гімназистів із бідних сімей щорічно єпископ призначав 12 стипендій. Ця справа мала важливе суспільне значення, що спонукало звернутися до єпископа для збору коштів для будівництва гуртожитку для дівчат [150, с. 107].

Ідея створення гуртожитків еволюціонувала за керівництва єпископа І. Пастелія (1875–1891). Йому вдалося в 1875 р. не тільки завершити будівництво та налагодити діяльність закладу для дівчат, а й організувати у 1903 р. для них вчительську семінарію та в 1906 р. – гуртожиток св. Єлизавети, у якому виховували дочок-сиріт дяко-вчителів. Так, у 1879 р. директор священик М. Лихварчик відкрив єпархіальний гуртожиток при чоловічій учительській семінарії в Ужгороді, у якому духовенство утримувалося за рахунок єпархії та вчителів, крім того, семінаристи, залежно від потреби, отримували знижки. Це був найбільший гуртожиток для середньошкільної молоді в Ужгороді на 90 осіб [167, с. 78].

За відпрацьованим механізмом єпископ І. Пастелій доручив своїм сподвижникам організацію мережі гуртожитків для семінаристів під спільною назвою «Alumneum» у різних населених пунктах Закарпаття.

Започаткувало створення мережі відкриття «Alumneum» о. І. Мондоком для семінаристів в Ужгороді. О. Балог організував «Alumneum» (1900) у Мараморош-Сиготі. Ініціатором третього «Alumneum» став о. Д. Попович. Цей заклад було відкрито після смерті єпископа Пастелія у Хусті (1933) [693, с. 295].

Для соціальних потреб Мукачівський єпископ Ю. Фірцак (1836–1912) започаткував Фонд ім. Ю. Фірцака для бідних, який склав 43 000 австрійських крон. Розуміючи що благочинна допомога духовенства переважно спрямовується нужденним, які проживають у містах або великих населених пунктах Закарпаття, а селяни, особливо у гірських районах, покинуті напризволяще, єпископ започаткував «Руську акцію» або «Верховинську акцію», домігся від уряду участі в особі представника Міністерства сільського господарства Е. Егана в проведенні економічної акції для бідняків Свалявщини. Суть заходів полягала в консультуванні, господарському навчанні, налагодженні дрібного сільського виробництва, створенні кооперативів, заснуванні споживчих та кредитних спілок, які б сприяли економічному розвитку району. Активними координаторами акції стало духовенство, зокрема М. Балог, І. Сільвай, А. Фанкович, допомагали селянам впроваджувати у життя набуті знання, виробляти та реалізувати свою продукцію, отримувати позики тощо. Залучені до активного суспільного життя, селяни істотно змінили рівень господарювання, усвідомили переваги та перспективи ефективних форм сільського виробництва, запровадження нових технологій. Однак усі починання обірвала трагічна смерть Е. Егана, а наступника угорська влада не призначала [560, с. 73]. Налякані швидкими соціокультурними змінами, чиновники доклали максимум зусиль, щоб нівелювати позитивні наслідки «Руської акції».

4.3. Виховні орієнтири літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства

Духовна культура кожного народу має яскраво виражений національний характер, інакше не було би необхідності говорити про унікальність історичного шляху та неповторну культурну своєрідність етносів. Самобутність етнічної самосвідомості народу забезпечується спадковістю розвитку його культурних архетипів, а мистецтво виступає вагомим ідентифікаційним маркером самовираження. Як зазначає О. Бочковський, «кожен із складників культури – мова, писемність, наука, книга, мистецтво і передовсім музика пристосовані змістом і формою до життєвих потреб народу, ... є тими елементами, що поглиблюють процес національної індивідуалізації народу, перетворюючи його з етнографічної сировини в національно викристалізуваний суспільний колектив» [65, с. 11].

Літературні твори, написані закарпатськими греко-католицькими священиками досліджуваного періоду, становлять цінний матеріал у вивченні питання формування національної свідомості руського (українського) населення краю. Адже література, у її широкому розумінні (від жанрового розмаїття до структури й змістових характеристик творів), є цінним засобом виховання, оскільки забезпечує розвиток когнітивної, емоційно-вольової, естетичної сфер особистості. Водночас художні твори, написані рідною мовою з використанням елементів з історії, культури, побуту рідного краю, є вагомим виховним засобом у формуванні національної свідомості не тільки дітей і молоді, але й дорослого населення.

У ракурсі нашої проблематики слід відзначити, що ми аналізуємо твори тих авторів, у яких найбільш яскраво відображено національно-культурні ідеї, що мають просвітницько-патріотичний потенціал і були досить популярними серед місцевого населення. Крім цього, наголосимо, що розвиток літературного процесу на Закарпатті відбувався в тісному взаємозв’язку із гострими тогочасними проблемами кодифікації народної

мови, вироблення правил літературної мови закарпатських русинів (українців), на які впливали приналежність чи прихильність певного автора до ідеологічної течії (русофільської, українофільської, мадярофільської). Відповідно до вказаних течій формувалися погляди й літературні смаки закарпатських греко-католицьких священиків, що намагалися у своїх художніх творах пропагувати ті чи ті суспільно-культурні погляди.

Для нашого дослідження найбільш прикметними є літературні праці представників українофільського й русофільського руху, позаяк у них відображено головні устремління закарпатського народу, його історію й культуру, що становлять ключові елементи національної свідомості. Принагідно зауважимо, що русофільські ідеї у творах греко-католицьких священиків найбільше проявлялися у використанні суміші російської й церковнослов'янської мов та намаганні долучитися до загальноросійської літератури. Зі свого боку, українофільські ідеї, особливо наприкінці XIX – початку XX ст., відповідали народовецьким поглядам більшості представників закарпатської інтелігенції, яка відмовилася від русофільських ідей, але ще не остаточно пристала до українофільства [859, с. 184]. У міжвоєнний період відбувся процес кристалізації українофільських ідей у закарпатській літературі, що проявлялися у створенні низки художніх, ліричних і драматичних творів з яскраво вираженим національно-патріотичним забарвленням.

Слід зауважити, що літературний процес на теренах Закарпаття аналізується різними науковцями разом із розвитком писемності і характеризується такими основними періодами, які найбільш повно розроблені П. Магочієм [1008]:

- XVII – початок XVIII ст. (домінують церковнослов'янська і народна мови);
- XVIII – середина XIX ст. (використовуються: церковнослов'янська мова, церковнослов'янська з домішками карпаторуської мови, народна мова);

- середина XIX – початок XX ст. (до 1918 року) (розвій мовних форм: церковнослов'янська з домішками розмовної мови, народна мова, російська мова, українська мова);

- початок XX (1919) – середина XX ст. (1945) (існування таких різновидів: карпаторуська літературна мова, російська мова, українська мова);

- середина XX – 80-ті рр. XX ст. (домінують російська й українська мови);

- 80–90-ті рр. XX – початок XXI ст. (українська мова й карпаторуська літературна мова).

Така інтерпретація періодизації розвитку літератури й писемності на закарпатських землях, запропонована П. Маґочієм, досить ґрунтовно відображає етапи розвитку літературного процесу в регіоні у контексті мовної канви. Відтак для нашого дослідження ця періодизація є найбільш придатною, оскільки віддзеркалює особливості мовно-літературної ситуації на різних етапах розвитку та допомагає зрозуміти ідеологічну основу світогляду тогочасного греко-католицького духовенства. Водночас зауважимо, що в ній не представлена тенденція до переходу на угорську мову в літературі й богослужіннях у середовищі священиків-угрофілів, що була характерною для третього періоду (середина XIX – початок XX ст.) розвитку літератури в регіоні. У цей час угорська мова була також важливим компонентом творення карпаторуської мови (на ній укладалися граматики руської мови, видавалися літературні твори, окремі угорські слова поповнили словниковий склад народної мови тощо). Утім представлена періодизація є яскравим підтвердженням тривалого й складного процесу творення регіональної літератури та писемності.

Слід зазначити, що у хронологічні межі дисертаційного дослідження вписуються перші чотири періоди, на яких, власне, ми акцентуємо увагу. Проте найбільш репрезентативною сторінкою складного процесу розвитку літератури Закарпаття є середина XIX – перша половина XX ст., коли різні суспільно-культурні, політичні події й обставини вплинули на творчість духовенства та ідейне спрямування його літературних творів.

У період з середини XVII до початку XVIII ст. літературна мова на Закарпатті ідентифікувалась як церковнослов'янська. Іноді в ній були присутні елементи місцевої говірки. Характерним для тогочасної літературної діяльності було переписування обрядових книг церковнослов'янською мовою, що наклало відбиток на мову місцевого населення. Так, Є. Сабов зазначає: «переписываніе церковно-славянскихъ книгъ, и самъ церковно-славянскій языкъ сдѣлали сильное вліяніе на говоръ Угро-русскихъ. Сіе вліяніе оставило свой отпечатокъ на всѣхъ уцѣлѣвшихъ памятникахъ» [817, с. 186].

Для навчання на Закарпатті послугувалися трьома учительськими збірниками церковно-обрядового характеру. За даними досліджень словацького дослідника М. Шмайди, писало їх місцеве духовенство із завезених із руських земель через Польщу зразків та «Мукачівського літопису». Збірники містили інтерпретації текстів із «Златоуста», «Маргарити» і «Діопра», доповнені місцевим фольклором. Серед них найбільшої популярності набули торунська, сокирницька та рокошинська збірки творів для читання. Пізніше було створено Углянський «Ключ», два литманівські, терлецький, ужгородський рукописи. Вказуючи на культурно-історичну цінність збірників, М. Шмайда відзначає руську мову з елементами місцевих діалектів та різноманітність місцевих переказів та легенд [958, с. 41–42].

До вцілілих літературних пам'яток означеного періоду належать літописи (Скотарський літопис), Євангелія (Гукливське Євангеліє, Румунське Євангеліє), Мінеї. Як зазначає Г. Стрипський у праці «Старша руська писемность на Угорщині», намагання творити літературу рідною мовою помітне вже в місцевих рукописних книгах XVII–XVIII ст.: «...наші діды уміли по-руськи знаменито писати, а подекуды далеко ліпше, як мы позні внуки. Таким чистым руснацьким складом йдуть сесі слова, гейбы их дакто из наших селянинов теперь приказовав» [580, с. 69]. Найближче до ідеї

створення карпаторусинської літературної мови наблизився священик і церковний адміністратор І. Кутка. Зокрема, його «Катихизись малый» (1803) був дуже популярним, особливо серед простого народу. Це пояснюється мовою тексту, що формувалася під впливом народних говорів. Простий народ легко міг опановувати зміст написаного, адже натрапляли там на мову свого оточення, неускладнену туманними і малозрозумілими зворотами і словами церковнослов'янської мови. Навіть люди зовсім неписьменні з легкістю могли сприймали цей текст на слух, оскільки спілкувалися цією мовою у повсякденному житті.

Беззаперечну цінність аналізованого періоду з огляду на поширення народної мови серед закарпатців мало видання кирилицею п'ятитомної «Біблії» (1804). «Біблія» читалася парафіянам у кожній парафії Мукачівської єпархії і стала засобом масового утвердження і зміцнення рідної мови та пізнання християнської моралі. У фондах відділу рукописів, стародруків і рідкісних книг наукової бібліотеки Ужгородського національного університету зберігся приватний примірник о. В. Шерегія (див. дод. Ц. 3.). У посвяті вказано, що «Біблія» перекладена з грецької [42].

Варто зауважити, що видання «Біблії» пов'язане із А. Бачинським лише тим, що було офіційно ним схвалене і підтримане, але насправді є передруком одного із численних руських видань Г. Тарковича. Майбутній єпископ Пряшівської єпархії Г. Таркович з 1803 р. працював цензором слов'янської літератури у Пешті і виступав прихильником ідеї загальнослов'янської єдності.

Мова творів Г. Тарковича була орієнтована на «високий стиль» та церковнослов'янську мовну традицію, тобто становила синтез церковного і світського стилів, до якого прагнули усі тогочасні письменники, наслідуючи М. Ломоносова. Крім перекладів, у єдиному авторському вірші «Тезоименитству его царского высочества, пресветлейшаго государя Іосифа, угорскаго палатін» (1805) Г. Таркович запозичив із церковнослов'янської тільки те, що відповідало духові тогочасної народної мови і витворив новий

літературний стиль, який став зразком для наступних генерацій [1026]. Фактично «літературний стиль Тарковича» акумульовано у віршованому панегірику на честь відомого угорського просвітника Ф. Сечені, але унікальність – відповідно до класичної системи силабічного віршування (рівної кількості складів у рядках), яка вперше була використана закарпатськими авторами.

Варто наголосити, що на формування літератури Закарпаття першої половини XVIII ст. значний вплив мав класицизм – літературний напрям, притаманний Європі зазначеного періоду, у якому особистість була підпорядкована служінню державі та монарху, що втілював у собі силу й процвітання цієї держави. Таким чином, героїзація літератури (за канонами класицизму) сприяла зверненню до величних прикладів (подій та особистостей). Високий стиль у літературі, зі свого боку, реалізовувався через такі жанри, як ода, кантата, кантилена, драма, трагедія та ін. Відповідно перевага надавалася пишномовній, піднесеній лексиці, а не живому народному мовленню, що знайшло відображення у складних граматичних формах церковнослов'янської мови, переобтяженні образністю лексичних конструкцій, зверненні до античних джерел тощо. Цей напрям у літературі часто визначається як «схоластична лірика».

Яскравим прикладом цього слугує поетична спадщина греко-католицького священика В. Довговича, упорядкована у рукописній збірці «Poemata Vasilii Dovhovits» (1832), яка нараховує 190 віршів, із них 131 твір написаний латиною, 41 – угорською і 18 – русинською мовами. В одному зі своїх ранніх латиномовних творів – «Приветствии Мукачевскому епископу Андрею Бачинскому по поводу нового 1803 года» – В. Довгович пророче писав про роль латини у своїй творчій долі (в українському перекладі В. Маслюка):

Про це ось співає перо того сигетського поета,
Який щойно слухає школу граматики,
Якому грецька віра дала початки життя,

Але латинська муза, захищаючи, поведе далі.

Ах, щоб Феб, що посилає нове світло неба,

Дав торкнутися струн піерійської ліри,

На якій я міг би прославляти бога і на якій

Годилося б завжди співати про твою славу [842, с. 779–780]

Після повернення до Ужгорода у літературній діяльності В. Довговича з'являються нові напрями: центр уваги поета переміщується на соціально-побутові мотиви, осмислені через призму народного гумору і сатири, роздуми про добро і зло, багатство і бідність, продажність і відданість тощо. Це такі його твори, як «Застольна пісня», «Пїсня мараморошського народу...», «Баба Пѣпашка», «Блыха», «Дѣвка на яри співать», «Піснь жабамь», «Бідкання надь рештками вина вь бочці», «Пяниця і єго рчажиця», «Чому я музикантъ и теперь?». Такими чином, творчість В. Довговича була спрямована на демонстрацію реальних умов життя закарпатців, їх проблем, а також на розкриття елементів народного характеру, увиразнення їхньої окремішності від інших народностей, що проживали на території історичного Закарпаття, яка проявлялася у мові, традиції, культурі й ментальності.

На цей період припадає й літературна діяльність М. Лучкая, що яскраво виявилася у його «Церковных бесѣдах на всѣ недѣли рока на поученіе народное» (1831) [556]. З назви книги стає зрозумілим, що тут йдеться про морально-релігійне виховання закарпатського населення, піднесення його духовності. Написана у формі проповідей та звернень до народу, книга дає уявлення про розвиток церковнослов'янської та народної мов в окреслений період. З огляду теми дисертації варто наголосити, що літературні твори М. Лучкая були спрямовані на просвіту руського населення Закарпаття, оскільки містили елементи народної мови, що уможливлювало краще розуміння християнсько-моральних цінностей і сприяло усвідомленню тожсамості руського населення через мову та віру.

Сильним імпульсом у розвитку літератури краю стало поглиблення

контактів з галицькими українцями. У 1837 р. в Будині (Угорщина) побачив світ альманах «Русалка Дністрова», написаний народною мовою, з епіграфом відомого славіста Я. Коллара. Альманах започаткував нову українську літературу в Галичині. Дослідження Ф. Тіхого дають підстави стверджувати, що «Русалка Дністрова» була більш популярною на Підкарпатській Русі, аніж у Галичині, де її заборонили. Свою думку чеський україніст аргументує фактами із життя засновника «Руської трійці» Я. Головацького, який у 1834 – 1835 рр. навчався на богословському факультеті Пештського університету, у пошуках джерел українського національного єства, пройшов усю Підкарпатську Русь і опублікував подорожні нотатки під назвою «Подорож по галицькій та угорській Русі» у «Часописі чеського музею» в 1841–1842 рр. Можемо підкреслити, що «Русалка Дністрова» стала важливою складовою національного пробудження українців Габсбурзької імперії. Вона накреслила шлях до формування української ідентичності в умовах відсутності власної держави.

Хвиля національно-культурного відродження охопила етнічні території історичного Закарпаття у період «Весни народів». Пройняті щирою любов'ю до свого народу, його лідери греко-католицькі священики А. Добрянський, О. Духнович та син пряшівського священика І. Раковський будили почуття повноцінності і рівноправності з іншими народами. Сповідуючи ідею єдності слов'янських народів, О. Духнович справедливим вважав возз'єднання територій Закарпаття із суміжними українськими землями, обґрунтовуючи свої погляди історичними фактами про спільне етнічне походження населення по обидва боки Карпат. Позиція О. Духновича з національного питання відображена в тому, що він «желае згоди, хочет воздати каждому своє, хочет мирно жити с каждим чоловіком і помиритися, а не роздрожняти людей: он вимагает свого права, своеї народности на всегда» [430, с. 124].

У ракурсі нашого дослідження принагідно зауважимо, що у 1858 р. Пряшівський єпископ Й. Гаганець у супроводі крилошаника О. Духновича відвідав Галичину з метою візитації василіанських монастирів. У Перемишлі

він мав зустріч з владикою Г. Яхимовичем. Серед важливих зустрічей єпископа Й. Гаганця була візитація монастиря у Добромилі, де він перебував протягом тижня. Тут він проводив капітульні наради о. Василіян. Наступна його поїздка була до Лаврова, де він мав можливість бачити грамоту князя Лева, писану руською мовою. Кінцевими містами поїздки Пряшівського єпископа були Дрогобич, де функціонував василіанський монастир, та Львів.

Приїзд Пряшівського єпископа Й. Гаганця та О. Духновича до Галичини став великою подією не тільки для духовенства Галичини, але й галицької інтелігенції, зосібна Я. Головацького, Б. Дідицького, М. Куземського, Й. Хомінського, Ю. Желахівського та ін.

Галицьке інтелектуальне середовище надзвичайно сильно впливало на О. Духновича, який приїхав із зовсім інших обставин суспільно-політичного існування руського (українського) етносу в Угорщині. Тут після придушення угорської революції австрійська влада знову забула про свої обіцянки, а угорська не могла пробачити русинам їхньої проросійської симпатії, обмежуючи їх в політичних й культурних правах. Тогочасні галицькі діячі, які визначали напрям суспільно-політичної, культурно-освітньої діяльності у національному руському русі Галичини, вирізнялися досить розмаїтою контраверсійністю поглядів щодо майбутнього руського народу.

З одного боку, вони започаткували вивчення історії, культури, традиції, мови русинів (українців) на науковій основі, досліджуючи передовсім першоджерела: історичні, лінгвістичні, етнографічні, фольклорні тощо. Завдяки їм народна мова з’явилася у літературних творах, храмах, суспільному житті. Почали виходити часописи, альманах, книги, присвячені руському (українському) читачеві. З іншого боку, політична орієнтація на Росію, як єдину заступницю від австрійської, польської, угорської експансії у всіх сферах діяльності (політичної, суспільної, освітньої, культурної, релігійної) руського народу, відповідно – поширення у Галичині ідей «панславізму» та «москвофільства». Це проявилося не тільки у співпраці з

російськими ідеологами через особисті знайомства (Погодін, Надєждін та ін.), але й використання у своїх творах російської мови як літературної.

Варто звернути увагу на те, що з Галичини на Закарпаття було привнесено ще одну дуже важливу ідею, яка могла б посприяти справі національного відродження русинів. Це був театр, який мав у Галичині давню традицію, утвердившись тут у середині XIX ст., пройшовши етап становлення через шкільні драми, містерії, які здебільшого ставилися студентами та семінаристами. Галицька публіка у XIX ст. вже могла бачити твори І. Котляревського, С. Петрушевича, Н. Устияновича. М. Вербицький писав музику для мелодрам.

Резонансом на успіхи галицьких театралів на Закарпатті відгукнулися члени «Литературного заведенія Пряшевского» і вже в 1851 р. закарпатським глядачам було представлено аматорську постановку драми О. Духновича «Добродітель превышает богатство» у виконанні шкільного театру під керівництвом о. А. Лабанца, пароха Лаборець-волянського Земплинської жупи. За даними досліджень В. Падяка, ця прем'єра започаткувала не тільки довге сценічне життя п'єси, яка за перші сто років витримала більше тисячі вистав, але й спонукала до появи низки п'єс на рідній мові за авторством О. Духновича та його ідейних однодумців: І. Ріпи, М. Нодя, О. Павловича [667, с. 25–29].

Очевидно, що О. Духнович уже на схилі літ не міг взяти активну участь в організації театрального руху на Закарпатті, але він розумів, що починати цю справу потрібно з молоді. У цьому контексті зазначимо, що у 1863 р. за активної участі Ю. Гомичкова – викладача руської мови та релігії, в ужгородській гімназії – було поставлено виставу «Арабський порох» у перекладі Є. Сабова. У кінці вистави хор відспівав гімн Духновича: «Я русин был, есьм и буду», «Думи мої думи» та інші народні пісні.

Таким чином, вплив галицьких культурно-освітніх діячів, яких О. Духнович називав братами закарпатських русинів, був доволі відчутний. Це проявилося і в його літературній діяльності. Так, у поезії «Отвѣт

галицким друзьям» О. Духнович звертається з великою приязню до своїх галицьких колег:

Вам то братьям мнѣ пріятным,

Єсли принесет вам радость,

Чиста моя при том совѣсть

Будет служить мнѣ на сладость,

И то мнѣ богата користь [425].

Водночас автор вірша порівнює свій голос з голосом народу, який дзвінко лунав, коли був молодим, а зараз цей голос затихає, його ніхто не чує, і він радіє, що галицькі друзі хочуть його чути. Можемо констатувати, що в образних порівняннях й метафоричних конструкціях, використаних автором, прослідковуються паралелі з тогочасними історичними подіями («Весни народів», об'єднанням Австрії й Угорщини в дуальну імперію) та їх впливом на суспільно-культурний розвиток закарпатського народу. Саме революційні події пробудили його національну свідомість, сприяли усвідомленню своєї руської приналежності через бажання автономії краю, утвердження рідної мови в освіті, літературі й суспільно-релігійному житті. Утім створення Австро-Угорщини зруйнувало ці плани і призвело до того, що руське населення знову опинилося в умовах, коли влада на нього не зважала й не дослухалася до його бажань.

У поетичні творчості О. Духновича вірш «Я русин был, есьм и буду» (у початковому варіанті «Пѣснь народна русска»), що став гімном для закарпатських русинів досліджуваного періоду, найбільш виразно віддзеркалює патріотичні почуття не тільки його, а й усіх закарпатських русинів (українців):

Я Русин был, єсмь и буду,

Я родился Русином,

Честный мой род незабуду

Останусь єго сыном [427].

Цей вірш був написаний як протест проти мадяризації руського населення Закарпаття, коли під час придушення російським військом угорської революції (1849), угорці, вбачаючи у місцевому руському населенні союзників російського війська, насильно спробували його змадяризувати. Таким чином, у поезії «Я русин был, есьм и буду» О. Духнович увиразнив національну ідею закарпатського народу, що прагнув свободи та утвердження власної окремішності у полінаціональній державі.

Зауважимо, що багато поезій О. Духновича були спрямовані на просвіту народу, звільнення від гніту пануючих держав, пробудження його національної свідомості. Квінтесенцією цих ідей став вірш «Подкарпатскіи русины»:

Подкарпатскіи русины
Оставьте глубокій сон!
Народный голос зовет вас:
Не забудьте о своєм!
Наш народ любимый
Да будет свободный [428].

Отже, з усього вищенаведеного можемо зробити висновок, що, незважаючи на чималий жанровий діапазон поетичної спадщини О. Духновича (оди, панегірики, пейзажні замальовки, любовна лірика, дитяча поезія і т.д.), домінантою його творчості була поезія з елементами дидактизму. Його літературна творчість була спрямована на національно-культурне пробудження руського закарпатського населення, яке він вважав частиною того самого народу, що жив по інший бік Карпат. Водночас підкреслимо, що значну частину творів О. Духнович писав народною мовою, зрозумілою для всіх закарпатських русинів (українців), що, своєю чергою, стало потужним важелем впливу на їхню національну свідомість.

Діяльність О. Духновича спонукала до творчості цілу плеяду закарпатських літераторів – О. Павловича, І. Раковського, А. Кралицького,

І. Сільвая, П. Азарія, Є. Фенцика, О. Гомічкова, О. Митрака, Г. Бескида, В. Гебея, М. Нодя, І. Даниловича, І. Кизака, М. Михаліча (Орол Татранський), Ю. Ставровського (Попрадов) та ін. Загалом їхні твори просякнуті християнською мораллю, прагненням змінити світ за допомогою духовного начала, дотримання християнських заповідей, народного просвітництва як важливих принципів життєдіяльності громади. Коротко зупинимося на аналізі творчості окремих авторів, твори яких найбільш виразно віддзеркалюють національно-патріотичні стремління.

Сучасником О. Духновича був закарпатський священик О. Павлович, який у своїх поезіях пропагував рідну мову, історію, культуру, право на самовизначення русинів Закарпаття. Зокрема, у вірші «Вам, сыны русских Бескидов…» поет з гіркотою в голосі говорить про гніт закарпатського населення різними титульними націями, що домінують в регіоні, через його бажання бути вільним й зберегти власні традиції, культуру та історію:

Русскій народ утесняют

Недруги из всѣх сторон,

В порок ему то вмѣняют,

Что быт предков хранит он [662].

Виразником «быта и духа предков» у О. Павловича виступають: віра східного обряду, руська мова, народні традиції. Відтак закарпатський будитель закликає народ до захисту цих істин та свого краю. Пробудження національної свідомості народу, на думку автора, полягає в обстоюванні ним прав і свобод. Звичайно, вони не сприймалися автором у сучасному трактуванні. Захист власних прав і свобод у тогочасному суспільстві полягав у збереженні й уведенні рідної мови в освіту, релігію, літературу, вільному віросповіданні, можливості об’єднуватися у релігійно-культурні громади для народної просвіти, видання книг і часописів руською мовою. Власне, будительська літературна діяльність О. Павловича спрямовувалася на культурно-освітнє й національне піднесення закарпатського краю:

Пусть услышат Руси звуки

Всѣ честны народы,

Пусть сіяєт для всѣх племен

Свѣт святой свободы [663].

Навіть у назві наведеного вище вірша «Дума карпатоборца» вказано головну мету літературної діяльності О. Павловича – формування виховного ідеалу, в якому ключове місце посідають національно-патріотичне самоусвідомлення, гордість за свій народ, морально-духовні цінності. Слід підкреслити, що, незважаючи на досить просте віршування, невибагливість у доборі художніх засобів й стилістичних фігур, поезія О. Павловича була вагомим внеском у формування патріотичних почуттів закарпатських русинів (українців).

У літературній творчості І. Раковського можна простежити головні тенденції, що проявилися в описі світу русина (українця), його традицій та життєвого устрою, що був сформований упродовж століть. У повісті «Піявица», яка з'явилася на сторінках газети «Свѣт», закарпатський священик звернув увагу на особливості народного побуту закарпатців, їхніх традицій, особливостей характеру, ставлення інших народностей до руського населення. Зокрема він описав важке життя русинів від поборів євреїв, які наживалися на чужому горі: «Марья была чесною, трудолюбивою селянкою... Бедовал русскій народ под жыдами… Марья хотела отомстить євреям тем, что б паленкой обворовати…. Теперь надо тащить русское падаль-быдло на своей избранной спинѣ» [757; 758]. І. Раковський був одним з перших авторів, хто звернув увагу на соціальні вади тогочасного закарпатського населення, передусім пияцтво, які підточували основи общинного устрою, сформованого віками, що базувалися на християнських цінностях, богобоязні, народних звичаях.

Творчість І. Сільвая, який публікувався під псевдонімом Уріїл Метеор (з грецької «уріїл» перекладається як «Господнє полум'я») є різножанровою та тематично різноманітною. У ракурсі нашого дослідження звернемо увагу на твори, що мають виразне спрямування на формування національно-патріотичних почуттів русинів. Зауважимо, що діяльність І. Сільвая припала на період єпископства С. Панковича, відвертого мадярона, який забороняв будь-які прояви етнонаціонального вільнодумства серед греко-католицького кліру та їх вірників. Тому, як пише в автобіографії І. Сільвай, незначна кількість таких «вільнодумців», як він, не могла сподіватися на прихильність з боку єпископа та влади, але робили все можливе, щоб роздмухати серед місцевого населення вогник патріотизму та почуття етнічної приналежності до руського народу [882, с. 126]. Тому його літературна діяльність була спрямована на постійну боротьбу за рідне слово, просвіту простого народу. Відтак його поезія й художні твори мали ще й важливе дидактичне значення.

Слід відзначити, що своєю п'єсою «Крайцерова комедія» І. Сільвай викликав на себе гнів С. Панковича, оскільки її тематичне спрямування було відкрито антимадярським, розкриваючи усі способи угорської влади омадярити закарпатських русинів. Водночас ця п'єса сатирична за своїм змістом, сповнена сарказму та неповаги до тогочасної влади. Фактично у ній І. Сільвай як греко-католицький священик постав народолюбцем, захисником своїх вірників, свого краю, мови й традицій.

У поезіях І. Сільвай також обстоює права свого народу на використання рідної мови, вказує на важливість духовної міцності й духовного зростання особистості як маркера етнонаціонального усвідомлення:

…Не ждемъ не просимъ отъ тебя
Врагамъ повсюдный судъ, ударъ,
Одно искаемъ мы: самихъ себя
Одинъ самопознанья даръ…
…Востань сын русскій и до делъ
Спѣши въ самосознанья дверь! [883].

В інших поетичних творах, як-от «Изъ-за горъ», «На полѣ жизни», «Создателю наперекоръ» та ін. І. Сільвай також піднімає суголосні теми про життя простого закарпатського народу, його просвіту й духовне виховання разом з потребою на етнонаціональне самовизначення, у якому ключову роль відіграють віра східного обряду та рідна мова. Отже, можемо констатувати, що в літературній спадщині І. Сільвая домінують національно-патріотичні почуття, що вплетені в канву духовно-національного виховання народу. Особливо важливим було пропагування закарпатським будителем рідної мови й культури в умовах тотальної мадяризації краю.

Варто також докладніше зупинитися на аналізі літературної діяльності Є. Фенцика (літературний псевдонім Владиміръ, а для прозових творів та статей використовував криптонім Е. Ф. – *прим. – Р. Г.*), в доробку якого значне місце посідають твори патріотично-героїчного та національно-просвітнього спрямування. Серед останніх слід виділити поему «Корятовічъ», присвячену героїчному минулому закарпатських земель, у якому прославився подільський князь Корятович. У цій поемі Є. Фенцик описує його славні перемоги, прихід на Закарпаття, заснування Мукачівського монастиря і розквіт краю загалом за часів його володарювання. У героїчному епосі натхненно звучать слова автора про те, щоб руський народ беріг надбання Корятовича, свою віру, мову й історію:

Чтобъ братство навсегда хранило

Святую вѣру, духъ отцовъ…[95,с. 41].

Водночас автор сумує за часами Корятовича, коли народ жив вільно, зберігаючи свою віру й мову. Але минули ці часи, і зараз мова народна не вживається інтелігенцією й урядовцями. Проте він вірить, що вона відродиться, й руський народ житиме як у період славного князя:

Бояре старшины народа,

Кинули вѣру, древній нравъ;

С ними уніла свята свобода,

Языкъ же кладомъ черни сталъ…

Но Богъ живетъ и єсть надежда…

Вновь зазвучитъ как въ древній часъ

И во палатахъ русскій гласъ [95, с. 42].

Іншою за жанром та тематичним сюжетом є повість Є. Фенцика «Нищіе духомъ». Принагідно зауважимо, що вона публікувалася частинами у журналі «Листокъ» упродовж 1891–1895 рр., але так і не була повністю видрукувана. У контексті нашого дослідження слід звернути увагу на реалістичний характер повісті, оскільки в ній відображено процес і результат асиміляції руського народу Закарпаття, негативні сторони суспільно-політичного життя в тогочасній Угорщині. Утім головною ідеєю є моральний занепад тогочасного руського духовенства, яке у гонитві за статусом, багатством та кар'єрою добровільно зрікалося духовних цінностей та намагалося відокремити себе від простого люду, не використовуючи народної мови, забуваючи народні звичаї. Так, в епіграфі до повісті Є. Фенцик зазначив: «Не надѣйтеся на князи ваши, въ нихже нѣсть спасенія» [906, с. 282]. Автор описав життя одного роду руських священиків (батька й сина), які зреклися національної ідентичності і стали на бік угорської влади. Проте в кінці повісті батько доходить реалістичного висновку, що в очах угорських урядовців вони були «ненадійними» елементами, тому що легко змінили свої погляди щодо національної приналежності, повністю віддалися від свого народу. В останніх словах головного героя звучить уся сувора правда про таких продажних священиків «они надѣются чрезъ нихъ (угорців – прим. Г. Р.) отъискати свое счастіе. – Наивныя надежды!.. Кто питаетъ ихъ, въ самомъ дѣлѣ заслужитъ, чтобы его назвали «нищимъ духомъ», но не въ евангельскомъ смыслѣ» [906, с. 215]. Як видно, на кінець XIX ст. у закарпатському літературному середовищі, що звільнилося від впливу романтизму і надмірного дидактизму,

з’явилися твори, наближені до реального відображення життя, із психологічною оцінкою душевного стану героїв, соціальною вмотивованістю їхніх вчинків, однак це не позбавило їх виховного значення.

З усього вищенаведеного видно, що період другої половини XIX ст. у літературному процесі Закарпаття позначився будительськими традиціями, що полягали у формуванні національної свідомості через пропагування рідної мови, поєднання народних, духовних й героїчних особливостей історичного розвитку краю, викритті головних тогочасних суспільних і духовних проблем. Водночас наголосимо, що у творах авторів цього періоду домінувала російська мова з елементами церковнослов’янської й власне місцевих говірок, що найбільш проявлялося на лексичному рівні. Проте така мовна концепція була вагомим джерелом у боротьбі проти мадяризації місцевого населення, оскільки не заборонялася тогочасними властями та верхівкою духовенства. Власне, завдяки такому більш високому літературному стилю, твори могли друкуватися в журналах і газетах, які були під пильним наглядом цензури.

Нова генерація молодого греко-католицького духовенства, передусім В. Гаджега, П. Ґебей та А. Волошин, яка сформувалася в умовах протистояння денаціоналізації, змінила ідеологічний напрям тогочасного літературного процесу на проукраїнський, відновивши видавничу діяльність народною мовою.

Пожвавлення літературного життя краю на початку XX ст. було пов’язане із заснуванням кількох журналів і газет, що виходили рідною мовою: в Ужгороді з’явилася газета «Наука» (1897–1914, 1918–1922), у Будапешті для русинського населення Угорщини почала виходити щотижнева газета «Неділя» (1898–1919). Активними редакторами-співробітниками тижневика «Наука» були священики: історик і літературознавець В. Гаджега та письменник А. Волошин. Серед опублікованих ними матеріалів багато текстів, присвячених історії та культурі рідного народу. Авторами-дописувачами «Науки» були місцеві

літератори А. Годинка, Ю. Жаткович, Г. Стрипський. З 1901 р. А. Волошин як редактор «Науки» почав видавати щорічник-альманах «Місяцословь». Він значно розширив це найпопулярніше в історії карпатських русинів ще за часів О. Духновича видання. З цього часу щорічно в «Мѣсяцослове» 8–10 друкованих аркушів відводилося для літературних творів, повчальних текстів, опублікованих руською народною мовою. Серед авторів назвемо І. Легезу, Ф. Легезу, Е. Невицького, Й. Рубія, І. Мигалку, П. Долиная, Ю. Жатковича, Ю. Бачинського, Якуб'янського (Іоан Бакош), Е. Мустіяновича та ін.

Серед плеяди цих визначних постатей вагоме місце у розвитку літературного процесу на Закарпатті посідає А. Волошин. У його багатогранному доробку можна знайти драматичні твори й оповідання, які спрямовані на формування національної свідомості. У міжвоєнний період, коли відчувалася гостра нестача літератури народною мовою, з власною історією, героїчним минулим, А. Волошин працював у всіх жанрах. Звернемо увагу на його драму «Князь Лаборець» (1936), що базується на місцевих легендах про закарпатського князя Лаборця, якому вдалося створити руське князівство (Країну Русинів) на етнічних закарпатських землях. Утім автор, відтворюючи давні часи, зосередився не тільки на героїчному історичному минулому свого народу, а ще й на питанні формування ідей християнства. Тому в його драмі боротьба із завойовниками руських земель показується під кутом боротьби християнства з поганською культурою. Цілком очевидно, що зображення героїчних віх закарпатського автохтонного народу, навіть якщо вони джерельно не підтверджені, сприяли формуванню гордості за минуле свого народу, віри в нього, бажання бути його частиною.

В іншій п'єсі «Маруся Верховинка» (1931) А. Волошин передав тогочасні тенденції у швидкому поступі національного шкільництва. Так, Маруся, вчителька в одному із закарпатських сіл, уособлює в собі просвітницькі й моральні ідеали, намагаючись своєю діяльністю допомогти

селянам побороти соціальні лиха, як-то пияцтво й бідність. Як слушно зазначає Н. Ребрик, А. Волошин, «вводячи в контекст літератури українського Підкарпаття ідеї та героїв нового часу, виступає новатором насамперед в тому, що вибудовує колізію перемоги. Героїзація поразки, яку зустрічаємо у творчості А. Волошина, не поступається героїці перемог» [755, с. 158].

В оповіданні «Народна свідомість» А. Волошин яскраво говорить словами вчителя про те, що в новому часі національна свідомість закарпатського народу базується не тільки на спільній мові, а й на національній ідеї, що викристалізувалася із народної культури, традицій, релігії: «Народ не лиш люде, які говорять одною мовою, але є то ідея висока, що витворилася із традицій культурних, релігійних, із спільної судьби, діди, прадіди, не пропало без сліда, але, як цінна спадщина, є нашим скарбом. Тоті престоли, при котрих молилися священики наших предків, представляють тепер величезний престол Бога русинів, із-під котрого тече потік ласки Божої, заслуженої тими молитвами для всіх нас. Із того потока можемося освіжити всі!.. – Тоті наставлення, які давали нам родичі наші, і родичі наших предків, учителі і писателі наші і наших предків, ізоллялися в науку народну, яка представляє велику скарбницю ідей, спосіб думання народного, так званний народний геній» [116]. Це оповідання А. Волошина є справді просвітницьким й національно-патріотичним одночасно, оскільки в простій доступній формі із зображенням тогочасного народного побуту має глибоке національне підґрунтя. Усвідомлення простим народом своєї приналежності до українського народу через спільну мову, релігію, історію, пропаганда української мови, вироблення власної національної орієнтації є тими засадничими ідеями твору, які покладені А. Волошиним в основу оповідання «Народна свідомість».

У розрізі дисертації звернемо увагу і на «Читанку для угрорусской молодежи», упорядковану А. Волошиним. З метою морального й патріотичного виховання підростаючого покоління він подав у ній релігійні

оповідання, що пояснюють християнську догматику; агіографічну прозу про життя святих Кирила і Мефодія, Антонія і великомученика Георгія; статті про історію церкви в Угорщині й Підкарпатській Русі. Друга частина «Читанки» містить казки соціально-побутової тематики, оповідання про школу, пізнавальні краєзнавчі статті, нариси про життя, побут і культуру селян, а також відомості з географії й історії краю. Для розвитку пам'яті й образного мислення А. Волошин включає до збірки авторські вірші, народні прислів'я та тексти щоденних молитов. Проаналізована праця покликана навчити дітей любити рідну землю, шанувати батьків і традиції предків, бути сумлінними у навчанні й праці, закликає сповідувати християнські цінності.

Отже, молодше покоління закарпатської інтелігенції, що вступило у XX ст., переконавшись у неперспективності ціннісних концепцій своїх попередників, змінило погляди, почало орієнтуватися на народну мову, приглядатися до народу, спиратися на ті сили, які підтримували його духовне життя. Піонером нового народовського напряму в культурному і літературному житті краю по праву став А. Волошин.

На сторінках нововідкритих друкованих органів – газет «Наука», «Неділя», «Село», календаря «Місяцеслов» – з'являються літературні паростки інших закарпатських літераторів (Ю. Жаткович, Г. Стрипський, І. Мигалка, Ф. Злоцький, С. Білак), що започатковують нове письменство. Хоча воно не вийшло за локальні межі краю, але підготувало ґрунт для нових досягнень і наближало літературу Закарпаття до української.

Вагомий внесок у зміцнення української національної свідомості серед населення Закарпаття, у її визрівання внесли молоді поети міжвоєнного періоду, які започаткували нову літературу на живій народній основі. Серед них назвемо В. Ґренджу-Донського, Ю. Боршош-Кум'ятського, М. Божук, Марка Бараболю, І. Ірлявського та ін.

У когорті творчої письменницької еліти краю міжвоєнного періоду особливо вирізняється Зореслав (о. Севастіан Сабол). С. Довгаль, оглядаючи в статті «Шляхом поступу» творчий доробок авторів «Пчілки», дитячо-

юнацького журналу, фіксує увагу на змістовності й глибині лірики Зореслава, що свідчать про добру обізнаність їх автора з українською поетичною *традицією*. С. Довгаль зазначає також що для неї характерні «вишукані, добірні форми вислову, далеко не банальні рими, концентровані й змістовні образи» [410, с. 204]. Уже назва першої збірки Зореслава «Зі серцем у руках» [464] указує на виразну кордоцентричність творчості поета. Образ «кривавого серця у долоні» в поетичній «Присвяті» збірки символізує щирість та інтенсивність чуття, вкладеного в пісню – «синівський дар» рідній землі. Образний зміст поезії Зореслава – це Всесвіт як утілення волі Абсолютного Розуму, а водночас і храм, де народжується слово-молитва. Образно-настроєве звучання поезії «Мій храм» постає як грандіозна, динамічна, повна життя картина світу в його перетвореннях, русі, вічному часоплині, в безмежжі простору. Вона художньо конкретизує земний і небесний виміри творчої думки поета в її пориві до єднання з Богом через слово.

Автобіографічний вірш Зореслава «Мій храм» розкриває перед нами завісу напруженого внутрішнього життя поета, для якого творчість зливається з молитвою і є виявом чистоти помислів у служінні Богові. У такому звучанні «Мій храм» набуває програмного характеру, стає свого роду присягою, і його потужне настроєве поле вбирає в себе й наступну поезію – «Зі серцем у руках...». Складаючи своєрідний диптих, обидва вірші в контексті збірки продовжують мотив «Присвяти» та «Моєї пісні», але вже на рівні іншої мови, більш природної для художнього мислення Зореслава, – мови релігійної поезії. Цим переходом автор увиразнює мотив слова, надає йому містичного значення. Тож і не дивно, що порив до єднання з Абсолютом у поезії «Зі серцем у руках...» відтворюється екзальтованою мовою старозаповітних пророків. Можемо констатувати, що твір є вільним опрацюванням старозаповітних переказів про моменти спілкування пророків із божеством. Релігійно-християнський світогляд Зореслава поєднує в певну художню цілість макрокосм Усесвіту з мікрокосмом людської душі. У

поезіях «Не раз...», «Сповідь», «На шляху», «Перемога», «Поклони» та ін. поет довірливо й щиро, з вірою в цілющу силу молитви, каяття, сповіді розкриває драматизм душевного сум'яття, перипетії внутрішньої боротьби, напругу протистояння добра і зла, порив до містичної миті єднання з Богом.

Утім найбільш виразним патріотичним віршем Зореслава є сонет «Ніоба», в якому автор порівнює Україну з античною героїнею Ніобою, що перетворилася на камінь, побачивши смерть своїх дітей. Проте у Зореслава Україна, яка неодноразово бачила пролиту кров своїх вірних синів і дочок, не покірно приймає удари долі, а перетворюється на левицю, здатну стати на захист:

Та ти, страдальна Україно-Мати,
Хоч знищена важким смертельним боєм,
Не розпачай в терпінні, а кріпися
Не бажай німим камінням стати,
Щоб дивувати світ статуй спокоєм,
А радше в люту львицю замінися!... [465, с. 75].

Співець Закарпаття Зореслав став одним із найбільш послідовних поборників соборної Української держави, єдиної національної духовності. Своєю натхненною творчістю він відіграв неабияку роль у подоланні національно-культурної маргінальності закарпатського народу.

Уважаємо за доцільне проаналізувати також творчість ще одного відомого закарпатського поета, публіциста, театрознавця В. Ґренджі-Донського, взявши як приклад одну з найвідоміших його збірок «Квіти з терньом», що пронизана любов'ю до рідного краю, його історії й народу. Так, у цій збірці одразу прослідковується стремління В. Ґренджі-Донського віддзеркалене у любові до рідного краю, його природи і народу, поваги до історії, життя на полонині, сповнене пригод та романтики.

У ліриці В. Ґренджі-Донського можна знайти постійні звертання до героїчного минулого свого народу як необхідної складової формування сучасної національно свідомої людини, особливо серед підростаючого

покоління:

Знай, що ти є сином великого роду,

Його не цурайся, від нього учись,

Вітці твої знали вмерти за свободу,

Будь їх гідним сином, за волю борись! [180, с. 112],

Любов до рідного краю поет передає через змалювання краси Карпат, Верховини, безмежних зелених лісів, полонин і мальовничих долин. У цьому контексті природа постає органічною сутністю людини, що тут проживає, сприяє розкриттю її духовного потенціалу

Моя мати – узка долина,

Моя рідня – Карпати,

Мене вчила край полонини

Сама пташечка співати [180, с. 115].

У творчості В. Ґренджі-Донського відчувається постійна тяга до народної творчості, звеличення закарпатського народу, що є гілкою української нації. Сила його таланту органічно й яскраво відтворювала дійсність закарпатського краю, втілюючи національно-патріотичні ідеї та гуманістичні ідеали.

Додамо, що, характеризуючи з ідейно-тематичного боку закарпатський літературний процес міжвоєнної доби, М. Лелекач у статті «Підкарпатське письменство початку XX віка» (1943) вдало підмітив головну тенденцію літературного процесу – сюжети творів не виходили за межі «малюнка з натури» і моралізаторства, побудованого на матеріалах із сільського життя. Утім, на нашу думку, рустикальні мотиви, що були притаманні літературному процесу Закарпаття у першій половині XX ст., вирізняли літературу краю з-поміж інших, виявляли її особливості та творили нові сюжетні лінії, що тісно переплітались з ідеями національного самоусвідомлення. Адже саме народні образи, народні пісні й легенди становили необхідне підґрунтя для національної самоідентифікації

закарпатських українців, які впродовж століть були позбавлені власної державності.

Отже, міжвоєнні роки можуть уважатися періодом розквіту закарпатської літератури. Про це свідчить вихід перших літературних журналів «Наша земля» (1927–1928, редактор – В. Ґренджа-Донський) і «Карпатский свет» (1928–1933, редактор – А. Карабелеш), що відображали духовні запити відповідно народовецького (українського) і русофільського напрямів. Творчість письменників вражає жанровим розмаїттям: поезія, проза, літературна критика, драма, художній переклад, сатира і гумор, дитяча література. Хоча у міжвоєнний період релігійна тематика із закарпатської літератури майже зникає, художнє слово спонукало молодь краю любити батьківщину, пізнавати її історію, культуру, берегти і примножувати народні традиції.

4.4. Діяльність Марійських Конгрегацій у вихованні закарпатської молоді

Українське суспільство потребує національно свідомих громадян-патріотів, захисників національних надбань, які, наслідуючи найкращі приклади мужності борців за свободу та незалежність України, готові захищати суверенітет та територіальну цілісність держави. У цьому контексті актуалізується вивчення явищ і фактів із минулого національної освіти, які, перегукуючись із викликами сьогодення, свідчать, що в критичні періоди історії консолідуючу роль в українському суспільстві відігравала Греко-Католицька Церква. Сповідуючи духовні цінності, вона об’єднувала національно свідомих громадян, надихала їх до боротьби за національну ідею та благословляла на захист своєї землі. З метою поглиблення духовного життя та національно-патріотичного й культурно релігійного виховання своїх вірників Греко-Католицька Церква започаткувала різноманітні організації, що охоплювали своєю діяльністю усі верстви населення.

Створення перших церковних організацій сягає XVII ст. Вони пов’язані з іменем Папи Римського ПавлаV, у період правління якого (1605–1621) були сформовані перші Марійські дружини. В енцикліках наступників Павла V, Сикста V, КлементаVIII, Григорія XV, Бенедикта XIV, Лева XIII, Пія X, Пія XI чітко зазначалося, що Марійський рух сприяє утвердженню Католицької Церкви у різних регіонах Європи і тому, власне, кожен Папа підтримував розвиток Марійських дружин.

В Україні, зокрема на Закарпатті, Марійські дружини діяли при монастирях отців Василіан ще з середини XVII ст. Метою створення цих дружин було залучення світських осіб, переважно жіноцтва, до християнських об’єднань, доброчинності, наслідування милосердя та чеснот Пречистої Діви Марії. Співзвучно із ментальністю українців, образ Божої матері тісно пов’язувався із берегинею роду, заступницею та помічницею і сприяв популяризації Марійських дружин.

Київський і Галицький митрополит Й. Рутський (1573–1637), будучи засновником Марійського руху в Україні, покладав на Марійські товариства обов’язок поширювати християнську віру, боротися за її чистоту, здійснювати благодійну діяльність, сприяти розвитку освіти. У складі Марійських дружин створювалися секції, кожна з яких займалася із різними категоріями нужденних: опікунство сиротами, інвалідами, дітьми, убогими, тощо. Дружинниками були діти, підлітки, молодь й доросле населення [966, с. 191]. Зміни у внутрішній політиці австрійського уряду, що були пов’язані із йосифатівськими реформами, призвели до закриття монастирів, зокрема василіанських, що, своєю чергою, стало причиною занепаду діяльності Марійських дружин.

У другій половині XIX ст. у Галицькій митрополії УГКЦ традиції Марійського руху відродив о. І. Дольницький, а основні організаційно-методичні засади роботи Марійських дружин були розроблені о. Й. Маркевичем. У 1920-х рр. йому вдалося поширити марійський рух у школах і об’єднати марійські осередки у єдине «Марійське Товариство

Молоді» [855, с. 459–460].

Як свідчить проведений нами аналіз джерельної бази, Марійські Конгрегації Закарпаття були створені за зразком західноєвропейських єзуїтських товариств, і виникли при монастирях Чину Святого Василія Великого, до якого належали Мукачівський, Краснобрідський, Буківський, Імстичівський, Боронявський, Малоберезнянський та Біксадський монастирі [498, с. 45–59].

Для подолання наслідків Першої світової війни Греко-Католицька Церква на Закарпатті розгорнула широкомасштабну організаційну, освітньо-виховну і благочинну діяльність. Духовенство Мукачівської і Пряшівської греко-католицьких єпархій на сторінках офіційного органу друку закликало до об'єднання зусиль для поширення християнства, духовних цінностей, соціальної діяльності [474, с. 167]. Занепокоєння церкви викликала молодь, яка через вікові особливості швидко піддавалася негативному впливу. Перед катехитами постало завдання зорганізувати дітей та молодь у релігійні спілки, аби все вивчене у школі й церкві впровадити у практику життєдіяльності, виробити власні переконання, на які не зможуть вплинути ніякі ідеологічні засоби. Національні, духовні, моральні та будь-які інші цінності не даються людині з народження, а формуються у процесі розвитку особистості, набуття нею соціального досвіду, тому молода людина вихована у релігійних спілках отримувала можливість стати «свѣтским апостолом, перед котрим отвираються всѣ кути живота» [573, с. 131].

Греко-католицьке духовенство полемізує щодо проблем Марійського руху на сторінках релігійних видань. Моральне удосконалення марійців тісно пов'язувалось із утвердженням національних основ, тобто невіддільними складовими одного процесу розглядало два аспекти – культурного відродження й духовного зростання [728, с. 157]. Журнал «Душпастир» закликав духовенство стати прикладом у всьому: апостольській діяльності, праці, терпінні, пожертві, брати участь у вихованні підростаючих поколінь,

долучатись до освітнього управління (адміністрації) і триматися осторонь від догоджання владі. Через пастирську роботу клір мав стати провідником боротьби політичної, мовної, національної, державницької, не протиставлятися проти інтересів свого народу, а навпаки, захищати народ, тобто бути «благословенѣемъ свого народу, правдивими патрѣотами, готовими не словом, а дѣлом до боротьби» [406, с. 377].

Тогочасне духовенство тісно співпрацювало з учительством, яке перебувало в авангарді Марійського руху на Закарпатті. На прохання Консисторії про підтримку підкарпатське учительство стало «около заоснованія на услугу священикамъ» [572, с. 280]. Джерела вказують про створення одного із перших товариств в 1907 р. на базі Ужгородської жіночої греко-католицької півце-учительської семінарії під назвою «Марійська Конгрегація». На духовенство лягла подвійна відповідальність – залучити побожних учителів до християнського виховання підростаючих поколінь та забезпечити ефективну співпрацю усіх учасників процесу [263, арк. 4].

Ми виявили різні форми діяльності Марійської Конгрегації Ужгородської жіночої греко-католицької півце-учительської семінарії: пропагування християнських чеснот, вшанування Найсвятішої Євхаристії і чистого приймання Святого Причастя, прикраса і допомога церквам, виконання місій та акції милосердя, що були підпорядковані основній меті – вихованню по-справжньому духовно багатої жінки як першооснови морально-етичного, емоційно-естетичного та інтелектуального розвитку народу. На думку відомих представників Греко-Католицької Церкви, поняття «мати», «апостол», «духівник» і «вихователь» однакові за змістом, бо мають одну мету – зробити людину гідною, корисною для суспільства. «Наша отчизна потребує добрих жінок, якѣ виховують щасливий народ, коли виростуть люде не только ученѣ, тѣлесно сильнѣ, а з чуттям любовѣ та поваги материнского сердца» [726, с.159].

Робота Марійської Конгрегації здійснювалася у кількох напрямах:

1) живий розанець; 2) протиалкогольний; 3) бібліотечний; 4) читальний; 5) прикрашання храму; 6) місійний тощо. Робочі засідання проводили двічі на тиждень та урочисті – до знаменних дат церковно-державного календаря.

Популярними методами виховної діяльності були: бесіди, переконування, доповіді, декламації, виступи, вивчення дописів та поширення релігійної преси. Зацікавлення семінаристок викликала підготовка до урочистостей, виготовлення символіки конгрегації – прапора із білого полотна, обшитого позолоченою оторочкою із вишитим гаслом «О Маріє, Мати Божа, моли Бога о насъ» [412, с. 8–9].

Аналіз річних звітів навчальних закладів свідчить, що в міжвоєнний період осередки Марійських Конгрегацій діяли в міських навчальних закладах, наприклад, учительських семінаріях в Ужгороді та Мукачеві, державних реальних гімназіях Ужгорода, Берегова, Хуста, Акушерській школі в Ужгороді, Торговельній академії в Мукачеві та ін. У складі Марійських Конгрегацій формували осередки за віком членів або ґендерними ознаками. Конгрегації характеризувалися оригінальністю педагогічних форм і методів. Марійські об’єднання, координовані парафіяльним духовенством, працювали серед сільської молоді.

На сторінках «Душпастиря» презентувався досвід, вивчений закарпатським греко-католицьким духовенством у сусідніх Галичині й Словаччині. І. Федорков оприлюднював здобутки діяльності словацьких Марійських товариств, що засвідчували ефективну роботу п’яти основних аспектів – мотиваційного: перед загрозою втрати впливу на молодь забезпечити християнське виховання в колективі однодумців відповідно до гасла: «Actiocatholica»; 2) навчального: за зразком подібних об’єднань у Римі, Парижі працював над втіленням гасла: «Кто хочетъ учити, маетъ быти обученый»; 3) подолання перешкод – духівник (провідник), який добросовісно виконує свої прямі душпастирські обов’язки не може сам належно організовувати і керувати молодіжною спілкою, а відповідно залучає молодь до самостійності та ініціативи за правилом «Еднота такъ въ

внутренномъ, якъ въ внешномъ явленію»; 4) атмосфера життєвотворчості: виховання у спільній діяльності, яка викликає інтерес, приносить задоволення і спрямована на формування духовних цінностей, свідомості, досвіду взаємодопомоги, підтримки, милосердя, «панував одинъ духъ, одно сердце»; 5) творчість, яка виявляється у буденних справах: нові часи вимагають нових підходів, відкритості та єдності у добрих справах задля інших людей [895, с. 192].

Провідник Ужгородської жіночої греко-католицької півце-учительської семінарії, а згодом її директор В. Лар для ознайомлення з досвідом організації і діяльності Марійських дружин здійснив студійну подорож до Галичини. Захоплення у катехита викликала здатність галичан спільно протистояти проявам польської денаціоналізаторської політики та формуванню на високому рівні національної свідомості галицької молоді. Як пише В. Лар, його вразило, що хоча ніде в громадських місцях не можна розмовляти українською, греко-католицьке духовенство не піддається відчаю, хоч і має багато роботи, але дуже щиро створює духовний капітал нації. Духівник радить землякам взяти за приклад для наслідування «достойний поваги факт» як духовенство надає народу сили для формування національної свідомості [535, с. 220–222].

Закарпатські отці-провідники Марійського руху послуговувались у своїй діяльності напрацюваннями відомих галицьких катехитів – О. Лещука, Й. Маркевича, І. Назарка, І. Плавлюка, І. Цегельського та ін. [581]. Потрібно зазначити, що й місцеві катехити О. Ільницький, В. Лар, Д. Попович, В. Попко, Е. Седлак, І. Федорков, В. Шельков та ін. доклали зусиль до розробки теорії і практики Марійського руху не тільки в Галичині, а й на Закарпатті. Так, періодичне видання «Благовѣсник Пресвятого Серця Христового», засновником якого був А. Волошин (відповідальні редактори: Е. Бокшай, Т. Скиба, А. Танкович, С. Сабов), мало постійну рубрику «Марійська Конгрегація». У виданні «Душпастиря» від 1928 р. було

анонсовано вихід окремого видання навчально-методичної праці «Марійська Конгрегація» за авторством Д. Поповича [642, с. 91].

На популярність Марійського руху серед учнів вказує також аналіз звітів навчальних закладів. Незважаючи на жорсткі умови відбору, охочих поповнити ряди товариства було чимало, щорічно кількість членів збільшувалась удвічі. Відбір у члени здійснювався за зразком відбору на навчання до богословських закладів. Тобто, кандидат на добровільних засадах надавав допомогу членам у всіх заходах, відвідував церкву, протягом року брав участь у засіданнях товариства, ініціював можливості благодійної роботи, освітньо-виховної, просвітницької, спортивної, діяльності тощо. На загальних зборах Марійської Конгрегації провідники виголошували характеристики про морально-релігійний стан кандидата, розглядали відгуки педагогів, товаришів, духівника, сусідів та ін. Як засвідчує джерельна база, тільки у випадку одноголосної підтримки на підсумковому зібранні, за участю єпископа та вищого духовенства, на Чернечій горі претендентів урочисто приймали до лав Марійських Конгрегацій [97, с. 4; 403, с. 6; 404, с. 9; 574, с. 12; 807, с. 8].

Слід підкреслити, що головне виховне завдання Марійських Конгрегацій полягало у тому, щоб навчити дітей та молодь любити все, що пов’язане з рідним краєм: батьківську хату, рідне село, місцеві звичаї, свою землю, мову, народ. Патріотизм членів Марійських Конгрегацій мав діяльнісний характер. Марійські Конгрегації активно проводили культурно-просвітницьку роботу серед закарпатського населення щодо питань профілактики алкоголізму, тютюнопаління, туберкульозу, пропагували здоровий спосіб життя. Початок антиалкогольної боротьби греко-католицького духовенства заклав ще в XVIII ст. єпископ А. Бачинський, організувавши інформування про шкоду алкоголю у церковних проповідях, бесідах, читаннях єпископських циркулярів, брошур та статей із церковної періодики, під час катехизації тощо. Відкриття першого церковного товариства тверезості (1845) священиком о. Й. Павловичем у с. Комлошана

на Маковиці приурочувалося святу Покрови Пресвятої Діви Марії [633, с. 385].

Зростання безробіття серед закарпатців у результаті економічної кризи призвело до збільшення випадків зловживання алкоголем. На жорстку боротьбу єпархіального уряду з алкоголізмом спрямоване розпорядження (Ч1715/28) з приписом про обов'язкове виголошення в усіх церквах єпархії. Розпорядження спонукало виявляти п'яниць та вживати до них строгих заходів: не брати за хресних батьків, до розкаяння або не надавати духовні послуги (мирування, цілування хреста, освячення і благословення), заборонялося хоронити їх по-церковному як таких, що не покаялись.

Поширеною формою виховання у вірників здорового способу життя були антиалкогольні проповіді. Для їх проведення на сторінках різних греко-католицьких видань друкувалися спеціальні методичні матеріали. Так, у «Душпастирі» значна увага серед матеріалів розділу «Проповіді» відводилась підготовці духівників до антиалкогольного виховання.

Проповідники роз'яснювали вірникам, що поширення алкоголізму затримало закарпатців в релігійно-моральному, соціальному, матеріальному і культурному розвитку, зробило рабами чужих політичних інтересів, чужої ідеології та сприяло денаціоналізації. Так, о. К. Феделеш зауважує, що під дією алкоголю часто відбувається неусвідомлений перехід з однієї віри в іншу, виникають симпатії та захоплення чужими здобутками, ілюзії, які ведуть до зради. Алкоголь викривляє ментально-психічний компонент психіки, який поєднує вірування, духовність, культуру, патріотизм, милосердя, честь, гідність, зраду, потяги тощо [892, с. 130].

У відповідь на виклик того часу члени Марійського руху активізували розвиток абстинентної кампанії Греко-Католицької Церкви Закарпаття за тверезе життя і моральність. У контексті нашої проблеми на увагу заслуговують виступи греко-католицького духовенства, що присвячені впливу алкоголю на деформацію світоглядних позицій вірників. Провідник Конгрегації із державної реальної гімназії Берегова К. Феделеш, вивчивши

досвід протиалкогольних товариств в Америці (Бостон, 1828), Ірландії, Англії, Німеччині (1835), Галичині (1862), запропонував поєднати антиалкогольне навчання із технологіями організаційно-педагогічної роботи Марійських Конгрегацій, які себе добре зарекомендували. 12 лютого 1929 р. було створено перше «Протиалкоголичное товариство на Подкарпатській Руси», яке об'єднало шкільну молодь, а через рік – в першій половині 1930 р. проведено з'їзд абстинентів. Очільником товариства обрали К. Феделеша, заступником – С. Росоху, секретарем – В. Похулу [698, с. 58–59].

Марійська Конгрегація Ужгородської греко-католицької жіночої учительської семінарії оголосила 1932–1933 н. р. роком боротьби з алкоголізмом. Майбутні педагоги розгорнули своєрідне навчання й виховання у віддалених закарпатських селах, елементами якого були публічні виступи про шкідливий вплив алкоголю на людський організм, інформування населення про основні правила здорового способу життя, організація тематичних свят, спортивно-масових змагань, рухливих розваг і забав [403, с. 11–12].

Марійський рух досягнув свого розквіту на початку 30-х рр. XX ст., що засвідчив 1-й з'їзд Марійських Конгрегацій у травні 1931 р. На Чернечій горі зібралися 500 молодих людей, які засвідчили свою духовну єдність та готовність до боротьби за ідеали під прапором Пречистої Діви Марії. Святкування розпочалось зі святкової Служби Божої, співу гімну та підняття прапора Конгрегацій. Від братських Марійських об'єднань Галичини зібрання привітав о. Марисюк і зазначив, що від аналогічних подій на його батьківщині закарпатців відділяє усього кілька років. Так, у 1927 р. відбувся 1-й з'їзд Марійських організацій Галичини, а їх централізація здійснилася у 1937 р. Від словацьких товариств привітали учасників І. Федорков та Е. Седлак. З'їзд постановив сконцентрувати увагу на популяризації марійського руху, виданні періодики та визначив необхідність щорічних зібрань, приурочених до Дня Матері [510, с. 175].

Перший з'їзд Марійських Конгрегацій проводився у рамках урочистостей з нагоди ювілею з 1 500-ліття III Ефеського Собору. Подіям передувала потужна підготовча робота у кожній парафії із вшануванням чеснот Богородиці, тлумаченням Тайн Материнства Божого та проханнями захисту від лжеучінь (більшовиків, комуністів, адвентистів й інших шизматиків) [668, с. 119–133].

Підсумки з'їзду Марійських Конгрегацій підбито у циркулярі П. Гебея (Ч.: 3290/31), у якому єпископ закликав закарпатське греко-католицьке духовенство об'єднувати шкільну молодь під покровом Святої Діви Марії [570, с. 99–101]. Для розвитку творчості та оновлення духовного життя Марійських Конгрегацій консисторія оголосила конкурс на кращий допис у «Душпастир» за такими темами: 1. Євхаристійне життя у світлі Марійського культу; 2. Кращі враження від першого конгресу Марійських Конгрегацій. Натхнення додавали перфоменси католицьких молодіжних релігійних товариств, які проводились на свято Пасхи в Римі. Європейська молодь акцією «Horaexpiationis» в базиліці Св. Петра демонструвала всьому світу та Папі Римському, що готова до праці і жертви, щоб прославити церкву, а через неї свою батьківщину.

Перешкоди у розвитку Марійського руху створювала ідеологічна боротьба за вплив на молодіжне середовище. Ззовні проникали ідеї комунізму та радикального націоналізму (фашизму). Нові ідеології не залишились тільки в національно-державному полі, а й згубно впливали на окремих членів закарпатського суспільства. Під приводом соціальної опіки, соціальної гігієни, моральності й добробуту західними та східними спецслужбами проводилася агітація пролетарського інтернаціоналізму, атеїзму, расизму, сіонізму тощо. Відкидаючи морально-релігійні основи, молоді люди із убогих та занедбаних родин проявляли зацікавлення пролетарськими постулатами, бажаючи легких матеріальних благ, обіцяних насильницьким перерозподілом та пролетарським інтернаціоналізмом.

Тоді ж молодь із середини розривала «українсько-русофільська

дихотомія» (П. Маґочій). Народовецька молодь, вагому частину якої становило духовенство та вчительство, ідентифікувала себе і місцеве населення Закарпаття українцями, відкрито про це заявляючи на громадських, культурних чи політичних заходах, демонструючи готовність до боротьби за державне самовизначення. Активна позиція українців викликала агресію проугорських та проросійських складових тогочасного закарпатського суспільства і загострювала невдоволення чехословацької влади. Греко-Католицька Церква підтримувала ідею християнського націоналізму (патріотизму), який мав на меті гармонізувати національні устремління на підґрунті християнської віри. Чільні представники закарпатського греко-католицького духовенства дотримувалися позиції, що при відсутності демократичного контексту для виявлення національної ідеї, національної свідомості, національних прагнень, громадянської позиції, починають множитися екстремістські, демагогічні, расистські ідеї, які перетворюють природні потреби самоствердження і самовизначення на агресивну позицію з тенденцією до самоізоляції та невизнання інших. Не проповідуючи шовінізму або національної нетерпимості, протиборства, греко-католицьке духовенство закликало до доброзичливого етноцентризму й толерантності.

У дописі в «Душпастирі» «Вѣра и народность» В. Попко вказує на небезпечність затягування у розв’язанні національного питання, зазначаючи міцність взаємозв’язку між віросповіданням та національною самосвідомістю, роз’яснює, що дотримання християнських заповідей, які вимагають любові терпимості, співчуття до ближнього, утримає від проявів шовінізму або інтернаціоналізму. Трактуючи національність як природне походження людини, а християнство як надприродну доброчинність, священик закликає швидко організувати релігійне життя народу, бо загине не тільки греко-католицизм, а й увесь народ (нація). «Подъ плащемъ Бога освященная добродѣтель – патріотизм. Релігія – моральна добродѣтель, которая

предполагаетъ не только внѣшные акты культа, но прежде всего отмѣчаеть состоятельное починаніе Бога» [724, с. 190].

Потужна підтримка єпархіального уряду сприяла поширенню Марійських Конгрегацій. 28 серпня 1930 р. на свято Успіння Пресвятої Богородиці у монастирі оо. Василіан на Чернечій горі під Мукачевом зібрались представники 12 Марійських Конгрегацій із Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій і створили Центральну управу, яку очолив каноник В. Шельков, провідник Марійської Конгрегації із Ужгородської греко-католицької чоловічої учительської семінарії. Представники Мукачівської та Пряшівської греко-католицьких єпархій та оо. Василіан – В. Шельков, Д. Попович, К. Феделеш, Р. Кабацій, С. Тиводар, Ю. Желтвай, А. Янкович, С. Вербищук, В. Лар, Е. Седлак, Ф. Скиба у вітальних промовах, розкриваючи загрози впливу нових ідеологій на закарпатську молодь, закликали бути свідомими – знати свою мову, гордитися приналежністю до свого народу [572, с. 278]. З нагоди створення Центральної управи єпископи видали спільне Пастирське послання, в якому пояснили, що метою Центральної управи є формування любові і поваги українців до Цариці Небесної і розвивання духовного життя християнських спільнот в усіх містах і селах Закарпаття на засадах традиціоналізму [682, с. 258–261].

На першому засіданні Центральної управи було окреслено правила організації Марійських Конгрегацій (протокол від 26.08.1930 р.), затверджено поділ товариств на три ступені – дружини, гуртки, союзи. «Марійська дружина» вважалася найвищим елітарним ступенем організації і утворювалася відповідно до Загального статуту Марійських товариств з найдостойнішої віруючої, діяльнісної, совісної молоді віком від 14 років, яка пройшла відбірні довготривалі випробування через ординарі. Середнім ступенем визначено «Марійський гурток» або «Марійський дитячий союз», що організовувався за зразком дружини, але його членами була учнівська

молодь та діти шкільного віку. Метою розвитку товариств середнього ступеня був перехід у стадію дружини. Третій ступінь «Марійського союзу» складався із усіх охочих долучитися до марійського руху, різних верств вірян у соціальному та віковому аспекті. Усі три ступені товариств застосовували спільні форми і методи роботи, як от: участь у церковних богослужіннях, Св. Євхаристіях та Св. Причастю, опіка над хворими, підтримка бідних, допомога дітям та літнім людям, організація благодійних акцій, культурно-освітні заходи, студіювання релігійної та національної літератури, пропагування національно-християнської ідеології, виголошення доповідей, спортивні змагання, проведення художніх вистав, імпрез, виставок, академій. Педагогічний інструментарій добирався згідно із конкретними завданнями Марійського товариства, організаторською майстерністю провідника, віком учасників, рівнем розвитку колективу тощо.

Молоді греко-католицькі священики, які повернулись на батьківщину після навчання в освітніх закладах Праги, Відня, Риму, Інсбрука, Будапешта, Острогома, Трнави та ін., володіли європейськими методами проповідування. Щоб зацікавити вірників у парафіях, вони впроваджували новітні форми, методи і засоби «модерної пастеризації». На той час для проповідей європейським духовенством використовувався діапроектор (скіоптик). Новий технічний засіб сприяв зростанню зацікавлення проповіддю, а відтак значно збільшував аудиторію слухачів. Тому молоді греко-католицькі священики наполегливо агітували своїх колег застосовувати діапроектор. Цій проблемі була присвячена добірка статей у «Душпастирі», у яких розкривались переваги використання приладу, методика роботи з ним, описувалися можливості його придбання та ін. Успішним було застосування технічного засобу у роботі Марійських Конгрегацій. Прикметно, що скіоптик не надавав привабливості заходам і сприяв залученню більшої кількості вірників. Технічна новинка стала інструментом приваблення вірників інших конфесій у греко-католицьку віру [835, с. 189 – 199].

Період 1939–1944 рр. ознаменувався введенням на територію

Закарпаття військ Королівства Угорщини, окупацією та анексією краю із наданням особливого статусу. У результаті 22 червня 1939 р. було прийнято низку законодавчих актів, які засвідчили приєднання Підкарпатської території до угорської держави та перехід до управління в краї цивільною інституцією – регентським комісаріатом, до компетенції якого входили справи освітнього адміністрування. Суспільно-політичні зміни, які зумовили нові вимоги держави до підростаючих поколінь, – виховання у громадян любові до святостефанівської корони та угорської культури – спонукали Марійські Конгрегації перебудувати роботу.

Вивчення педагогічного доробку Марійських Конгрегацій того часу свідчить, що окремі товариства тимчасово припинили діяльність, напрямки їх роботи змінились. У звіті Ужгородської греко-католицької вчительської семінарії зазначено, що виховання здійснювалось в оборонній, місійній, соціально-харитативній секціях та секції преси. Традиційно соціально-харитативна робота здійснювалась через проведення благодійних заходів, спрямованих на збір коштів та іншу підтримку вразливих категорій. Важливим напрямом роботи Марійських Конгрегацій залишилась організація безкоштовних їдалень із традиційними українськими стравами. Продовження набули місії до великих релігійних свят Різдва та Пасхи. Метою їх проведення було донести до кожної зубожілої закарпатської родини підтримку громади. У місіях збирали гроші, продукти першої необхідності (олія, сало, мука, цукор, дрова, одяг, мило та ін.), пекли паски або хліб. Зібрану допомогу надавали сирітським притулкам, удовам, убогим сім’ям як подарунок до свята.

Освітньо-виховна діяльність доповнилась елементами «оборонного виховання». Військовий час вимагав від молоді знань у галузі військово-фізичного виховання. Відповідно, фізична підготовка, основи військової справи, протиповітряний захист, правила поведінки під час хімічних атак, поводження зі зброєю, вогнева підготовка, надання першої медичної допомоги тощо стали основою навчання. Секція преси надавала інформаційну підтримку новим тематичним напрямам, але паралельно продовжувала популяризувати

традиції об'єднання вірників. Головними формами роботи залишались літературні вистави, виступи, концерти, театри, презентації місцевих новинок поезії та прози, популяризація релігійної періодики тощо. Для оперативного ознайомлення молоді із новинками життя Марійської Конгрегації налагодили випуск стендової газети «RegnumMarianum» [406, с. 39–40].

Члени Марійських Конгрегацій змушені були перейти на роботу у двох секціях: греко-католицькій (руській) та католицькій (угорській). Аналіз заходів свідчить, що поширеними залишалися традиційні форми роботи: прикрашання церкви до свят, спів у церковному хорі, розучування нових релігійних пісень, розповіді про життя святих, біблійні оповіді, реколекції тощо. Відмінності членів секцій виявлялись не тільки в культурних уподобаннях членів, але й у мові, релігійному напрямі, відвідуваних храмах. Єднали закарпатських учнів різні види змагань, зокрема урочисті заходи до великих церковних та державних свят, спортивні змагання з використанням атрибутики Марійської Конгрегації (нагрудних знаків, символів, прапорів, лозунгів тощо). Характерним для цього періоду стало зміцнення взаємозв'язків із угорськими релігійними діячами. Джерельна база засвідчує проведення спортивного дня за участю П. Райса, єзуїтського монаха із Будапешта, який представив східні техніки фізичної культури, напрацьовані під час місій у Східному Китаї. Угорський вплив відчувається у засіданні Марійської Конгрегації для представлення книги Т. Товта «Tiszta ifjusag» у перекладі на українську [405, с. 39–40]. Делегація учнів Ужгородської гімназії взяла участь у міжнародному Конгресі Катехитів, четверо гімназистів, а саме : У. Фанкович, Г. Ортутай, Т. Сочка, Д. Турзань вивчали досвід роботи конгрегацій в м. Ніредьгаза [411, с. 86–88].

Пріоритетним напрямом діяльності греко-католицької молоді Мукачівської учительської семінарії залишилося релігійне виховання. Тут щомісячно відбувалися збори, на яких виголошувались релігійні доповіді виховного характеру. Під керівництвом прелата-каноніка о. Хіри були налагоджені духовні навчання конгрегисток [759, с. 27–28]. Мистецький

розвиток ефективно реалізувався у педагогічній діяльності Д. Поповича, провідника (угор. Превеса) Марійської Конгрегації греко-католицьких гімназистів імені Благовіщення Пречистої Діви в Хусті. Хор під керівництвом префекта І. Семедія, спів якого супроводжував свята та Службу Божу, був гордістю Марійської Конгрегації. Особливо вдалими визнали виступи хору під час урочистостей на честь Дня Св. Миколая та 25-ліття понтифікації Папи Римського Пія XI [640, с. 89–90].

На відміну від Мукачівської, у Пряшівській греко-католицькій єпархії у роки Другої світової війни діяльність Марійських Конгрегацій пожвавилась. Їх організацією в єпархії займався о. Е. Седлак, префект духовної семінарії. Йому вдалося зорганізувати дітей та молодь у кількох парафіяльних школах. Ставши ректором Пряшівської духовної семінарії, Е. Седлак у 1943 р. заснував Марійську Конгрегацію, у якій готував семінаристів до подальшої роботи з сільською молоддю. За ініціативою Пряшівського єпископа П. Гойдича в 1945 р. була створена центральна Марійська Конгрегація у Пряшеві, яку очолив катехит М. Сабодош. Історія товариства та його статут подані у книзі «Малий підручник Архибратства Божої Матері Неустанної Помочі» [693, с. 334].

Таким чином, Марійські Конгрегації на Закарпатті в умовах окупації продовжили виховну й освітньо-організаційну роботу, адаптували свою ідеологічну платформу до жорстких вимог військового часу, а традиційні методи та форми роботи наповнили новим змістом.

Із убивством єпископа Т. Ромжі комуністичним атеїстичним режимом 1 листопада 1947 р. відбулись вирішальні зміни у політиці Греко-Католицької Церкви на Закарпатті. У 1948 р. розпочалися масові репресії проти духовенства, і Греко-Католицька Церква припинила своє існування (легальну діяльність) та була ліквідована державою (1949).

Вищенаведене дає підстави для такого висновку: формування національної свідомості дітей та молоді було органічною складовою діяльності Марійської Конгрегації на Закарпатті в період між другою

половиною XVIII та першою половиною XX ст. і визначалося передусім опором денаціоналізації русинів (українців). Усвідомлення національної місії було загострене в молоді, яка проявляла свою готовність до єднання задля служіння народові. Вагомість організаційно-педагогічної діяльності марійських дружин визначається створенням умов для набуття дітьми та молоддю соціального досвіду, у процесі якого формувалися національні цінності.

4.5. Сакральне мистецтво як засіб формування національної свідомості дітей та молоді

Духовна культура кожного народу має яскраво виражений національний характер, інакше не було би необхідності говорити про унікальність історичного шляху та неповторну культурну своєрідність етносів. Самобутність етнічної самосвідомості народу забезпечується спадковістю розвитку його культурних архетипів, а мистецтво виступає вагомим ідентифікаційним маркером самовираження. Як зазначає О. Бочковський, «кожен із складників культури – мова, писемність, наука, книга, мистецтво і, передовсім, музика пристосовані змістом і формою до життєвих потреб народу, ... є тими елементами, що поглиблюють процес національної індивідуалізації народу, перетворюючи його з етнографічної сировини в національно викристалізований суспільний колектив» [65, с. 11].

Організація національного виховання охоплює обов’язкове формування духовної сфери особистості, яка глибоко і всебічно відображена у витворах національного мистецтва, що розкриває сутність народу, його національний характер, цінності свідомість. Акцентуючи увагу на ролі мистецтва у вихованні, необхідно виокремити його здатність активно сприяти розвитку особистості як усього багатства рис національно-патріотичної ідеології, так і стійких ідейних переконань. Через специфічні форми і засоби мистецтво безпосередньо передає найсуттєвіше в житті суспільства та його культурі,

кращі мистецькі твори дають можливість людині всебічно пізнати історію, сучасність, побут і традиції народу.

Синтезуючись із національними стереотипами та усвідомленим спільним історичним минулим, мистецтво виступає одним з основоположних компонентів національної самосвідомості. Відтак важливе значення надається сакральному мистецтву, яке відображає етноціональну та релігійну ідентичність. На прикладі Закарпаття добре видно, як відбувалось формування української нації за схемою розвитку т.зв. малих, селянських народів з неповною соціальною структурою, релігійна ідентифікація визначала національно-політичну позицію. Щодо національних ознак руського населення Закарпаття, то не можна не враховувати протистояння асиміляторській політиці влади протягом усього історичного розвитку. Приналежність до греко-католицького обряду національно і суспільно відрізняла русинів-українців Закарпаття від представників інших національностей та конфесій. Національні ознаки української культури, мови, мистецтва, народної творчості, традицій, звичаїв тощо розвивались у лоні Греко-Католицької Церкви. Сакральне мистецтво заклало фундамент українського національного мистецтва. У його становленні важливе значення мали ікони, оформлення церковних книг, інтер'єру церков, сакральна архітектура. У зв'язку з цим дослідження науковців спрямовані на вивчення різних видів мистецтва, які взаємодоповнюються у середовищі храму [809, с. 38]. Сакральне мистецтво, вплітаючись у систему релігійного культу, набуло подвійної функції: виконувало свою першорядну роль як засіб збудження і посилення релігійних почуттів, і одночасно не втрачало своєї естетичної спрямованості, викликаючи емоції задоволення, радості зустрічі з прекрасним і піднесеним, усвідомлення причетності до спільних культурних цінностей. Цілісною та складною художньою системою, у якій відображаються особливості національної самобутності, що витікають з умов розвитку культури етносу, його релігії і світогляду, побуту і способів

господарювання, є образотворче мистецтво. Воно характеризується століттями виробленим комплексом орнаментальних форм і мотивів, композиційних і ритмічних побудов, власною специфікою стильових характеристик, різноманітністю художніх засобів і образного змісту.

Формування середовища людської життєдіяльності вирізняє архітектуру серед інших різновидів творчості, поєднуючи художній і технологічний аспекти. Системність середовища людської життєдіяльності визначає таку властивість архітектури, як існування в системі, ансамблі. Звідси походить її організуюча функція щодо інших мистецтв. Тобто архітектура утворює основу середовища, у якому існують твори, визначає можливості їх синтезу. Недаремно її здавна називають «матір'ю мистецтв». Ця властивість архітектури впливає на розуміння і відчуття взаємопов'язаності мистецтва і життя, єдності різних видів мистецтва, на здатність до естетичного сприймання дійсності, прагнення гармонізації людської життєдіяльності.

Матеріалізована в монументальних формах інформація про час, суспільство, людей, стосунки між ними, їх культуру, смаки, спосіб мислення реалізується в архітектурі. Інформація архітектурних витворів не лише активно впливає на формування поведінки людей одного часу, але й пов'язує різні покоління та епохи, утворює важливу частину колективної пам'яті людства. Кращі, так звані «знакові» споруди кожної епохи втілюють її етичні та естетичні ідеали. Тому матеріально-просторові елементи архітектури можна розглядати також знаками – носіями інформації. Система архітектурних форм виступає засобом комунікації між людьми й має власне семіотичне значення. Окрім знаків суто практичної спрямованості, існують і такі, що становлять ідейно-образний зміст споруди. Саме вони утворюють художню мову архітектури, невіддільну від національної культури, яка втілюється через архітектуру в характері предметно-просторового середовища.

Корифей закарпатського образотворчого мистецтва Ф. Манайло

стверджував: «В области народнаго церковнаго искусства наша земля уже получила широкую извЬстность. Прежде всего здЬсь слЬдуетъ указать на деревянныя церкви съ многообразіемъ и оригинальностью ихъ стиля» [567, с.145]. Цієї царини творчості майже не торкнулися впливи чужих культур, отже, маємо приклад суто національних форм, народної самобутності. Християнський храм – це душа народу, втілена у зримих формах. І водночас Божественне Об'явлення, завдяки якому людина може освячувати своє життя, відновлювати свій образ, спотворений первородним гріхом. Відповідно й символіка храму, його архітектоніка, іконопис, богослужбові речі покликані бути проповіддю, що розкриває духовні істини, дає цілісну догматичну картину світу.

Дерев'яна храмова архітектура Закарпаття представлена чотирма стилями: шатровим тризрубовим, шатровим п'ятизрубовим, бароковим і псевдоготичним. Сьогодні у краї нараховується близько 100 дерев'яних церков, 43 з яких збудовані у першій половині XX ст. Найдавнішими дерев'яними храмами Закарпаття є «дві Миколаївські церкви в Середньому Водяному (1428) та Колодному (1470)» [832, с. 17].

На відміну від дерев'яної архітектури інших народів, українці на Закарпатті використовували при будівництві сакральних споруд техніку зрубу – всі частини будівлі складено з розміщених горизонтально і добре припасованих одне до одного круглих колод або прямокутних брусів. Особливість місцевих дерев'яних храмів – перекриття головного церковного приміщення не пласкою стелею, а верхом, подібним до башти, зрубом значної висоти. Зазвичай храми на Закарпатті будувались на узвишші, щоб навколишній пейзаж підкреслював їх особливість та Богоугодність. Вони покликані привернути увагу, спонукати людину зайти всередину, помолитися, замислитись над сенсом буття. Практично немає жодного населеного пункту в регіоні, де б не було храму.

Вирізняється церковна архітектура Мараморощини, яку описано у звітах єпископських візитацій поч. XVIII ст. Типовою для таких пам'яток є

конструкція церкви Боронявського монастиря. Згадка у звіті 1756 р. про те, що над храмом була одна турня-дзвіниця – непрямий доказ того, що це мала бути типова для Мараморощини дерев'яна сакральна будівля – одна з тих, які досі зустрічаються в довколишніх селах і форму яких відтворюють у наші дні в камені. Йдеться про тип храму з баштою над бабинцем, що, на думку українського мистецтвознавця та архітектора Г. Логвина, виник уже в XII–XIII ст. як оборонний. Ще однією з характерних рис сакральної архітектури околиць Хуста й Бороняви було те, що у ній знайшли вираження характерні риси готичного стилю. Відтак надзвичайно цікавими у нашому випадку є церкви хустської або ж крайниківської групи «дерев'яної готики Мараморошу» у селах Данилове, Крайникове, Олександрівка, Сокирниця та Стеблівка Хустського району, Колодне Тячівського району.

Церква виконувала не тільки функцію приміщення для здійснення Літургії, а слугувала своєрідною «презентацією» мистецьких умінь парафіян. Тут зосереджувались кращі зразки монументального живопису, іконопису, різьблених іконостасів, вишитих, золотих і срібних предметів культу. Як зазначає Г. Островський, у цих роботах «зображення святих, як правило, вельми традиційні й канонічні, зате в сценах «страшного суду» фантазія й почуття гумору авторів знаходять для себе багату поживу» [651, с. 10]. У результаті, релігійні сюжети композиції втрачають аскетичність, а ошатний святковий колорит підкреслює «земний» характер цих сакральних творів. Художники, як правило, вибудовували свою філософію максимально наближеною до природи, саме до тенденцій народного мислення, деякою мірою спрощення та прямолінійності.

Про інтер'єри церкви можемо говорити знову таки через аналогію із довколишніми храмами. Наприклад, розпис храму Боронявського монастиря писаний самими монахами із залученням майстрів із Хуста, де з середини XVIII ст. діяв осередок малярства, представники якого вирізнялися поєднанням у сакральному живописі елементів декору і простих форм. У 1737 р. хустський маляр Ілля оновлював Царські врата у церкві св. Миколая

XVI–XVIII ст. у Колодному. Хустським майстрам могли належати розписи у церквах св. Миколая Горішнього у Середньому Водяному середини XVIII ст. та Стрітення XV–XVIII ст. у Руській Долині [678, с. 135].

Головним замовником, а отже, меценатом образотворчого мистецтва була Мукачівська греко-католицька єпархія. Бурхливим розвитком творчих сил характеризується період єпископства А. Бачинського, який називають «Золотою добою», коли активізувалось національно-культурне відродження Закарпаття. Культурно-освітня діяльність єпископа стала живим прикладом для сучасників й спонукала до творчості митців краю.

Еволюція світосприймання періоду національно-культурного відродження на Закарпатті відобразилася на мистецькому оформленні книг. Про це свідчать приклади переписування ното-лінійних збірників та їхнє нове художнє оздоблення сюжетними, часто чорно-білими, ілюстраціями й орнаментальними заставками, подібними до гравюри. Поряд з відомими закарпатцями-вченими І. Базиловичем, А. Коцаком, І. Пастелієм, П. Лодієм, І. Орлаєм та поетом-філософом В. Довговичем, представником бурлескного письменства М. Андрейковичем, поетом-панегіриком Г. Марковичем постають представники співців та переписувачів-мініатюристів: І. Ріпа, М. Бистран, І. Югасевич. На зміну синкретичному мистецтву, де символічного значення надавалося слову та візуальному образові в їх нерозривному зв’язку, у художників-переписувачів превалювало раціональне ставлення до тексту. Книжкове мистецтво оздоби вони збагачували вже відомими в інших видах народного мистецтва декоративними схемами та мотивами, переносячи їх на сторінки рукописних книг. Хоча збірники духовних пісень для потреб церкви списували переважно особи священицького сану, але іноді й вірники переписували ці духовні пісні для власного вжитку. Народні умільці-аматори поповнювали коло професійних переписувачів-майстрів у різних районах Закарпаття, наприклад, О. Мишанич стверджує про рукописи, що збереглися і були створені в с. Кушниця Іршавського району [593, с. 82].

Активним впливом на розвиток творчих сил у рукописанні була діяльність відомих діячів краю, які плідно працювали в різних галузях науки: історії, мовознавства, теології, філософії, літератури. Це відображалося у творах зі значно ширшою тематикою, які окреслили нові естетичні поняття в оформлення рукописів. У раціональному ставленні до текстів поступово змінювалася і художня модель титулів, які набули простого шрифтового пояснення. Зрідка книги, особливо літургійного призначення, виконувалися у складніших художніх формах, що тільки віддалено нагадували стильові твори. Книжка загалом відображала нерозривну єдність змістового наповнення та його візуального впливу. Таке поєднання інформації, зображення, церковного співу мали глибоко символічне значення. Подібну мистецьку форму мають рукописні книги переписувача й мініатюриста І. Югасевича. Вивчаючи образну структурну систему його рукописних взірців, можемо впевнено стверджувати, що він добре знався не тільки на каліграфії та оформленні рукописів, але й на книжковій конструкції загалом.

Особливе значення в рукописній і друкованій книзі у другій половині XVIII–XIX ст. мав титульний аркуш. У його оздобленні була поширена орнаментика, виконана в характерному для того століття стилю бароко, вже значно ближчого до духу народної творчості. Найпоширеніші барокові композиції, копійовані із друкованих титулів, стали типовим елементом художнього оформлення для рукописних книг. На відміну від перевантажених архітектурними й сюжетними елементами друкованих форм, рукописні прикраси на титулах відрізнялися дещо простішим й лаконічнішим виконанням.

У закарпатських митців існували дві моделі оформлення титулів книг. Перша – коли автор запозичував елементи класичних взірців ренесансу й бароко (таким оформленням характеризуються «Пісенники» 1761–1763 рр. та 1798 р., Ірмологіони 1778–1779 рр.), а друга модель – із вираженими впливами народного мистецтва (Календарі за 1806 р., 1807 р., 1809 р., Ірмологіони за 1800 р., 1803 р., 1806 р., 1809 р., 1809 р., 1811-1812 рр., Типікон за 1800 р.,

Октоїх за 1802 р., Псалтир за 1804 р., Молитвослов за 1805 р., Пісенники за 1811 р., 1812 р.). Отже, загалом рукописи відображають нерозривну єдність тексту, який читали і слухали в церкві, та зорового ряду, а саме – художнього оформлення. Таке поєднання текстової частини з відповідним до змісту зображенням, що супроводжувалося церковним співом, через ноти, виступає єдиним цілим у книжковій формі. Важливим є і те, що рукописна творчість митців розвивалася паралельно з друкованою книгою і визначала такі ж естетичні засади тогочасного мистецтва, які сприяли дієвості книги як знаряддя культури і чинника впливу на суспільне життя.

Щодо ілюстрацій періодичних видань (журналів, газет) за сюжетною побудовою, то вони були найрізноманітнішими: релігійної й пейзажної тематики, анімалістичні, портретні ілюстрації, постаті, картографічні зображення та фотоілюстрації. Одні з перших фотографічних зображень у виданнях Закарпаття з'явилися в «Листку» 1891 р. А вже у 1895 р. – майже половину від усіх ілюстрацій у журнальних часописах, зокрема в Ужгороді, становила фотографіка. Перші фото – це репродукції старих полотен, портрети тогочасних діячів. Згодом вони вже поділялися на групи: урбаністичні і краєвиди; гірські пейзажі; репродукції творів мистецтва; портретне та групові фото. Велика кількість світлин була присвячена релігійній тематиці: інтер'єри храмів, хресні ходи, біблійні місця, церковні діячі та ін.

Із середини XIX ст. визначну роль у розвитку образотворчого мистецтва почав відігравати інститут урядових художників Мукачівської греко-католицької єпархії, яким належав пріоритет у визначенні головних напрямів розвитку не тільки монументального і станкового, а й декоративного живопису. Саме єпархіальні художники виконували монументальні розписи в храмах та давали дозвіл різьбярам на виконання іконостасів Мукачівської та Пряшівської єпархій.

У художньому ареалі Закарпаття в першій половині XIX ст. працювала низка художників, що здобули європейську фахову вищу освіту, зокрема:

випускники Віденської академії мистецтв Й. Змій-Микловський, М. Манкович та Ф. Видра, вихованець Будапештської академії Г. Рошкович, випускник Мюнхенської академії – Ю. Віраг. Останній, повернувшись з Америки у 1906 р., вступив до Чину св. Василя Великого в Мукачівському монастирі. У 1906 р. Ю. Віраг одержав замовлення на розписи монастирської церкви на Чернечій горі поблизу Мукачева. Згодом виконав розписи іконостаса і вівтаря у селах Нове Давидково, Чопівці, Зняцево (нині – Мукачівського району). Одним з кращих у творчості художника залишився образ «Успіння Пресвятої Богородиці», який знаходиться в Успенській церкві у селі Зняцево. Творчість Ю. Вірага – важливий етап в історії сакрального мистецтва Закарпаття. Насамперед усіма своїми творами він доводив необхідність професіоналізму як фундаментальної відправної точки дальшого розвитку образотворчого мистецтва.

Закарпатський живопис XIX – початку XX ст. свідчить про спадковість і поступовість у розвитку мистецьких процесів краю. Це зумовлено як певною культурною ситуацією, що формувалася на церковному самоусвідомленні, так і безпосередніми контактами митців різних поколінь. Церковне малярство відіграло важливу роль у розвитку не тільки сакрального, а й вплинуло на розвиток світського образотворчого мистецтва Закарпаття.

Найпопулярнішим жанром закарпатського малярства кінця XIX ст. став пейзаж як символ любові до рідного краю. Епічна широчінь панорами гір, вкритих лісом, гостроверхі дерев’яні церкви, похилені хатки, характерна огорожа, сім’я українських селян на дорозі – усе це зливається у виразний художній образ Закарпаття (див. дод. Ш). Однією з характерних рис закарпатського живопису був патріотизм, що проявлявся у різних зображеннях своєрідності природи краю. Пізньоромантична концепція природи на полотнах закарпатських митців підносила не просторові якості ландшафту, а предметні особливості конкретної місцевості. Звідси – більш спрощена та динамічніша малярська форма, висвітлення колориту, що вже

творили передумови емоційного образу природи (І. Югасевич «Літній день», 1890 р.; С. Теребельський «Краєвид зі ставом», 1895 р.). Кожна з таких робіт є свідченням любові до своєї батьківщини та стимулює імпульс національного самоусвідомлення, спонукає сприймати образ природи як камертон часу, формуючи прагнення прислужитись рідній землі, її народу.

У міжвоєнний період Закарпаття політично, економічно та географічно перебувало під впливом європейських еліт. Відповідно всі творчі, світоглядні процеси, що відбувалися на європейському просторі, відбилися і на мистецькому ареалі краю. Художники Закарпаття були вихованцями угорських, австрійських та чеських педагогів-художників. У 1927 р. А. Ерделі та Й. Бокшай організовують «Публічну школу рисунку» в Ужгороді. У цій школі юні художники опановували основи мистецької грамоти, а продовжували фахове вдосконалення у закладах вищої освіти Будапешта, Праги, Мюнхена, Риму. Відбувається процес пізнання закарпатською молоддю здобутків світової культури, культурних традицій Європи та модних тенденцій. Й. Бокшай з цього приводу пише: «Все, що ми бачили довкола себе, все чому навчилися від своїх незабутніх учителів, спонукало нас часто дбати не тільки про особисту творчість та успіх митця, але і про завтрашній день мистецтва, прагнути до організації й утвердження своєї художньої школи. Це могло не тільки зберегти усталені давні традиції, але й було покликане продовжити і розвинути досягнуте в нашому мистецтві» [468, с. 390].

Улітку 1931 р. в образотворчому мистецтві Підкарпатської Русі відбулася знакова подія – об’єднання провідних митців краю у Товариство діячів образотворчого мистецтва на Підкарпатській Русі. Цьому моменту передувало повернення А. Ерделі з Франції, де він ознайомився з передовими течіями європейського живопису. До складу Товариства входили А. Ерделі (керівник), Й. Бокшай, Ф. Манайло, А. Коцка, А. Борецький, З. Шолтес, Е. Контратович та ін. Основною метою діяльності визначалася організація виставок як у населених пунктах Закарпаття, так і за його межами. Величезні

успіхи таких виставок формували у закарпатців почуття гордості за рідний край і талановитий народ, спонукали приділяти більшу увагу естетичному вихованню дітей та молоді.

На увагу заслуговує вивчення мистецьких дисциплін у греко-католицьких закладах освіти. В Ужгородській реальній гімназії та вчительській семінарії викладали рисунок та дескриптивну геометрію. Як стверджує І. Небесник, митцями створювалось якісне навчально-методичне забезпечення дисциплін. Для навчання гімназистів використовувалась колекція із 1605 предметів мистецтва, представлена картинами, пластичними моделями, керамічними виробами для натюрмортів тощо [610, с. 22].

Учні Ужгородської реальної гімназії вивчали рисунок під керівництвом Й. Бокшая, Ужгородської півчо-учительської семінарії – А. Ерделі, Мукачівської гімназії – Л. Кайгла, Берегівської гімназії – К. Ізаї, Мукачівської вчительської семінарії – Вордлічека та Пржікріла

У творчому доробку Й. Бокшая прослідковується симбіоз ідеї національного самоусвідомлення українців Закарпаття з церковною культурою. Художника визнано основоположником нового сакрального мистецтва на Закарпатті завдяки досконалому поєднанню традиції барокового ілюзорного живопису з декоративністю візантійського мистецтва.

У 1927 р. на запрошення єпископа П. Гебея Й. Бокшай розпочав роботу в новому для себе амплуа – живописця-монументаліста. Готуючись до відповідальної справи, він ретельно працює над ескізами, думає над композицією. У 1926 р. створив велику живописну роботу «Нагірна проповідь», що відома також як «Христос серед народу», у 1929 р. – розписи у церкві села Руська Нова біля Требішова (Словаччина), на період 1934–1935 рр. припадає виконання двох визначних полотен – «Вчителі Східної Вселенської церкви» та «Святі Руської землі». Згодом була робота у церкві Пресвятої Покрови с. Чичаровці, де вражають композиції «Воскресіння», «Покрова», «Розп’яття», «Святе серце Ісуса». У 1937 р. Бокшай виконав розписи до церкви у с. Матьовка. Особливо почесним для художника було

виконання розписів до Ужгородського кафедрального собору у 1938–1939 рр. Тут він намалював «Воздвиження чесного хреста». У 1943 р. виконав розписи в церкві монастиря в МаріяПовчі. Серед його композицій необхідно відзначити – «Прославлення Марії» та «Св. Василій Великий на літургії». Романтичне захоплення візантійським мистецтвом обумовило такі характерні риси його сакрального мистецтва, як декоративізм кольору, символізм орнаментики, містичність золотого тла, при цьому залишалися емоційність і глибока одухотвореність образів.

За основу більшості своїх образів художник брав реальні студії своїх близьких і рідних. Діти послужили моделями для ангелів у єпископській каплиці, знайомі жінки позували для композиції Богородиці тощо. Автор «Розп'яття» втілює цей трагічний образ не як подію, пов'язану з глибокою історією, а як подію у конкретному часі і конкретному місці. Цьому сприяє зображення дівчини у білій сорочці і червоній спідниці з двома заплетеними косами, що дуже нагадує пересічну дівчину тогочасного Закарпаття. Вона, закривши обличчя руками, схилилася біля ніг розп'ятого Христа. Проте окреслений німб навколо голови дівчини радше виказує постать Марії-Магдалини. У сакральному живописі художника важко говорити про випадковості у композиції, тому можна припустити, що у композиції художник немов пов'язує навернення Марії-Магдалини і відродження рідного народу. Отже, означена робота набуває особливого звучання – це терпіння, очікування, страждання, але заради кращого майбутнього.

З огляду на вищесказане можна проаналізувати й інші зображення. Наприклад, на вівтарному образі «Серце Ісусове» зображено як Христос крокує червоною доріжкою, усіяною квітами. Навколо нього – ангели. Над цим у верхній частині престолу є зображення хлопчика, що тримає скрижалі Мойсея і показує на четверту заповідь, яка звучить: «Шануй батька твого і матір твою, щоб тобі було добре і щоб ти довго прожив на землі». Традиції поваги до батька і матері, свого роду, предків, народу складалися і утверджувались у ході історичного розвитку. Любов і повага до батьків,

шанобливе ставлення до старших, базувались на переконанні, що людина невіддільна від свого роду, нації. У час, коли значна частина закарпатської молоді піддалася ідеологічним атакам фашизму та комунізму і взялася руйнувати старі традиції, художник закликає до духовної єдності поколінь, поваги до народних традицій.

Емоційність, динамізм та чуттєвість барокового живопису були надзвичайно близькими для населення Закарпаття. Тож, беручись до монументальних робіт для храмів, художник був змушений зважати на світоглядні позиції населення та кліру. Оцінюючи виховний потенціал сакрального живопису, слід брати до уваги не стільки релігійний зміст ікон чи фресок, скільки їх когнітивну здатність: можливість із їхньою допомогою краще зрозуміти істини віри, себе, навколишній світ. При цьому зміст сакрального й художнього образу бачиться пов’язаним із життям у його екзистенційному, а не побутовому аспекті.

Вагомою складовою мистецького простору Закарпаття є музична культура і, зокрема, духовна музика. Церква як релігійний інститут особливу увагу приділяє музиці, яка покликана підготувати душу до сприйняття істин віри. Тому саме храми і монастирі були важливими осередками музичної культури. Потреба гарного «музичного оформлення» Служби Божої обумовила той факт, що священнослужителі обов’язково здобували музичну освіту, а при храмі зазвичай функціонував хор. Відтак протягом багатьох століть професійна музика розвивалася винятково в лоні церкви.

Протягом кількох століть Закарпаття входило до складу різних держав, в яких домінував латинський церковний обряд з високою культурою в костелах, де виконували вишукану музику західноєвропейських композиторів у супроводі органів й інструментальних ансамблів. Щоб стримати перехід населення України до католицизму, уніатська церква, яка забороняє використання музичних інструментів при богослужінні, вимушена була демонструвати красу і пишність обряду через хоровий спів a cappella. Особливо актуальною ця проблема постала у 1771 р., коли Мукачівська

греко-католицька єпархія домоглася юридичної незалежності та боролася зі спробами нав'язати латинський обряд.

Для впровадження у церковну практику хорового співу потрібні були відповідні фахівці, яких на той час в регіоні не було. Незначний виняток становили богослови-вихідці із Закарпаття, які навчалися у Відні та, співаючи у хорі церкви св. Варвари, оволоділи навиками літургічного співу. Після повернення на батьківщину вони налагоджували навчання співу і організовували церковні хори. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що навчання співу було пріоритетним завданням підготовки греко-католицького духовенства. Необхідність навчання за даними, наведеними у § 14 «Основательного установления сути образования» (1863), визначалась потребою виробити у семінаристів досконалі вміння церковного співу та викладацьку майстерність, щоб у подальшому вони змогли передати свої знання [369, арк. 15–22].

Прояви національного самоусвідомлення і відродження закарпатських русинів-українців у музичному мистецтві датуються кінцем XVIII – початком XIX ст. Свідченням стала поява друкованих та рукописних нотних ірмологів завдяки греко-католицьким священикам, з якими і був пов'язаний розвиток мистецтва, а водночас і музичної культури [181, с. 9].

У збереженні та поширенні сакральної музичної традиції важлива роль належить монастирям Закарпаття: Мукачівському на Чернечій горі, Грушівському, Угольському, де була поширеною практика церковного монодичного співу, накопичувались значні фонди богослужбової та музичної літератури. За свідченнями дослідників культури, серед дієвих ферментів національного єства українців на Закарпатті стали збірки церковних пісень. Так, М. Шмайда стверджує, що, крім повчань, літописів, учительських збірників, на увагу науковців заслуговує змістове наповнення старовинних рукописних церковних пісенників, що з'явились у XVII ст. на Закарпатті і включали церковні пісні та світські епічні або бурлацькі пісні, народні пісні. Усі вони виконувалися учнями (студентами) під час свят та урочистостей і

розповідали про історичне минуле, засвідчували звитяги героїв, формували повагу та любов до власного народу. Ним представлені 23 рукописні збірники українських пісень, що були записані греко-католицькими священиками [958, с. 45–47].Священики і дяко-вчителі музичну грамоту здобували на основі вивчення наспівів ірмологіону з обов'язковою систематичною співочою практикою під час Літургії. Відомий релігійний діяч, мовознавець, філософ-теолог А. Коцак звертав увагу «на необхідність слідкувати за якістю хорового звучання, підкреслював важливість інтонації і строю, наголошував на вмінні зберігати злагодженість у співі, дотримуватись ансамблевого звучання, уникати надмірної динаміки (галасливості) та поспішності» [451, с.174].

Початок формування хорового мистецтва на Закарпатті пов'язують з діяльністю хору богословів «Гармонія», заснованого 1833 р. К. Матезонським при Ужгородському греко-католицькому кафедральному храмі. У різні роки хор налічував від 37 до 47 учасників, а історія його успішної діяльності складає 113 років. «Гармонія» щонеділі співала св. Літургію та час від часу давала концерти для широкого кола слухачів, включаючи до репертуару класичну музичну спадщину й обробки народних мелодій. Парафіяни, які перед тим ніколи не чули хорового церковного співу, були настільки захоплені, що приїжджали з далеких околиць, щоб почути «ангельський спів» кліриків [148, с. 3].

«Гармонія» не просто репрезентувала високомистецьке багатоголосся, хор став школою виховання професійних диригентів і заклав фундамент хорового виконавства Закарпаття. Священики, які отримали необхідну теоретичну і практичну підготовку в семінарії, часто ставали засновниками та диригентами церковних хорів у різних населених пунктах регіону: І. Трухлий – в м. Мукачево, С. Сільвай – в с. Сусково на Свалявщині, І. Бокшай – у Хусті, О. Чучка – в м. Мараморош-Сигот.

Хор «Гармонія» сприяв також формуванню місцевої композиторської школи, адже хорові колективи потребували поповнення репертуару.

Насамперед існувала потреба в гармонізації місцевих церковних наспівів та народних мелодій. Цю справу розпочав К. Матезонський, а згодом успішно продовжили Е. Желтвай, І. Бокшай, С. Гладоник, О. Чучка та ін. [750, с. 137].

Крім «Гармонії», на Закарпатті працювали також два церковні хори в Мукачеві (керівники В. Тихий та І. Трухлий), Сваляві (керівник І. Сливка), Тячеві (керівник А. Потапов) та хор Ужгородської Цегольнянської церкви (диригент С. Куцин), чоловічий хор реформатської церкви в Берегові (керівник І. Балаж). Репертуар цих колективів складався переважно з духовних творів Д. Бортнянського, О. Хангельського, Г. Ломакіна, В. Виноградова, що споріднює сакральну хорову культуру краю з українськими теренами. Варто наголосити, що керівники церковних хорів обов'язково включали до репертуару гармонізації духовних наспівів місцевих композиторів (найчастіше – І. Бокшая).

Поступово хорове музикування вийшло за межі церкви і здобувало все більше прихильників. У 1864 р. був утворений Ужгородський хор (dalarda) учасниками якого була міська інтелігенція. Під керуванням Т. Шпері (1864–1882), С. Дудинського (1882–1904) та І. Бокшая (1904–1909). Хор брав участь у міських святах та урочистостях, а також здійснював концертні поїздки за межі Закарпаття. Хоровий спів почав завойовувати все ширші верстви населення також завдяки тому, що став невід'ємною частиною освітнього процесу семінарій та гімназій.

Входження Закарпаття до складу Чехословацької Республіки створило сприятливі умови для поширення мистецтва серед краян. Почався активний процес формування музичних і культурно-освітніх товариств та організацій, їхнє кількісне і якісне зростання. Культурницькі потреби, в тому числі й музичні, найширших верств населення реалізувалися у двох наймасовіших культурно-освітніх організаціях краю – «Просвіта» та «Товариство ім. О. Духновича», серед активістів яких переважало греко-католицьке духовенство [453, с. 135–137].

У першій половині 20-х рр. XX ст. було створено низку хорів при

навчальних закладах (гімназіях, семінаріях, академіях і школах). Серед них загальне визнання здобули: хор дітей із Луга (диригент В. Крічковський), відомий своїми виступами в Празі, Ужгороді та інших містах Закарпаття, а також хори Жіночої вчительської семінарії та Другетської гімназії в Ужгороді, семінарії в Мукачеві, хори горожанських шкіл в Ужгороді і Тячеві, дівочий хор інтернату товариства «Школьная помощь» в Мукачеві, дитячий хор з Великих Лучок, відомі своїми виступами по радіо. Загалом у 30-х рр. XX ст. в школах краю діяло близько 125 різножанрових хорів.

Навчальний план шкіл, гімназій, семінарій передбачав обов'язкові щотижневі музичні заняття з таких дисциплін: «Музика», «Спів», «Церковний спів». До справи навчання музики залучали професійних музикантів, які значно підвищити рівень музично-естетичного виховання семінаристів. Зокрема, викладачами музичних дисциплін півчо-учительської семінарії були: С. Фенцик (протягом 1921–1922 н. р.), О. Приходько (1922–1938), С. Гладоник (1938–1940), Ю. Костюк (1940–1943) і Н. Петрашевич (протягом 1943–1944 н. р.). З найбільш обдарованими вихованцями семінарії проводилися додаткові заняття з диригування, підсумком яких були концерти хору під керуванням учнів.

У результаті систематичної роботи були створені передумови для заснування хору учнів півчо-учительської семінарії. Це завдання здійснив у 1923 р. О. Приходько. Колектив складався із 90–100 хористів і виступав на шкільних урочистостях та за межами краю.

На уроках музики семінаристи вчилися грати на струнно-смичкових інструментах, клавірі та органі. Коли була підготовлена відповідна база, у 1941 р. викладач музики Ю. Костьо заснував камерний оркестр з числа семінаристів.

З часом уряд звернув увагу на загальну музичну освіту населення краю. З цією метою у 1933 р. шкільний реферат Крайового Уряду Підкарпатської Русі виніс рішення про затвердження нових навчальних планів для горожанських і народних шкіл. З цього моменту уроки співу вважались

обов'язковими, для них щотижнево відводилась одна година. Їх метою було виявлення і виховання музичних здібностей дітей, розвиток естетичного і патріотичного почуттів, підготовка учнів до співу в церкві, виховання любові до музики тощо. На заняттях співу обов'язково практикувалися такі форми роботи з учнями: дихальні, вокально-інтонаційні та ритмічні вправи, вивчення теорії музики, оглядове знайомство з біографіями і творами визначних композиторів. Основним предметом вивчення в школі був церковний спів (ознайомлення з церковними книгами і правилами відправи Богослужіння, вивчення гласів ірмологіону, духовних піснеспівів, читання псалмів і апостолів і т.п.). Керівництво заохочувало вчителів до створення учнівських хорів і оркестрів, проводило Дні народних пісень за участі шкільних колективів. Невдовзі така культурна політика уряду принесла позитивні результати. У 30-х рр. XX ст. шкільне хорове та інструментальне музикування набуло характеру масового явища, сприяло зростанню музичних смаків і потреб закарпатців. Окремі колективи відзначалися досить високим художнім рівнем виконавської майстерності, давали публічні концерти і поряд з дорослими колективами репрезентували музичне мистецтво регіону.

У 1938 р. з приходом угорської влади Ужгородську гімназію перейменували на Унгварську Мадярську Королівську Державну гімназію (з угорським і карпаторуським відділеннями). Уроки співу стали відносно обов'язковим предметом у молодших та необов'язковим – у старших класах. Однак традиції навчального закладу сприяли тому, що у 1939 р. було відновлено роботу хору під керуванням Я. Гергелі на угорському та В. Ромішовської, а згодом Д. Задора – на українському відділеннях.

На допомогу вчителям музики в періодичній пресі систематично друкувались методичні поради щодо проведення занять, організації колективів, підбору репертуару тощо. Крім того, Педагогічне товариство здійснювало видання підручників з теорії музики, які допомагали широкому колу любителів музичного мистецтва оволодіти музичною грамотою. Так, у

1937 р. центральне видавництво м. Севлюш випустило підручник «Орішок теорії музики». Як зазначає автор М. Беловарій у вступному слові, його «старанням було зібрати коротко по можливості все, що потребує кожна освічена людина (особливо в музичних формах), щоби могла порозуміти музичні твори, якими – дякуючи можливостям техніки (радіо) – може щоденно насолоджуватись» [30, с. 3].Постійне зростання кількості шкільних виконавських колективів потребувала розширення репертуару, який би відповідав інтересам і запитам дітей. Це спонукало місцевих композиторів-аматорів до творчої праці. Найбільшою популярністю користувалися шкільні співаники і хорові збірники. Намагаючись зробити їх якомога доступнішими для підростаючого покоління, упорядники свідомо акцентували увагу на церковній музиці та народній пісні, вважаючи їх найкращим засобом суспільного і мистецького виховання.

Провідні педагоги краю розглядали музичне виховання, зокрема і спів, надзвичайно цінним і важливим засобом народопросвітницької праці, вважаючи, що цей чинник не тільки облагороджує людську душу, а й збуджує соціальні й патріотичні почуття, утримує ясний зміст думки і повагу до ближнього. Спів вивчався на курсах для неписьменних. Це було своєрідним заохоченням до навчання і старших учнів, аби поширювати серед народу любов до народної творчості, вивчати духовні піснеспіви, брати участь у церковних хорах.

У 20–30-х рр. XX ст. з’явилася низка методичних розробок досвідчених педагогів-музикантів, які розкривали зміст і мету шкільного музичного виховання, подавали нові методи роботи в школі. З-поміж них слід виокремити праці А. Прухи («Шкільна практика», 1924), Ю. Боршоша («Дещо про вивчення співу», 1924), М. Бращайка («Про пісню-коломийку», 1926), П. Яцка («Свято нашої пісні», 1926), М. Рощахівського («Що співати?», 1926), П. Світлика («Народні пісні», 1926), М. Муранія («Естетичні відчуття у дітей та їхній розвиток», 1930), А. Буркацького («Уваги до вивчення співу», 1930), П. Милославського («Хоровий спів у Підкарпатській Русі», 1936; «Як

розвивати слух дітей?», 1937), М. Беловарія («Орішок теорії музики», 1937), А.Скиби («Спів у народній школі», 1938) [969, с.13].

Отже, у період міжвоєнного двадцятиліття носії українського шкільництва на Закарпатті вперше визначили роль музики як важливого виховного засобу для формування національної свідомості автохтонного населення. Звідси – конкретизовані вимоги з боку А. Волошина як педагога розглядати музичне виховання на рівні фактора, що сприяє утвердженню народу як суб'єктної величини у міжнаціональному, а також міжкультурному просторі. Музика була виразником духовних цінностей і реалізовувала виховні функції, впроваджуючи у конкретний соціум, окрім усталених поглядів, нові прагнення до пізнання науки співу [112, с. 46].

Важливу роль у зосередженні, координуванні та раціональному використанні ресурсів інтелектуалів-українців для розв'язання проблем, що стоять на порядку денному українського державного будівництва в період Карпатської України, відігравало перше музичне товариство «Кобза». Не випадково, що його появу підтримав президент Карпатської України А. Волошин, адже у звернені до народу товариство окреслило як ціль своєї діяльності – поширення української музики [79, с. 249].

Отже, для ефективної передачі підростаючому поколінню базових національних цінностей необхідне особливе педагогічне середовище, що може бути організоване тільки спільними зусиллями суб'єктів – учасників виховання: родини, школи й церковної громади (в сучасності – громадських організацій). Три основні суб'єкти виховання – родина, школа й церковна громада – опираються на єдину антропологічну модель і мають єдиний виховний ідеал. Дитина, прилучившись у сім'ї та в церкві до християнських цінностей, знаходить потім соціальне підтвердження своєму способу життя у навчальному середовищі, що виключає фактор відторгнення базових національних цінностей. Єдність загальнолюдського та етноспецифічного найповніше реалізується саме через розвивальну компоненту сакральної культури. Зокрема, архітектурні символи глибоко вкорінені у структуру

особистості на рівні підсвідомості. Кожна людина з моменту народження перебуває під впливом того архітектурного оточення, у якому зростає. І хоча цей вплив далеко не завжди усвідомлений, він, поряд з іншими факторами, зумовлює психоемоційний тип, смаки, рівень загального розвитку і культури, систему цінностей, поведінкові стереотипи, світогляд людини, її характер – як індивідуальний, так і національний. Література допомагає дітям оцінити духовні особливості свого народу, його історичне минуле, красу природи рідної землі, світ народної мудрості. Виховання духовною музикою є серцевиною виховання національної самосвідомості.

Висновки до розділу 4

Проведений аналіз культурно-просвітницької діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в досліджуваний період дає підставу констатувати, що впродовж віків вона була вогнищем і будівничим національної культури закарпатського населення, вагомим чинником у формуванні його національної свідомості через літературну, просвітницьку й місійну діяльність. На рис 4.1 подано структурну модель формування національної самосвідомості закарпатців у виховній культурно-просвітницькій роботі Греко-Католицької Церкви поза межами навчальних закладів.

Встановлено, що діяльність культурно-освітніх товариств (Литературноє заведеніє Пряшевськоє Товариство св. Іоанна Хрестителя, Общество святого Василія Великого та ін.), очолюваних греко-католицькими священиками, переважно спрямовувалася на видання літературно-просвітницьких матеріалів, поширення їх серед широких верств населення шляхом організації видавничої справи, організація різнопланових культурно-масових заходів, створення благодійних фундацій на підтримку малозабезпечених здібних закарпатських учнів і семінаристів.

З’ясовано, що літературна спадщина закарпатських греко-католицьких священиків мала потужний виховний вплив, особливо в контексті національно-патріотичного й морально-духовного виховання дітей та молоді. На різних історичних етапах літературні твори закарпатського греко-католицького кліру вирізнялися спрямованістю на використання рідної мови, народних звичаїв і традицій, героїчного минулого закарпатського народу. Показано, що більшість поезій і художніх творів духовенства досліджуваного періоду несли вагоме дидактичне навантаження поряд з важливими виховними цілями (любов до рідного слова, культури, історії та традицій, патріотизм, формування національної самоідентичності).

Діяльність Марійських Конгрегацій полягала у благодійній підтримці місцевого населення, пропаганді здорового способу життя, всебічному вихованні молодого покоління, у якому ключові позиції займали національно-патріотичне й духовно-моральне виховання, формуванні національних й християнських цінностей. Найбільш розповсюдженими формами виховної роботи Марійських Конгрегацій на Закарпатті були: проведення акцій милосердя, публічних виступів на різні теми (боротьба з алкоголізмом, тютюнопалінням, розвиток літературної мови, література рідного краю тощо), організація вистав та імпрез до різних національних і релігійних свят, проведення спортивних змагань та культурно-просвітницьких акцій та ін.

Доведено, що сакральне мистецтво забезпечувало формування усіх компонентів самосвідомості особистості: пізнавального (знання про історію свого народу, традиції, звичаї, елементи національної культури, володіння рідною мовою, самопізнання); емоційно-ціннісного (інтерес до рідної культури, любов до батьківщини, висока самооцінка, естетичний смак); поведінкового (прийняття способу життя свого народу, спілкування рідною мовою, спонукання до опанування різних видів народних ремесел та художньої творчості.

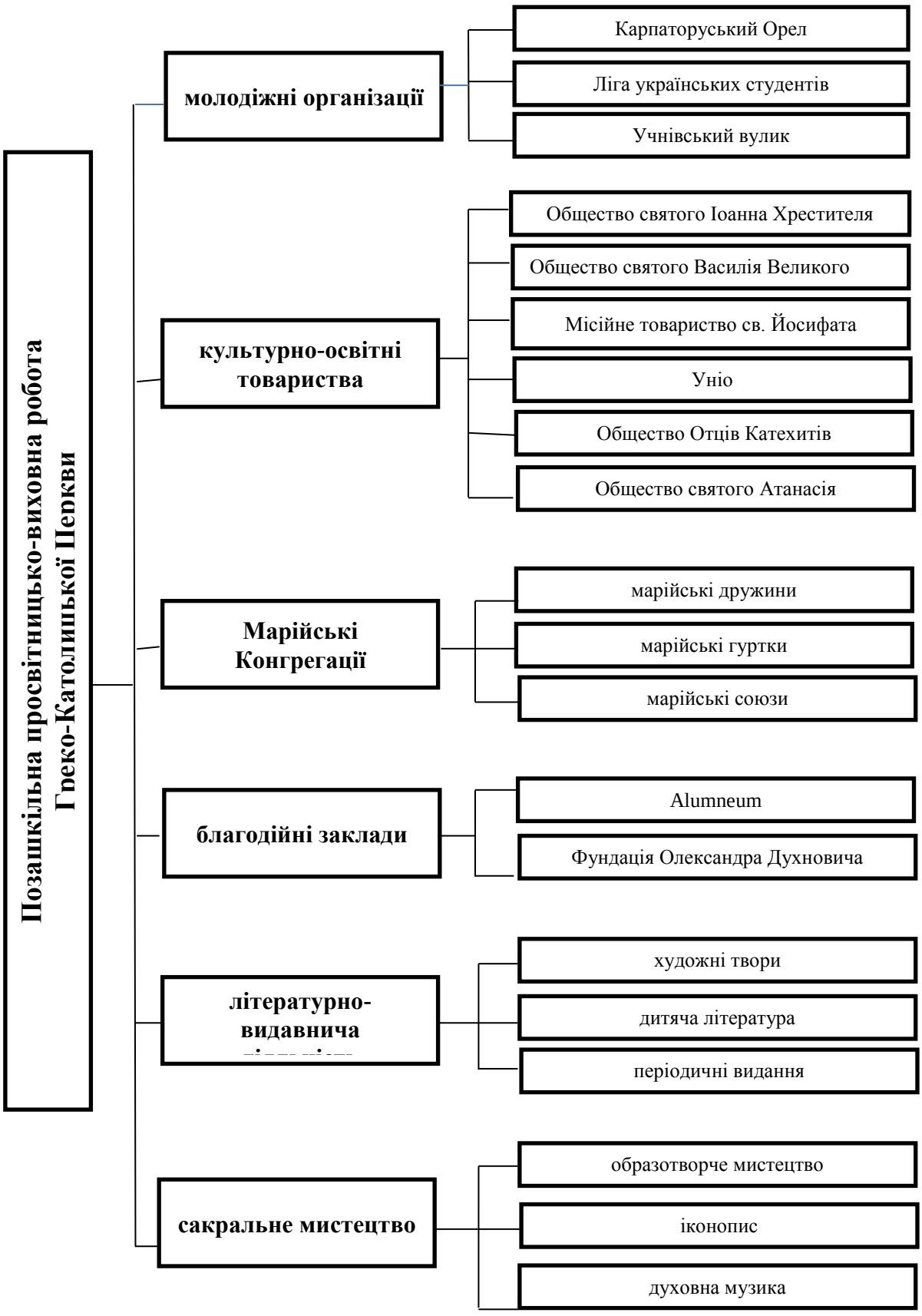

Рис 4.1. Структурна модель формування національної самосвідомості у позашкільній просвітницько-виховній роботі Греко-Католицької Церкви на Закарпатті

Основні положення четвертого розділу розкрито в таких публікаціях автора: [764; 765; 766; 767; 769; 770; 774; 782; 783; 787; 789; 792; 793; 794; 800; 802].

РОЗДІЛ 5
ТВОРЧЕ ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

5. 1. Перспективи використання потенціалу українських церков для національної єдності України

Сьогодні перед українським суспільством гостро постала проблема консолідації громадян на засадах національної єдності. Незважаючи на статус церкви як лідера суспільної довіри, духовні резерви нації невповні використовуються для згуртування та єдності українців. Ігнорування культурних, етнічних, конфесійних, лінгвістичних та інших відмінностей призвело до поляризації суспільства.

Активну присутність церкви у житті суспільства обмежує застаріле нормативно-правове поле. Церква в Україні відокремлена від держави відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (1991) [744]. У межах законодавчих норм здійснюється культова та благодійницька діяльність. Очевидно, що в державі відсутня політична воля для оновлення законодавчої бази, хоча зареєстрований 26.10.2016 р. чекає на прийняття Верховною Радою проект Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [740].

Відсутність у сучасної української еліти усвідомлення важливості суспільного вчення церкви, на наш погляд, пояснюється споживацькою ментальністю, захопленням матеріальними цінностями на тлі зубожіння більшості громадян України. Підтверджують вищенаведене результати дослідження, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень, які вказують на недостатній рівень взаємодії політичних механізмів та соціальних чинників національного консенсусу, здатних забезпечити таку взаємодію [658].

Останнім часом посилився інтерес до конфесій і релігійних організацій, які претендують на найбільшу впливовість у суспільному та державному житті України і можуть претендувати на звання національної церкви. Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України свідчать, що станом на 1 січня 2018 р. в країні налічується понад 50 різних конфесійних напрямів, серед яких 74 % жителів України вважають себе православними, 8 % – греко-католиками, а решта, в межах 1 %, – вірниками інших конфесій [459].

Поліконфесійне розмаїття регіонів України вимагає уваги до поняття «національна церква», варіант запровадження громадянської церкви, яка уникає заангажованості щодо певної конфесії. Сам термін не вживався у радянській науці як такий, що пробуджував національну самосвідомість вірників. Вітчизняні релігієзнавці, зокрема представники наукової школи професора А. Колодного, тлумачать національну церкву, як церкву будь-якої конфесії, яка функціонує в певний історичний період, опираючись на певну національну традицію і, набувши етноконфесійної специфіки, сприяє поступові етнокультури, самосвідомості й державницького менталітету визначеної нації, користується національною мовою як богослужбовою та має значний рівень поширення серед населення певної країни чи території. [508, с. 222].

Конкурентний характер міжконфесійних відносин склався нині між найбільш чисельними українськими церквами київської традиції. До них відносимо: Українську Православну Церкву Московського патріархату (УПЦ МП), Українську Православну Церкву Київського патріархату (УПЦ КП) та Українську Греко-Католицьку Церкву (УГКЦ). Зацікавлення викликає висвітлення національного питання у доктринах УПЦ МП, УПЦ КП та УГКЦ.

Утворена внаслідок синтезу українського християнства та західних церковних традицій УГКЦ засвідчує своє багатовікове ототожнення з українством, яке в умовах відсутності власної держави вберегло українців від денаціоналізації, традиційно визнає себе осередком збереження української

національної ідентичності і, на відміну від інших церков, не претендує на те, щоб представляти все українське суспільство. Церква схвалює потребу об'єднання церков київської традиції, що є спадкоємницями Володимирового хрещення 988 р. У доктрині УГКЦ домінують такі ідеї: заклик до дієвого патріотизму; осуд радикального націоналізму, шовінізму; розуміння нації як духовно-культурної спільноти; визнання потреби єднання християнських церков; відкидання зведення віри винятково до рангу однієї з національних ознак; відкритість до міжконфесійного діалогу [659].Сучасна доктрина УПЦ КП, висвітлена у змісті документа «Церква і світ на початку третього тисячоліття», декларує такі ідеї, як: україноцентричність, позиціонування себе як Православної церкви українського народу, бажання підтримки держави, консерватизм, християнський патріотизм [929].

УПЦ МП вважає існування інших українських православних церков незаконним, аргументуючи статусом самоврядності винятково Російської православної церкви як канонізованої складової Вселенської православної церкви. У документі «Основи соціальної концепції Української Православної Церкви» вірникам надається право на національне самовизначення як етнічної та політичної спільноти. Наголос робиться на унікальності конфесії, тобто нівелюється національна єдність громадян України. Водночас зазначається, що єдність народу забезпечується, окрім приналежності до однієї віри, племінною та мовною спільністю і територією. У результаті, визнається нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність православного народу без вживання терміна «український» [650].

Сьогодні конфесійний діалог в Україні пожвавився, що відобразилось у проведенні різного рівня форумів, конференцій, організації спільних молитов, споруджені спільних храмів, організації благодійних акцій, соціальних заходів із міжнародною участю. Таким чином, можна підсумувати, що, попри відмінності у ставленні до національного питання, православна та греко-католицька конфесії претендують на роль єдиної національної церкви.

Однак події на Сході України та в Криму спонукають до прискіпливого розгляду діяльності церкви та визначення її ролі у виникненні й загостренні міждержавного військового конфлікту. Зауважимо, що окупація Криму, а згодом і війна на Сході розгортались на ґрунті релігійного конфлікту і супроводжувалися пропагандистськими виступами російської духовної та державної ієрархії. Зокрема предстоятель Російської православної церкви Кирило заявив у ЗМІ, що вони «визволяють» православних «русскоязичних» християн в Україні, та захищають від нападів православні церкви [824].

Насправді на решті території країни мирно співіснують понад півсотні різних релігійних конфесій, частина з яких не ототожнює себе із православною традицією, але залишається толерантними у міжконфесійних стосунках. Щодо мовної проблеми в українських церквах, то варто визнати, що за роки української незалежності відмінності між реальними і формальними статусами цих мов справді неодноразово ставали причиною непорозумінь та ідеологічної конфронтації. На мовних відмінностях громадян різних частин України активно спекулюють не тільки вітчизняні, а й зарубіжні релігієзнавці, історики, політики.

Зокрема, серед вірників УПЦ МП поширилися міфи про існування етнічних відмінностей між населенням південно-східних регіонів від інших частин України. Завдяки загостренню суспільної уваги на надуманих етнічно-релігійних суперечностях у свідомості населення Сходу та Півдня сформувалися ненависть та вороже ставлення до українського народу.

Протягом останніх років ситуація нагніталася звинуваченнями української церкви київської традиції як агресивного провокатора війни на сході України. Перекручування реальних подій викликало осуд у національно свідомої частини українського духовенства. Так, УПЦ КП вважає безпідставними та недоречними такі висловлювання РПЦ, що повністю ігнорують його головну причину – російську збройну, політичну, економічну та інформаційну агресію проти України, порушення Росією міжнародних угод і норм міжнародного права. На думку керівництва УПЦ

КП, єдність православних вірників має бути не об’єктом політики та домовленостей закордонних релігійних центрів, а повноцінним і рівноправним суб’єктом відносин між Церквами та екуменічної співпраці, досягнення цього – спільне завдання поки що поділених Церков в Україні, а також Української держави і суспільства [684].

Суголосною є позиція глави УГКЦ Святослава Шевчука, який вказує, що війна на Сході – це результат російської агресії, тому не може вважатися етнічним або релігійним конфліктом. Йдеться про конфлікт двох проектів, двох бачень нашого майбутнього: просування вперед до європейських принципів, або в минуле – в «російський світ». Архієпископ наголошує: те, що згідно з «історіософією» РПЦ українських греко-католиків не існує, підтверджує ігнорування російською стороною існування української нації і ставить під сумнів Українську державу, історію, мову та українську культурну спадщину. Святослав Шевчук вбачає природне врегулювання конфесійних конфліктів православної церкви на території України у єдності і вважає за доцільне створення церковної структури, яка мала б де-факто, статус державної Церкви [48].

Упродовж української історії відповідальність за долю народу, збереження його національного єства, духовності, культури несла християнська церква. Виходячи із беззаперечності авторитету християнської церкви в українському суспільстві, доцільно з’ясувати шляхи використання соціального капіталу церкви в умовах сучасних викликів. Зважаючи на те, що українці завжди були глибоко віруючим народом, його виховні традиції базувалися на християнських засадах, викликає зацікавлення як закріпилась псевдохристиянська риторика сепаратистського характеру в свідомості населення окремих регіонів України.

Аргументовано пояснює ситуацію архієпископ Харківський і Полтавський Ігор (Ісіченко). На його переконання, релігійність населення південно-східного регіону формувалася поза Церквою, тобто викривлення самосвідомості мешканців територій, охоплених сепаратизмом, виникли

через десятиліття державної заборони катехизації, яка дала б дітям, молоді та дорослим можливість зрозуміти основи релігії і закласти на все життя фундамент християнського *вчення* [480].

В усталеній українській традиції релігійне виховання розпочинається у сімейному колі, дітей катехизують вдома мама чи бабуся, згодом цю роль виконує священик під час проповідування. Підтверджується наведене даними соціологічних досліджень міжнародній компанії TNS (Taylor Nelson Sofres/Тейлор Нельсон Софрес) ціннісно-світоглядних позицій православних вірників різних регіонів країни, більша схильність до консерватизму й індивідуалізму, відсутність соціальної активності виявлена у православних південно-східних регіонів України. Тоді як православні центрально-західних регіонів характеризуються підвищеною відкритістю, здатністю до новаторства, орієнтованістю на сімейні цінності [760].

Проблема посилилась із заміною у загальноосвітніх закладах Донецької, Луганської та частково Харківської областей навчального предмету «Християнська етика» на «Основи православної культури», у змісті якого релігійність зводиться до етнокультурного рівня, християнська віра трактується як обрядовість. Тяглість релігійних традиції у цих регіонах була перервана радянською владою, й ментальність населення формувалась під впливом субкультур, забобонів та місцевих звичаїв. Православна ж етика сприймалася крізь призму засвоєних у дитинстві тоталітарних стереотипів. Підростаючі покоління українців, позбавлені релігійного виховання, утворили основу нового дехристиянізованого соціуму. Однак не останню роль відіграв світогляд самого духовенства. В основній масі вишколене в російських (радянських) духовних закладах та висвячене російськими «братами», воно не прагнуло виконувати душпастирську місію на ширших засадах, ніж обрядово-церковні, тому й не могло формувати духовність віруючих у національно-державницькому контексті.

Не варто ігнорувати спалахи сепаратизму і на Західній Україні, де найвищий відсоток віруючих (понад 75 %) християн у переважній більшості

є вірниками Греко-Католицької Церкви, яка не припиняла діяльності навіть у роки більшовицьких репресій. Вірники греко-католицької конфесії належать до Української Греко-Католицької Церкви, яка є найбільшою Східною Католицькою Церквою у світі (3 765 громад) або автономної Мукачівської греко-католицької єпархії (464 громади). Найбільш строкатим регіоном західної України у розрізі національної та конфесійної структури населення вважається Закарпаття. У силу різних суспільно-політичних чинників час від часу тут так, як на Сході України, загострюються питання етнічно-релігійної ідентифікації місцевого населення.

На відміну від східного, закарпатський різновид етнічного націоналізму має глибоке історичне коріння і викристалізувався ще в середині XIX ст. Його зародження пов'язане зі спробою визначення самостійного статусу автохтонів Закарпаття під впливом ідей слов'янського національного відродження. В умовах перебування краю у складі іноземних держав, дезорієнтовані і поділені адміністративними кордонами, закарпатські українці зберегли власну мову, культуру, церковно-конфесійну традицію. Проте численні спроби денаціоналізації місцевого населення в різні історичні періоди угорською, австрійською, чеською та радянською владами, відсутність власної держави створили сприятливі умови для спекуляцій навколо визначення ідеалу національної свідомості закарпатців.

Сутність проблеми полягає у тому, що частина автохтонів не ідентифікуються як українці, хоча мають на це законне право. На думку професора Л. Белея, небезпеку становить невизнання української духовної та матеріальної культури закарпатців, яке в результаті маніпуляцій політтехнологів стало предметом спекуляцій: шантажу регіональною владою Києва та заробітку європейських та американських грантів на підтримання нацменшин краю. Вінцем технологічних розробок стало створення ілюзії про існування такої фікції, як «русинський» етнос [29; с. 306–308]. На наш погляд, таке використання давньої самоназви українців не має жодного пояснення і є абсурдним.

Традиційним інструментом маніпуляцій інтерпретаторів залишається статус eclesia sui juris («свого права») Мукачівської греко-католицької єпархії, вірянами якої є переважно етнічні українці. Статус «своє право» надає єпархії автономність та безпосередню підпорядкованість Ватикану. Від часу створення Мукачівська греко-католицька єпархія (1771) була підпорядкована митрополичій юрисдикції угорського католицького Естергомського примаса. Внаслідок багатовікової боротьби закарпатських вірників за звільнення від угорської церковної ієрархії у 1937 р. папою Пієм XI їй було надано статус eclesia sui juris.

Починаючи з 1949 р., Мукачівська греко-католицька єпархія, так само як Українська Греко-Католицька Церква у Радянському Союзі, була поза законом та діяла в підпіллі (катакомбах). У часи підпілля мученицькою смертю на Закарпатті загинули 36 священиків, багатьох було заарештовано і репресовано. В катакомбний період активізувалися контакти між Мукачівської греко-католицькою єпархією і УГКЦ. Висвячений (1987) у Львові ієрархом УГКЦ Софроном (Дмитерком) на єпископа І. Маргітич очолив рух закарпатського духовенства за об'єднання із УГКЦ, але частина місцевого духовенства, очолювана єпископом-емеритом Йоаном (Семедієм) вагалася. У 1993 р. із Ватикану на Закарпаття було делеговано дипломата, архієпископа кардинала Ф. Коласуоно для підготовки процесу об'єднання. За підсумками його візиту, у 1993 р. було збережено статус eclesiasuijuris для Мукачівської греко-католицької єпархії і розроблено план, згідно з яким вона мала бути піднесена до митрополії та увійти як автономна в УГКЦ, проте він і досі не реалізований.

Доречно навести бачення проблеми греко-католицьким духовенством Закарпаття. Так, чинний єпископ Мукачівський М. Шашік стверджує, що між УГКЦ та Греко-Католицькою Церквою Закарпаття склалися добрі стосунки завдяки давній традиції співпраці та взаємної підтримки. Владика відзначає, що душпастирське завдання Церкви є спільним, тому не можна вважати закарпатське греко-католицьке духовенство частиною якоїсь іншої Церкви;

це значить, що миряни Закарпаття належать з рештою українців до єдиної Церкви і співпрацюють з ними. Європейські тенденції до об'єднання спонукають об'єднуватись духовно, тому потрібно знайти те, що сприятиме процвітанню Вселенської Церкви і місцевої Греко-Католицької Церкви [929].

Автономний статус Мукачівської греко-католицької єпархії має дуже важливий національно-культурний вимір і перебуває під контролем громадськості, яка запобігає спробам дезінтеграції української нації, деформації її духовної культури під приводом збереження церковної своєрідності. Тут слід відзначити провідну роль товариства «Просвіта» у відстоюванні українських національних інтересів на Закарпатті, члени якої ініціювали (2011) створення організації «Закарпатська греко-католицька спілка імені владики Івана Маргітича». Активісти спілки відроджують традиції греко-католицького духовенства, об'єднуючи громадськість навколо ідеї служіння рідному народу, започатковане єпископом І. Маргітичем. Метою створення спілки проголошено духовно-патріотичну діяльність, а головними завданнями діяльності – 1) популяризацію української мови, сприяння утвердженню її використання як під час Богослужінь, так і у всіх інших сферах діяльності Мукачівської греко-католицької єпархії; 2) входження Мукачівської Греко-католицької єпархії до єдиної Української Греко-Католицької Церкви із перспективою перетворення її на Український греко-католицький патріархат; 3) наукову, освітню, просвітницьку та виховну роботу, 4) пропагування й поширення духовності, християнських цінностей, моралі, національних традицій, здорового способу життя [602].

Отже, релігійність закарпатського суспільства, безперервна тяглість християнських традиції, активна громадська позиція віруючих та національно-патріотична спрямованість їх духовних лідерів руйнують конфліктогенні чинники, нейтралізують прояви релігійного сепаратизму на регіональному рівні.

Міжнародний досвід переконливо доводить, що ігнорування державою міжцерковних взаємин призводить до зростання масштабів та інтенсивності

конфліктів і суперечностей. У 1997 р. при Бюро з демократичних інститутів і прав людини, що входить до структури ОБСЄ, було засновано Консультаційну Раду в галузі релігійної освіти, реорганізовану у 2004 р. з метою правової підтримки права на освіту представників різних конфесій. Було опубліковано низку доповідей про прояви різних форм дискримінації, рекомендації з розвитку міжрелігійного діалогу та посиленню в ньому ролі освіти.

У роботі ЮНЕСКО, починаючи з рекомендацій Генеральної конференції (1974) щодо полікультурної освіти, співпраці, миру в галузі фундаментальних прав і свобод людини напрацьовано дієвий інструментарій взаєморозуміння між релігійними конфесіями та освітою. Вагомими кроками релігійного взаєморозуміння стали розроблені у «Дакарському плані дій на 2000–2015 рр.» (2000) рекомендації щодо спільного виховання представників різних конфесій; матеріали Мадридської конференції міністрів освіти європейських країн (2002), в яких відображено результати досліджень стану релігійної освіти в 78 країнах і окреслено антидискримінаційні перспективи в освіті як головне завдання у забезпеченні права свободи релігії; проект «Полікультурна освіта й проблема релігійної освіти та діалогу в Європі» впроваджений у дію на Афінській конференції (2003); практичні рекомендації щодо подолання упереджень і стереотипів між різними співтовариствами, програми взаємоповаги, групою «Альянс цивілізацій» (2005) при ООН; матеріали Стамбульської конференції (2007), де резюмовано, що незалежно від чинної системи національної освіти в кожній країні, діти і молодь повинні отримувати знання про релігійну розмаїтість як складову полікультурної освіти.

Результатом багаторічної роботи міжнародних експертів стала розробка концепції релігійної освіти в країнах ЄС під назвою «Толедські керівні принципи щодо навчання питань релігії й переконань у державних школах» (2007). Рекомендації документа стосуються вивчення релігійного розмаїття на основі знань релігійних традицій власного народу, але не мають на меті релігійну (богословську) освіту. В їх основу лягли методики використання

наукових методів навчання, які зможуть викорінити релігійне непорозуміння і побороти шкідливі стереотипи. Обґрунтовано розуміння поваги до прав людини, виховання підростаючих поколінь на підставі синтезу європейських цінностей, визнання державною освітою фундаментальної ролі релігії у формуванні світогляду, потребу у взаємодії і співпраці з релігійними організаціями, зокрема в організаційно-методичному забезпеченні освітнього процесу, врахування прав батьків, дітей та вчителів, уваги до регіональних релігійних особливостей й світського плюралізму тощо.

«Толедські принципи» знайшли відображення в освітній політиці США і частини пострадянських країн. Наразі американський професор Д. Джарвіс, проаналізувавши процес надання релігійних знань у світських школах залежно від конфесійного пейзажу в кожній окремо взятій країні, виділив чотири підходи, а саме: ознайомлення з однією з релігій, вивчення основ кількох релігій, релігієзнавство, відсутність релігійної освіти. Зацікавлення викликає висновок дослідника про те, що у випадку вивчення учнями саме тієї релігії, яка є духовною традицією нації та відіграла історично важливу роль у становленні держави, як в Італії, Польщі, Греції, Йорданії, виконує функцію націєтворення, консолідації суспільства і сприяє формуванню національної свідомості громадян. Проте негативом такого етно-конфесійного центризму є відсутність знань про існування релігій національних меншин і як наслідок – конфесійна інтолерантність [397, с. 6].

В Україні європейські норми імплементовано у Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2013), який визначає організаційно-правові засади забезпечення рівних можливостей у площині реалізації прав і свобод людини та громадянина щодо віросповідання, а також ознак (статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного й майнового стану, місця проживання, мови тощо).

Однак події на Сході та Півдні доводять необхідність переосмислення питань державно-церковних відносин, національної церкви, міжконфесійної толерантності, релігійної освіти, релігійних традицій тощо. На сьогодні

вироблено консолідовану позицію усіх сегментів українського суспільства щодо нагальної необхідності створення єдиної незалежної української церкви. На переконання Президента України П. Порошенка, мільйони українців хочуть мати власну церкву як атрибут незалежної держави. Тому 19 квітня 2018 р. П. Порошенко, провівши попередні перемовини із лідерами парламентських фракцій, звернувся до парламенту підтримати його ініціативу щодо звернення до Вселенського патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію православної церкви в Україні. Президент наголосив, що витоки української церкви започатковані у Константинополі понад 1000 років тому. Сьогодні українці знищують стереотип, що є частиною радянської чи російської імперії, тому намагаються відновити історичну справедливість і повернутися до європейської родини. Важливе значення для незалежності України має невід'ємне право кожного українця визначитись із церковною ієрархією та позбавити можливості діяльності на території держави Російської православної Церкви, що перетворилась на служницю спецслужб ураженої імперськими комплексами держави [86].

Президентська ініціатива була підтримана парламентом та патріархами УПЦ КП та УАПЦ і передана на розгляд Вселенського Патріарха. Президентський посил знайшов позитивний відгук громадських об'єднань. Зокрема, об'єднання «Першого грудня», створене на честь 20-ї річниці референдуму за незалежність України відомими інтелектуалами та громадськими діячами, відзначило у зробленій 3 травня 2018 р. заяві, що розглядати питання автокефалії не можна як суто церковне, потрібно врахувати його значимість для духовної безпеки та національно-державної перспективи України. Очевидно, що Томос про автокефалію нормалізує канонічний статус й церковне життя українців. Учасники «Першого грудня», переконані, що автокефалія православної церкви України необхідна для того, щоб звільнитися від церковного диктату Москви [182].

Правильне розуміння позиції Вселенської патріархії щодо процесу об'єднання українських православних передбачає створення автокефальної,

незалежної церкви, яка не буде перебувати під Москвою. Зокрема, ідеолог автокефалії Р. Павленко акцентує, що Україна визнана правонаступницею Київської Русі, а отже, є канонічною територією Константинопольської Матері-Церкви, від якої вона ніколи не відмовлялась і Росії не передавала. Саме це принципова відмінність від вимог, висунутих Москвою у Стамбульському візиті патріарха Кирила, щодо «покаяння і повернення до московського лона» [660].

Очевидно, в умовах пошуків сучасних шляхів національної консолідації засадничі ідеї української церкви не втратили актуального звучання. Виважена спільна позиція духовенства, громадськості, культурно-освітніх інститутів та влади до питань релігійної свободи в Україні, міжконфесійного миру, готовності до громадянської єдності та націєтворення на засадах духовності уможливлює творення нового українського суспільства, в якому сповідуватиметься європейський плюралізм. Духовне виховання та релігійна освіта підростаючих поколінь, повага до духовних традицій нації убереже їх від зовнішніх впливів етнополітичних технологів, уможливить творення нового національно згуртованого суспільства. Споконвічне прагнення українців до власної державності, вільного і самобутнього розвитку дає змогу використати потенціал церкви з метою відродження ідеї національної єдності.

5.2. Актуалізація історико-педагогічного досвіду Греко-Католицької Церкви в умовах сучасної національної освіти

Потужним джерелом духовного універсуму української нації виступають ідеї національно-державницького спрямування, підґрунтям яких є відновлення історичної пам’яті про тривалі традиції збереження українського єства Греко-Католицькою Цервою Закарпаття. Завдяки культурно-освітній й науково-педагогічній діяльності Греко-Католицької Церкві протягом тривалого історичного періоду між 1646–1947 рр. вдавалося

формувати національну самосвідомість дітей та молоді через організацію національного шкільництва, наповнення національно-патріотичними ідеями виховання дітей та молоді, створення навчальних книг і літератури рідною мовою, діяльність національно орієнтованих релігійних товариств, просвітництво, благочинність.

Провівши аналіз сучасного стану системи освіти України, можна із переконаністю стверджувати, що у ній знайшла втілення значна кількість ідей греко-католицького духовенства Закарпаття. Молода держава поліпшує умови для набуття сучасних компетентностей, пов'язаних із формуванням національної свідомості, громадянської гідності, патріотизму; забезпечує розвиток нового освітнього простору; створює необхідні умови для прищеплення моральних і культурних цінностей українського народу, його історико-культурних надбань.

Провідна ідея Греко-Католицької Церкви Закарпаття про уможливлення загальної освіти знайшла відображення у Законі України «Про освіту» (2017), де гарантовано рівний доступ до освіти усім верствам населення без соціальних, етнічних, релігійних та будь-яких інших обмежень, сприяння у реалізації їхніх освітніх прав і потреб [742]. На сьогодні визнано взаємозалежність між рівнем освіти громадян та добробутом і сталим розвитком суспільства, функціонує система закладів безоплатної освіти різних рівнів, форм та видів.

Історико-педагогічний дискурс Греко-Католицької Церкви на Закарпатті рясніє багатьма прикладами щодо реалізації цих ідей протягом своєї історії: ідеї створення умов для здобуття освіти у європейських закладах, організації місцевих шкіл різних типів, надання соціальної доступності освіті домінували у практичній діяльності Мукачівських єпископів М. Ольшавського, А. Бачинського, В. Поповича, Ю. Фірцака, А. Паппа, П. Гебея, О. Стойки, Д. Няраді та ін. Стрімкий прогрес у шкільництві Закарпаття став можливим завдяки успішній освітньо-організаційній діяльності греко-католицького духовенства, здобутки якої можуть бути

творчо використані при організації сучасної української освіти. Історичний досвід свідчить, що єпископам доводилося розв'язувати проблеми, схожі до сучасних: хронічний брак фінансування, відсутність рівного доступу до якісної освіти. Сьогодні українська система освіти також відтворює бідність: діти з незаможних родин мають мінімальні шанси отримати гарну освіту і піднятися соціальною драбиною.

Аналіз історико-педагогічного досвіду Греко-Католицької Церкви на Закарпатті засвідчує значну кількість цінних ідей щодо залучення місцевих громад, меценатів, організацій для підтримки різноманітних освітніх проектів, будівництва й обладнання закладів освіти, створення стипендіальної підтримки для талановитої молоді, соціальних фондів, придбання засобів навчання тощо. Цінним став особистий приклад церковної ієрархії. Так, особисті кошти єпископа М. Ольшавського заклали матеріальну основу для організації богословських шкіл. За підтримки єпископа А. Бачинського було профінансовано низку парафіяльних шкіл, семінарій, він передав у користування семінаристів власну бібліотеку. Єпископ оплачував навчання кількох семінаристів у європейських вишах. Мукачівський єпископ В. Попович забезпечував безкоштовним харчуванням учнів із бідних сімей, О. Повчій вкладав власні кошти у будівництво гуртожитків, І. Пастелій – у створення мережі Alumneum (бурси для студентів), І. Фірцак започаткував спеціальний фонд для освіти бідних учнів та ін.

Прагнення України увійти до світового освітнього простору активізує специфіку професійної підготовки греко-католицького духовенства в умовах поліконфесійного та полікультурного тогочасного закарпатського суспільства. Особливістю духовно-формаційного становлення греко-католицького кліру на Закарпатті було поєднання різних форм навчання та європейські студії. Незважаючи на відмінності в організаційно-педагогічних засадах різних типів закладів освіти, які діяли при інституціях Греко-Католицької Церкви, незмінною залишалася національна спрямованість усього процесу підготовки греко-католицького духовенства, формування

прогресивного європейського світогляду та системи цінностей, домінантою у якій визнається цінність кожної людини, незалежно від етнічних, релігійних, культурних відмінностей.

Актуальним сьогодні залишається залучення до розв'язання проблем освіти громади, влади, бізнесу. Найбільшими меценатами у розвитку освіти на Закарпатті в Мукачівській єпархії стали представники дворянського роду Другетів, ініціатори Ужгородської унії, які протягом XIV–XVII ст. будували та утримували школи і гімназії в Ужгороді та Гуменному. За рахунок коштів меценатів в Ужгороді було створено «Будинок Гізелли» для дівчат. О. Духнович, постійно допомагав семінаристам як коштами, так і наданням власного помешкання для проживання. Вартим наслідування нащадків приклад А. Волошина, який передав будинок у центрі Ужгорода для потреб освіти.

Нині підвищується рівень залученості до освітніх процесів громади як показник розвинутості політичної культури та громадянської активності українців. Віддзеркалюючи спільні інтереси недержавного сегмента соціуму, громадські рухи, об'єднання, організації, товариства, спілки, тощо є важливою складовою громадянського суспільства. Вони відіграють важливу роль у становленні демократії, захисті прав і свобод українців. У рамках відкритого спілкування із громадськими структурами розроблялися напрями реформи нової української школи, яка має на меті перетворити освіту на джерело національної єдності, засіб соціального просування кожного, хто усвідомлює себе громадянином України [520].

Одним із основних інструментів «педагогіки партнерства» як одного із ключових компонентів формули нової школи має стати ширша залученість громадськості до створення нового освітнього середовища, яке допоможе створити співпраця, зокрема, з громадськими організаціями. Громадськість в умовах децентралізації на центральному рівні буде активніше залучатися до визначення стандартів освіти та моніторингу її якості, здійснювати безпосереднє управління освітніми закладами на місцевому рівні. Зросте

вплив місцевих громад на формування локальної освітньої політики, з урахуванням місцевих культурних особливостей.

Не втратили своєї значущості для сьогодення форми, методи і засоби формування національної самосвідомості, відтворені різновекторними греко-католицькими товариствами. Греко-Католицька Церква в умовах денаціоналізаторської політики правлячих держав виробила дієвий механізм виховання на основі національного підґрунтя та добирала ефективний інструментарій формування національної свідомості підростаючих поколінь українців. Про це свідчить досвід діяльності духовенства у товариствах «Литературное заведение св. Іоана Крестителя», «Общество Василія Великого», «Уніо», «Отців Катехитів», «Місійне товариство священиків святого Йосифата» та ін., дії яких були названі таким явищем, як «будительство». Власний приклад, церковні проповіді, бесіди, сповіді, заохочення, навчання, читальні, наповнені національним змістом, були популярними методами товариств.

Актуальними залишаються й ідеї залучення до участі в сучасних освітніх процесах батьківської громадськості. У контексті концепції «Нової української школи» окреслюються сучасні підходи до партнерської участі батьків. Як засвідчило проведене нами історико-педагогічне дослідження, обов’язковими суспільними органами в школах були шкільні ради, які очолювали священики, а решту членів, крім учителя, обирали із представників місцевої громади (парафії). Шкільні ради виникли як спілки батьків та благодійників на початку становлення парафіяльного шкільництва, коли основним способом допомоги освіті було фінансування витрат на шкільне приладдя, створення матеріально-технічної бази, оплату вчителя і шкільного робітника. З часом їх роль у навчальному процесі набула ширшого значення, особливо у період демократичних перетворень в освіті, здійснених урядом Чехословацької республіки. Термін дії та вибори до складу шкільних рад набули чіткої регламентації і розширили членство за межі однієї церковної громади. Однак у часи радянського нігілізму інститут

громадянського управління в освіті був зруйнований. Очевидно, що в період відродження української державності актуалізуються ідеї участі батьків, місцевих громад у створенні освітнього середовища.

Знайшли своє творче відображення світоглядні детермінанти греко-католицького духовенства Закарпаття до проблем мови навчання у змісті статті 7 Закону України «Про освіту» (2017), де гарантовано право на навчання українською мовою з одночасним створення умов для дошкільного та початкового навчання мовою національних меншин. Однак невиважена державна політика щодо національних меншин в Україні протягом перших десятиліть української незалежності та статусу державної мови створили прецедент для оскарження цих законодавчих норм сусідньою країною – Угорщиною – у міжнародних правозахисних судах [742].

Аналіз діяльності сучасних національних шкіл Закарпаття різного рівня переконує, що жодних утисків щодо мови навчання, з-поміж іншого й угорської, не існує. Констатуємо, що угорська меншина як найчисельніша у полікультурному регіоні розвивається у комфортних умовах добросусідства, взаємоповаги, толерантності. Як неодноразово ми підкреслювали у дослідженні, значна частина закарпатців у силу історичних, суспільних та соціальних чинників на достатньому рівні володіє мовами країн-сусідів, у краї працюють державні заклади, в яких забезпечується білінгвальна загальна освіта нацменшин. Професійна підготовка фахівців для роботи в умовах компактного проживання угорської нацменшини здійснюється в Ужгороді спеціально створеним факультетом ДВНЗ «Ужгородський національний університет» та Інститутом імені Ференца Ракоці ІІ» у місті Берегово.

У «Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді» (2015) вказується, що пріоритетною складовою патріотичного виховання в часи воєнної загрози є військово-патріотичне, зорієнтоване на формування у зростаючої особистості готовності до захисту національних інтересів, територіальної цілісності та незалежності України [519]. Виходячи з цього, доцільно активізувати досвід греко-католицького духовенства щодо

військово-патріотичного виховання молоді. Слід особливо підкреслити результативність патріотичного виховання молоді Греко-Католицькою Церквою, адже студентська і шкільна молодь стала у перших рядах захисників Карпатської України проти гортистської Угорщини. Важливими для сьогодення є ідеї підготовки свідомого громадянина-патріота, що готовий у часи військової загрози забезпечити захист своєї Вітчизни.

У нашому дослідженні актуалізуються ідеї греко-католицького товариства «Карпаторуський орел», де «орли» і «орлята» через патріотично спрямоване виховання (зустрічі, екскурсії, з'їзди, вишколи, табори, реколекції тощо) здобували основи військових знань, здійснювали фізичну підготовку, вчилися приймати рішення в екстремальних ситуаціях, проходили вишкіл у природних умовах, формували командний дух, брали на себе відповідальність за вчинки та результат колективної діяльності. Визначальним напрямом діяльності «орлів» була самоорганізація, спрямована на участь у соціальних ініціативах. П'ять основних правил «орла», такі як: сповідувати і популяризувати християнські цінності, брати активну участь у суспільному житті, бути моральним, чесним і діяльнісним, прагнути до перемоги, відображають специфіку виховних завдань. Співпраця з органами місцевої влади, підтримка греко-католицьких громад уможливила реалізацію благодійних ініціатив «Карпаторуського орла» з організації безкоштовного харчування для бідної учнівської молоді, що засвідчує активну громадянську позицію товариства.

Створення молодіжних товариств на Закарпатті привело до виникнення християнського націоналізму, який у міжвоєнний період (1918–1939) формував нову еліту майбутньої української нації, готову реалізуватися у спорті, культурі, мистецтві, здатну до захисту батьківщини, що було підтверджено виникненням «Карпаторуської України» (1938). Цінним здобутком у діяльності товариств було об'єднання широких народних мас навколо національно свідомого ядра Греко-Католицької Церкви. Плідними формами роботи, характерними для молодіжних товариств, стали

вшанування національно-релігійної символіки, мандрівки, концерти, з'їзди, фестивалі, проведення свят, таборування тощо.

Пробудження громадської ініціативи, реалізоване греко-католицькою молоддю у діяльності молодіжних товариств, подає гідний приклад сучасникам для наслідування. Творчий підхід до української історико-педагогічної спадщини дає підставу стверджувати, що сьогодні недостатньо використовується педагогічний потенціал Марійських Конгрегацій, члени яких присвячували свою діяльність наслідуванню Божої матері. Вшанування культу Діви Марії, тісно пов'язане з формуванням кращих рис української ментальності – жінки-берегині, заступниці, помічниці, – сприяло популяризації Марійських Конгрегацій у кожному навчальному закладі або парафії. Членами цього товариства були діти, підлітки, молодь й дорослі люди, що забезпечувало тісний зв'язок між поколіннями, зберігаючи наступність при передачі нащадкам духовних і соціальних традицій, таких як сприяння розвитку освіти, опіка над хворими, допомога бідним, милосердя. У процесі спілкування, обговорення актуальних проблем релігійного життя, тематичних вечорів, лекцій, рефератів марійці вдосконалювалися духовно. Практичні знання вони застосовували під час харитативної діяльності, реколекцій, колядування тощо. Марійські конгрегації опікувалися сиротинцями, інвалідами, дитячими закладами, школами та ін. Завдяки соціальній спрямованості діяльності Марійські конгрегації довели свою значущість під час військових дій доглядаючи за пораненими та підтримуючи нужденних. Історичний досвід Марійських Конгрегацій набув сучасної інтерпретації у волонтерстві та благодійних організаціях, таких як: «Карітас», «За майбутнє покоління», «Нове покоління», які продовжують традиції турботи про сиріт, дітей з неблагополучних родин, сім'ї військових та інші уразливі категорії українських громадян.

Чисельні міграційні процеси й політичні переслідування греко-католиків Закарпаття протягом тривалого періоду створили строкату карту церковних осередків, що вийшли із Греко-Католицької Церкви Закарпаття (Мукачівська

і Пряшівська єпархії). Донині за даними «Annuario Pontificio» за 2015 р. («Понтифікальний рік», 2015), зберігають мовну та етнічну ідентичність вірники церков, що утворені колишніми трудовими емігрантами із Закарпаття у різних куточках світу, які вважаються правонаступниками Ужгородської унії.

Серед тих, хто дотримується кирило-мефодіївських традицій, вірники Рутенської Візантійської Католицької Церкви в США (Пітсбург, Парма, Пассейк, Фенікс, Кантон), єпархії Св. Кирила і Методія в Канаді (Торонто), Празького екзархату у Чеській республіці, Словацької Греко-Католицької Церква (Пряшів, Братіслава, Кошиці), Угорської Греко-Католицької Церкви Угорська республіка (Гайдудорог, Мішкольц), Крижовацької єпархії у Хорватії, екзархату у Сербії (Нови Сад, Воєводина), екзархату у Македонії (Скоп'є), Румунської Греко-Католицька Церква в Румунії (Бухарест, Фоґараш, Альба Юлія, Клуж-Ґерла, Луґош, Марамуреш, Орадеа Маре) та ін.

Характерною рисою для культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької церкви на Закарпатті впродовж досліджуваного періоду була міжетнічна толерантність, що формувалась в умовах взаємодії представників чисельних етносів на спільній території. Національний склад Мукачівської греко-католицької єпархії представлений на таблиці 2.1 (див. п. 2.3) констатує наявність серед греко-католиків українців (русинів), угорців, словаків, румунів, а згодом – німців, росіян, та ін. Етнічне розмаїття вірників вимагало від духовенства полілінгвальної грамотності, яка збереглися і в сьогоднішній традиції.

Необхідно відзначити, що толерантність у діяльності греко-католицького духовенства Закарпаття реалізувалася на різних рівнях, які домінували у різні часові проміжки – від міжконфесійних відносин в австро-угорський період із римо-католицькою та протестантською ієрархіями; на локальному рівні в період чехословацького правління, захищаючи право на церковне майно, своїх вірників в умовах міжконфесійної боротьби з іншими конфесіями, вона залишалась взірцем виховання толерантності парафіян.

Виховання релігійної толерантності починалось від церковних проповідей і катехитичних повчань про загальнолюдські цінності, про людську гідність і повагу до іншого («Проповіди», «Добрий пастир», «Душпастир»). На сьогодні греко-католицька, римо-католицька та реформаторська конфесії на Закарпатті тісно співпрацюють. За домовленістю відбувається спільне використання римо-католицьких храмів для духовних потреб греко-католиків.

У прагненні долучитись до європейського співтовариства, сьогодні українці активно переосмислюють вироблене за роки радянського атеїзму ставлення до релігії. Осучаснено історико-педагогічні ідеї закарпатського духовенства (А. Бачинського, О. Волошина, В. Гаджеги, О. Духновича, І. Кизака, М. Кондратовича, М. Лучкая, О. Митрака, Є. Сабова, О. Павловича) у серії сучасних навчальних книг «З нами Бог», рекомендованих для катехизації Комісією у справах катехизації при Патріаршій курії УГКЦ. Серед них: навчальний посібник для дошкільнят та початківців «З нами Бог» [138, 839], підручники та методичне забезпечення: для 1 класу «Пізнаваймо»[708, 709], для 2 класу – «Бог дає життя»[49; 50], для 3 класу – «Разом»[751; 752], для 4 класу – «Обіцянка»[629; 630], для 5 класу – «Ділення»[400; 401], для 6 класу – «Відповідь»[91; 92], для 7 класу – «Переображення»[733; 734], для 8 класу – «Мандрівка»[568; 569], для 10 класу – «Життя людини у Христі»[865], для 11 класу – «Мир на землі» [589].

Ключовими ідеями, що реалізовані у змісті підручників, є духовно-моральне, національне, патріотичне, сімейне, громадянсько-правове, полікультурне, екологічне виховання, толерантність, милосердя, солідарність, утвердження здорового способу життя, які покликані формувати національну свідомість, повагу й любов до рідної землі, її людей, їхніх звичаїв і традицій. Змістове наповнення книг відображено у додатках до дисертаційного дослідження (див. дод. Ц. 7 та дод. Ш)

Сьогодні в Україні активізується і діяльність музеїв, постійно оновлюється зміст їхньої роботи, триває удосконалення музейно-

педагогічних засобів у навчально-виховному процесі. Нещодавно доповнено нормативно-правову базу щодо діяльності музеїв при навчальних закладах «Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах» (2014). Музеї використовуються як творча лабораторія виховання, у якій на основі особистісно орієнтованих підходів та застосування різних видів практичної діяльності культивують у підростаючих поколінь повагу до здобутків попередніх поколінь земляків.

Прикладом візуалізації героїчного минулого Греко-Католицької Церкви на Закарпатті, який заохочує молодь до активізації патріотичних ініціатив, стало відкриття греко-католицькою громадою смт. Великий Бичків Рахівського району музею видатному земляку єпископові Т. Ромжі *(1911–1947)*, беатифікованому у 2001 р. [815, с. 124–130]. Автентичний будинок, в якому пройшли дитячі роки єпископа-мученика, експозиційний комплекс, світлини, особисті речі створюють потужний виховний потенціал, відтворюючи реальні події з історії рідного краю через призму життєвого шляху Т. Ромжі та боротьби греко-католицького духовенства із насильницькою комуністичною диктатурою [877].

Створити власний образ життєвого подвигу Мукачівського єпископа Ромжі можуть сучасники в результаті аналітичної роботи зі свідченнями очевидців тих подій. Спогади про період навчання в Хустській гімназії залишив нащадкам письменник О. Сливка, який товаришував і жив в одній кімнаті гімназійного гуртожитку із майбутнім єпископом Ромжею. Історичну цінність становлять матеріали зі спогадів сестри Теофіли (Марії) Манайло ЧСВВ, яка є носіям унікальної інформації про останні роки єпископської діяльності Т. Ромжі, його ліквідацію агентами радянських спецслужб.

Відновленню історичної пам’яті про греко-католицьких священиків, що боролися за національно-релігійну єдність українців в умовах катакомбної церкви, сприяє унікальний музей єпископа Маргітича, створений в Мукачеві останнім із висвячених у підпіллі греко-католицьким священиком В. Носою. Принагідно зауважимо, що постать І. Маргітича

залишається уособленням патріотизму, непохитної сили духу, незламної віри у національну єдність українців. Його біографія насичена фактами, що вказують на його чітку національно-патріотичну спрямованість: членство у «Пласті» та «Просвіті», добровільна служба у війську Карпатської Січі, участь у боях на Красному полі, підпільне душпастирство в умовах катакомбної церкви, репресії радянського тоталітаризму та ін. У роки незалежності України за ініціативою єпископа Маргітича, було проведено відкритий, гласний плебісцит для з'ясування позиції парафіяльних громад Мукачівської єпархії стосовно об'єднання із УГКЦ.

Ефективні умови для рефлексій сучасників створює меморіальна музей-кімната Мукачівського єпископа І. Маргітича у Рахові – в будівлі, де була катівня НКВС. Експозиція спрямована на утвердження особи греко-католицького єпископа як духовно-національного лідера готового відстоювати свої політичні погляди, незважаючи на тортури у готріївському таборі Ковнер-Каштері (1942), радянському ГУЛАГу (1951–1955). Зібрані світлини, ордени, документи, автентичні меблі, друкарська машинка, церковні документи, особисті речі І. Маргітича виступають дієвим інструментом реконструкції та переосмислення феномена незламного патріота, уможливлюють його використання у вихованні сучасного українця. Ціннім для виховання у дітей та молоді патріотизму, національної свідомості є залучення до збору й оформлення експозиції педагогів та учнів загальноосвітніх шкіл №1 та № 2 міста Рахів.

Потужним джерелом і міцним підґрунтям формування національної самосвідомості нинішніх і прийдешніх поколінь українців слугує україноцентричність діяльності єпископа Маргітича. Виявом поваги за турботу владики про національне відродження свого народу за кошти міської громади рахівські скульптори Ю. та О. Гав'юки встановили барельєф на стіні Святоуспенської церкви, де І. Маргітич вперше на Закарпатті у 1989 р. зважився після реабілітації відслужити Службу Божу українською мовою.

Окреслюючи основні напрями творчого використання прогресивного історико-педагогічного досвіду Греко-Католицької Церкви у контексті формування національної самосвідомості дітей і молоді, визначимо найбільш актуальні: утвердження української мови як державної, відродження національної культури, вивчення та популяризація історії, краєзнавство, патріотизм, толерантність, полікультурність, волонтерство, громадська відповідальність та ініціатива, участь в освітніх процесах національно орієнтованих громадських об'єднань, формування готовності до захисту Батьківщини та ін.

Висновки до розділу 5

На основі проведеного аналізу різносторонньої участі Греко-Католицької Церкви у суспільному, громадському, освітньому, культурному житті закарпатського регіону нами виявлено основні напрями роботи, головні ідеї і тенденції, які не втратили актуальності і в наші дні.

Вагомим здобутком часів незалежності України є визнання державою церкви як лідера суспільної довіри, започаткування розроблення законодавчо-нормативної бази для створення правової площини співпраці церкви і держави, спроби взаємодії церкви та інших соціальних інститутів у справі виховання, участь у міжконфесійному діалозі. Приклад діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті яскраво засвідчує можливості мирного співіснування різних релігійних конфесій у поліетнічному середовищі, активну участь церкви у суспільно-культурному й освітньому житті населення краю.

З'ясовано, що консолідуюча місія церкви уможливлює об'єднання громадян держави на засадах духовності та національної єдності. Для ефективного здійснення цього надважливого завдання необхідне виконання таких умов: створення в Україні національних церков різних конфесій; залучення соціального потенціалу Церкви у виховання підростаючого

покоління; активна взаємодія Церкви та громадських, культурно-освітніх організацій, освітніх установ у питаннях національного виховання молоді.

Доведено, що використання історичного досвіду Греко-Католицької Церкви на Закарпатті могло б бути корисним на сучасному етапі, особливо щодо організації суспільно-просвітницької та виховної роботи, спрямованої на формування національної самосвідомості дітей та молоді. Серед головних тенденцій слід виділити: створення Марійських Конгрегацій, молодіжних товариств (як-то «Карпаторуський орел», «Пласт»), в яких патріотичне виховання молоді на морально-християнських засадах і благодійна діяльність були тими засадничими принципами, що уможливлювали формування їхньої стійкої громадянської позиції, національної ідентичності, суспільної відповідальності.

Основні положення п’ятого розділу розкрито в таких публікаціях автора: [763; 768; 801].

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно проаналізовано навчально-виховну, освітньо-організаційну, культурно-просвітницьку діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді, та визначено можливості використання її виховних ідей на сучасному етапі. Реалізація поставлених у дисертаційній роботі завдань дає підставу для таких висновків:

1. На основі аналізу історіографії проблеми нашого дослідження, у якій ми умовно виокремили три основні етапи (кінець XVIII – перша половина XX ст., післявоєнний період, що поділяється на радянську та діаспорну історіографію, період незалежної України), доведено різноплановість і різножанровість праць, присвячених як узагальнювальному, описовому, так й епізодичному, конкретно детермінованому дослідженню історії Греко-Католицької Церкви на Закарпатті на різних історичних етапах. З'ясовано, що дослідники у різний час акцентували увагу на вивченні її становлення і тенденцій розвитку; суспільно-громадській, культурно-просвітницькій, освітній діяльності окремих представників закарпатського греко-католицького духовенства; впливу Церкви на розвиток шкільництва, літератури та культури краю у різні часові проміжки. Втім поза увагою науковців залишилися питання про особливості організації духовної підготовки греко-католицького кліру, національно-виховні орієнтири їх наукової, просвітницької, педагогічної діяльності в контексті формування національної самосвідомості молодого покоління.

Характеристика джерельної бази засвідчує її репрезентативність та повноту, що уможливлює об'єктивне вивчення задекларованої теми дослідження. Встановлено, що неоднорідні за змістом, походженням, хронологічною та географічною ознаками джерела створюють широкий діапазон дослідження на різних рівнях (нормативно-правовому, науковому, публіцистичному, художньому, масового характеру тощо). Сучасні архівні

пошуки та монографічні й дисертаційні роботи, що стосуються діяльності Греко-Католицької Церкви в Україні та поза її межами, уможливлюють широкомасштабне вивчення задекларованої проблематики.

У дисертаційному дослідженні значну увагу зосереджено на аналізі його теоретико-термінологічної складової з урахуванням сучасних методологічних підходів. Проаналізовано такі поняття, як «націоналізм», «національне виховання», «патріотичне виховання», «національна самосвідомість», «духовність», зважаючи на ідеолого-політичне підґрунтя наукових досліджень на різних історичних етапах, специфіку наукових підходів різних галузей знання (філософії, педагогіки, історії, політології, культурології, мовознавства, літературознавства) до їх тлумачення.

2. З’ясовано, що становленню Греко-Католицької Церкви на Закарпатті передували певні релігійно-культурні процеси та специфічні суспільно-історичні умови, які детермінували особливості її розвитку. Головними суспільно-історичними умовами були: безпосередні зв’язки угорських королівських династій із галицькими і київськими князями; тривала боротьба угорських і трансильванських магнатів, Австрійської та Османської імперій за володіння землями історичного Закарпаття; входження земель історичного Закарпаття до складу різних державних утворень (Трансильванії, Османської імперії, Семигородського князівства, Австрійської імперії, Австро-Угорщини, Чехословаччини); тісні контакти руського духовенства Закарпаття із Галицькою митрополією; підписання Ужгородської унії; канонізація Мукачівської єпархії.

Серед головних релігійно-культурних процесів, що позначилися на поширенні унійних ідей на Закарпатті, назвемо такі: протистояння різних нових на той час релігійних течій у краї (кальвінізм, лютеранство, гуситський рух); рекатолизація угорських земель, що були тривалий час під владою трансильванських князів-протестантів, через внутрішнє оновлення римо-католицької церкви наприкінці XVI – початку XVII ст.; прийняття Берестейської унії на українських землях; постійні контакти верхівки закарпатського

духовенства із галицькими і київськими об'єднаними єпископами; потреба у чіткій організації та підпорядкуванні місцевого духовного кліру вищій церковній владі; збереження власної «руської» віри, що уособлювала етнонаціональну приналежність автохтонного закарпатського населення.

3. У ході дослідження виокремлено основні етапи формування національної самосвідомості українського населення краю у діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у період входження регіону до складу різних державних утворень:

перший етап (1646–1848) – період становлення етнічної та релігійної ідентичності руського населення Закарпаття, у якому ключову роль відіграла Греко-Католицька Церква, що декларувалась як руська, русинська, зуміла зберегти східний обряд і слов'янську мову у богослужіннях, проводила катехизацію дітей та молоді, надавала увагу родинному вихованню молодого покоління на християнських засадах. Завдяки її діяльності русини Закарпаття усвідомлювали свою окремішність від решти етносів, що у цей період населяли закарпатські землі, через релігійну й мовну приналежність. Специфічними рисами національного шкільництва, організованого Греко-Католицькою Церквою в регіоні зазначеного періоду, були: створення спеціальних стипендіальних фондів у Трнавській, Егерській, Віденській (Пазманеум) духовних семінаріях для підготовки руських греко-католицьких священиків, організація Мукачівської богословської школи (1744) та її наступна реорганізація у 1781 р. в Ужгородську королівсько-єпископську греко-католицьку семінарію, відкриття Генеральної греко-католицької семінарії у Відні (1775), а також організація мережі парафіяльних шкіл з руською мовою навчання;

другий етап (1848–1920) – пробудження національної свідомості русинів (українців) Закарпаття, у якому чільне місце відводилося освітньо-організаційній (створення народних шкіл, учительських семінарій, зростання вимог до підготовки дяко-вчителів, особливо у мовному (знання народної мови) та історико-літературній (знання історії, літературних традиції рідного

краю) аспектах, укладання букварів, підручників, посібників руською народно-розмовною мовою), культурно-просвітницькій (організація просвітницьких товариств, благодійних організацій, проведення різноманітних імпрез, виступів, публічних лекцій та ін.), науковій (дослідження історії й культури рідного краю, історії церкви, мовних питань тощо) та видавничій (заснування й публікація різноманітних релігійних, науково-популярних, літературних часописів і газет) діяльності закарпатського греко-католицького духовенства, його боротьбі проти мадяризації народної освіти та запровадження угорської мови у літургію Греко-Католицької Церкви. У цей період греко-католицьке духовенство уособлювало в собі етнонаціональну інтелігенцію руського (українського) населення Закарпаття та сприяло його консолідації навколо головної мети – збереження власної мовної, релігійної, культурно-історичної самобутності та виявлення спільних етнічних, історичних, мовних рис із рештою територій українських земель;

третій етап (1920–1939) – формування національної самосвідомості русинів (українців) Закарпаття, якому сприяла ліберальна політика Чехословаччини. У цей час особливими формами діяльності Греко-Католицької Церкви були: позашкільна робота (виховання свідомого патріота своєї землі через організацію молодіжних товариств, залучення до виховної роботи різних дитячих і молодіжних спортивних та просвітницьких організацій); педагогічна (організація недільних шкіл, уведення українознавчого та краєзнавчого компонентів до освітнього процесу тогочасних шкіл, видання начальних книг, підручників, читанок, навчально-методичних матеріалів для вчителів); благодійно-харитативна діяльність (допомога малозабезпеченим родинам та дітям із бідних сімей, організація різноманітних благодійних акцій, культурно-просвітницьких свят, місійна діяльність тощо). Проголошення Карпатської України перед початком Другої світової війни засвідчило високий рівень національної самосвідомості молоді Закарпаття, яка ототожнювала себе з Україною;

четвертий етап (1939–1947) – зниження національної самосвідомості населення Закарпаття через об'єктивні суспільно-політичні причини (окупація закарпатських земель гортіївською Угорщиною, Друга світова війна, приєднання Закарпаття до Радянської України, наступна ліквідація радянською владою Греко-Католицької Церкви після смерті єпископа Т. Ромжі). На цьому етапі більшість закарпатських греко-католицьких священиків намагалися протистояти асиміляційній політиці Угорщини через проведення у народних школах занять рідною мовою, організацію культурно-просвітницьких товариств та шкільних гуртків, благодійну діяльність, а з приєднанням Закарпаття до Радянської України і наступним переслідуванням вірників Греко-Католицької Церкви змусило її клір перейти до «катакомбної церкви».

4. Доведено, що на становлення і розвиток народної освіти на Закарпатті окресленого періоду значний вплив мало закарпатське греко-католицьке духовенство, яке було виразником культурно-освітніх та суспільно-політичних потреб місцевого населення. Наголошено, що саме клерикально-консервативний характер Греко-Католицької Церкви в питаннях обрядовості (збереження церковнослов'янської мови у богослужіннях, дотримання Юліанського календаря, східного обряду) та просвіти (виголошення проповідей рідною мовою, створення мережі парафіяльних і монастирських шкіл, катехизація дітей, молоді й дорослого населення) став ключовим елементом у збереженні ознак руської (української) народної ідентичності закарпатського населення, межею розрізнення між русинами (українцями) й угорцями, врятувавши їх від повної асиміляції.

Під опікою Греко-Католицької Церкви перебувала переважна більшість початкових шкіл та учительських семінарій у закарпатському регіоні. Виявлено, що важливими здобутками Греко-Католицької Церкви у розбудові народного шкільництва краю були: запровадження до освітнього процесу рідної мови, створення букварів, навчальних посібників, підручників, граматик, читанок рідною мовою, започаткування середніх богословських

навчальних закладів, де готували дяко-вчителів для парафіяльних шкіл, підвищення вимог до підготовки вчительських кадрів, особливо щодо знання рідної мови, історії, релігії, літератури й традицій місцевого населення.

У дослідженні обґрунтовано, що створення національних шкільних структур сприяло кристалізації нового покоління греко-католицького духовенства, скерованого на формування національної духовності на основі народної культури та рідної мови. Поєднання різноманітних аспектів етнічної ідентифікації – греко-католицької віри, рідної мови, народної культури, спільної території – формувало впродовж досліджуваного періоду національне самоусвідомлення русинів (українців) Закарпаття.

5. Виявлено, що Греко-Католицька Церква на Закарпатті здійснювала безпосередній (через освіту, катехизацію, культурно-просвітні та молодіжні організації, видавничу діяльність) та опосередкований (через літературну, художньо-мистецьку, благодійну, місіонерську діяльність, громадські організації) вплив на формування національної свідомості дітей, молоді та дорослого населення. У культурно-просвітній діяльності Греко-Католицької Церкви на теренах історичного Закарпаття виявлено найбільш вагомі механізми впливу на формування національної ідентичності русинів (українців):

культурно-освітні товариства, у діяльності яких важливими засобами національно-патріотичного виховання були: організація читалень, культурно-масових заходів, видавнича діяльність, створення благодійних фундацій для підтримки дітей та молоді із малозабезпечених і бідних закарпатських родин;

молодіжні організації, ідеологічним підґрунтям діяльності яких став християнський націоналізм, а головними напрямами – духовно-моральне і патріотичне виховання, формування християнських і національних цінностей, пропаганда здорового способу життя через організацію різних спортивних змагань, культурно-театральних імпрез, публічних лекцій, благодійних акцій;

соціально-харитативна робота, яка полягала як у безпосередній душпастирській і соціальній роботі греко-католицьких священиків (проповіді, сповіді, бесіди з вірниками, створення різних стипендіальних фондів, організація внутрішньоспільнотної допомоги, опіка над сиротами, хворими і немічними), так і в проведенні різноманітних благодійних акцій (збір коштів для нужденних, будівництво сирітських будинків, гуртожитків, новіціатів тощо).

6. З'ясовано, що наукова й літературно-публіцистична спадщина закарпатського греко-католицького духовенства мала потужний національно-виховний потенціал, відображаючи унікальність історико-культурного розвитку краю, своєрідність формування національної свідомості руського (українського) автохтонного населення Закарпаття. На підставі аналізу наукових досліджень закарпатського греко-католицького кліру виявлено їх головні напрями: історія русинів (Й. Базилович, І. Дулішкович, О. Духнович, І. Сільвай); історія церкви (А. Балудянський, В. Гаджега, А. Коцак, М. Лучкай); етнографія (Ю. Жаткович, А. Кралицький, І. Фогарашій); мовознавство (А. Коцак, І. Кутка, І. Орлай, Є. Фенцик); педагогіка (А. Волошин, В. Гаджега, В. Довгович, О. Духнович, Є. Фенцик); становлення та використання літературної мови (А. Волошин, О. Духнович, І. Раковський, І. Сільвай, Г. Стрипський, І. Фогарашій). Охоплюючи практично увесь спектр тогочасної гуманітаристики, наукові дослідження закарпатських греко-католицьких священиків базувалися на виявленні окремішності, «руськості» місцевого автохтонного населення у поліетнічному середовищі через його приналежність до східної гілки слов'ян, «руської» віри, використання руської мови.

Установлено, що літературні твори греко-католицьких священиків Закарпаття досліджуваного періоду базуються на дидактично-виховних (пошана до народних звичаїв і традицій, любов до рідного краю, патріотизм, формування національної самосвідомості) та просвітницько-патріотичних (використання рідної мови, героїзація історичного минулого закарпатського

народу, розкриття його національної ментальності) засадах. Констатовано, що літературна діяльність представників Греко-Католицької Церкви на Закарпатті була тісно пов’язана з тогочасними проблемами кодифікації народної мови, вироблення певних стандартів літературної мови, на що впливала прихильність кожного автора до тих чи тих ідейно-політичних течій, поширених у тогочасному суспільстві.

7. Дослідженням підтверджено необхідність використання просвітницько-виховного досвіду Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у сучасних умовах з огляду на необхідність як консолідації українського суспільства на засадах національної єдності загалом, так і формування національних і духовних цінностей, національної самосвідомості й патріотизму дітей та молоді зокрема. Використання історичного досвіду діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті в контексті захисту рідної мови, культури, історії, формування національної самосвідомості населення є важливим підґрунтям національно-патріотичного виховання в умовах сьогодення.

Установлено, що незнання або ж фрагментарність знань з історії краю та ролі в його розвитку церкви, зокрема й греко-католицької, стали предметом маніпуляцій окремих громадських сил щодо намагань автономізації «русинського» етносу. Відтак необхідним є проведення широкомасштабної просвітницької роботи, передусім серед дітей та молоді, які розбудовуватимуть нашу державу, щодо визначення ідеалу національної свідомості українців. Репрезентативна в цьому контексті – культурно-просвітницька діяльність Греко-Католицької Церкви Закарпаття, яка впродовж століть виробила стратегії формування національної самосвідомості українців (русинів): популяризація рідної мови, літератури, історії й культури, сакрального мистецтва; катехизація молоді, що передбачала формування християнських і національних цінностей у їх нерозривному зв’язку; активна участь у суспільно-культурному житті місцевої громади через різні культурно-просвітні товариства та молодіжні

організації; видавнича діяльність, що мала яскраво виражений національний характер.

Важливим напрямом діяльності Греко-Католицької Церкви була також соціально-харитативна діяльність серед малозабезпечених верств населення. Цей досвід може бути використаний у сучасних умовах (органи державної і місцевої влади, служби соціального захисту населення, відділи молодіжної політики, відділи освіти тощо).

Перспективними напрямами подальшого дослідження вважаємо: вивчення історичного досвіду співпраці Церкви з родиною, взаємодія різних релігійних конфесій у питаннях національно-патріотичного виховання молодого покоління тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аввакумов Ю. Витоки унійного богослов'я. Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях : авторизов. пер. з нім. Львів : Вид-во УКУ, 2011. 448 с.
2. Авдіянц Г.Г. Формування духовних потреб молодших школярів у сім'ї : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2001. 19 с.
3. Авдіянц Г.Г. Духовні потреби, їх сутність і місце в сучасній сім'ї. *Теоретичні питання освіти та виховання* : зб наук. праць / за заг. ред. Євтуха М.Б.; уклад. : О.В. Михайличенко. Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2000. Вип. 11. С.10–12.
4. Агій Ф. Школьна реформа. *Учитель*. 1932. Рочн. XII. Чис. 3. С. 89–91.
5. Алиськевич А. Взаїмні відносини між учительством і шк. властями.*Наша школа*, 1937. Рочн. III. Чис. 6 . С.14–23.
6. Алиськевич А. Типи середніх шкіл Підкарпатської Русі. *Учитель*. 1921. Рочн. XIII. Чис. 3. С. 94.
7. Алмашій М., Поп Д., Шапга М. Підкарпато русинський народ. Факти. Ч. 2. Ужгород, 2010. 68 с.
8. Алмашій М. Русинська педагогічна енциклопедія. Ужгород : Вид-во «Карпатська Вежа», 2005. 304 с.
9. Ананьєва Л. В. Моделювання змісту навчання професійно-педагогічного діалогу та його реалізація на початковому ступені навчання у мовному вузі. *Іноземні мови*. 2000. № 4. С. 22–26.
10. Андрущенко В. П. Духовний світ і культура сучасної української людини. *Вісн. Київ. ун-ту. Сер.: Філософія. Політологія. Соціологія. Психологія.* Київ, 1994. Вип. 5. С. 3–11.
11. Андрущенко В. П. Педагогіка духовності: погляд за горизонти сучасного. *Педагогіка духовності: поступ у третє тисячоліття. Матеріали міжнародної наук. конференції*, 2005, 3-6. URL :

http://www.npu.edu.ua/images/stories/pdf/rector/statti/ped_duh.pdf

12. Ангелов Д. Образуване на българската народност. София : Наука и изкуство, 1971. 400 с.
13. Анрохович А. Іллірійська друкарня і книгарня Осипи Курцбека 1770–1792 рр. та її зв'язки з угорською і галицькою землею. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1929. Т. CI. С. 109.
14. Аристов Ф.Ф. Хронологическій перечень напечатанных сочинений А.В. Духновича. Ужгород: Типографія «Школьной Помощи», 1928. 10 с.
15. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель. Сочинения в 4 томах. Т. 4. Москва : Мысль, 1983. С. 53–294.
16. Артемова Л. В. Развитие предпосылок толерантности в процессе социально-нравственного воспитания. *Психология образования в поликультурном пространстве*. 2011. № 1. С. 99–105.
17. Артерчук Т.О. Релігійне виховання у закладах загальної середньої освіти ФРН (друга половина XX – початок XXI сторіччя) : навч.-метод. посіб. / за ред. В.М. Жуковського. Рівне: ПП ДМ, 2010.180 с.
18. Арх. Спиш. Краткая история для угорських русинов. *Вісник для русинов Австрійской держави*. Відень, 1851. Чис. 147. – С. 586–587; 591–592.
19. Архиєпископській листъ о. Павла Гайдича, ЧСВВ. *Душпастырь*. 1927. Рочн. IV. Чис. 4. С. 178–206.
20. Баб'як А. Велеградські конгреси в 1907–1936 роках : контекст зародження, перебіг подій та участь в них греко-католицької церкви URL : https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/32933/.
21. Баженова Н. П. Нариси історії національно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917–1923 рр. Ужгород : [Б. в.], 1962. 168 с.
22. Баран О. Єпископ А. Бачинський і церковне відродження на Закарпатті. Йорктон Саск, 1963. Т. XXXIII. 63 с. (Бібліотека Логосу).
23. Баран О. Нариси історії Пряшівщини. Віннінен : Накладом Української Вільної Академії Наук, 1990. 149 с.

24. Баран О. Церква на Закарпатті в роках 1665–1691.*Видання «Богословії»*. Рим, 1968. Ч. 36. 72 с.
25. Баранівський В. Ф. Ідеології та війни в сучасному світі: огляд актуальних проблем. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2014. Вип. 8. С. 7–11.
26. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрій Шептицький і Августин Волошин.Ужгород : Вид-во УжНу «Говерла», 2011. 210 с.
27. Баяновська М.Р. Соціально-педагогічна діяльність самодіяльних і молодіжних об'єднань (на матеріалах Закарпаття): дис…канд. пед.наук : 13.00.05; 13.00.01. Київ, 1996. 186 с.
28. Беднаржова Т. Августин Волошин – державний діяч, педагог-мислитель. Львів : Основа, 1995. 156 с.
29. Белей Л. «Русинський» сепаратизм: націєтворення in vitro. Київ : Темпора, 2017. 392 с.
30. Беловарій М. Орішок теорії музики. Севлюш : [Б. в.], 1937. 31 с.
31. Бендас Д. Витоки Ужгородської духовної академії: поунійний період (1646–1770). *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійні студії*. Ужгород, 2016. Вип. 5. С. 186–205.
32. Бендас С., Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності. Ужгород : Закарпаття, 1999. 412 с.
33. Бендас С. Ромжа Теодор : [єпископ Мукач. греко-катол. єпархії] / Бендас С., Бендас Д. Священики-мученики, сповідники вірності. Ужгород : Закарпаття, 1999. С. 205–209.
34. Бендасъ М. Преосвященный владыка Александер епископъ Стойка. *Земледѣльскій календарѣ на годъ 1944*. Ужгород, 1943. С. 43–48.
35. Бенца О. І. Проблеми громадянського виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2004. 248 с.
36. Берегівська українська гімназія. Ужгород : Ґражда, 1997. 116 с.

37. Бережанинъ И. Въ обще о различіи Славянских нарѣчій, собственно же о мало й карпато или угрорусских : Материалы по истории возрождения Карпатской Руси: Сношения Карпатской Руси с Россией в первой половине XIX века / под ред. И.С. Свенцицкого. Т. 1–2. Львов, 1905. С. 46–56.
38. Бескид Н. Духновичъ. *Карпатскій свѣтъ*.1928. Т. 1. С. 51–56.
39. Бех І. Д. Життя особистості у вимірі духовності. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2009, №. 13. С. 3–16.
40. Бех І. Д. Природа духовного у людини. Виховання довільної спонуки як засобу оволодіння вихованцем духовною цінністю. *Методист*. 2015. № 11 (47). С. 18–26.
41. Бичко А. К. Теорія та історія світової і вітчизняної культури : курс лекцій.Київ : Либідь, 1992. 392 с.
42. Біблія : у 5 т. Т. 1. Сиречъ книги священного писания Ветхого и нового Завъта. Буда, 1804. 381 с.
43. Біла книга національної освіти України. Т.Ф. Алексєєнко, В.М. Аніщенко, Г.О. Балл, та ін. / за ред. В.Г. Кременя ; НАПН України. Київ : Інформ. системи, 2010. 342 с.
44. Білавич Г. В. Теорія і практика виховання господарської культури учнів та дорослих у Західній Україні (друга половина XIX – початок 40-х рр. XX ст.) : монографія. Івано-Франківськ : НАІР, 2015. 740 с.
45. Біленький Я. [Стрипський Г.]. Ужгородські літописні записки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 1811. Т. CIV. С. 67.
46. Біленький Я. Угроруські літописні записки. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1911. Т. 106. Кн. 4. С. 73–82.
47. Білий О. Ідентичність і національна держава. *Філософська думка*. 2015. № 4. С. 52–56.
48. Блаженніший Святослав: «Це наша і ваша боротьба за свободу!»// Інформаційний ресурс УГКЦ. URL : http://news.ugcc.ua/interview/blazhenn

49. Бог дає життя: посібник для катехита: 3-й клас / пер. з англ. Л. Коцюмбас. Львів : Свічадо, 2000. 168 с.
50. Бог дає життя : посібник для катехита: 2-й клас. Львів : Свічадо, 2008. 236 с.
51. Богів О.Я. Становлення та розвиток педагогічної освіти на Закарпатті (друга половина XVIII ст. – перша половина XX ст.). *Наука і освіта*. 2014. № 3. С. 23–31.
52. Богуш А.М. Духовні цінності в контексті сучасної парадигми виховання. *Виховання і культура*. 2001. № 1. С. 5–8.
53. Боднар Н. Патріотична фальсифікація з історії вітчизняного книговидання, або знову до питання про грушівськоге книгодрукування XVI–XVII ст. / Мазурок О. «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». Ужгород : Мистецька лінія, 2009. С. 269–281.
54. Бондар А., Чума А. Українська школа на Закарпатті та Східній Словаччині: історичний нарис. Пряшів : [Б. в.], 1967. Ч. 1. 116 с.
55. Бокшай Е. Історія Мукачевской єпархій. *Календарь «Уніо» на 1929 год*. Ужгород, 1928. С. 3–60.
56. Болдижар М.М. Антинародна діяльність уніатської церкви (На матеріалах Ужгородської унії). Львів : [Б. в.], 1980. 198 с.
57. Бондаренко Н.Б. Культурно-історична спадщина – основа формування духовності. *Освіта Донбасу: науково-методичне видання ЛНПУ ім. Т. Шевченка*. Луганськ : ЛНПУ, 2004. № 5–6 (106–107). С. 60–67.
58. Бондаренко Н.Б. Формування духовних цінностей у старших дошкільників засобами регіональної культурно-історичної спадщини : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2007. 23 с.
59. Боржава Ю. Від Угорської Руси до Карпатської України. Філадельфія : Вид-во «Карпатський голос», 1956. 56 с.

60. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2006. 40 с.
61. Борхович С. М. Підготовка бакалаврів з теології до формування духовно-моральних цінностей в учнівської молоді : дис. … канд. пед. наук : 13.00.04. Запоріжжя, 2017. 336 с.
62. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква і Радянська держава (1939–1950) / пер. з англ. Н. Кочан. Львів : Вид-во УКУ, 2005. 268 с.
63. Бочек С. Квалификаційнъ комисіѣ для учительства горожанських школ. *Подкарпатська Русь*. 1927. Рочн. IV. Чис. 1. С. 26–29.
64. Бочек С. Уніфікація горожанських шкіл. *Подкарпатська Русь*. 1927. Рочн. IV. Чис. 1. С. 2–5.
65. Бочковський О. Вступ до націології. Мюнхен : [Б. в.], 1992. 338 с.
66. Братусь Б.С. Христианская психология как научное направление: к истории вопроса. *Национальный психологический журнал*. 2015. № 3(19). с. 4 – 14.
67. Бромлей Ю. В. Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов. Москва : Наука, 1988. 179 с.
68. Будительство – період боротьби за утвердження української національної культури. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 24. С. 140–143.
69. Букварь ѩзыка рускаго съ прочїимъ руководїємъ начинающихъ оучитисѧ. Будинѣ : Печатано при Кралевскомъ Унїверсїтетѣ Писмены славено – сербскїѧ Тvпограф., 1797. 53 с.
70. Букович Д. Антинародна діяльність уніатської церкви на Закарпатті : дис. на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. Львів, 1974. 204 с.
71. Бунганич И. Сермо. *Листокъ*. 1903. № 12(24). С. 6–7.

72. Ваколя З.М. Питання морального виховання дітей та молоді на сторінках педагогічної періодики закарпаття (1919–1939 рр.) : дис. ... канд.. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 2016. 216 с.
73. Вакуленко С.В. Міхаель Мозер «Причинки до історії української мови» : монографія. Вінниця : Нова Книга, 2011. 848 с.
74. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Братіслава-Пряшів : Слов'янське прогресивне вид-во, 1985. Кн. 2. 355 с.
75. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 288 с.
76. Васянович Г.П. Педагогічна етика : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2011. 256 с.
77. Ващенко Г. Виховний ідеал («Записки виховника»). Брюссель – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Мюнхен : Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 207 с.
78. Вегеш М. Августин Волошин – президент Карпатської України / Вегеш М. Історія і політика : в 4 томах. Т. 2. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2005. С. 292–424.
79. Вегеш М., Токар М., Басараб М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення. Ужгород : Карпати, 2008. 256 с.
80. Вегеш М., Токар М. Релігійне питання в Карпатській Україні / Закарпаття 1919–1939 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання під ред. : М. Вегеша, Ч. Фединця. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. С. 139–141.
81. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
82. Венжинович Н.Ф., Кондор М.В. Мовна ситуація на Закарпатті у 20–30-х роках XX століття. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Ужгород: [Б. в.], 1993. С.74–76.
83. Вернадський В. І. Вибрані праці. Київ : Наук. думка, 2005. 302 с.

84. Виготський Л.С. Структура і динаміка віку / Кутішенко В.П., Ставицька С.О. Психологія розвитку та вікова психологія : практикум. Київ : Каравела, 2009. С. 67–78.
85. Вислоцький І. Шематизм учительства всіх шкіл державних, церковних и приватних Підкарпатської Русі. Мукачево: Карпатія, 1925. 240 с.
86. Виступ Президента України у Верховній Раді щодо звернення до Вселенського Патріарха. URL : http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-u-verhovnij-radi-shodo-zvernennya-47030.
87. Вихрущ А.В. Етнопедагогіка: минуле для майбутнього. *Етнодизайн: Європийський вектор розвитку і національний контекст*. зб.наук.праць / редкол.: гол. ред. М.І. Степаненко, упоряд. і від. ред. Є.А. Антонович, В. П. Титаренко та ін. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. Кн.1. С. 274 –278.
88. Вихрущ А. В., Карагодін В. М.,Тхоржевська Т. Д. Основи християнської педагогіки. Тернопіль : Освіта, 1999. 167 с.
89. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : посібник для студентів вищих навчальних закладів. Дрогобич : Коло, 2006. 326 с.
90. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині : Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ : Ін-т історії України АН України, 1994. 82 с.
91. Відповідь: Катехизм для 6-го класу / Пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2003. 164 с.
92. Відповідь. Посібник для катехита: 6-ий клас / Пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2003. 172 с.
93. Вітвицька С.С. Проблема формування національної свідомості особистості у педагогічній спадщині видатних українських педагогів. *Педагогічні науки. Вісник Житомирського державного університету*. – Житомир, 2014. Вип.4 (76). С. 34–38.

94. Владика І. Класифікування в народній школі. *Наша школа*. 1937. Рочн. ІІІ. Чис. 8–9. С. 19–21.

95. Владиміръ. Коріатовичъ. *Мѣсяцесловъ на 1870 г.* Ужгородъ, 1869. С. 35–42.

96. Власов В.Г. Кирилл и Мефодий. *Культура и религия*. 1992. № 3. С. 3–55.

97. Внѣшкольная дѣятельность учениковъ заведенія : доклад гр. кат. коэд. семінаріи въ Пряшевѣ. Пряшевъ: Типографія Св. Николая, 1937. 30 с.

98. Возз'єднання : збірник архівних документів та матеріалів (травень 1944 – січень 1946 рр.) / упоряд., передмова та покажчики О.Д. Довганича, А.М. Шекети, М.В. Делегана ; ред. колегія В.І. Балога, І.В. Іванчо, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. Ужгород : Закарпаття, 2000. 344 с.

99. Вознюк О.В. Педагогічна діяльність протестантських громад у контексті освітньо-виховних процесів в Україні (середина XIX – 30-ті рр. XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2017. 206 с.

100. Волошин А. Азбука карпато-руського и церковно-славянского чтенія. Изд. VI. Ужгородъ : Уніо, 1921. 103 с.

101. Волошин А. Азбука угро руського и церковно-славянского чтенія. Изд. II. Унгваръ : Уніо, 1908. 112 с.

102. Волошин А., Велигорський М. Физика и хемія: для низших клас середных школ и для горожанських и народных школ. 2-ге выд. Ужгородъ : Типографія «Школьной Помощи», 1932. 283 с.

103. Волошин А. Вибрані твори / упоряд., вступна стаття та примітки О.В. Мишанича. Ужгород : ВАТ Видавництво «Закарпаття», 2002. 528 с.

104. Волошин А. Греко-католическа церков у Подкарпатской Руси / Августин Волошин. Твори / упоряд., передм., підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича, Павла Чучки. Ужгород : МИЛ «Гражда», 1995. С. 99–112.

105. Волошин А. Дидактика. Ч. 2. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1933. 37 с.
106. Волошин А. Загальна педагогіка. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1932. 25 с.
107. Волошин А. Загальна педагогіка. Ч. 5. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1932. 25 с.
108. Волошин А. Коротка історія педагогіки для учительських семінарій. 2-е вид., справлене. Ужгородъ : Уніо, 1931. 88 с.
109. Волошин А. Культурна праця греко-католицької церкви / Августин Волошин. Твори. / упоряд., передм., підгот. текстів та примітки Олекси Мишанича, Павла Чучки. Ужгородъ : МИЛ «Ґражда». 1995. С. 102–113.
110. Волошин А. Логіка. Ч. 1. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1932. 28 с.
111. Волошин А. Мала читанка для II и III кл. народных школ. Вид. II. Ужгородъ : Уніо, 1930. 127 с.
112. Волошин А. Методика народно-шкільного навчання. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1935. 112 с.
113. Волошин А.Методика. Загальна методика. Ч. 4. Ужгородъ : Накладом Пед. Тов-ва Підкарп. Руси, 1932. 101 с.
114. Волошин А. Методическая грамматика угро-русского литературного языка для народных школ. Ч. I. Матеріал II-го класса народной школы. Ужгородъ : Вид-во О.О. Василіян, 1901. 32 с.
115. Волошин А.Методична граматика карпато-руськаго языка для низших клас народных школ. Выд. IV. Ужгородъ : Уніо, 1924. 111 с.
116. Волошин А. Народна свідомість. URL : http://litopys.org.ua/volosh/volosh35.htm
117. Волошин А. Наука стилизаціи для IV. V и VI клас народных школ. Ч. 1. Ужгородъ : Викторія, 1923. 48 с.
118. Волошин А.Наука о Числах для I. и II. класы народных школ. Изд. II. Ужгородъ : Уніо, 1923. 56 с.

119. Волошин А. Наука о Числахъ для III. класы народных школ. Изд. II. Ужгородъ : Уніо, 1923. 48 с.
120. Волошин А. Наука о Числахъ для IV. класса народныхъ школъ. Ужгородъ : Уніо, 1919. 62 с.
121. Волошин А. О письменном языце подкарпатских русинов. Ужгородъ : Вид-во тов-ва «Просвіта» ; Лит. наук. отдел. 1921. Ч. 1. 42 с.
122. Волошин А. О соціяльном выхованю. Ч. 1. Ужгородъ : Уніо, 1924. 53 с.
123. Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атаку мадяризації перед переворотом? *Науковий збірник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1936 рокъ*. Ужгородъ : Вид-во О.О. Василіян, 1936. Рочн. XII. 117 с.
124. Волошин А. Педагогіка і дидактика. Ужгородъ : Уніо, 1923. 86 с.
125. Волошин А. Педагогічна методологія. Кн. І. Ч. 1. Методологія навчання : для вчителів та вчительських семінарій. Прага : Пробоєм, 1943. 208 с.
126. Волошин А.Педагогічна психологія. Ужгородъ : Пед. Тов-во Підкарп. Руси, 1935. 111с.
127. Волошин А. Передмова до першого видання «Практичноѣ граматики малоруськоѣ (руськоѣ) мови» / Августин Волошин. Твори. / упоряд. Олекси Мишанача, Павла Чучки. Ужгород: : МИЛ «Гражда», 1995. С. 151–153.
128. Волошин А. Початки національного пробудження на Підкарпатській Русі / Августин Волошин. Твори. / упоряд., передм., підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича, Павла Чучки. Ужгород : МИЛ «Гражда», 1995. С. 113–118.
129. Волошин А. Практична граматика малоруської мови. Ужгородъ : Уніо, 1907. 209 с.
130. Волошин А. Практична граматика руського языка для народных, горожанских и середних школ. Ч. II. Складня (синтаксис). Ужгородъ : Уніо, 1927. – 112 с.

131. Волошин А. Прелат-протоєрей др. Василь Гаджега. *Науковий збірниктовариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за роки 1937–1938*. Ужгородъ : Вид-во О.О. Василіян, 1938. Рочн. XIII–XIV. С. 5–9.
132. Волошин А. Про реформу освіти учительства. *Підкарпатська Русь*. Ужгородъ, 1925. Рочн. II. Чис. 2. С. 17–18.
133. Волошин А. Спомини / Августин Волошин. Твори. / упоряд., передм., підготовка текстів та примітки Олекси Мишанича, Павла Чучки. Ужгород : МИЛ «Гражда», 1995. С. 39–76.
134. Волошин А. Читанка для II. классы народных школъ. Ужгородъ: Уніо, 1921. 77 с.
135. Волошин А. Читанка для IV. и V. школьных роков народных школ. Ч. II. Ужгородъ : Школьная Помощь, 1932. 256 с.
136. Волошин А. Читанка для рускоѣ молодѣ. Ч. III. Для VI–VIII шк. рок. народных школ. Выд. 5. Ужгородъ : Школьная Помощь, 1932. 286 с.
137. Волощук М. Естергомський архієпископ в системі русько-угорських відносин кінця XII – першої третини XIII ст. *Княжа доба : історія і культура*. Львів, 2010. Вип. 3. С. 104–115.
138. Вступ до катехитичної серії «З нами Бог» / пер. з англ. Л. Коцюмбас. Львів: Свічадо, 1998. 44 с.
139. Всѣмъ Впр. оо. Приходникамъ! *Душпастырь*. 1927. Рочн. V. Чис. 12. С. 20–21.
140. Въ оборонъ нашихъ церконыхъ школъ. *Душпастырь*. 1930. Рочн. VII. Чис. 2. С. 35.
141. Выказъ о состояныи єпархії церковныхъ школъ. *Душпастырь*. 1928. Рочн. V. Чис. 10. С. 217–218.
142. Выплата жалованья. *Наша школа*. 1936. Рочн. XVI. №. 1. С. 17.
143. Габор В. Українські часописи Ужгорода (1867–1944 рр.) : історико-бібліографічне дослідження. Львів: Львівська обласна книжкова друкарня, 2003. 564 с.

144. Гаджеґа В. Виховання молодого клиру Мукачівської єпархії. *Праці греко-католицької Богословської Академії у Львові*. Львів [Б .в.], 1936. Т. III. С. 25–59.

145. Гаджега В. Додатки к исторіѣ русиновъ и русских церквей в бувшій жупъ Земплінській. *Науковий збірник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ* за рокь 1936. Ужгородъ, 1936. Рочн. XII. С. 39–40.

146. Гаджега В. Додатки к історіъ Русинов и руських церквей в Мараморошѣ. Студіѣ исторично-архивнъ. *Науковий збірник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рокь 1922.* Ужгородъ, 1922. Рочн. I. С. 112–176.

147. Гаджега В. Історія кафедральноѣ капитули греко-католической епархіѣ Мукачевскоѣ. *Подкарпатська Русь за годи 1926–1927.* Ужгородъ : Школьная Помощь, 1936. – С. 5–10.

148. Гаджега В. Константин Матезонский – перший хордиригент греко-католицкой церкви в Ужгороді. *Подкарпатская Русь*. 1929. № 1. С.3.

149. Гаджега В. Йосиф Волошиновський, єпископ мукачівський і Іван Малаховський, єпископ перемиський, як єпископ мукачівський. *Записки Чину св. Василія Великого*. Жовква, 1931. Т. IV. Ч. 1–2. С. 161–170.

150. Гаджега В. Михаил Лучкай: житєпис и твори / післямова Д.Д. Данилюка. Ужгород : УжНУ; Вид-во Падяка, 2000. 136 с.

151. Гаджега В. Наші культурнѣ і церковнѣ справы на епископських нарадах р. 1773 у Вѣдни. Подкарпатська Русь. – 1926. – Рочн. 3. – Чис. 5. – С. 107.

152. Гаджега В. О первых початках народнього школьництва на Подкарпатській Руси. *Подкарпатська Русь*. Ужгородъ, 1927. Рочн. 4. Чис. 2. С. 29 – 33.

153. Гаджега Ю. Історія «Общества св. Василія Великаго» и рѣчь ко дню 60-лѣтія отъ его учрежденія. Ужгородъ : Школьная Помощь, 1925. 60 с.

154. Гаджега Ю. Исторія Ужгородской Богословской семинаріи въ ея главнихъ чертахъ. Ужгородъ : [Б. в.], 1928. 64 с.
155. Галущинський М. Національне виховання (замітки і статті). Львів : [Б. в.], 1920. 31 с.
156. Гарайда И. BöörGyörgy. A Magyarorszag iruszinidö szakisajto a XIX szazadban. Kolozsvar, 1943. (Періодичнѣ часописы русиновѣ Угорщины вѣXIX). *Зоря – Hajnal*. Унгваръ, 1943. Ч.1–4. С. 585–588.
157. Гарайда И. Грамматика руського язика. Унгваръ: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1940. 143 с.
158. Гарайда И. Грамматика руського язика. Унгваръ: Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1941. 144 с. (Выданя Подкарпатского общества наукъ).
159. Гелей С. Церква Воскресіння Христового в Бабухові. Монографія. Львів, 2015. 592 с.
160. Геник Л.Я. Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини (кінця XIX – початку XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Івано-Франківськ, 2003. – 230 с.
161. Геник Л.Я. Релігійно-моральне виховання в українських навчальних закладах Східної Галичини (кінця XIX – початку XX ст.) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2003. 26 с.
162. Герасимчук В.Л. Розвиток санітарно-гігієнічної освіти дітей та молоді на Закарпатті (1919–1938 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2017. 183 с.
163. Геровський Г. Русская грамматика для народныхъ школъ. Ч. I. Для второго года обученія. Ужгородъ : Школьная Помощь. 1939. 72 с.
164. Гнатюк В. Угроруські календарі. *Житє і слово*. Львів, 1897. С. 330.
165. Гнатюк В. Чи закарпатські українці автохони? *Літературно-науковий вісник*. Львів, 1922. Т. LXXVI. Кн. III. С. 269–276.

166. Годинка А. Епископъ Мих. Манн. Олшавский о религійном положеню своей диоцезіѣ. *Литературна недѣля.* 1944. Рочн IV. Чис. 10. С. 117–119.

167. Годинка А. Наша учительська семинария. *Великий сѣльсько-господарський календаръ Подкарпатского Общества Наук на переступный 1944 год*. Унгваръ : Друкарня Подкарпатского Общества Наук, 1943. С. 78–90.

168. Гомоннай В., Росул В., Ходанич П. Педагогічна освіта на Закарпатті. Ужгород : Вид. «Ґражда», 2003. 112 с.

169. Гомоннай В.В. Школа та освіта Закарпаття. Ужгород : Закарпат. ін-т методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, 1997. 248 с.

170. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.

171. Гупан Н.М. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : АПН, 2002. 223 с.

172. Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії/ перекл. Т. Дмитерко.Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993. 192 с.

173. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.

174. Горський В. Біля джерел : (Нариси з історії філософської культури України). Київ : Вид. дім «Києво Могилянська академія», 2006.URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5103/Hors'kyy_Mif_v_suchasniy.pdf?sequence

175. Гопко І. Дефінітивні учебні основи для народних шкіл. *Наша школа*. 1937. Рочн. III. Чис 5. С. 3–12.

176. Грамматика русскаго языка для среднихъ учебныхъ заведеній Подкарпатской Руси. Ч. І. Этимологія / сост. подъ ред. Е.И. Сабова. Ужгородъ : Школьная Помощь, 1924. 152 с.
177. Грамматика угрорусского языка для середныхъ учебныхъ заведеній / изъ повереніе регентского комиссара / подъ ред. Юлій Марина. Унгваръ : Типографія Юлія Фельделашія, 1940. 114 с.
178. Гранчак І. М. Роль Ужгородської духовної семінарії в розвитку культурного відродження Закарпаття в першій половині XIX ст. *Важливі віхи в історії Мукачівської греко-католицької єпархії : доп. наук. семінару присвяч. 250-річчю заснування духов. семінарії*. Ужгород : Вид-во УжДУ 1998. С. 25–32.
179. Градош Ю. Ужгородська унія з 24 квітня 1646 року у світлі її документу. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійні студії*. Ужгород,2016. Вип. 5. С. 16–25.
180. Ґренджа-Донський В. С. Щастя і горе Карпатської України : Щоденник. Мої спогади / упоряд. та примітки Д. М. Федаки; вступ. В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. 516 с.
181. Грін О.О. Професійне музичне мистецтво Закарпаття XIX – першої половини XX століття: історичний аспект. Ужгород : Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2004. 160 с.
182. Група «Першого грудня» підтримала ініціативу надання українській церкві статусу автокефальної. URL : https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2453393
183. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. 1. До початку XI віка. / ред. кол. : П.С. Сохань (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1991, 648 с.

184. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2002. 157 с.

185. ДАЗО (Державний архів Закарпатської області). Ф 7. Ф 7. «Піджупан Ужанської жупи, м. Ужгород Угорського королівства Оп. 2. Спр. 1635. Дело о деятельности миссийного товарищества священников им. Св. мученика Йосифата архиепископа Полоцкого. 33 арк.

186. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево.Оп. 2. Спр. 1133: Правила для учнів початкової школи при училищі Мукачівського монастиря (перша пол. XIX ст.). 1–2 арк.

187. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 8. Циркуляры Мукачевского епископа по школьним вопросам. 1 арк.

188. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 9. Учебный план Мария-Повчанского педагогического училища на 1861–1862 г. 2 арк.

189. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 10. Распоряжение венгерского королевского наместничества в г. Буда Мукачевскому єпископу о соблюдении правил религиозного воспитания учащихся. 3 арк.

190. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 11. Ведомость учета успеваемости монахов-богословов Мария-Повчанского монастиря. 2 арк.

191. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 32. Информационный отчет о моральном поведении и учебных успіхах монахов-богословов духовной семинарии в Мария-Повч. 2 арк.

192. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 70. Ведомость учета успеваемости монахов-богословов Мария-Повчанского монастиря 1865 – 1866 г. 2 арк.

193. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 71. Документи про діяльність семінарії Марія-Повчанського монастиря. 4 арк.
194. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 74. Приглашения заместителя председателя общества Св. Василия Великого Иоана Мондока; переписка Мондока Иоана об издании книг и газет. 21 арк.
195. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 82. Информационная ведомость о моральном поведении монахов. 2 арк.
196. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 98. Записи монахов ордена Василиан по богословию. 2 арк.
197. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 100. Циркуляры заместителя общества св. Василия Великого Мондок Йосипа о проведении подписки. 9 арк.
198. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 102. Ведомости об успеваемости монахов-богословов гимназии при Мария-Повчанском монастире. 3 арк.
199. ДАЗО. – Ф 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 103. Ведомости учета успеваемости слушателей Мария-Повчанской духовной семинарии. 2 арк.
200. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 145. Записи монахов по догматике. 42 арк.
201. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 148. Список слушателей училища Имстичевского монастиря. 2 арк.
202. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 173. Записки богослова Млей Якова по богословию «Право церковное». 130 арк.

203. ДАЗО Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 192. Циркуляры Мукачевского епископа о прекращении материальной піддержки для журнала «Свит» из-за отклонения от католицизма. 4 арк.
204. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 193. Записки богослова Еремия по предмету «Моральное богословие». 188 арк.
205. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево.Оп. 3. Спр. 1193. Список книг находяшихся в библиотеке монастиря на горе Чернечей. 9 арк.
206. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Ф 64. Оп. 3. Спр. 1235. Письмо Мукачевского епископа настоятелю Мукачевского монастыря об организации «духовных упражнений» для священников. 1 арк.
207. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Ф 64. Оп. 3. Спр. 1236. Записки неизвестных монахов о «духовных упражнениях» для священников. 1 арк.
208. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1275. Дневники монахов-кандидатов в Мукачевском монастыре – 157 арк.
209. ДАЗО. Ф 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1276. Дневник неизвесного монаха за 1923 – 1924 гг. 82 арк.
210. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1287. Меморандум протеста греко-католических священников Шарошской жупи правительству ЧСР против незаконних действий православних священнков в Словакии и Подкарпатской Руси. 3 арк.

211. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1289. Описание миссий и служб, проведеннях монахами в Пряшевской и Мукачевской эпархиях. 17 арк.
212. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1300. Распоряжение министерства народной обороны в г. Прага Мукачевскому епископату в г. Ужгороде о военной повинности церковных лиц. 1 арк.
213. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1349. Экзаменационные вопросы по предмету «Моральное и пасторальное богословие за 1927 – 1928 год. 30 арк.
214. ДАЗО. Ф 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1352. Личние документы желающих пойти в монастыр. 82 арк.
215. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1361. Письмо главного администратора университетской библиотеки в г. Брно настоятелю Мукачевского монастиря об участии в научной выставке. 1 арк.
216. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1376. Записки монахов монастиря о «Духовных упражнениях». 56 арк.
217. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1382. Програма торжества присвяченого памяти граждан за свободу Украины обществом «Просвита». 1 арк.
218. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1431. Ведомости об успеваемости студентов монастырского училища в с. Киш-Березна. 5 арк.
219. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1468. Манифест организационного комитета студентов в г. Прага о переходе карпаторусского студенчества в православное вероисповедание. 1 арк.

220. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1563. Учебный план школы монастиря г. Ужгорода на 1932/1933 уч.год. 5 арк.
221. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 3. Спр. 1599. Устав общества студентов «Борцы Христа». 2 арк.
222. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 64. Послання єпископа к верующим. 19 арк.
223. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 381. Переписка с настоятелем Имстичевского монастиря с инспектором и поджупным Бережской жупи об оплате учителю в селе Мистице. 12 арк.
224. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 408. Школьные свидетельства поступающих в монастырь. 19 арк.
225. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 433. Циркуляры и послание епископа к верующим о проведении праздников. 21 арк.
226. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 477. Распоряжение Мукачевского епископа о сдаче богословських екзаменов монахами. 20 арк.
227. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 508. Воззвание карпаторусского студентського кружка «Возрождение» в г. Прага к интелегенции об оказании материальной помощи студентам и кружку. – 1 арк.
228. ДАЗО. Ф. 64. Мукачівський чернечий монастир отців Василіан, м. Мукачево. Оп. 4. Спр. 527. Номера газет «Карпаталя» и «Земплени уйшал» со статьями монахов Васил. монастиря о собитиях в селах Микогаза и Пистрялово. 4 арк.

229. ДАЗО. Ф. 77. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 2635. Циркуляр епископа Папп Антала священникам по административним и религиозньїм вопросам. 3 арк.

230. ДАЗО. Ф. 94. Ужгородський бургомістр, м. Ужгород. Оп. 3. Спр. 2435. Переписка об деятельности организации «Сокол» и др. 9 арк.

231. ДАЗО.Ф. 130. Королівський шкільний інспекторат Березької жупи, м. Берегово. Оп. 3. Спр. 482. Дела о строительстве и деятельности начал. школ, дет. садов. 12 арк.

232. ДАЗО.Ф 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 1638. Протоколы педсовещания Ужгородской духовной семинарии по вопросу методики преподавания в семинарии. 7 арк.

233. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 1621. Отчет о деятельности епископа Петра Гебея за 1924. 2 арк.

234. ДАЗО. Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 483. Распоряжение королевского наместничества в Буде Капитуле о предоставлении информации о поведении професоров и богословов духовной семинарии в Ужгороде. 2 арк.

235. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 484. Обращение епископа Бачинского к австрийскому імператору о назначении каноников. 4 арк.

236. ДАЗО. Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2548. Список професоров Унгварской духовной семинарии. 1 арк.

237. ДАЗО. Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2549. Програми по теологическим дисциплінам для унгварской духовной семинарии. 24 арк.

238. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2623. Информация и ведомости о положении начальних и средних школ и переписка по этому вопросу. 53 арк.
239. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2626. Донесение священников об обеспечении приходських школ книгами и учебниками. 48 арк.
240. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2660. Дело о привлечении к ответственности священника с. Билки Шерегельи Теодора за применение насилля против протестантов работающих в день греко-католической «Пасхи». 12 арк.
241. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2706. Распоряжение Венгерского королевского наметничества о преподавании теоретических дисциплін на славянском языке в духовной семинарии. 2 арк.
242. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2711. Ведомости и информации руководителей приходських школ об успеваемости и поведении учащихся. 31 арк.
243. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. – Спр. 2759. Прошение и рекомендации руководителей церкви для кандидатов на «посвящение» в священники. 7 арк.
244. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2779. Сообщение венгерского корлевского наместничества о разрешении преподавать дисципліни «Пасторальную теологію» и «Педагогіку» на славянском языке. 2 арк.
245. ДАЗО.Ф. 151.Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2784. Письмо професора теологи при Унгварской духовной семинарии Чирского Михаила о создавшемся положении среди румынских учеников после введения преподавания некоторых дисциплін на рутенском языке. 1 арк.

246. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2786. Програмы по теологическим дисциплинам. 7 арк.
247. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2790. Текст церковной проповеди. 8 арк.
248. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 6. Спр. 2791. Ведомости и информации церковних руководителей о положении приходских школ. 24 арк.
249. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 116. Организационные статуты церковних школ. 44 арк.
250. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1. Циркуляры министра культов и просвещения Венгрии за 1918 и 1919 годы. 14 арк.
251. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2. Циркуляры епископа Мукачевской епархии за 1919 год. 8 арк.
252. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 24. Переписка с заседателем народной рады Гаджегом о принятии законов даных церквам на Подкарпатской Руси Чехословацким Министерством Культу. 27 арк.
253. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 3. Циркуляр Ужгородской коллегии педагогических работников Венгрии о поддержке ее деятельности. 1 арк.
254. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 25. Переписка со школьным рефератом Подкарпатской Руси о сложении капитулой епархии присяги верности Чехословацкой республики и о наличии денежных фондов епархии. 3 арк.

255. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 41. Дело о привлечении к ответственности певцо-учителя с. Унгтельдеш Хоми Дьердя за выступления и неподчинение местному священнику. 64 арк.
256. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 48. Жалобы прихожан в Консисторию на учителей за недобросовестное отношение к обязанностям. 53 арк.
257. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 73. Дело об укомплектовании школ церковними учителями в связи с пропажей без вести бувших учителей. 5 арк.
258. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 79. Прошение учителей церковних школ об освобождении их от занимаемой должности и переписка по этому вопросу. 41 арк.
259. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 123. Дело о переименовании Ужгородской духовной семинарии в богословський факультет. 21 арк.
260. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 150. Дело о деятельности церковной школы в с. Тиса-Уйкель Угочанской жупы. 179 арк.
261. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 171. Сообщения церковних учителей и священников о плохом состоянииишкольних зданий и о взискании с прихожан церковного налога «коблины» для учителей и переписка по этому вопросу. 151 арк.
262. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 359. Переписка с игуменом Мукачевского чорногорського монастиря об организации и набору воспитаников в монастир св. Василиан в Ужгороде. 7 арк.

263. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 396. Отчеты о работе Ужгородской учительской семинарии. 21 арк.

264. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 400. Переписка с директорами церковних школ и священниками об организации учебы. 93 арк.

265. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 405. Переписка с правленим епархии и школьным отделом горожанской управы Подкарпатской Руси об установлении літературного язика для проведения учебы. 48 арк.

266. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 497. Донесения греко-католических священников и прихожан о православном движении в селах и переписка по этому вопросу. 152 арк.

267. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 518. Ведомости архідиякона Андрея Фенцика об обследовании приходов и церковних школ. 57 арк.

268. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 601. Журнал успеваемости воспитанников Ужгородской духовной семинарии за 1921/1922 учебный год. 15 арк.

269. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 605. Жалоба воспитанника духовной семинарии Мацков Йожефа о его оскорблении директором учительской семинарии Волошин Августином. 3 арк.

270. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 608. Выписки из протоколов заседания Мукачевской епархии в связи с направленим учащихся духовной семинарии в Римскую «Cjllegium Ruthenorum» для повышения квалификации. 2 арк.

271. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 616. Прошение лиц о видаче разрешения на сдачу екзаменов для получения специальности певна. 19 арк.
272. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 619. Дела об установлении языка преподавания в школах Словаччини и Подкарпатской Руси и переписка Консистории по этому вопросу. 34 арк.
273. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 622. Отчет настоятеля монастиря о. Василиан об успехах воспитанников монастиря в 1921 – 1922 году. 4 арк.
274. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 623. Извещение Венского журнала «Райчспсат» о враждебном отношении Чехословацкого правительства к католическим школам и переписка по этому вопросу. 12 арк.
275. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. – Спр. 681. Переписка со священниками и учителями о преподавании религии в школах. 58 арк.
276. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 683. Материалы (протоколы, решения и переписка) по вопросу установлении языка преподавания в школах Восточной Словакии и Подкарпатской Руси. 37 арк.
277. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 722. Переписка с гражданським управленим Подкарпатской Руси о признании русинського язика официальным в делопроизводстве и в церкви. 8 арк.
278. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 723. Циркуляры и распоряжения епископа Антония (Папп Антала) об избрании нового папы, о пользовании руським языком и др. 52 арк.

279. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 791. Переписка со школьним отделом Гражданского управления Подкарпатской Руси и священниками о присяге на верность Чехословацкой Республике. 24 арк.
280. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1620. Напоминание священников о представлении отчетов о количестве государственных учителей при церковных школах. 2 арк.
281. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1639. Прошения священников о принятии в общество «Корила и Мефодия» и переписка по этому вопросу и о праздновании дня св. Кирилла и Мефодия. 57 арк.
282. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1689. Отчет управляющих школ о деядельности школ и интернатов за 1923 – 1925 уч. годы. 13 арк.
283. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1694. Сообщения священников о выборах членов школьных советов и переписка по этому вопросу. 14 арк.
284. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1695. Прошения греко-католических священников о разрешении на сложение квалификационных испытаний преподавателя и переписка по этому вопросу. 29 арк.
285. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1767. Распоряжения и цыркуляры Реферата Просвещения Подкарпатской Руси в Ужгороде. 18 арк.
286. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1769. Решения об установлении порядка, назначении учителей и распределении уроков религии в приходських школах и переписка по этим вопросам. – 60 арк.

287. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1771. Протест Реферата Просвещения Подкарпатской Руси в Ужгороде против употребления венгерского язика воспитанниками духовной семинарии и переписка по этому вопросу и об установлении язика преподавания в церковних школах и др. 9 арк.

288. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1774. Прошение Реферата Просвещения Подкарпатской Руси в Ужгороде о собирании культурно-исторических сведений о селах Подкарпатской Руси. 3 арк. 9772

289. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1775. Решение о выдаче разрешения на пользование учебниками и переписка по этому поводу. 27 арк.

290. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1775. Решение о выдаче разрешения на пользование учебниками и переписка по этому поводу. 27 арк.

291. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1833. Обращение Мукачевского и Пряшевского епископов к духовенству с призывом не голосовать на выборах за антинародные партии; выписки из протоколов заседаний Консистории по итогам 1924/25 учебного года в Ужгородской духовной семинарии. 9 арк.

292. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1841. Письмо эпископа Петра Гебея о порядке проверки газеты «Душпастыръ» и запрещении критики священниками священников. 5 арк.

293. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1998. Устав религиозного общества «Серце Исуса». 54 арк.

294. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 1999. Протоколы заседаний Центральной Канцелярии Обороны Веры. 45 арк.
295. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2001. Переписка ис Сатмарским епископом относительно предложения священника с. Бадхаза Кнауер Шандора об уставе религиозного общества «Пакс». 7 арк.
296. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2007. Список Союза Розанца и переписка по их созданию с приходами. 34 арк.
297. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2012. Сообщение общества «Просвита» в Ужгороде о годовом собрании общества и приглащении єпископату принять участие в нем. 2 арк.
298. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2013. Прошение общества «Просвита» об оказании помощи по составлению записей по истории церквей на Подкарпатской Руси. 4 арк.
299. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2038. Меморандум мукачевского епископа вице-губернатору Подкарпатской Руси по делу урегулирования ворса о содержании Ужгородской духовной семинарии (об истории возникновения и деятельности духовной семинарии). 26 арк.
300. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2045. Список випускников Ужгородской духовной семинарии. 4 арк.
301. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2047. Прошение учащегогся Ужгородской духовной семинарии Паша Ласлова о переводе его на учебу в

Будапештскую духовную семинарию в связи с незнаним руського язика. 3 арк.

302. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2053. Переписка с гражданским управлением Подкарпатской Руси среди учащихся средних школ. 12 арк.
303. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2169. Переписка между Юлием Фирцаком и Августином Волошиным о создании катехизиса для обучения в школах на русинском языке. 12 арк.
304. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2255. Переписка с книжной типографией «Унио» в г. Ужгороде печатаньи церковних уставов на русинском языке. 48 арк.
305. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 7. Спр. 2614. Переписка с Рефератом Просвещения Подкарпатской Руси в Ужгороде и школьными инспекторатами о расширении церковных школ. 55 арк.
306. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 12. Циркуляры Мукачевской епархии за 1926 год. 10 арк.
307. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 73. Прошения учителей о назначении их на службу и переписка по этому вопросу. 38 арк.
308. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 77. Переписка с Рефератом Просвещения Подкарпатской Руси в Ужгороде и священниками об укомплектовании должностей учителей. 43 арк.
309. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 120. Сообщение «Товарищества певцо-

учителей» об условиях управления интерната для сирот священников им. Елизаветы. 3 арк.

310. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 129. Отчеты священников о состоянии преподавания религии в школах. 20 арк.
311. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 221. Послання єпископа американських русинов Василия Такача к верующим и священникам его епархии. 10 арк.
312. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 658. Переписка со священииками об организации и деятельности обществ. 109 арк.
313. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 781. Переписка с управляючими школ и школьними інспекторами по вопросам преподавания религии в школах. 57 арк.
314. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 978. Дело о выделении средств из папського фонда на финасирование «Общество обороны веры» и содержание богословов в заграничних семинариях. 16 арк.
315. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1268. Материалы (письма, послания, вырезки из газет и др.) о деятельности греко-католической церкви в США. 26 арк.
316. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1337. Прошение богословов Ужгородской семинарии о направлении их на теологические факультеты Пражского и Страсбургского университетов и переписка с Министерством просвещения о назначении им стипендии. 120 арк.

317. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1449. Переписка с Рефератом Просвещения, школьними інспекторатами и дирекціями церковних начальних школ об устранении недостатков вскрытых при проверне церковних школ. 98 арк.
318. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1485. Дело о направлении на Учебу в Рим в Коллегиум Русинум эмигранта Сергея Ходоровича. 18 арк.
319. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1510. Декрет Папы Пия XI о порядке организации религиозных молодежных союзов. 15 арк.
320. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1651. Распоряжение епископа о назначении членов литургической комиссии по реформе литургических книг и об учистии в работе католического конгресса в Вене. 20 арк.
321. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1951. Обращение разных организаций и обществ («Музейного общества им. Легоцкого», «Апостольство больных» и др..) об оказании помощи и переписка по этим вопрсам. 122 арк.
322. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 1952. Обращение правления им О. Духновича к епископу с просьбой предоставить отпуск преподавателю духовной семинарии С. Фенцику для поездки в Прагу на совещание по поводу языка преподавания в школах Закарпатья. 5 арк.
323. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 2618. Статистические ведомости о количестве детей греко-католического вероисповедания в церковних и государственных школах и переписка об их состоянии. 64 арк.

324. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 13. Спр. 2720. Переписка с религиозными, культурно-просветительными и политическими обществами об их деятельности. 72 арк.
325. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 280. Рапорт консисториального совета наместнику епископата на римо-католического священника в селе Середне, переманивающего верующих из греко-католической в римо-католическую веру. 2 арк.
326. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 102. Диплом доктора теологических наук богослова духовной академии св. Варвары в Вене Щавлинского Михаила. 1 арк.
327. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 114. Перепись греко-католических верующих украинской и румынской национальностей, проживающих на территории епархии. 1 арк.
328. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 125. Письмо епископа Андрея Бачинского монахам Краснобродивского монастиря об избрании игумена. 4 арк.
329. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 180. Циркуляры Венгерского королевского намисничества «Свод венгерских законов» и шематизмы венгерских академиков, профессоров, учителей, церковных, государственных деятелей. 11 арк.
330. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 181. Ведомости учета успеваемости и списки богословов Ужгородской духовной семинарии за 1794 – 1809 г. 31 арк.
331. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 215. Список богословов Ужгородской греко-

католической духовной семинарии русинской национальности в 1799 г. 1 арк.

332. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 244. Предписание Венгерского королевского наместничества в Буде об распределении средств в Ужгородской духовной семинарии Т. Бачинским. 2 арк.

333. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 256. Выписка из инструкции консистории по вопросу религиозного воспитания детей. 2 арк.

334. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 263. Циркуляр епископа Папп Антала. 6 арк.

335. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 265. Список богословов Ужгородской духовной семинарии в 1805/1806 учебном году 1 арк.

336. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 282. Предложение церковного собрания священников епископату об отделении греко-католических денежных фондов от римо-католических в Егерской и Трнавской духовных семинариях. 2 арк.

337. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 283. Письмо каниника Георгия Тарковича епископу о направлении лучших богословов на учебу в Трнаву и Егер. 8 арк.

338. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 296. Завещание ректора духовной семинарии в Ужгороде Элиана в пользу епархии. 46 арк.

339. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 311. Классификационние и статистические

ведомости об успеваемости и состоянии церковно-приходских школ и переписка с директорами школ по этим вопросам. 37 арк.

340. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 349. Переписка инспектората греко-католических начальних школ в ж. Унгвар с директорами, певцами, учителями о состоянии школ. 23 арк.
341. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 374. Обращение магистрата к королю по вопросу введения венгерского литературного языка. 2 арк.
342. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 401. Циркуляры Венгерского королевского наметництва в Буде о класических книгах теологи, которыми должны пользоваться в богословской духовной семинарии. 4 арк.
343. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 85. Спр. 404. План распределения завещания епископа Андрея Бачинского между его наслідниками и благотворительными обществами. 3 арк.
344. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 336. Спр. 113. Переписка с вишестоящими школьными учреждениями по административным вопросам и личному составу учителей. 284 арк.
345. ДАЗО.Ф. 151. Правління Мукачівської греко-католицької єпархії, м. Ужгород. Оп. 25. Спр. 2635. Циркуляры по административним и религиозным вопросам.4 арк.
346. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 1. Розпорядження шкільного інспекторату. 29 арк.
347. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 5. Переписка з дирекціями шкіл про стан класів в школах. 83 арк.

348. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 11. Повідомлення дирекцій шкіл про мову викладання в школах. 11 арк.
349. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 101. Переписка з дирекціями шкіл про проведення релігійних та церковних свят. 53 арк.
350. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 105. Переписка з дирекціями шкіл про забезпечення підручниками та книгами для бібліотеки. 44 арк.
351. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 219. Розпорядження міністерства шкільництва і релігійних культів про забезпечення шкіл угорськими національними костюмами. 3 арк.
352. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 220. Розпорядження Регенського комісаріата Підкарпатського края. 1 арк.
353. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 221. Протоколи учительських семінарів початкових шкіл Мараморошської жупи. 66 арк.
354. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 222. Розпорядження міністерства релігійних культів і шкільництва Угорщини. 7 арк.
355. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 328. Відомості про кількість учнів на території Мараморошської Адміністративної Експозитури та про їх громадянство. 7 арк.
356. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 330. Відомості початкових шкіл про порядок навчання в школах. 110 арк.

357. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 332. Повідомлення дирекцій шкіл про діяльність вчителів та переписка по цьому. 137 арк.
358. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 445. Повідомлення дирекції шкіл про мову викладання в школах. 238 арк.
359. ДАЗО.Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 513. Розпорядження міністерства шкільництва та релігійних культів. 22 арк.
360. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Ф. 162. – Оп. 2. – Спр. 532. Переписка з дирекціями початкових шкіл про зайняття шкіл військом. – 288 арк.
361. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 3. Спр. 745. Учебный план хустской начальной школы на 1940-1941 учебный год. 49 арк.
362. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 6. Спр. 96. Циркуляры регенского комісара Подкарпатской территории о деятельности профашистской молодежной организации «Левенте» 5 арк.
363. ДАЗО. Ф. 162. Мараморoська адміністративна експозитура, м. Хуст. Оп. 6. Спр. 131. Сообщения дирекции школ, районних отделов об молодежной организации «Левенте». 42 арк.
364. ДАЗО. Ф. 225. Рахівська греко-католицька парафія Мукачівської єпархії, м. Рахів. Оп. 1. Спр. 4. Протоколы собраний церковних прихожан. 28 арк.
365. ДАЗО. Ф. 283. Піджупан Березької жупи, м. Берегово. Оп. 2. Спр. 1422. Ведомости по вопросам основной деяльности, образования, опеки, органов культа. 28 арк.

366. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 147. Свидетельство учащихся об окончании I–IV класов. 165 арк.

367. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 148. Журнал успеваемости учащихся I–IV класов Ужгородской греко-католической певцо-учительской семинарии за 1928–1923 учебный год. 91 арк.

368. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 155. Табеля успеваемости выпускников за 1938–1939 год. 321 арк.

369. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 169. Журнал практичних занятий певцо-учительской семинарии. 87 арк.

370. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 3. Протокол заседаний персовета семинарии за 1853/4 учебный год. 61 арк.

371. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 103. Переписка с вышестоящими школьными учреждениями по педагогическим вопросам. 357 арк.

372. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 12. Материалы по педагогическим вопросам. 78 арк.

373. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 59. Классификационный журнал за 1883/94 учебный год. 17 арк.

374. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 7. Классификационный журнал за 1866/67 учебный год. 55 арк.

375. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 73. Статистические данные о певце-учителях. 76 арк.

376. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 81. Классификационный журнал за 1612/15 учебный год. 20 арк.

377. ДАЗО. Ф. 336. Ужгородська греко-католицька півчо-учительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 3. Спр. 152. Свидельства учащихся об окончании 1-ых классов Ужгородской греко-католической певцо-учительской семинарии за 1935-1939 учебные годы. 370 арк.

378. ДАЗО. Ф. 596. Скотарська народна школа, с. Скотарське Воловецького округу Березької жупи. Оп. 2. Спр. 224. Переписка с вишестоящими органами об деятельности школи. 22 с.

379. ДАЗО.Ф. 813. Ужгородська греко-католицька чоловіча духовна семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 1. Переписка с вышестоящими органами по вопросам деяльности семинарии. 70 арк.

380. ДАЗО.Ф. 813. Ужгородська греко-католицька чоловіча духовна семінарія, м. Ужгород. Оп. 2. Спр. 8. Отчети. 43 арк.

381. ДАЗО. Ф. 813. Ужгородська греко-католицька чоловіча духовна семінарія, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 15. Переписка с вышестоящими школьными управляющими по административным вопросам. – 192 арк.

382. ДАЗО. Ф. 1001. Подкарпатское общество наук, м. Ужгород.Оп. 2. Спр. 14. Статут Подкарпатського общества наук. 8 арк.

383. ДАЗО. Ф. 1044. Ужгородський греко-католицький дівочий ліцей, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 1. Журнали успішності та відвідування учнями школи. 25 арк.

384. ДАЗО. Ф. 1049. Ужгородська греко-католицька чоловіча вчительська семінарія, м. Ужгород. Оп. 4. Спр. 84. Переписка с вишестоящими управляющими по педагогическим вопросам. 24 арк.

385. ДАЗО. Ф. 1092. Шкільний інспекторат Мараморoської жупи, м. Хуст. Оп. 2. Спр. 134. Переписка с Министерством образования об организазии школ, ремонте, обеспечении инвентарем. 56 арк.
386. ДАЗО. Ф. 1178. Шкільний інспекторат Ужанської адміністративної експозитури, м. Ужгород. Оп. 1. Спр. 3. \ Переписка с школами и вищестоящими организациями по вопросам основной деяльности. 24 арк.
387. Данилець Ю.В. Православна церква на Закарпатті у першій половині XX ст. / передм. В. Фенича : монографія. Ужгород : Карпати, 2009. 376 с.
388. Данилюк Д. Єпископ Андрей Бачинский (1732–1809) – перший просвітитель Закарпаття. *Русин*. 2099. № 1 (15). С. 66–75.
389. Данилюк Д. Історична наука у Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.). Ужгород : ВАТ «Патент», 1999. 352 с.
390. Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку XX ст.). Ужгород : ВАТ «Патент», 1997. 289 с.
391. Данилюк Д. Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1945). Львів : Вид-во Львів. держ. ун-ту «Вища школа», 1987. 130 с.
392. Данилюк Д., Шандор Ф., Федака С., Ліхтей І. Обличчя Закарпаття : краєзнавча інформація. Ужгород, 2001. 76 с.
393. Дацків І. Соціальний захист молоді у процесі фахової підготовки у навчальних закладах Закарпаття (1919–1939 рр.). *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. праць / ред. кол. : Н.Г. Ничкало та ін. Київ ; Вінниця : Планер, 2015. Вип. 1. С. 190–194.
394. Дацків І.Є. Становлення і розвиток професійної освіти в Закарпатті (1919–1939 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 2015. –195 с.
395. Дацків І.Є. Історичні та соціально-культурні передумови формування професійної освіти у Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 33. С. 54–57.

396. Дашкевич Я.Р. Становлення української етнографії Закарпаття на початку XIX ст. *Культура і побут населення Українських Карпат*. Ужгород, 1973. С. 136–148.

397. Денисенко В. Духовна освіта в Україні X–XVIII ст. Київ : Вид-во нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова, 2011. 518 с.

398. Джарвіс Д. Религия и религиеведенье в государственых школах : современные подходи. URL : http://www.rlinfo.ru

399. Дідик В. Минуле Закарпаття на сторінках журналів «Народна школа» (1939–1944) і «Руська молодежь» (1941–1944). *Історична школа професора Володимира Задорожного* : наук. зб. Ужгород : Патент, 1999. Вип. 1. С.183–190.

400. Ділення. Катехизм для 5-го класу. Львів : Свічадо, 2002. 128 с.

401. Ділення. Посібник для катехита: 5-ий клас / пер. з англ. Н. Дубиняк. Львів : Свічадо, 2002. 140 с.

402. Дѣйсвованіе Марійской Конгрегаціи. *Годичный отчетъ Унгварского кор. греко-католицкого лицея и пѣвцо-учительской семинаріи за 1941/42 шк. годъ*. Угваръ, 1942. 88 с.

403. Дѣяльность маріянськоѣ когрегаціѣ дѣвчат при жѣночоѣ уч. семінаріи в Ужгородѣ. *Звѣт греко-католицькоѣ учительськоѣ семінаріѣ дѣвчат в Ужгородѣ за рок 1932/33*. Ужгородъ : Друкарня ОО. Василіан в Ужгородѣ. 97 с.

404. Дѣяльность учениць. *Звѣдомленя греко-католицькоѣ учительськоѣ семинаріи дѣвчат в Ужгородѣза 1935–1936 школьный рокъ*. Ужгородъ : Друкарня ОО. Василіан, 1936. 40 с.

405. Дѣятельность Марійской Конгрегаціи при мужеской учительской семинаріи. *Годичный отчетъ Унгварского кор. греко-католицкого лицея*

и пѣвцо-учительской семинаріи и упражнительной нар. школы за 1940/41 шк. годъ. Угваръ, 1941. – 96 с.

406. Дѣятельность священика. *Душпастырь*. 1925. Рочн. II. Чис. 8. С. 372–377.
407. Дмитришин Н. Між опором і пристосуванням: греко-католицьке релігійне підпілля в системі радянського тоталітаризму. *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії*. Львів : Видавництво «Місіонер», 2007. Ч. 5. С. 256–281.
408. Дмитришина Н.М. Національне виховання в освітньо-виховних закладах українського чернецтва Галичини (кінець XIX – 30-ті рр.. XX століття) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Рівне : РДГУ, 2011. 207 с.
409. Добош О. М. Педагогічна просвіта батьків у полікультурному середовищі Закарпаття (остання чверть XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2008. 260 с.
410. Довгаль С. Шляхом поступу (З приводу десятиліття «Пчілки»). *Учитель*. 1931. Чис. 9. С. 204.
411. Докладъ о греко-католической Маріанской конгрегаціи. *Годичный отчетъ Ужгородской мадь. кор. державной гимназіи за 1939/40 шк. годъ*. Угваръ, 1940. 88 с.
412. Докладъ о дѣяльности ужгородскоѣ греко-католицькоѣ пѣвцо-учительськоѣ семінаріѣ за рок 1924/25. Ужгород : Уніо, 1925. 23 с.
413. Долгая Н.В Виховання духовності старшокласників засобами молодіжної музичної субкультури : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Херсон, 2006. 24 с.
414. Долгая Н.В. Різні підходи до визначення поняття «духовність" у наукових дослідженнях. *Наукові записки кафедри педагогіки ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. Харків : Видавничий центр ХНУ, 2004. Вип. 12. С. 66–72.

415. Достал Я. Підкарпатська Русь (Закарпаття періоду Чехословацької Республуки: 1919–1938 рр.) : путівник-довідник / пер. Ю. Фатули. Ужгород : Карпати, 2014. 312 с.
416. Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1970. 531 с.
417. Дулішкович И. Историческія черты Угро-Русскихъ : в 3-ох т. Т. 1. Унгваръ : Печатня Карла Іегера и Адальберта Ю. Рейпайя, 1874. 135 с.
418. Дулишкович И. Историческія черты Угро-Русскихъ : в 3-ох т. Т. II. – Унгваръ : Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайя, 1875. 140 с.
419. Дулишкович И. Историческія черты Угро-Русскихъ : в 3-ох т. Т. III. Унгвар: Печатня Карла Іегера и Альберта Ю. Рейпайа, 1874–1877. 84 с.
420. Духнович А. Історія Пряшеавской епархии. Перекл. К. Кустодієва. – Петроградъ [Б. в.],1877. 102 с.
421. Духнович А.В. Истинная история карпато-россов. URL : http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=6&manuscript=089&pagefile=089-0003.
422. Духнович О. Краткая исторія для угорських русинов. *Вісник для русинов Австрійской держави*. 1851. Ч. 147. С. 586–587; 591–592.
423. Духнович О. Книжиця читалная для начинающихъ. Будинъ : Изъ Ц.К. Оугорской Книгопечатий, 1850. 120 с.
424. Духнович А.В. Народная педагогія в пользу училищ й учителей сельских написал. Часть I. Педагогия общая. Львов : Типом Института Ставропігійського, 1857. 135 с.
425. Духнович О. Отвѣт галицким друзьям, возвавшим меня в сотрудника выдаваємаго альбума. URL : http://rusyns-library.org/otv%D1%A3t-galickim-druzyam-a-duxnovich.
426. Духнович О. О отчоті / Духнович О. Вибранні твори / упоряд., вступ. стаття, підготовка текстів та примітки Д.М. Федаки. Ужгород : ВАТ «Вид-во «Закарпаття», 2003. С. 394–411.

427. Духнович О. Пѣснь народна русска. URL : http://rusyns-library.org/p%D1%A3sn-narodna-russka-a-duxnovich/
428. Духнович О. Подкарпатскiй русины. URL : http://rusyns-library.org/podkarpatskii-rusiny-a-duxnovich/
429. Духнович О. Сокращенная граматика письменнаго рускаго языка. Буда : В типографіи Мартина Баго, 1853. 51 с.
430. Духнович О. Твори : в 4-х т. Т. 1. / упоряд. О. Рудловчак, В. Микитась. Пряшів : Словацьке педагогічне видавництво у Братиславі. Відділ української літератури в Пряшеві, 1968. 791 с.
431. Духовна культура особистості : навч. посіб. / Д. Вернілевський, П. Таланчук, М. Євтух [та ін.]. Вінниця : Глобус-Прес, 2013. 416 с.
432. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. Ю.П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А.М. Михненко та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
433. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / уклад. Павло Роберт Маґочій, Іван Поп / заг. ред. Павла Роберта Маґочія. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. 856 с.
434. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла–Мі / ред. кол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_sobor_1946.
435. Енциклопедія освіти / гол. ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
436. Епископъ Стойка въ клубовны К. Р. Орла въ Мукачевѣ. *Карпато-русскій орел*. Мукачево: Типографія «Некудагъ», 1937. Г. II. № 1. С. 12.
437. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX століття) : дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді : 13.00.01. Київ, 1996. 70 с.

438. Єршова Л. М. Трансформація виховного ідеалу у вітчизняній педагогічній теорії і практиці (XIX – початок XX століття) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2015. 609 с.
439. Жаткович Ю. Етнографическій очерк угро-русских: Комплексне видагння / упоряд. і передм. О.С. Мазурка. Ужгород : Мистецька Лінія, 2007. 322 с.
440. Жаткович Ю. Праці з історії Угорської Русі / упоряді. і передм. О.С. Мазурка. Ужгород : Мистецька Лінія, 2008. 452 с.
441. Животко А. Мовна боротьба в пресі Карпатської України. *Дзвони*. 1939. Ч. 4. С. 162–169; Ч. 5–6. С. 193–201.
442. Жуковський В. М. Морально-етичне виховання в історії американської школи : монографія. Острог : [Б. в.], 2002. 428 с.
443. Жуковський В.М Морально-етичне вихованняв американській школі (30-і роки XIX ст. – 90-ті роки XX ст.) : автореф. дис. … док. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2004. 28 с.
444. Жупанин С. І. Педагогічні основи формування в молодших школярів художнього образу природи : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 1995. 421 с.
445. Журба К.О. Виховання духовності у підлітків в сучасній українській сім'ї і школі : дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ. 2000. 185 с.
446. Журнальная бесіда. *Церковная газета*. 1857. № 37 (19 сентября – 1 октября). С. 293–295.
447. З організаційного житя кат. молодежи в Европѣ. *Миссійный вѣстник*. 1936. Рочн. VI. Чис. 1–2. С. 42.
448. Загальний III з'їзд Педагогічного Товариства. Дещо з резолюцій принятых на загальном з'їдъ. *Учитель*. 1928. Рочн. IX. Чис. 2–3. С.141–243.
449. Задачи угрорусской молодежи. *Земледѣльскій календаръ на високосный годъ 1940*. Ужгородъ : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1939. С. 75–77.

450. Задорожний І. Єпископ Андрій Бачинський в епістолярній спадщині: до 270-річчя від дня народж. Ужгород : УжДУ, НДІ карпатознавства; Мукачево : Карпат. вежа, 2002. 64 с.
451. Задорожний І. Музично-церковна освіта на Закарпатті у XVIII–XIX ст. *Естетика і етика педагогічної дії*. 2015. Вип. 10. С.174
452. Зайченко І. В. Педагогіка: підручник. Київ : Ліра, КНТ, 2016. 528 с. URL : http://lira-k.com.ua/preview/12225.pdf
453. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / під ред. : М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород : Видавництво «Ліра», 2010. 720 с.
454. Закарпаття в етнополітичному вимірі : монографія. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2008. 681 с.
455. Закон України «Про освіту». *Освіта України* : Нормативно-правові документи. Київ : Міленіум, 2001. С. 11 – 38.
456. Зан М., Кічера Н. Проблема русинства в політологічному дискурсі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія. Політологія. Соціологія. Філософія.* 2010. Вип. 15. С. 208–212.
457. Захаренко О.А., Мазурик С.М. Щаслива доля поколінь. *Радянська школа*. 1977. № 11. С.56–62.
458. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 1999. 228 с.
459. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2018 р. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id
460. Золотухіна С. Т. Розвиток ідеї виховуючого навчання в історії педагогічної думки та в практиці України : навч. посіб.Харків : ХДПУ, 1994. 108 с.
461. Зелінська Є. І. Національна самосвідомість та фактори її формування. *Філософські проблеми гуманітарних наук*. 2009. URL : http://www.infolibrary.com.ua/books-text-11405.html

462. Земскій президент Росыпалъ К. Р. Орла. *Карпато-русскій орел*. Г. II. № 1. Мукачево : Типографія «Некудагъ», 1937. С. 12.

463. Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород : Закарпаття, 1995. 99 с.

464. Зореслав. Зі серцем у руках. Ужгород : [Б. в.], 1933. 53 с.

465. Зореслав. Ніовба. *Пробоєм*. Прага, 1934. Ч. 6. С. 75.

466. Идеал священнического званія. *Душпастыръ*. 1924. Роч. I. Чис. 8. С. 397–404.

467. Из фундаціонного фондального акта д-ра Симеона А. Сабова: краткая біографія д-р Симеона Андреевича Сабова. *Карпатській Свѣт*. 1938. Рочн. II. Чис. 2–3 (12–13). С. 55–57.

468. Изворинъ А. Сучаснѣ руськѣ художники. *Зоря-Hajnal*. 1942. Рочн. 2. Ч. 3–4. С. 387–415.

469. Илницкій А. Графъ Василій Телеки и его доминыя въ Мараморошы (1751–1780). *Зоря-Hajnal*. 1941. Рочн. I. Чис. 1–2. С. 30–43.

470. Илницкій А. Єпископ Александр. *Зоря-Hajnal*. 1943. Рочн. III. Чис. 1–4. С. 564–569.

471. Илницкій А. На свято кафт. Печати. *Проповѣди. Прилога «Душпастырь»*. 1928. Чис. 1–12. С. 274.

472. Илницкій А. Павел Вильгельм Томчаний. *Зоря-Hajnal*. 1942. Рочн. II. Чис. 1–2. С. 200–202.

473. Илницкій А. Уніонистичный конгресъ на Велеградъ. *Душпастыръ*. 1927. Р. IV. Чис. 7. С. 355–363.

474. Искренное слово къ высокопрепобнымъ душпастырямъ. *Душпастыръ*. Рочн. I. Чис. 3. С. 167.

475. История Венгрии в 3-х томах / Институт славяноведения и балканистики / Ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. Т. 1. Москва : Наука, 1971. 644 с.

476. Ильин И. Религиозный смысл философии. Litres. 2017. URL : https://books.google.com.ua/books?hl\

477. Илницкій А. Св. Родина и мы. *Проповѣди. Прилога «Душпастырь»*. 1928. Чис. 1–12. С. 264–265.

478. Ільницький М. Українська літературознавча думка XX століття (Західна Україна, еміграція) : навч. посіб. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 352 с.

479. Інавгураційна промова протоігумена О. Полікарпа Булика ЧСВВ, в день відкриття клясичної гімназії Чина ОО. Василіан в Ужгороді. *Звідомлення гімназії Чина ОО. Василіан в Ужгороді (з правом прилюдности) за шкільний рік 1937/38*. С. 7–10.

480. Ісіченко І. Церква і виклики сепаратизму. URL : https://www.religion.in.ua/main/analitica/27057-cerkva-i-vikliki-separatizmu.html

481. Іспити спосібності учителів народних шкіл. Фахові іспити для горожанських шкіл. *Подкарпатська Русь*. 1932. Рочн. III. Чис. 10. С. 226–227.

482. Іспити учительськѣ в роцѣ1926. *Учитель*. 1926. Рочн. VI. Чис. 1. С. 212–213.

483. Каган М.С. Избранные труды : в 7 т. 2008. URL : : http://elibrary.ru. http://e-library.ru.

484. КалакураЯ. Класифікаціяджерелізвсесвітньоїісторіїякдослідницькийметод. *Україна – Європа – Світ. Міжнароднийзбірникнауковихпраць. Серія: Історія, міжнароднівідносини*. Тернопіль : ВидавництвоТНПУім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15. С. 185-197.

485. Каппелер А. Національний рух українців у Росії та Галичині: спроба порівняння. *Україна: культурна спадщина. Національна свідомість, державність* : зб. наук. праць. Київ,1992. Вип. 1. С. 111.

486. Капраль М. Подкарпатское общество наук. Публікації: 1941 –1944 / під ред. И. Удвари. Ниредьхаза : [Б. в.], 2002. 180 с.
487. Карагодін В. М. Проблема морального виховання у педагогічній думці IV–XI століть : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 1997. 40 с.
488. Каровець М. Велика реформа Чина Св. Василія Великого 1882 р. Ч. III. Жовква : Друкарня ОО.Василіян, 1936. 529 с.
489. Катихизисъ или наука православно-христїанская. Пряшевъ : Книгопечатня «Панноніи», 1897. 190 с.
490. Качмар В. Філософський факультет Львівського університету в австрійський період (від відновлення до утраквізації навчального закладу). URL : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.
491. Кашка М.Ю. Етнополітичний розвиток русинів-українців Закарпаття (друга половина XVIII ст. – 1867 р.) : дис. … канд. істор. наук : 07.00.01. Ужгород, 2008. 226 с.
492. Кемінь В. П. Історія виховання : Т. 2. : Від XIX до наших днів : навч.-метод. Посіб. / В.П. Кемінь, О.В. Квас, О.В. Невмержицька. Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2012.196 с.
493. Кемінь В. П. Українське шкільництво у країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи (1918 – 1996 рр.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 361 с.
494. Керецман В. Скалки минувшини (Краєзнавство в пресі Закарпаття). *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 40–42.
495. Кислий А. О. Релігійна освіта та наука в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. *Філософія науки: традиції та інновації.Науковий журнал*. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2011. № 1 (3). С. 184–191.

496. Кічера В. Греко-Католицька Церква в Чехословаччині як соціальна інституція (1918–1939) : монографія. Пряшів : Греко-католицький теологічний факультет Пряшівського університету, 2016. 111 с.
497. Кічера В.В. Заснування і діяльність монастирів Чину Святого Василія Великого на Закарпатті (1733–1950 роки) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. Ужгород, 2008. 233 с.
498. Кічера В. Культурно-освітня діяльність монахів-василіан на Закарпатті в угорський та австро-угорський період. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*. Ужгород, 2007. Вип. 19. С. 44 – 48.
499. Кічера В.В. Основні віхи релігійного розвитку Мукачівського монастиря. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Історія*.Ужгород, 2010. Вип. 24. С. 3–7.
500. Кліш А. Християнський молодіжний рух Східної Галичини міжвоєнного періоду : сучасна українська історіографія. *Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. Тернопіль, 2012. Вип. 1. С. 262–265.
501. Кляп М.І. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919 – 1939) : монографія. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. 152 с.
502. Кобрій О. Формування змісту педагогічної підготовки фахівця у вищих навчальних закладах України.*Формування цінностей особистості: теорія і практика* : монографія/ за заг. ред. Марії Чепіль. Дрогобич : Ред.- вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2016. С. 219–237.
503. Коваль І.В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Львів, 2007. 18 с.
504. Ковальчук І. В. Моральне виховання учнів українських шкіл Буковини (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2001. 201 с.

505. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 558 с.

506. Коллар Я. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими. *Отечественные записки*. 1840. Т. VIII. Отд. П. С. 1–24, 65 – 94.

507. Колмогорова Л. С. Диагностика психологической культуры школьников: практ. пособие для шк. психологов. Москва : Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2002. 360 с.

508. Колодний. А. М. Україна в її релігійних виявах : монографія. Львів: Сполом, 2005. 336 с.

509. Компендіум соціальної доктрини церкви / під заг. ред. Лесі Коваленко. Київ : КАЙРОС, 2008. 552 с.

510. Конгрессъ греко-кат. Маріанскихъ конгрегацій въ Мукачевѣ. *Душпастыръ*. 1931. Рочн. VIII. Чис. 6–7. С. 174–175.

511. Кондик О. Сучасний погляд на національне виховання. *Директор школи України*. 2007. № 12. С. 30–34.

512. Кондратович И. Стремління за руську печатню на Підкарпатській Руси и памятники старопечатных церковных книг. *Подкарпатська Русь.* 1924. Рочн. II. С. 99–100.

513. Кондратович И. Церковное соединение русинов. *Неделя.* 1936. № 11. С. 2.

514. Кондратовичъ И. Новъ пути подкарпатской исторіографіѣ. *Зоря-Hajnal*. – 1941. Рочн. I. Чис. 1–2. С. 44–53.

515. Кондратович М. Коротка історія Общества св. Василія Великого. *Ювилейный илюстрованый календаръ на переступный рок 1928*. Ужгород: «Уніо», 1927. С. 41–61.

516. Конституционная хартия Чехословацкой республики (29 февраля 1920 г.) / Конституции буржуазных стран. Т. II. Средние и малые европейские страны. Москва : Госсоцэкиз, 1936. С. 14–36.

517. Конференціъ учителів з родичами. *Подкарпатська Русь*. 1927. Рочн. IV. Чис. 1. С. 17.
518. Концепція гуманітарного розвитку України до 2020рокуURL: http://naps.gov.ua/uploads/files/gumanitar-2020.pdf
519. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді / Міністерство освіти і науки України, 2015. URL: http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/
520. Концепція реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року.URL : https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf
521. Коперльос Й. Добру школу народові. *Наша школа*. 1936. Рочн. II. Чис. 8. С.13–14.
522. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. Київ : Либідь,1990. 721 с.
523. Костюк О.Ю. Становлення та розвиток релігійної освіти на Волині (XIX – поч. XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Острог, 2007. 281 с.
524. Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород : Карпати, 2008. 432 с.
525. Котломанітова Г.О. Релігійне виховання в історії шкільної освіти України (60-ті роки XIX ст. – 30-ті роки XX ст.) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 222 с.
526. Кралицький А. Северо-Восточнаячя Угорщина. *Научно-Литературный Сборник «Галицко-русской Матицы»*.Львів. 1865. Вип. 2. С. 111.
527. Кралицький А. Северо-Восточнаячя Угорщина. *Научно-Литературный Сборник «Галицко-русской Матицы»*.Львів.1866. Вип. I–IV. С. 299 – 318.

528. Кралицький А. Списокъ монастирей чина святого Василия Великого. *Научно-Литературный Сборник «Галицко-русской Матицы»*. Львів. 1865. Вип. I–IV. С. 52.

529. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія. Київ : Вища школа, 1998.392 с.

530. Крип'якевичІ. Історія України [відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович]. Львів: Світ, 1990. 519 с.

531. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации. *Вопросы философии*. 1992. №12. С. 21–28.

532. Кульчицький В.Й. Роль національного виховання у формуванні особистості громадянина. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 2012. Вип. 61. С. 85 – 89.

533. Кухта М.І. Виховний національний ідеал у шкільництві Закарпаття 20–30 х років ХХ століття (на матеріалах української педагогічної преси) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 1998. 162 с.

534. Кучинська І.О. Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 21 с.

535. Лар В. Впечатлѣнія изъ Галичины. *Душпастыръ*. 1930. Рочн. VII. Ч. 8–9. С. 220–222.

536. Лелекач М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII–XVIII ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету.* Ужгород : Вид-во УжНУ, 1954. Т. IX. С. 141–164.

537. Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. *Наукові записки УжДУ. Серія історико-філологічна*. Ужгород : вид-во УжДУ, 1949. С. 26 – 38.

538. Лелекач Н. Мункачевска богословска школа (1744 – 1776). Унгваръ : Друкарня Подкарпатского Общества Наук, 1943. 24 с.

539. Леньо П.Ю. Особливості формування сучасної української ідентичності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія.* Ужгород, 2013. Вип. 1 (30). С.139–142.

540. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения : в 2-х т. Т. 1. Москва : Педагогика, 1983. 392 с.

541. Лешко У. О. Християнські традиції у дитячих часописах кінця XIX – початку XX століття. *Держава та регіони. Серія : Соціальні комунікації*. 2012. № 4. С. 81–86.

542. Лизак І. Руководство для учительства народних школ на Подкарпатской Руси. Ужгород : Книгопечатня ОО. Василіан, 1933. С. 7–9.

543. Лисенко О.М. Проблема національної ідентичності: педагогічний, соціологічний, філософський аналіз. *Науковий огляд* : міжнарод. наук. журнал. URL:http://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/30

544. Литература. *Церковная газета*. 1857. № 15 (18 апреля). С. 118–120.

545. Лінда С. Розвиток національного стилю в архітектурі України у міжвоєнний період. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. *Праці комісії архітектури та містобудування*. Львів : вид-во НТШ,2005. Т. CCXXLIX. С. 235–242.

546. Лінтур П.В. Закарпатский журнал «Листок» (1885 – 1903). *Тези доповідей та повідомлень XVII наукової конференції. Серія : Філологічна.* Ужгород : УжДУ, 1963. С. 34–37.

547. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? Націоналізм : Антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ : Смолоскип, 2000. С. 453–479.

548. Лісовий П.М. Журналістика Закарпаття 50–70-х років XIX ст. і її зв’язки з іншими українськими землями і Росією. Ужгород : УжДУ. 51 с.

549. Ліфтон Р. Д. Технологія «промивки мізків»: психологія тоталітаризму. Харків : Віват, 2015. 416 с.

550. Логвиненко Т., Гук О. Методика соціально-виховної роботи в сучасних умовах. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2014. 56 с.

551. Лось В. Е. Історія Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. : джерелознавчий аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2007. 20 с.

552. Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви. Провидіння, 1954. URL: https://refworks.proquest.com/combined-export/?detoken=YgW%5BP9W7JFXlXBdkL544

553. Лучкай М. Історія Карпатських русинів : у шести томах / дешифр. рукопису, перекл. українською мовою та покажчики Ю.М. Сака; ред. кол. : Й.О. Баглай, М.М. Вегеш, Д.Д. Данилюк, М.В. Орос, І.М. Сенько. – Т. 2. Ужгород : Закарпаття, 1999. 388 с.

554. Лучкай М. Історія карпатських русинів : у шести томах. Т.VI. Історія мукачівської єпархії / дешифр. та перекл. з латинської О.В. Барбіл, Е.В. Швед, О.М. Яцків. Ужгород : Закарпаття, 2011. 472 с.

555. Лучкай М. М. Граматика слов’яно-руська / упоряд., передмова, примітки та словник діалектних слів П.М. Лизанця; перекл. з латинської П.М. Лизанця, Ю. М. Сака. Київ : Наукова думка, 1986. 191 с.

556. Лучкай М. Церковные бесѣды на всѣ недѣли рока на поученіе народное. Будинъ : [Б. в.], 1831. Ч. 1. 340 с.

557. Луцький І.М. Християнство як світоглядне джерело української держави і права. URL : http://obljustif.gov.ua/wp-content/uploads/2013/08/Dopovid-Lutskiy-I..pdf

558. Маґочій П. Формуваннянаціональноїсамосвідомості: ПідкарпатськаРусь (1848–1948). Ужгород : Поличка «Карпатськогокраю», 1994. 295 с.

559. Маґочій П. Р. Народ нізвідки: ілюстрована історія карпаторусинів / пер. з англ. С. Біленького, Н. Кушко; сюжетні комент. до іл. В. Падяка. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2006. 120 с.

560. Маєр М. Закарпатська Україна. *Жовтень і українська культура: збірник матеріалів наукового симпозіуму*. Пряшів : Дукля, 1969. С. 49–73.

561. Мазурок О. Історія Закарпаття в епістолярній спадщині Ю.Ю. Жатковича. *Тези народознавчої наук-практ. конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Т. Легоцького*. Мукачево : КП, 1990. С. 19.

562. Мазурок О. Монополія на істину ... (або детективні пошуки українського першодрукаря на Закарпатті) / «... Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». Ужгород : Мистецька лінія, 2009. С. 253–267.

563. Майороші М. Відносини мукачівської греко-католицької єпархії та галицької греко-католицької митрополії на сторінках офіційних видань – «Благовісник» і «Патріярхат». Історія України : наукові виклади. – 2017. – № 3. URL : file:///Z:/User/Downloads/Mandriv_2012_3_6%20(1).pdf

564. Максимюк С.П. Педагогіка : навч. посібн. Київ : Кондор, 2005. 667 с.

565. Малахов В. Національна держава, національна культура і культурний суверенітет. *Філософська думка*. 2011. № 4. С. 119–127.

566. Маляр Л.В.Вивчення творчості класиків української і зарубіжної літератури у школах Закарпаття (друга половина XIX – перша половина XX ст.) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2004. 20 с.

567. Манайлов Ф. Изобразительное искусство на Подк. Руси. *Подкарпатская Русь за годы 1919–1936*. Ужгородъ, 1936. С.144–146.

568. Мандрівка: Посібник для катехита: 8 клас / Пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2004. 192 с.

569. Мандрівка *: Катехизм для 8 класу* / пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2004. 240 с.

570. Маніфестація католической молодежи въ Римѣ. *Душпастыръ*. 1935. Рочн. XII. Чис. 5–6. С. 99–101.

571. Марійска Конгрегаці. *Годичный отчетъ Унгварского кор. греко-католицкого лицея и пѣвцо-учительской семинаріи и упражнительной нар. школы за 1940/41 шк. годъ*. Угваръ, 1941. 96 с.

572. Маріянска конгрегація. *Душпастыръ*. 1930. Чис. 10. Рочн. VIII. С. 278–281.

573. Маріянски конгрегаціи въ службѣ пасторизаціи. *Душпастыръ*. 1930. Рочн. VII. Чис. 12. С. 331.

574. Маріянська когрегація дівчат. *Звіт греко-католицької учительської семінарії дівчат в Ужгороді 1933–1934*. Ужгород : Друкарня ОО. Василіан в Ужгороді, 1934. 97 с.

575. Маркевич Й. Християнська організація шкільної молоді. Львів : Вид-во «Добра книжка», 1922. 68 с.

576. Марфинець Н. Розвиток змісту літературного краєзнавства у школах Закрпаття (кінецьXIX – початок XXI століття) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2014. 22 с.

577. Марчук В.В. Церква, духовність, нація: Греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ : Плай, 2004. 464 с.

578. Матеріальноє положеніє учительства. *Наша школа*. 1936. Рочн. XVI. Чис. 1. С. 22–23.

579. Машталер О.В. Грани украинского барокко. Барокко и класицизм в истории мировой культуры. *Материалы Международной. научной конференции. Серия : Sumposium*. Санкт-Петербург, 2001. Вып. 17 С.144–146.

580. Мѣсяцословъ на 1907 годъ. Ужгородъ : Типографія Карла Іегера, 1907. С. 69.

581. Методика праці в Марійських організаціях. Львів : Вид-во Марійського товариства молоді у Львові, 1935. 123 с.

582. Мигович І. Релігійність в політичному середовищі. *Карпатський Край*. 1999. № 1–3. С. 60–65.

583. Мигович І. Релігія і церкви в нашому краї. Ужгород : [Б. в.], 1993. 110 с.

584. Микита М. Книга для 4.–5. шк. годовъ. 4-е вид. Мукачево : Новина. 1932. 216 с.
585. Микита М., Попович В. Родина: книга для чтенія для 6 – 8 школьныхъ годовъ. Ужгород : Вид-во учительскаго товарищества Подкарп. Руси, 1937. 282 с.
586. Микитась В. Л. Давні рукописи і стародруки. Ч. 2. Львів : Вид-во Львіського університету, 1964. 82 с.
587. Микитась В. Л. Давня література Закарпаття : нариси літератури Закарпаття доби феодалізму / відп. ред. : Ф.Я. Шолом. Львів : Вид-во ЛДУ, 1968. 256 с.
588. Микитась В. Л. Літературний рух на Закарпатті другої половини XIX ст. Ужгород : Вид-во УжНУ, 1965. 102 с.
589. Мир на землі. Катехичний посібник. 11 клас. URL : http://pcc.ugcc.org.ua/?page_id=6310
590. Михайлюк А. Андрей Бачинський – єпископ «золотого віку» у портреті та іконі. *Благовісник*. 2008. № 12 (197). С. 13.
591. Мицюк О.К. Нариси з соціально-господарської історії б. Угорської, нині Підкарпатської Руси. Т.1. До другої чверті XVI в. Мукачево : Новина, 1936. 246 с.
592. Мицюк О. Нариси з соціяльно-господарської історії б. угорської нині Підкарпатської Руси. Т. II. Доба февдально-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX). Прага : Друкарня Р. Грдлічки, 1938. 392 с.
593. Мишанич О. Литература Закарпаття XVII–XVIII століть: історико-літературний нарис. Київ: «Наукова думка», 1964. 116 с.
594. Мишанич О. Політичне русинство : історія і сучасність ...URL: http // www.ukrcenter.com
595. Мищишин І. Я. Моральне виховання української молоді в процесі співпраці школи, греко-католицької Церкви і громадськості (Галичина, кін. XIX – 30-і роки XX ст.) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 1999. 20 с.

596. Мозер М. Карпаторуська мовно-культурна тожсамість: погляд з Галичини (1772-1850 рр.). Вінниця : Нова Книга, 2011. 397 с.
597. Мозер М. Причинки до історії української мови / Міхаель Мозер ; за ред. : Сергія Вакуленка. Вінниця : Нова Книга, 2011. 848 с.
598. Москалець В. П. Психологія релігії : посібник. Івано-Франківськ : Академвидав, 2004. 240 с.
599. Мукан Н., Грогодза І. Професійний розвиток педагогів: теоретичні та методологічні аспекти. *Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 5. С. 18–27.
600. Мукомел С. А. Формування духовних цінностей старшокласників в умовах соціально-виховуючого середовища : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2005. 21 с.
601. Мушинка М. «Світлий дух Угорської Русі» (до 120-річчя з дня народження Гіядора Стрипського). *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 45 – 50.
602. На Закарпатті греко-католики згуртувалися заради єдності церкви. URL : https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/41831/
603. Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія : «Америка», 1950. 88 с.
604. Назарко І. Київські і галицькі митрополити : біографічні нариси 1590 – 1960 рр. – Торонто :[Б. в.], 1962. 272 с.
605. Нариси історії Закарпаття. Том II. (1918–1945) / ред. кол. : І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак та ін. Ужгород : Вид-во «Закарпаття», 1995. 663 с.
606. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. URL : http://www.edudirect.net/sopids-1388-1.html.
607. Національна стратегія розвитку освіти на 2012−2021 рр. [Електронний URL: http|//www.mon.gov.ua/images/files/news/12/05/4455.pdf.
608. Національний освітній глосарій − вища освіта / авт.-укл. : І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш та ін.; за ред. : В. Г. Кременя. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 100 с.

609. Наша праця не узнається. *Учительський голос*. Мукачево, 1931. Рочн. V. Чис. 2. С. 27–30.

610. Небесник І. І. Розвиток художньої освіти у Закарпатті у ХХ столітті : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Дрогобич, 2000. 180 с.

611. Небесник І. І. Роль гімназій у піднесенні культурного і освітнього рівня українців Закарпаття. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р*. Ужгород : Карпати, 1993. С. 334–338.

612. Небесник І.І. Художня освіта на Закарпатті у ХХ столітті: історико-педагогічний аспект. Ужгород : Закарпаття, 2000. 165 с.

613. Невмержицька О. Виховний ідеал: еволюція та сучасне трактування.*Людинознавчі студії. Педагогіка*. 2015. Вип. 31. С. 219–230.

614. Невмержицька О. Аксіологічні виміри вітчизняного освітнього простору: історичний аспект : монографія. Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2013. 490 с.

615. Неврлі Я. Граматика і правопис української мови : у 2 ч. Ужгород : Іван Роман і Федір Ревай, 1937–1938. 86 с.

616. Неділя будного сина (До молоді). *Добрый пастыръ* = Jo Pasztor: hitszonoklati folyoirat : сборникъ пропов. для г. кат. духовенства. Унгвар : Книгопечатня Георгія Миравчика. 1942. Рочн. XII. Чис. 2. С. 85–88.

617. Недѣля епарх школъ. *Душпастыръ*. 1930. Рочн. VII. Чис. 8–9. С. 205–206.

618. Неедлы З. История Карпатской Руси до XIV ст. Москва : Наука, 1952. 257 с.

619. Нижников С. А. Проблема духовного в западной и восточной культуре и философии : монография. Москва : НИЦ Инфра-М, 2012. 168.

620. Ничкало Н.Г. Ідея суспільства знань і праці в наукових пошуках.*Теорія і практика управліннння соціальними системами: філософія, психологія,педагогіка, соціологія*. 2010. № 3. С. 22–29.

621. Німчук В. Практична граматика малоруської мови А. Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин: матеріали Міжнар. наук. конференції «Карпатська Україна – пролог відродження української держави» .Ужгород, 11–12 березня 1994 р*. Ужгород : МПП “Ґражда”, 1995. – С. 254–265.

622. Новий регламент для іспитів спосібності вчителів горожанських шкіл. *Наша школа*. 1936. Рочн. XVI. Чис. 2. С. 6–10.

623. Новий регламент для іспитів спосібності вчителів горожанських шкіл. *Народная школа*. 1937. Рочн. XVI. Чис. 8. С. 11–15.

624. Новий регламентъ для испытанія учительской способности. *Наша школа*. 1936. Рочн. XVI. Чис. 1. С. 8–10.

625. Новый подручникъ для оо. Духовниковъ. *Душпастыръ*. 1937. Рочн. XIV. Чис. 3–5. С. 89–91.

626. Новый ческосл. Законъ «О взаимныхъ отношеніяхъ». *Душпастыръ*. 1925. Рочн. II. Чис. 6. С. 274–280.

627. Новыя организаціѣ Карпаторусскаго Орла. *Карпато-русскій орел*. 1937. Год. II. № 1. С. 4–5.

628. Нормальні учебні основы для народных (елементарных) школ. *Урядовий вісник.* 1930. Чис. 8. С. 26–200.

629. Обіцянка. Катехизм для 4-го класу / пер. з англ. : о. М. Кузьми. Львів : Свічадо, 2001. 88 с.

630. Обіцянка : посібник для катехита: 4-ий клас / пер. з англ. : А. Маслюха. Львів : Свічадо, 2001. 168 с.

631. Обученѣе русского языка въ церк. школах. *Душпастыръ. Додаток.* Ужгород, 1929. Рочн. VI. Чис. 8. С. 2

632. Общее собранѣе В. Березнянскаго и Ужгородскаго Отдъленій УТПР. *Наша школа*. 1936. Рочн. XVI. Чис. 1. С. 22–23.

633. Общества трезвости. *Листокъ*. 1903. Годъ II. Нр. 19. № 1(13). С. 385–387.

634. Общество Св. Василія В. *Мѣсяцесловъ на 1867 годъ*. 1866. Рочн. 1. С. 69–86.

635. Огієнко І. Українська церква. Київ : Україна, 1993. URL : https://ukrlit.net/lib/ogienko/2.html

636. О главнейшихъ пунктахъ нового закона о бракѣ выданного для австрѣйскѣхъ жителѣв католического исповѣдания. *Церковная газета*. 1857. № 12 (2 марта). С. 103–108.

637. Омельченко О. П. Духовний розвиток учнівської молоді в регіональному культурно-освітньому просторі : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2006. 23 с.

638. Омельченко О. П. Духовність шкільної молоді: сучасний стан і перспективи розвитку. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика : зб. наук. праць* / гол. ред. : Г. П. Шевченко. Луганськ: Вид-во Східноукраїн. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2004. Вип. 3. С.17–29.

639. О препатоствованѣахъ бракосочетанѣя, опредъланныхъ новейшимъ закономъ. *Церковний вісник*. 1857. № 3–4 12 (22 августа). С. 25–28.

640. Организацiѣ молодежи. *Годичный отчетъ мадь. кор. держ. гимназiѣ въ Хустѣ за 1939/40 шк. годъ*. Хуст, 1940. 96 с.

641. Организованѣе «сельскихъ» школъ. *Душпастыръ*. 1929. Рочн. VI. Чис. 12. С. 306–307.

642. Організація Маріянських організацій. *Душпастыръ*. 1928. Рочн. V. Чис. 4. С. 91.

643. Орлай О.С. О Югозападной Росии. Труды и записки Общества истории и древностей российских. Кн. 1. Ч. III. Москва : Университетская типографія, 1826. С. 220 – 229.

644. Орлова Н. В. Формування духовних цінностей дітей і молоді в творчій спадщині О. А. Захаренка : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2008. 23 с.

645. Орос А. Ідентичність греко-католицького духовенства в Угорщині між двома світовими війнами. *Ковчег :* наук. зб. з церковної історії. Львів : Видавництво «Місіонер», 2003. Ч. 4. С. 207–215.

646. Орос О. Грушівський монастир і початки кириличного слов'янського книгодрукування. Ужгород : Закарпаття, 2001. 270 с.

647. Оршанський Л. Концептуальні засади розвитку освіти в контексті глобалізаційних викликів. *Теорія та практика навчання фізико-математичних і технологічних дисциплін* : зб. наук. праць. Бердянськ : БДПУ, 2011. С. 98–103.

648. Освіта Закарпаття : монографія / авт. : В. Химинець, П. Стрічик, Б. Качур, М. Талапканич. Ужгород : Видавництво «Карпати», 2009. 462 с.

649. Основи національного виховання : Концептуальні положення / Ін-т. сист. досліджень освіти. – К. : Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. – Ч. 1 ; За заг. ред. Кузя В.Г. та ін. [Кузь В. Г., Руденко Ю.Д., Сергійчук З.О. та ін.], 1993. Київ : Інформ.-вид. центр «Київ», 1993. Ч. 1. 1993. 149 с.

650. Основы социальной концепции Русской православной церкви. URL : https://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uocmp_doc/34769/

651. Островський Г.С. Образотворче мистецтво Закарпаття. Київ : Мистецтво, 1974. 198 с.

652. Отъ єпископа Мукачівського. *Душпастыръ*. 1928. Рочн. V. Чис. 10. С. 216–217.

653. Отчет двенадцатилетней деятельности 1862–1874 Общества «Св. Иоанна Крестителя й Предтечи в Пряшеве». Будапешт : [Б. в.], 1875. 27 с.

654. О учительських титулах. *Подкарпатська Русь*. 1927. Рочн. IV. Чис. 10. С. 239.

655. Официальная часть. *Душпастыръ*. 1924. Рочн. I. Чис. 8. С. 465.

656. Официальная часть. *Душпастыръ*. 1927. Рочн. I. Чис. 7. С. 384–396.

657. Офіцинський Р. «Зоря-Hajnal» закарпатський науковий журнал 1941–1941 років. *Історична школа професора Володимира Задорожного : наук. зб*. Ужгород: Патент, 1999. Вип. 1. С. 178–183.

658. Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень. URL: http://www.niss.gov.ua/
659. Офіційний сайт Української Греко-Католицької Церкви. URL : http://ugcc.ua/
660. Павленко Р. Процес надання Томосу йде небаченими темпами, хоча, можливо, не встигає за нашими очікуваннями. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2523355
661. Павлик В.А. К вопросу о единстве материального и духовного прогресса. *Материалы 3 МНПК «XXI век : альтернативные модели общественного развития» (21–22 мая в 2004 г.)*. Киев, 2004. С. 86 – 89.
662. Павлович О. Вам, сыны русских Бескидов. URL : http://rusyns-library.org/vam-syny-russkix-beskidov-a-pavlovich/
663. Павлович О. Дума крпатоборца URL : http://rusyns-library.org/duma-karpatoborca-a-pavlovich/
664. Пагиря В. Монастирі Закарпаття (1360–1939). Мукачево : Видання Мукачівсько-ужгородської православної єпархії, 1994. 116 с.
665. Пагиря В. Мукачівська вчительська семінарія. *Новини Мукачева*. 1993. 18 берез. № 11. С. 3.
666. Пагиря В. Стойка Олександр. *Світочі карпатського краю*. Мукачево : Елара, 1996. С. 99–100.
667. Падяк В. Історія карпаторусинськой літературы и културы драматургія и національный театер на Підкарпатській Руси (1848–1989) : высокошколський учебник. Пряшів : Пряшівський університет у Пряшеві – Інстітут русинського языка и културы, 2015. 186 с.
668. Память 1500 лѣтія Собора Ефезскаго. *Душпастыръ*. 1931. Рочн. VIII. Чис. 4. С. 119–133.
669. Панасенко О. В. Інституційні засади релігійної освіти в Україні (на прикладі православ'я) : дис. … канд. філософ. наук : 09.00.10. Київ, 2011. 177 с.

670. Панасенко О. В. Релігійна освіта і досвід її організації у європейських державах. Мультиверсум. *Філософський альманах* / гол. ред. : В .В. Лях. Вип. 2 (100). Київ, 2011. С. 203–213.
671. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах. *Політичний менеджмент*. 2006. № 6. С. 45–51.
672. Панькевич І. Др. Василь Гаджега, перші початки організації наукового руху на Підкарпатській Русі. *Науковый зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1937-1938 роки*. Ужгород, 1938. Рочн. XIII–XIV. – С. 10–13.
673. Панькевич І. О пути Єрусалимской ... *Науковый зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за рок 1925.* Ужгород, 1925. Рочн. IV. С. 188–194.
674. Панькевич І. Славеноруська граматика Арсенія Коцака другой половины XVIII века. *Науковый зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за 1927 рік.* Ужгород, 1927. Рочн. VI. С. 232–259.
675. Панькевич І. Хто був Іван Бережанин – Михайло Лучкай чи Іван Фогарашій. *Науковый зборник товариства «Просвѣта» в Ужгородѣ за роки 1930–1931*. Ужгород, 1931. Рочн. XIII–XIV. С. 168–188.
676. Пантюк М.П. Організація виховання дітей та молоді у дитячо-юнацьких товариствах Галичини: історико-педагогічний аспект : монографія / М.П. Пантюк. – Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2010. – 397 с
677. Пантюк Т. Етнопедагогічні засади виховання дошкільників. *Актуальні проблеми дошкілля : збірник наукових праць* / за ред. М. Чепіль. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2012. – 220 с.
678. Пап С. Ікони й іконописання на Закарпатті. *Записки ЧСВВ: Серія II. Секція II.*Рим : Вид-во ОО. Василіан, 1996. Т. XV (XXI). Вип. 1–4. С. 123–151.

679. Пап С. Історія Закарпаття ¨ у 3 т. Т. 1. Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2001. 432 с.
680. Пап С. Історія Закарпаття : у 3 т. Т. ІІІ. 1716–1939. – Івано-Франківськ : «Нова Зоря», 2003. 648 с.
681. Парафія Хрестовоздвиженського греко-католицького кафедрального собору. URL : http://www.mgce.uz.ua/parafiji/parish.php?d=uzh-city&pId=2
682. Пастирське послание отъ Епископа Мукачевского и Пряшевського/ *Душпастыръ*. 1930. Рочн. VIII. Чис. 10. С. 278–281.
683. Патрило І. Нарис історії Василіан – 1743−1839. *Записки ЧСВВ. Серія ІІ*. Рим : Вид-во ОО. Василіан, 1992. Т. XIII. Вип. 2. 640 с.
684. Патріарх Філарет. Автокефалія – це сильний удар по Росії та її Церкві, яким прийдеться переписувати свою історію.URL : https://www.cerkva.info/
685. Пашкова О. Б. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства : автореф. дис. … канд. політ. наук : 23.00.05. Київ, 2008. 23 с.
686. Пащенко В.О. Греко-католики в Україні від 1940-х років ХХ ст. до наших днів. Полтава : Полтава, 2002. 616 с.
687. Педагогічна конституція Європи. URL : http: tepe.wordpress.com/publications-2/tntee-green-paper-2000/
688. Педагогічний словник / ред.-упорядн. М.Д. Ярмаченко. Київ : Педагогічна думка, 2001. 514 с.
689. Пекар А. Владика-мученик Теодор Юрій Ромжа. Нью-Йорк Видавництво ОО Василіян «Слово Доброго Пастиря», 1962. 66 с.
690. Пекар А. Греко-католицька церква під час окупації Закарпаття (1939–1944 рр.). *За українське Закарпаття* / упоряд. : В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород : Ґражда, 1994. С. 150–164.
691. Пекар А. Греко-Католицька Церква під час Карпатської України.URL : http://www.osbm.org.ua/index.php/o-atanasiy-pekar-chsvv/istorychni-publikatsii/4247-2014-03-20-19-20-55.

692. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т.І. Єрархічне оформлення. Рим – Львів : Видавництво Отців Василіан «Місіонер», 1997. 232 с.

693. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. ІІ. Внутрішня історія. Рим – Львів : Вид-во Отців Василіан «Місіонер», 1997. 493 с.

694. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. ІІІ. Монаше життя історія. Ужгород : КП «Ужгородська міська друкарня», 2014. 224 с.

695. Пеняк П. Чи було Закарпаття складовою частиною Руси-України на початках княжої доби? *Княжа доба : історія і культура*. Львів, 2012. Вип. 6. С. 9–17.

696. Пеняк С. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ : Наук. думка, 1980. 311 с.

697. Первый цвѣтъ дѣтской мудрости для І. класса народной школы. Унгвар : Издание регентського комиссаріата, 1939. 112 с.

698. Першое руское протиалкоголичное товариство на П. Руси. *Календаръ благовѣстника*. Ужгородъ: Книгопечатня ЧСВВ, 1930. Роч. 5. С. 58–59.

699. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения / сост. В. М. Кларин, А. Н. Джуринский. Москва : Педагогика, 1987. 415 с.

700. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения : в 2-х т. Москва, 1981. Т. 2. 416 с.

701. Петров А. К исторіи «русскихъ интригъ» въ Угрій въ XVIII веке.*Карпаторусский сборникъ*. Ужгород, 1930. С. 123–136.

702. Петров А. Памятники угрорусской писемности. Матеріали для исторіи Угорской Руси. Т. ІІ. Санкт-Петербургъ : Типографія Императорской Академіи Наукъ, 1906. 88 с.

703. Петров А. «Старая вѣра» и унія вь XVII–XVIII вв. Пояснительная записка. Т. ІІ. Матеріали для исторіи Угорской Руси. Санкт-Петербургь : Типографія Императорской Академіи Наукь, 1906. – 88 с.

704. Петрова І. В. Дозвілля як універсум культури: теоретичні виміри сучасності. *Культура і сучасність*. 2014. № 1. С. 18–24. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Kis_2014_1_6.

705. Петрочко Ж. В. Формування духовних потреб молодших школярів у позанавчальній діяльності: дис... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2000. 224 с.

706. Петрушенко В. Л. Цінності як конроверза тенденції руху до постлюдськості. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2015, 6: 120–123.

707. Пирог Г. В. Ціннісна природа релігії (аксіологічний аналіз християнства) : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.11. Київ, 2005. 26 с.

708. Пізнаваймо! Катехизм для 1-го класу / пер. з англ. А. Чировські, Г. Чировські. Львів : Свічадо, 1998. 74 с.

709. Пізнаваймо! посібник для катехита: 1-ий клас / Пер. з англ. Л. Коцюмбас. – Львів: Свічадо, 1998. – 120 с.

710. Платня учительства знижена на мінімум. *Учительський голос*. 1931. Рочн. V. Чис. 2. С. 25–27.

711. Плахонін А.Г. Андраш II (Ендре II) / Енциклопедія історії України : у 10-ти т. Т. 1 : А–В. / ред. кол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Ін-т істор. України, НАН України. Київ : Наук. думка, 2003. С. 81.

712. По родному краю. *Наша миссійна молодеж*. 1935. Рочн. III. Чис. 7-8. С. 248.

713. Подання вчителів на кваліфікацію «дуже добре» // Урядовий вісник шкільного відділу Цивільної управи Підкарпатської Русі. – 1926. – Рочн. VI. – С. 2.

714. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. : В.П. Горбатенко ; за ред. : Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.

715. Положення «Про загальноосвітній навчальний заклад» / Постанова Кабінету Міністрів № 28 (28-2014-п), із змінами, внесеними від 22.01.2014. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/778-2010-п.

716. Положення «Про освітній округ», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року № 777. URL : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/777-2010-п.

717. Поляк М. Просвітительна діяльність учителя кроме школи. *Учитель*. 1922. Рочн. III. Чис. 9. С.139–143.

718. Полянскій О. Реформа учительського образованя. *Учитель*. 1926. Рочн. VII. Чис. 7–10. С. 193–197.

719. Полянскій О. Стан учительської платні. *Учительський голос*. 1936. Рочн. VII. Чис. 1. С. 3–5.

720. Полянскій О. Учитель, як будівничий нової епохи. *Учительський голос*. 1935. Рочн. V. Чис. 1. С. 11–13.

721. Помиткін Е. Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2009. 42 с.

722. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород : Изд-во В. Падяка, 2001. 431 с.

723. Поп И.И. Историография истории русин и Подкарпатской Руси. *Славяноведение*. 2003. № 1. С. 57–72.

724. Попко В. Вѣра и народность. *Душпастыръ*. 1931. Рочн. VIII. Чис. 8–9. С. 187–191.

725. Попович А. Карпаторусскій Орелъ. *Земледѣльскій календаръ на годъ 1937*. Ужгород : Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1936. С. 126–127.

726. Попович Д. Мати. *Наша миссійна молодеж*. Ужгород : Уніо, 1936. Рочн. VI. Чис. 5–7. С. 128–132.

727. Попович Д. Одна, изъ нашихъ великихъ задачъ. *Душпастыръ*. 1927. Чис. 3. С. 128–132.

728. Поповичъ Д. Условія успѣшной роботы межи народомъ. *Душпастыръ*. 1934. Рочн. XI. Чис. 9–10. С. 157–162.

729. Посібник для катехита: 6-ий клас / пер. з англ. А. Маслюх. Львів: Свічадо, 2003. 172 с.

730. Потройный наш ювилей. *Календаръ Благовѣсника на переступый рок* 1936. Ужгород : Книгопечатня и выдавництво ОО. Василіян в Ужгородѣ, 1935. С. 57–65.

731. Предисловіе издателей. Витайте любимы Братя вь Христъ. *Душпастыръ*. 1924. Рочн. I. Чис. 1. С. 1–8.

732. Предсѣдателямъ школьныхъ сенатовъ. *Душпастыръ*. 1930. Рочн. VII. Чис. 11. С. 307.

733. Преображення : катехизм для 7 класу / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2005. 136 с.

734. Преображення : посібник для катехита: 7 клас / пер. з англ. А. Маслюх. Львів : Свічадо, 2005. 180 с.

735. Приймич М. Теодор Ромжа : 100-річчя від дня народж. єпископа Мукачівської єпархії (1911–1947). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2011 рік*. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. С. 156–162.

736. Приходнюк О. П. Східні Карпати у VIII–IX ст. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Т. 1. Археологія та антропологія. Львів : Ін-тут народознавства Н Н України, 1999. С. 309–340.

737. Прищак М .Д. Генеза поняття духовності в педагогічній думці України (друга половина XIX – 20-ті роки XX століття) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2007. 17 с.

738. Про вищу освіту : Закон України від 1.07. 2014 №1556-VII / зі змін., внес. згідно із Законом № 76-VIII від 28.12.2014. URL : http://zakon4.rada.gov.laws/show/1556-18.ua.

739. Продошкільнуосвіту : Закон України «Продошкільнуосвіту» від 11.07.2001 № 2628-III. URL : http:// zakon.rada.gov.ua›go/305-2003-п

740. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60346
741. Про загальну середню освіту ; Закон України від 13.05.1999 № 651-XIVURL : http:// zakon.rada.gov.ua
742. Про освіту: Закон Українивід 05.09.2017 № 2145-VIII.URL : http://osvita.ua/legislation/law/2231/
743. Про позашкільну освіту : Закон України від 22.06.2000 №1841-III. URL : http:// zakon.rada.gov.ua
744. Про свободу совісті та релігійні організації. Закон України від 23.04.1991. № 25. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/987-12
745. Пролеев С. В. Духовность и бытие человека. Київ : Наук. думка, 1991. 112 с.
746. Пронин В. История Православной Церкви на Закарпатье. Ужгород: Мукачевская епархия, 2009. 528 с.
747. Протокол із засідання Головного відділу ТУГШ, від 14.10.1026 р. в Ужгороді. *Подкарпатська Русь.* 1926. Рочн. III. Чис. 10. С. 228–229.
748. Пушкаш Б. Замовники і меценати. *Історія релігій в Україні* : наук. щорічник. Львів : Логос, 2009. Кн. II. С. 582–588.
749. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа : життя і смерть єпископа. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 244 с.
750. Разбор грамматики угрорусского язика / под ред. : Г. Геровського, В. Крайняницы. Ужгород : Тип. ЛАМЪ и Ко, 1941. 78 с.
751. Разом : посібник для катехита: 3-ій клас / пер. з англ. Л. Коцюмбас. Львів : Свічадо, 2000. 168 с.
752. Разом. Катехизм для 3-го класу / пер. з англ. А. Чировські, Г. Чировські. Львів : Свічадо, 2011. 92 с.
753. Раковскій І. Піявица. *Свѣт.* 1869. Годъ III. Чис. 2. (январь). С. 2–3.
754. Раковскій І. Піявица. *Свѣт.* 1869. Годъ III. Чис. 3. (март). С. 2–4.

755. Ребрик Н. Письменники Закарпаття і загальноукраїнський літературно-мистецький контекст першої половини XX ст. *Науковий вісник Закарпатського художнього інституту*. 2013. № 4. С. 154–161.

756. Рего Г. І. Становлення і розвиток суспільного дошкільного виховання в Закарпатті (1836 – 1918 рр.) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 250 с.

757. Редькіна Г. М. Національна свідомість молоді України в умовах політичної кризи. *Грані.* 2015. № 11(1). С. 51-55. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_11(1)__11

758. Резолюціѣ принятъ на II. загальном з'їдъ «Педагогичного Товариства Подкарпатскоъ Руси в Ужгородъ» дня 9 мая 1926. *Учитель*. 1926. Рочн. VII. Чис. 4–6. С. 144–172.

759. Религіознѣ общества. *Годичный отчетъ Унгварского кор. греко-католицкого лицея и пѣвцо-учительской семинаріи съ мадярскимъ и руськимъ преподавательнимъ языкомъ въ Мункачѣ въ 1943/44 шк. году*. – Угваръ, 1944. С. 27–28.

760. Релігія в житті громадян України: у що вірять українці? URL:https://tns-ua.com/

761. Рєзніков С. І. Ціннісний аспект формування духовності в освітній діяльності. *Грані.* 2014. № 1. С. 101-105.

762. Рибачук М. Громадянське суспільство і церква. Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2016. Вип. 5. URL : http://lib.chdu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/4.pdf

763. Розлуцька Г.М. Актуалізація ідей національної єдності в діяльності християнської церкви в Україні. *Збірник наукових праць за мат. XVI Міжнародної наук.-практ. конф. «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»* / за заг. ред. Журби М.А. Монреаль, 2018. С. 19–22.

764. Розлуцька Г.М. Аналіз діяльності об’єднань духовенства у Закарпатті (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Scientific jornal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. Харків, 2017. № 1 (9). С. 37–41.

765. Розлуцька Г.М. Благодійна підтримка освіти духовенством у Закарпатті (кінець XVIII – початок XX століття). *Scientific Papers Social work and education*. Ternopil – Aberdeen, 2017. Vol. 4, No 1. P. 157–165.

766. Розлуцька Г.М. Благочинність духовенства в галузі освіти: регіональний історико-педагогічний досвід. *International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»* : conference Proceedings. Sandomierz, Polska, 2017. P. 25–28.

767. Розлуцька Г.М. Вартісні пріоритети у педагогічній спадщині Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського національного університет.Серія «Педагогіка. Соціальна робота*». Ужгород, 2013. Вип. 27. С.167–170.

768. Розлуцька Г.М. Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей : навчально-методичний посібник для магістрів спеціальності 011 Освітні, педагогічні науки». Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 116 с.

769. Розлуцька Г.М. Виховний потенціал журналу «Душпастир». *Науковий вісник Ужгородського національного університету.Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2016. Вип. 2 (39). С. 200 –203.

770. Розлуцька Г.М. Виховні орієнтири перших україномовних церковних періодичних видань Закарпаття. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету*. «*Педагогічні науки».* Херсон, 2016. Вип. LXXIV, Т. 1. С. 55–58.

771. Розлуцька Г.М. Гімназійна освіта Закарпаття: історико-педагогічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.Серія «Педагогіка. Соціальна робота*». Ужгород, 2014. Вип. 31. С. 146–149.

772. Розлуцька Г.М. Діяльність українського духовенства за утвердження рідної мови: історико-педагогічний дискурс. *Збірник наукових праць за матеріали XIII Міжнародної наук.-практ. конф «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»* / за заг. ред. М.А. Журби, Монреаль, 2016. С. 113–117.

773. Розлуцька Г.М. Єпископські звернення як засіб суспільного виховання. *International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»* : conference Proceedings, Shyumen, Bulgaria, 2017. P. 92–95.

774. Розлуцька Г.М., Ігнац К.Т. Виховання дітей та молоді у Марійських конгрегаціях в умовах окупації Закарпаття (1939 – 1944 рр.). *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз: матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / за заг. ред. : І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Ужгород : ПП Роман О.І., 2017. С. 80–81.

775. Розлуцька Г.М. Історико-педагогічні аспекти українського книготворення за участю греко-католицького духовенства (середина XVII – початок XX століття). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2017. Випуск 2 (6). С. 43–46.

776. Розлуцька Г.М. Історичні аспекти розвитку національних меншин у Закарпатті міжвоєнного періоду. *Збірник наукових праць. Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки.* Львів, 2012. С. 473– 484.

777. Розлуцька Г.М. Культурно-освітня діяльність греко-католицьких єпископів щодо утвердження української мови на Закарпатті (середина XVII – початок XX століття). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць / гол. ред. І.М. Шорогуба. Хмельницький, 2017. Вип. 23. С. 125–130.

778. Розлуцька Г.М. Навчально-формаційна підготовка закарпатського духовенства в освітніх закладах Європи. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету: «Педагогічні науки».* Херсон, 2017. Вип. LXXIV, Т. 1. С. 68–72.

779. Розлуцька Г.М. Науково-педагогічна діяльність духовенства в Закарпатті (1939–1944). *Науковий вісник Мукачівського державного університету.Серія «Педагогіка та психологія».* Мукачево, 2017. Вип. 1(5). С. 35–39.

780. Розлуцька Г.М. Національно-орієнтаційні детермінанти розвитку освіти у середовищі Мукачівського монастиря на Закарпатті. *Науковий вісник УжНУ. Серія : «Педагогіка. Соціальна робота».* Ужгород, 2018. Вип. 1 (42). С. 208–212.

781. Розлуцька Г.М. Національно-патріотичний потенціал літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства. *Освіта Закарпаття* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2018. № 25–26. С. 65–70.

782. Розлуцька Г.М. Організаційні умови ставлення першого релігійного вищого навчального закладу в Закарпатті. *Молодь і ринок* : наук. пед. журнал. Дрогобич, 2017. № 4 (147). С. 82–88.

783. Розлуцька Г.М. Організаційно-педагогічна діяльність єпископів Мукачівської греко-католицької єпархії у XVIII ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / за ред проф. Тетяни Степанової. Миколаїв, 2017. № 4 (59). С. 442–446.

784. Розлуцька Г.М. Освітні концепти єпископської діяльності Андрія Бачинського. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2016. № 11–12 (142–143). С. 85–90.

785. Розлуцька Г.М. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс : монографія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 420 с.

786. Розлуцька Г.М. Особливості розвитку освіти духовенства у Закарпатті (кін. XVIII ст. – поч. XIX ст.). *Науковий вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія. Педагогіка і психологія*. Дніпропетровськ, 2017. Вип. 1 (13). С. 45–51.

787. Розлуцька Г.М. Педагогічний інструментарій формування національної свідомості дітей та молоді у товариствах греко-католицького духовенства у Закарпатті (1646–1947 рр.). *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine :* Collective monograph. Lublin, Polska, 2017. Vol. 3. P. 36–52.

788. Розлуцька Г.М. Підготовка духовенства в умовах Мукачівської богословської школи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Педагогіка. Соціальна робота».* Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 245–248.

789. Розлуцька Г.М. Проблема морального ідеалу на сторінках духовно-літературного часопису «Листок». *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. *Серія «Педагогіка та психологія».* Мукачево, 2016. Вип. 2 (4). С. 145–148.

790. Розлуцька Г. Проблеми підготовки духовенства для румунських парафій Мукачівської греко-католицької єпархії. *Lucrarile Simpozionului International*. Relatii Romano-ucrainene. Istories i contemporaneitate. Romanian-Ukrainianrelations. Historyandcontemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad, 26-28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean – ClujNapoca: EdituraEconTransilvan, 2018. S. 49–66.

791. Розлуцька Г.М. Реалізація українознавчого підходу в організації самостійної роботи студентів педагогічних ВНЗ. *Молодь і ринок :* наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2007. Вип. 1–2. С. 79–82.

792. Розлуцька Г.М. Роль Греко-Католицької Церкви Закарпаття у формуванні національної самосвідомості українців (1771–1867).

Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія». Мукачево, 2018. Вип. 1 (7). С. 52–55.

793. Розлуцька Г.М. Роль Олександра Духновича у формуванні національної свідомості українців Закарпаття. *Освіта Закарпаття:* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2007. № 6. С. 62–65.
794. Розлуцька Г.М. Соціальне партнерство в освіті за участю духовенства Закарпаття: історичний аспект простору. *Матеріали VII Міжнародного науково-методологічного семінару «Розвиток порівняльної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів»* / за заг. ред. Н.М. Авшенюк, Н.М. Бідюк. Київ – Хмельницький, 2017. С. 222– 224.
795. Розлуцька Г.М. Соціально-психологічні основи української ментальності. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Педагогіка.* Івано-Франківськ, 2007. Вип. XIII–XIV. С. 212–216.
796. Розлуцька Г.М. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови інституційного оформлення греко-католицької церкви як виразника етнічної самоідентифікації українців на Закарпатті. *Науковий часопис педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи* : збірник наукових праць / За ред. В.П. Сергієнка. Київ, 2018. Вип. 62. С. 157–161.
797. Розлуцька Г.М. Суспільний ідеал вчителя в Закарпатті (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія*». Мукачево, 2016. Вип. 1(7). С. 28–31.
798. Розлуцька Г.М. Сучасний стан освіти в Закарпатській області.*Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / україномовний варіант українсько-угорського видання/ Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород, 2010. С. 541–548.
799. Розлуцька Г.М. Толерантність як основа відкритості освітнього простору. *Тези доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної*

конференції студентів, аспірантів і науковців «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи». Дніпро, 2018. С. 150–151.

800. Розлуцька Г.М. Традиції у вихованні здорового способу життя учнів народних шкіл у Закарпатті (1919–1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 32. С. 167–168.
801. Розлуцька Г.М. Формування національної єдності українського суспільства церквою в умовах сучасних викликів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. *Серія «Педагогічні науки*». Старобільськ, 2018. Вип. 6 (320). С. 79–89.
802. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості дітей та молоді у виховній діяльності Марійських Конгрегацій на Закарпатті (друга половина XVIII – перша половина XX ст.). *Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті :* монографія. За заг. ред. І.В. Козубовської, М.І. Кухти. Ужгород, 2017. С. 123–136.
803. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2009. Вип. 16–17. С. 81–83.
804. Розман І.І. Організація навчально-методичної роботи з учителями у системі шкільної освіти Закарпаття (1919–1938 рр.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 2016. 185 с.
805. Росул В.В. Тенденції розвитку школи та педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 1997. 194 с.
806. Росул Т. І. Музичне життя Закарпаття 20 – 30-х років XX століття : дис. ... канд. мистецтвознав. наук : 17.00.03. Київ, 2003. 218 с.
807. Рочне справозданя державноъ реальноъ гімназіѣ в Береговѣ за школьный рок 1935–36. Berehovo: HALADAS, 1936. 76 с.
808. Рочне справозданя державноъ реальноъ гимназіъ в Ужгородъ за школьный рок 1930/31. Ужгород : Уніо, 1931. 129 с.

809. Руденко О. Етнографічні мотиви, як прояв національного в церковному мистецтві Західної України перелому XIX – XX століть. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. 2010. № 11 (70). С. 37–42.

810. Рудловчак О. З історії наших букварів кінця XVII – зачатку XX ст. *Біля джерел сучасності*. Братислава – Пряшів, 1981. С. 237–260.

811. Русакъ Ю.П. (Гаджега Ю.) Мукачевская єпархія и ея борьба за права русскаго языка и народности во время епископства Василія Поповича. *Карпаторусский сборникъ. Подкарпатская Русь въ честь Президента Т. Г. Масарика 1850–1930.* Ужгород, 1931. С. 50–68.

812. Русова С. Вибрані твори / упоряд., перед., комен. О. Проскура. Київ : Освіта, 1996. 304 с.

813. Русскіе учебники одобрены. *Народная школа*. 1936. № 3. С. 1.

814. Руссо Ж.-Ж. Педагогические сочинения : в 2-х т. Москва, 1981. Т. 2. 336 с.

815. Сабат П. Вшанування мучеників УГКЦ, проголошених блаженними Папою Іваном Павлом II в Україні 2001 року. *Metron (Μέτρον)* : журнал з Еклезіології і Церковного права. 2015. № 12. С. 114–131.

816. Сабов Е. И. Грамматика русскаго языка. Ужгород : Школьная Помощь, 1924. 160 с.

817. Сабовъ Е. Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ. Унгвар : Книгопечатня «Келетъ» Варѳоломея Іегера, 1893. 242 с.

818. Сабов К. А. Сборник избранных сочинений в стихах и прозе для упражнения в русском языка. Ужгород : Типографія вдовы Карла Егера, 1868. 213 с.

819. Сабов К. А. Грамматика письменнаго русскаго языка. Ужгород : Типографія вдовы Карла Егера, 1865. 112 с.

820. Савчин М. Психологічні особливості ефективності виховнихтехнологій : монографія. Дрогобич : Коло, 2005. 184 с.

821. Саннікова Т.В. Вплив курсу з основ християнської етики на духовний світ молодших підлітків. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія: Психологія і педагогіка*. 2014. Вип. 27. С. 119 – 124.
822. Свистун Ф.И. Прикарпатская Русь под владением Австрии : в 2 ч. Ч. 2. (1850–1895). Львов : Тип. Ставропиг. ин-та, 1896. 741 с.
823. Світлик Н.М. Общество Святого Василія Великого і книготоргівля в Австро-Угорській імперії в кінці XIX ст. *Соціум. Документи. Комунікація. Серія: Історичні науки.* 2017. Вип. 3. С. 33–47.
824. Святейший Патриарх Кирилл призвал Предстоятелей Поместных Церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины. URL: http://pravoslavie.ru/72999.html
825. Святое семейство. *Листокъ*. 1886. Годъ III. Нр. 10. № 15(27). С. 148–152.
826. Сейко Н.А. Соціальна педагогіка : курс лекцій. Житомир: Житомир.держ.пед.ун-т, 2002. 260 с.
827. Семчишин М. Тисячу років української культури / М. Семчишин. – Нью Йорк – Париж – Сідней – Торонто : [Б. в.], 1985. – 550 с.
828. Сенько І. Газети і газетярі XIX століття. *Карпатський край*. 1997. № 6–10. С. 87–92.
829. Сенько І. Земля з іменем: краєзнавчі студії. Ужгород : Патент, 1998.160 с.
830. Семеног О.М. Цінності учительської праці в рефлексіях Івана Павла II. *Професійна освіта: педагогіка і психологія :* Польсько-український щорічник, 2013. № 15: 240-245.
831. Сильвай И. А. (Уриил Метеор). Избранные произведения. Братислава : Словацкое издательство художественной литературы, 1957. – 411 с.
832. Сирохман М. Церкви України. Закарпаття. Львів : Мс, 2000. 880 с.
833. Ситник О. Формування та еволюція ідеологічних концепцій національнодержавницького спрямування в Україні (від початку XIX–до 1939 року) : монографія. Донецьк :«Нуолідж», 549 с.

834. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 637 с.

835. Скіоптиконъ въ службѣ катехизаціи и проповедей. *Душпастыръ*. 1936. Рочн. IX. Чис. 10. С. 189–199.

836. Сковорода Г. Твори : у 2-х т. Т. 2. Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. Київ : АТ «Обереги», 1994. 480 с.

837. Скотна Н., Мовчан В. Мораль перед викликами сучасності. *Вища школа* : *наук.-практ. видання*. 2014. № 2. С. 7–16.

838. Скотний В. Філософія: історичний і систематичний курс : навч. посіб. Київ : Знання України, 2005. 576 с.

839. Слава Богові : катехитичні матеріали для дошкілля. Для дітей 3–4 років / пер. з англ. М. Кшик. Львів: Свічадо, 2006. 180 с.

840. Сливка Ю.Ю. Революційно-визвольна боротьба на Закарпатті в 1929–1937 рр. / Ю.Ю. Сливка. Київ : [Б. в.], 1960. 156 с.

841. Слободчиков В. І. Теорія і діагностика розвитку в контексті психологічної антропології. *Психологія і особистість*. 2014. № 2. С. 5–45. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2014_2_3.

842. Слово многоцінне : хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV–XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI–XVIII століття) / упор. Валерій Шевчук, Василь Яременко : в чотирьох книгах. Київ : Аконіт, 2006. Т.4. С. 779–799.

843. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. 2-ге вид., стереотип. Київ : Ніка-Центр, 2009. 320 с.

844. Смоквіна Г.А. Досвід європейських країн у розвитку соціального партнерства України. *Економіка: реалії часу : науковий журнал.* 2013. № 4 (9). С. 189–194. URL : http://www.economics.opu.ua/2013/n4.html.

845. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ : Альтернативи, 1999. 352 с.

846. Сова П. Прошлое Ужгорода. Ужгород : Школьная Помощь, 1937. 91 с.

847. Сохань Л. В. Талисман души. Размышления о таинствах души и превратностях человеческой жизни. Київ : [Б. в], 1996. 203 с.

848. Спортивный день «Карпаторусскаго Орла» въ Залужѣ. *Земледѣльскій календарѣ на годъ 1939*. Ужгород : Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1938. С. 119–124.

849. Средства христіянскаго воспитанія. *Душпастыръ*. 1927. Рочн. IV. Чис. 2. С. 92–103.

850. Стан учительства по округам. *Учитель*. 1928. Рочн. VII. Чис. 4. С. 23–34.

851. Стан учительства при народных школах дня 1 октобра 1927. *Учитель*. 1928. Рочн. IX. Чис. 1. С. 36.

852. Стан учительства при народных школах дня 1 октобра 1927. Курс для бібліотекарів в Ужгороді. *Наша школа*. 1937. Рочн. III. Чис. 5. С. 19.

853. Стельмахович М. Теорія і практика українського національного виховання : посібник для вчителів початкових класів та студентів педагогічних факультетів. Івано-Франківськ : Лілея НВ, 1996. 180 с.

854. Стешко Ф. Церковна музика на Підкарпатській Русі. *Науковий збірниктовариства «Просвѣта» в Ужгородѣ на 1937 рокъ*. Ужгородъ : Вид-во О.О. Василіян, 1937. Рочн. XII. С. 118–128.

855. Стоцький Я. Марійські товариства / Тернопільський енциклопедичний словник у 4 т. Т. 2. К – О. / ред. кол. : Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2005. С. 459–460.

856. Стражнікова І.В. Еволюція теорії і практики релігійно-морального виховання в західному регіоні України.*Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. Ужгород, 2014. Вип. 32. С. 189 - 192.

857. Стражнікова І.В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половини ХХ – початок ХХІ століть) : автореф. дис. … канд. д-ра. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2015.45 с.

858. Стрипський Г. З старовинної писемності Угорської Русі. *Записки наукового Товариства імені Шевченка*. 1913. Т. 118–119. С. 179–195.

859. Стряпко І. Становлення русофільського та народовецького національно-культурних рухів у Закарпатті. *Poznańskie Studia Slawistyczne*. 2015. № 8. С. 183–198.

860. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення. Київ : ІЗМН, 1998. 334 с.

861. Сухомлинська О. Рефлексії про ґенезу духовності в контексті виховання: на шляху до синтезу парадигм. *Історико-педагогічний альманах*. Київ, 2005. Вип. 1. С. 5–29.

862. Сухомлинський В. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / *Сухомлинський В. Вибрані твори : у 5-ти томах*. Київ : Рад. школа, 1977. Т. 1. С. 55–209.

863. Сухомлинський В. Як виховати справжню людину / *Вибрані твори : у 5-ти томах*. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 149–416.

864. Тиводар М.П. Етнокультурні процеси та особливості етнічної історії Закарпаття в І тисячолітті нашої ери. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія.* Ужгород, 2003. Вип. 9. С. 13–25.

865. Тимчишин Б. Життя людини у Христі : посібник для вчителя для 10-го класу / Б. Тимчишин, Р. Сиротич, М. Якимець. Львів : Свічадо, 2010. 150 с.

866. Тимчук О.А. Релігієзнавство в професійній підготовці студентів педагогічного коледжу : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.04. Київ, 2002. 21 с.

867. Тіхий Ф. Розвиток сучасної літературної мови на Підкарпатській Русі / Франтишек Тіхий / перекл. з чеської та післямова Л. Белея, М. Сюська. Ужгород : [Б. в.], 1996. 226 с.

868. Ткачова Т.М. Розвиток духовної культури особистості вчителя в системі методичної роботи закладів освіти міста : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.04. Луганськ, 2004. 20 с.

869. Товаришество Св. Креста. *Душпастырь.* 1928. Рочн. V. Чис. 10. С. 179–183.

870. Товканець Г.В. Сучасний виховний процес: стратегічні завдання і пріоритети розвитку. Актуальні проблеми виховного простору: пошук, інновації, підходи: монографія / Товканець Г.В. та колектив авторів]. Мукачево: Видавничий центр МДУ, 2017. С. 21 – 33.

871. Третяк К. Українське бароко як вираз національної ідеї в архітектурі. *Етнічна історія народів Європи: збірник наук. працьКиїв. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка.* Київ, 2001. Вип. 9. С. 40–43.

872. Турій О. Греко-католицький священик в Австрійській монархії середини XIX ст.: державний службовець чи душпастир? *Доповіді і повідомлення Другого Міжнародног конгресу україністів (Львів, 22–28 серпня 1993 р.). Ч. І. Історія*/ упоряд. : Ярослава Ісаєвича, Ярослава Грицака. Львів : УКУ, 1994. С. 181–185.

873. Тхоржевська Т. В. Історія дослідження календарно-святкової обрядовості українців (XIX – XX ст.). *Інтелігенція і влада*. 2007. Вип. 10. С. 209–218.

874. Тюріна Т. Г. Виховання духовності студентської молоді у контексті ноосферної освіти : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2018. 443 с.

875. Удвари И. Собрание источников для изучения русинской письменности.Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время. Nyíregyháza, 2005. 236 с.

876. УдвариІ. ОбразчикызісторіїпудкарпатськыхрусинувXVIII. столїтіє. Изглядованя з історії культуры и языка. Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2000. 130 с.

877. У Великому Бичкові діє музей Теодора Ромжі. URL : https://zakarpattya.net.ua/Zmi/182000-U-Velykomu-Bychkovi-diie-muzei-Teodora-Romzhi

878. Українська книга / Урядовий портал. URL: www/knu.gov.ua.publish.article.
879. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал : словник - довідник / І. Б. Усенко та ін. Київ : Либідь, 1997. 560 с.
880. Українці читають книги найменше у Європі URL: https:// tcn.ua./ukrayina
881. Уледов А. К. Духовная жизнь общества: Проблемы методологии исследований. Москва : Мысль, 1980. 271 с.
882. Урилъ Метеоръ (Сильвай И.А.). Автобіографія. Ужгород : Школьная Помощь, 1938. 131 с.
883. Урилъ Метеоръ Новый годъ. *Свѣт.* 1869. Годъ III. Число 1. С. 1.
884. Уряд шкільного інспектора. *Учитель*. 1928. Рочн. IX. Чис. 1. С. 31.
885. Устав Русскаго Культурно-Просвітительнаго Общества имени Александра Духновича в Ужгороді. Ужгород : Школьная Помощь, 1923. 34 с.
886. Ушинський К.Д. Избранные педагогические произведения. Москва : Просвещение, 1968. 558 с.
887. Ушинський К.Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / Вибрані твори: в 2-х томах. Київ, 1983.Т. 1. С. 192−471.
888. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні / Вибрані педагогічні твори : в 2-х томах. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 1. С. 43–103.
889. Фасоля А.М. Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9–11 класи) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2000. 20 с.
890. Фасоля А.М. Формування духовного світу особистості у процесі вивчення української літератури (9–11 класи) : дис. … канд. пед. наук : 13.00.02. Київ, 2000. 217 с.
891. Федака С.Д. З історії християнства на Закарпатті. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2013. 188 с.
892. Феделешъ К. Вопросъ протиалкогольного движенія и наше духовенство. *Душпастырь.* 1928. Рочн. IX. Чис. 5. С. 130.

893. Федор П.С. Типы школъ въ Подкарпатській Руси. *Народная школа.* 1937. Рочн. XVI. Чис. 5. С. 12–15.

894. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Торонто : Українська Видавнича Служба, 1967. 364 с.

895. Федорков І. Якъ розвивалася Маріянська конгрегація въ Михаловцахъ? *Душпастырь.* 1931. Рочн. VIII. Чис. 8–9. С. 192.

896. Федотова В. Г. Модернизация и культура. Москва : Прогресс-Традиция, 2016.336 с.

897. Фекета І. Альма-матер. Ужгородській учительській семінарії – 200 років. *Карпатський край*. 1994. № 1–2. С. 33–35.

898. Фенич В. Від монастирської Церкви-Єпархії до «Ecclesia sui iuris»: Ужгородська унія та інституювання церковних спільнот ужгородської унійної традиції. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія. Історично-релігійні студії.* Ужгород, 2016. Вип. 5. С. 26–105.

899. Фенич В.І. Галичина і Мукачівська єпархія (до 1771 р.). *Тисячоліття – Millenia : Науковий щорічник*. Ужгород, 2014. Вип. 1. С. 89–103.

900. Фенич В. І. Греко-католицька церква в громадсько-політичному та культурному житті Закарпаття (1771–1867 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 17.00.01. Ужгород, 1997. 223 с.

901. Фенич В.І. Пряшівський єпископ Павло Гойдич та Мукачівська греко-католицька єпархія. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія. Історія.* Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. Вип. 27. С. 169–176.

902. Фенич В. «Теодорів дарунок»: історичні дискурси та комеморативні практики у полоні однієї сумнівної грамоти. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія. Історично-релігійні студії*. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2012. Вип. 1. С. 140–158.

903. Фенцикъ Є. Нужно вопитывати характеры. *Листокъ*. 1887. Годъ II. Нр. 18. № 15(27). С. 371–372.

904. Фенцикъ Є. По поводу десятилътія издаванія «Листка». *Листокъ*. 1895. Годъ XI. Нр. 18. С. 205–207.

905. Фенцикъ Е. Наши щколы. *Листокъ*. 1885. Годъ I. Нр. 2. (октяб.). С. 19–21.

906. Фенцикъ Е. Нищіе духомъ. *Листокъ*. 1891. Годъ VII. № 24. С. 282–283; 1895. Годъ IX. № 18. С. 213–215.

907. Фенцикъ Е. Сведетельство дѣдовъ о языкѣ Крапатской Руси. *Листокъ*. 1885. Нр. 2 (октяб.). С. 25–26.

908. Ферков О.В. Витоки вищої освіти на Закарпатті. *Тисячоліття – Millenia : Науковий щорічник*. Ужгород, 2014. Вип. 1. С. 104–116.

909. Ферков О. Роль єзуїтів у рекатолизації Північно-східних комітатів Угорщини. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія. Історично-релігійні студії. Ужгород*, 2014. Вип. 3. С.143–153.

910. Фізеші О.Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина XIX – кінець XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Ужгород, 2004. 272 с.

911. Фізеші О.Й. Початкові школи Закарпаття в системних освітніх трансформаціях другої половини XIX – початку XXI століття : дис. ... д-ра. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2016. 587 с.

912. Філіна Т.В. Будительство – період боротьби за утвердження української національної культури. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 24. С. 140–143.

913. Філіп Л. Пам’яті єпископа — мученика Блаженного Теодора Ромжі. *Благовісник.* №12 (127). Ужгород, 2002. С. 3.

914. Філіп Л. Утворення Ужгородської духовної семинарії-важлива подія в духовному та культурному житті Закрпаття. *Важливі віхи в історії Мукачівської греко-католицької єпархії*. Ужгород, 1998. С. 12.

915. Філіпчук Г.Г. Націєтворчість освіти : монографія. Чернівці: Зелена Буковина, 2014. 400 с.

916. Філософський енциклопедичний словник / за ред. : В.І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Вид-во гуманітарної літератури «Абрис». 742 с.
917. Франко І. Карпаторуська література XVII–XVIII віків. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів. Т. XXXVIIX–XXVIII, 1900. С. 12.
918. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко. Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 2008. 464 с.
919. Франко І. Поза межами можливого. Збірник творів : у 50-ти т. Київ : Наукова думка, 1986. Т. 45. С. 285.
920. Францев В.А. Изъ исторіи борьбы за русскій литературный языкъ въ Подкарпатской Руси въ половинѣXIX ст. *Карпаторусский сборникъ*. Ужгород, 1931. С. 1–49.
921. Фрідріх А.В. Педагогічні умови формування національної самосвідомості студентів вищих педагогічних навчальних закладів : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2006. 21 с.
922. Химинець В.В., Басараб М.М. Історія Ужгородської гімназії (1613−2013) : монографія. Ужгород : Карпати, Інформаційно-видавничий центр ЗІППО, 2013. 274 с.
923. Хланта І.В. Стрипський Гіядор Миколайович : перекладач, фольклорист / Енциклопедія Закарпаття : визначні особи XX століття. Ужгород: Ґражда. 2007. С. 314.
924. Хмеларж Ф., Кепрта Й, Марин Е. Іспитовий статут для іспитів учительської спосібности для народних і горожанських шкіл. Прага : Держ. вид., 1937. 90 с.
925. Ходанич П. М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність українських письменників-емігрантів на Закарпатті в міжвоєнний період (1919-1939) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2000. 20 с.
926. Хомич Л.О.Духовний потенціал учителя – запорука творення гуманістичного суспільства. *Професійна освіта: педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 14. С. 184–191.

927. Християнська етика : посібник для 7-го класу / авт. : Вихрущ А., Карагодін В., Кухарський В. та ін. Тернопіль : Підручники і посібники, 2002. 120 с.
928. Християнське католицьке гимнастичне товариство «Орел». *Наша миссійна молодеж*. 1935. Рочн. III. Чис. 1–2. С. 45.
929. Церква і світ на початку третього тисячоліття. URL : https://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uockp_doc/34099/
930. «Це специфіка Закарпаття, що видавалося б десь інде неможливим — у нас є можливим» URL : https://risu.org.ua/article_print.php?id=1136&name=interview&_lang=ua&
931. Цибар Т.М., Чепіль М. М. Естетичне виховання учнівської молоді на Закарпатті (1919–1939 рр.). Дрогобич : РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2007. 262 с.
932. Циркуляръ. *Душпастырь.* 1931. Рочн. VIII. Чис. 6–7. С. 175–176.
933. Циркуляръ. *Душпастырь.* 1935. Рочн. VIII. Чис. 6–7. С. 175–176.
934. Циркуляр (409 – 50/38). *Душпастырь.*1938. Рочн. XV. Чис. 1–2. С. 26–28.
935. Цораніч Я. Розвой Ґрекокатолицькой церкви на Словакії по році 1945 і сучасность. *Русин*. 2011. № 4. С. 1–5.
936. Чабан Н.І. Формування національної свідомості в україномовній підготовці майбутніх культурологів. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/1525/1/15.pdf.
937. Чепіга Я. Національність і національна школа. *Світло*. 1910. Кн. 1. С. 24–31.
938. Чепіль М. Теоретико-методологічні аспекти патріотичного виховання. *Проблеми українського національного виховання: зб. наук. праць* / за ред. : Н. Скотної, М. Чепіль. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2013. С. 34–43.

939. Чепіль М. М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина XIX–перша третина XX ст.): Монографія. Дрогобич: Відродження, 2001. 503 с.
940. Чижевський Д. Філософські твори. Київ : Смолоскип, 2005. Т. 4. 402 с.
941. Читацькі звички українців: соціологічні дослідження останніх років. URL : www/chytomo.com.news.
942. Чопей Л. Руcько-мадярський словар. Будапешт : [Б. в.], 1883. 488 с.
943. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології : навч. посіб. Ужгород. держ. ун-т. К. : НМК ВО, 1988. 78 с.
944. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія. Київ : Знання України, 2009. 400 с.
945. Шандор В. Закарпаття. Історично-правний нарис від X ст. до 1920. Нью-Йорк : Карпатський союз, 1992. 292 с.
946. Шандор В. Спомини. Карпатська Україна. 1938 – 1939. Ужгород : МПП «Ґражда», Карпатський союз, Інсбрук; Ню Йорк, 1996. 396 с.
947. Шафарик П.Й. Славянские древности. Часть историческая / пер. О. Бодянского. Москва, 1847. Т. I. Кн. I. 464 с.
948. Шевченко Г.П. Духовна безпека: духовна культура і духовні цінності сучасної людини. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. праць за матеріалами VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Формування духовної безпеки особистості в умовах сьогодення: виклики і проблеми» (24 травня 2017 року). Вип. 3(78). Т. 1. С. 361–373.
949. Шевченко Г.П. Духовність особистості у вимірах культури, виховання та освіти: вибрані наукові статті. К.: Видавництво «Педагогічна думка», 2017. 210 с.
950. Шематизм греко-католицького духовенства. Епархіи: Мукачевскоћ, Пряшевскоћ и Америцкоћ. З додатком адресата єпархій: Крижевацкоћ, Мадярскоћ и Румунскоћ. Чехословаччина, Югославія, Румунія,

Угорщина и Америка / уклад. : Владимір Когут, Иван Вислоцкий. Ужгород : Типографія «Викторія», 1924. 97 с.

951. Шематизмъ русскаго иночествующаго духовенства въ Угріи на 1873 год. Унгвар : Типография вдовы Карпа Іегера, 1872. 15 с.
952. Шепетяк О. Українські студенти в Австрії. *Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті :* зб. мат. IV Міжнар. наук.-практ. конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2013. С. 464–468.
953. Шерегій В. Один рокъ успѣшной працъ Подкарп. Общества Наук. *Литературна недѣля*. 1943. Рочн. II. Чис. 22. С. 142–143.
954. Шикітка Г. М. Освітньо-просвітницька діяльність крайових педагогічних товариств Закарпаття (1919–1944) : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2017. 21 с.
955. Шимек Й. Школьство на Подк. Руси. *Учитель*. 1930. Рочн. XI. Чис. 3–4. С. 1–47.
956. Шинкарук В. Про смисл буття / Шинкарук В. Вибрані твори : у 3-х т. – Київ : Український Центр духовної культури, 2004. Т. ІІІ. Ч. 2. – С. 322–325.
957. Шлепецький А. Мукачівський єпископ А. Ф. Бачинський та його послання. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Пряшів, 1967. Т. III. С. 223–241.
958. Шмайда М. «… А іші вам вінчую …». Братіслава : Словацьке педагогічне в-во; Пряшево: відділ української літератури, 1992. 502 с.
959. Шпала Ф. Газдовство. *Мѣсяцеслов на 1922 годъ имѣющій дней 365*. – Ужгород : Уніо, 1922. С. 83–86.
960. Штерр Д. Релігійно-соціальні відносини між кліром і вірянами в Мукачівській греко-католицькій єпархії (1771–1949 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Ужгород, 2015. 262 с.

961. Штефан А. За правду і волю : спомини і дещо з історії Карпатської України. Торонто : [Б. в.], Кн. 1. 1973. 352 с.

962. Штець М. Мова «Букваря» та інших посібників О.В. Духновича. *Олександр Духнович: зб. матеріалів наук. конф. присвяченої 100-річчю з дня смерті (1865–1965)*. Пряшів : Східнословацька друкарня, 1965. С. 184–191.

963. Штець М. Літературна мова українців Закарпаття і Східної Словаччини (після 1918 року). Братіслава : Словацьке педагогічне в-во, 1969. 169 с.

964. Шумра Л.Л. Формування духовних цінностей студентів коледжу у процесі вивчення природничих дисциплін : автореф. дис. … канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2007. 23 с.

965. Щербань П. Формування національної самосвідомості в сім'ї. Київ : Т-во «Знання» України, 2002. 94 с.

966. Щербяк Ю.А. Освітня доктрина Української Греко-Католицької Церкви та її впровадження в Україні (середина XIX – XX ст.) : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2009. 507 с.

967. Юзвак Ж. М. Уявлення про духовність у хронотопах філософсько-психологічної думки. *Філософська думка*. 2002. № 3. С. 80–89.

968. ЮНЕСКО: діяльність в сфері освіти. URL : http: // kimo.univ.kiev.ua/MOrg/36.htm

969. Юрош О.М. Музичне виховання в Закарпатті : контекст освітнього процесу (1919–1939) : монографія. Дрогобич : Сурма, 2007. – 206 с.

970. Яворський Ю.А. Историческія, личныя, вкладныя и другия записи въ карпторусскихъ рукописныхъ и печатныхъ книгах XVI – XIX вѣковъ. *Науковый зборник товариства «Просвѣта» въ Ужгородѣ за 1930–1931 рокъ*. 1930. Рочн. VII–VIII. С. 189–216.

971. Ягупов В.В. Педагогіка : навч. посібник. Київ: Либідь, 2002. 560 с.

972. Ярмаченко М. Найвизначніші педагогічні пошуки XX століття в Україні *Педагогіка та психологія : зб. наук, праць*. Київ : Наук, світ, 1999. Кн. 1. С. 33–43.

973. Ясінський М.М. Українські етнічно-культурні клуби Галичини кінця XIX – початку XX ст. як вияв національної самоідентифікації : автореф. дис. … канд. іст. наук : 26.00.01. Київ, 2012. 20 с.

974. Яценко В.В. Духовні цінності як джерело формування моральної культури у майбутніх фахівців дошкільної освіти. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2016. Вип. 4. С. 262–268. URL : http:|//nbuv.gov.ua/UJRN/domtp_2016_4_33.

975. Яценко Т. С. Категорія віри в контексті методології глибинно-психологічного пізнання. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки*: зб. наукових праць. Київ.: НПУ М. П. Драгоманова, 2011. С. 100–106.

976. Яценко Т. С., Педченко, О. В., Маїк, М. С. Архетипність релігійної символіки в психомалюнках та зображувальному мистецтві. *Науковий часопис НПУ імені МП Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*: зб. наукових праць. Київ.: НПУ М. П. Драгоманова,2012. 169–180.

977. Яцина О. Ф. Педагогічна й культурно-освітня діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті (1920–1939 рр.) : дис … канд. пед. наук. : 13.00.01. Ужгород, 2009. 279 с.

978. Anonymus. Gesta Hungarorum / A magyarok cselekedetei/ Budapest : Osiris, 1999. Old. 4 – 49.

979. Atti del Simposio commemorativo del centenario della Lettera Apostolica di Papa Leone XIII. 2-4 novembre 1994. Níregyháza, 1995, old. 191.

980. Baran A. Archiepiscopus Theophanes Maurocordato eiusque activitas in Eparchia Mukačoviensi. *Orientalia christiana periodica*. Roma, 1961. Vol. XXVII. Fasc. I. PP. 115–124.

981. Baran A. Documenta inedita de confirmatione Parthenii Petrovyč Episcopi Mukačoviensis. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni. Series II.* Romae, 1960. Sectio II. Vol. III (IX). Fasc. 3–4. PP. 440–448.

982. Baran A. Metropolia Kioviensis et eparchia Mukačoviensis. Romae : PP. Basiliani, 1960. 111 s.

983. Basilovits J., R.P : Brevis notitia fundationis Theodori Koriathovits, olim Ducis de Munkacs,&exhibens Statum Greco-Catholicae Dioecelis Munkacsienlis Hierarchicum, juxta ferium episcoporum cum proecipus eorundem, aliorumque Illuftrium Virorum Geftis, e variis Bullis Pontificiis, Diplomatibus, Decretisque Regiis, ac allis Documentis, authenticis potifsimum concinnatam. Tomus II. Cassovie: Typis Joannis Josephi Ellinger, 1804, Pars IV, Caput XII. P. 73.
984. Bojcura I. Ukarsjinskáotázka v ČSSR. Prešov, 1965. 235 s.
985. BónaI. Az Árpádokkoraivárairól. 11-12. századiispánivárak éshatárvárak. Debrecen, 1995. 96 old.
986. Bonkáló S. Aszlávnépek ésaszlávkérdésismertetése. Budapest, 1915. 154 old.
987. Bonkáló S. Amagyarrutének/ Budapest : Pfeifer Ferdinand, 1920. 44 old.
988. Botlik J. Hármas kereszt alatt (Görög katolikusok a Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest, 1997. 336 old.
989. Chaloupecky V. Dvě studie k dějinam Podkarpatska. II. Kdy bylo Horni Potisi připojeno k Uhram. *Sbornik Filos. Fak. University Komenskeho v Bratislavě*. 1925. Roč. III. Č. 30. SS. 165–167.
990. Coranič J. Utrpenie Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v druhej polovici 20. storočia na príklade blahoslavených biskupov Pavla Petra Gojdiča OSMB a ThDr. Vasiľa Hopka. *Наукові записки Ужгородського університету. Серія. Історично-релігійні студії*. Ужгород, 2016. Вип. 5. С. 305–318.
991. Coranič J. ZdejíngréckokatolíckejcirkvinaSlovensku. České Budějovice : Sdružení sv. JanaNepomuckéhopřiBiskupství českobudějovickém; Centrumcírkevníchdějinadějinteologie Teologické fakulty, 2014. 526 s.
992. Episcopia Greco-CatolicaDeMukacevo, DocumenteII. Satu Mare : Editura Muzeului Satmarean, 2012. 403 p.
993. FedinecC. IratokaKárpátaljaiMagyarságTörténetéhez 1918–1944. Törvények, rendeletek, kisebbségiprogramok, nyilatkozatok / Somorja – Dunaszerdahely : FórumKisebbségiIntézet – LiliumAurumKönyvkiadó, 2004. 663 old.

994. Fedinec C. Kárpátalja kronológia. 1938. szeptember 1941. December / Kárpátàlja 1938–1941 / Magyar és ukrán történeti közelités. Budapest, 2004. – Old. 217–275.

995. Gręźlikowski J. Pierwsze seminaria duchowne w Polsce – recepcja dekretu Soboru Trydenckiego o seminariach / Teologia i Człowiek. Kwartalnik Wydziału TeologicznegoUMK. 2013. T. 22. z. 2.SS. 63–84.

996. Gutek G.L. Filozoficzne I ideologiczne podstawy educacji. Gansk : Wudawnictwo psychologiczne, 2003. 348 s.

997. Hodinka A. A kárpátaljai rutének, lakóhelyük, gazdaságuk és múltjuk. Budapest, 1923. 48 old.

998. HodinkaA. A munkácsi görög szertartásúpüspökség okmánytára 1458–1715 / Gyüjtötte, összeállitotta ésközrebocsátja. Ungvár : Szerzö kiadása, 1911. 668 old.

999. Hodinka A. A Munkacsi görög katholikus püspökseg törtenete. Budapest. 1909. 694 old.

1000. Král J. Osídlení Karpatské Rusi (Historický přehled). *Sborník československé zeměpisné společnosti*. Praha,1923. SS. 65–81.

1001. Kristó G., Ferenc M. Az Árpád-házuralkodói. Budapest : I.P.C.Könyvek, 1996. 246 old.

1002. Kubinyi Ju. The History of Prjašiv Eparchy. Romae: Ukrajins'kyj Katolyc'kyj Universytet im. sv. Klymenta Papy, 1970. 81 p.

1003. Lacko M. The Union of Užhorod. *Slovak studies. VI.* Cleveland; Rome, 1966. SS. 7–190.

1004. Lacko M. Z našej minulosti. Delenie Mukačevského biskupstva. *Mária : Úradný mesačník slovenských gréckokatolíckeho biskupstva sv.* Cyrila a Metoda v Kanade. 1982. Vol. XXII (XXVII). Č. 6.SS. 14 – 17.

1005. Lacko M. Užhorodská únia Karpatských Rusínov s Katolíckou Cirkvou. Košice, 2012. 262 p.

1006. Lenčiš Š. Šľachtický rod Drugetovcov z Humenného. Humenné, 2003. 183 p.

1007. Longman Dictionary of Contemporary English. Limited New Edition / Pearson Education. Edinburg Gate, England, 2003. 1093 p. URL : https://www.ldoceonline.com/

1008. Magocsi P.R. The Rusyn language question revisited. 1996. S. 63–84. URL : http://shron1.chtyvo.org.ua/Magochii_Pavlo_Robert/The_Rusyn_language_question_revisited_anhl.pdf.

1009. Molnár F. A Munkácsi Egyházmegye 1848–1849-ben. Tanulmányak és kronológia. Nyíregyháza, 2014. 220 old.

1010. Palacky F. Dějinynárodučeského v ČecháchavMoravě. Praha, 1877. D. III. 295 p.

1011. Papp Gy. A Munkacsi püspökség eredete. Miskolc: SZEMISZ, 1940. 146 old.

1012. Pelesch J. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom : von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. Wien, 1878. Br. 2. PP. 623–624.

1013. Perfeckij E. Podkarpatoruské tradice o králi Matyášovi Corvinovi. *Sbornik filosoftckefakulty university Komenskeho*. Bratislava, 1926. Vol. IV. № 42. PP. 219–278.

1014. Pešina J. Školtvi na Podkarpatské Rusi v pritomnosti. Praha: Statni nakladatelstvo v Praze, 1933. 51 ð.

1015. PirigyiI. AMagyarországigörögkatolikusoktörténete. II. Kötet, 123 p.

1016. Radu Ia. Istoria diocezei române unite a Orăzii Mari. Oradea, 1932, 96 p.

1017. Rapant D. Ileg'alna mad'arizacia, 1790–1840. *II Spisy historickeho odbora Matice Slovenskej*.Turscіansky Sv. Martin, 1947. № 9. PP. 3–51.

1018. Shematismus venerabilis cleri neo-erectae dioecesis Szamos-Újvárriensis gr. cath. pro anno a Christo nato MDCCCLXVII. Szamosújvár, 1867. PP. 6–8.

1019. A munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye lelkészégeinek 1792. évi katalógusa / Bendász l. Koi l. URL : http://byzantinohungarica.hu/sites/default/files/1792_es_munkacsi_osszeiras_opt.pdf

1020. Školstvi na Podkarpatské Rusi v přitjmnosti. Praha, 1933. 49 p.

1021. Slivka J. The History of the Greek Rite Catholicsin Pannonia. Hungary. Czechoslovakia and Podkarpatska Rus' 863–1949. Toronto,1974. 286 s.

1022. Slivka J. Historical Mirror: Sources of the Rusin and Hungarian Greek Rite Catholics in the United States of America1884–1963. Brooklyn, N.Y., 1978. 32 p.

1023. Šturák P. he situation of the Greek catholic church in Slovakia in the second half of 20th century. *Polonia sacra : czasopismo wydzialu teologicznego*. – 2016. Vol. 20. № 2 (43). S. 5 – 22.

1024. Lacko M. Synodus Ecoporum ritus bizantini catholicorum ex antique Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata / Collegit et introduction. Roma : Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, 1975. 320 p.

1025. The glossary of education reform for journalists, parents and community members. URL : http:// edglossary.org/professional-development.

1026. Tarkovič GregorBiskup v Prešove URL : http://www.grkatpo.sk/?gregor_tarkovic

1027. Törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról. 1940. évi XX. URL : http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8134.

1028. Török J., Legeza L. Karthauziak. Budapest, Mikes, 2001. 62 p.

1029. Volosin A. Gyakorlati kisorosz (ruszin) nyelvtan. III. kiadas. Uzhorod : Unio, 1926. 209 p.

1030. Welykyj A. Documenta Pontificum Romanorum Historiam krainae Illustrantia (1075-1953). Romae, 1954. Vol. 1 : 1700 –1953.671 p.

1031. Zákon ze dne 20. prosince 1935, kterým se mění a doplňuji zákony o zřizování a vydržování veřejných měšťanských škol, o docházce do nich a o jejich správě (Sb. z. a n. č.233; vyhlášen dne 24. prosince 1935) / Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. 1936. Číslo I. S. 2 – 8.

1032. Zákon ze dne 24. července 1919, kterým se zrušuje celibát literních a industriálních učitelek na školách obecných, občanských (měšťanských) v republice Československé / Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. – 1919. Číslo 12. S. 197 − 198.

1033. Zákon ze dne 24. června 1926. o úpravě platových a některých služebních poměrů státních zaměstnanců. (Platový zákon) /Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. 1926. Číslo 7. S. 117 − 160.

1034. Zaкon obranne vychove / Věstník Ministerstva školství a národní osvěty. 1936. Číslo 8. S. 73 − 91.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць з теми дослідження

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження

1. Розлуцька Г.М. Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс : монографія. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 420 с.

2. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості дітей та молоді у виховній діяльності Марійських Конгрегацій на Закарпатті (друга половина XVIII – перша половина XX ст.). *Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті* : монографія / за заг. ред. І.В. Козубовської, М.І. Кухти. Ужгород, 2017. С. 123–136.

3. Розлуцька Г.М. Сучасний стан освіти в Закарпатській області. *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура* / *україномовний варіант українсько-угорського видання* / під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород, 2010. С. 541–548.

4. Розлуцька Г.М. Педагогічний інструментарій формування національної свідомості дітей та молоді у товариствах греко-католицького духовенства у Закарпатті (1646–1947 рр.). *Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine* : collective monograph. Lublin, 2017. Vol. 3. P. 36–52.

5. Розлуцька Г.М. Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей : навчально-методичний посібник для магістрів спеціальності 011 «Освітні, педагогічні науки». Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. 116 с.

6. Розлуцька Г.М. Роль Олександра Духновича у формуванні національної свідомості українців Закарпаття. *Освіта Закарпаття* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2007. № 6. С. 62–65.

7. Розлуцька Г.М. Соціально-психологічні основи української ментальності. *Вісник Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. Педагогіка.* Івано-Франківськ, 2007. Вип. XIII–XIV. С. 212–216.

8. Розлуцька Г.М. Реалізація українознавчого підходу в організації самостійної роботи студентів педагогічних ВНЗ. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2007. Вип. 1–2. С. 79–82.

9. Розлуцька Г.М. Формування національної свідомості українців у процесі державотворення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2009. Вип. 16–17. С. 81–83.

10. Розлуцька Г.М. Вартісні пріоритети у педагогічній спадщині Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського національного університет. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2013. Вип. 27. С. 167–170.

11. Розлуцька Г.М. Гімназійна освіта Закарпаття: історико-педагогічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 31. С. 146–149.

12. Розлуцька Г.М. Традиції у вихованні здорового способу життя учнів народних шкіл у Закарпатті (1919–1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2014. Вип. 32. С. 167–168.

13. Розлуцька Г.М. Виховний потенціал журналу «Душпастир». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота».* Ужгород, 2016. Вип. 2 (39). С. 200–203.

14. Розлуцька Г.М. Виховні орієнтири перших україномовних церковних періодичних видань Закарпаття. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету. «Педагогічні науки»*. Херсон, 2016. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 55–58.

15. Розлуцька Г.М. Освітні концепти єпископської діяльності Андрія Бачинського. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2016. № 11–12 (142–143). С. 85–90.

16. Розлуцька Г.М. Проблема морального ідеалу на сторінках духовно-літературного часопису «Листок». *Науковий вісник Мукачівського*

державного університету. Серія «Педагогіка та психологія». Мукачево, 2016. Вип. 2 (4). С. 145–148.

17. Розлуцька Г.М. Суспільний ідеал вчителя в Закарпатті (1919–1939 рр.). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2016. Вип. 1 (7). С. 28–31.

18. Розлуцька Г.М. Аналіз діяльності об'єднань духовенства у Закарпатті (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Scientific jornal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. Харків, 2017. № 1 (9). С. 37–41.

19. Розлуцька Г.М. Історико-педагогічні аспекти українського книготворення за участю греко-католицького духовенства (середина XVII – початок XX століття). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево. 2017. Випуск 2 (6). С. 43–46.

20. Розлуцька Г.М. Культурно-освітня діяльність греко-католицьких єпископів щодо утвердження української мови на Закарпатті (середина XVII – початок XX століття). *Педагогічний дискурс* : зб. наук. праць / гол. ред. І.М. Шорогуба. Хмельницький, 2017. Вип. 23. С. 125–130.

21. Розлуцька Г.М. Навчально-формаційна підготовка закарпатського духовенства в освітніх закладах Європи. *Збірник наукових праць Херсонського державного університету: «Педагогічні науки».* Херсон, 2017. Вип. LXXIV. Т. 1. С. 68–72.

22. Розлуцька Г.М. Науково-педагогічна діяльність духовенства в Закарпатті (1939–1944). *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2017. Вип. 1 (5). С. 35–39.

23. Розлуцька Г.М. Організаційні умови ставлення першого релігійного вищого навчального закладу в Закарпатті. *Молодь і ринок* : наук.-пед. журнал. Дрогобич, 2017. № 4 (147). С. 82–88.

24. Розлуцька Г.М. Організаційно-педагогічна діяльність єпископів Мукачівської греко-католицької єпархії у XVIII ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського.*

Педагогічні науки : зб. наук. пр. / за ред. проф. Тетяни Степанової. Миколаїв, 2017. № 4 (59). С. 442–446.

25. Розлуцька Г.М. Особливості розвитку освіти духовенства у Закарпатті (кін. XVIII ст. – поч. XIX ст.). *Науковий вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*: *Серія «Педагогіка і психологія»*. Дніпропетровськ, 2017. Вип. 1 (13). С. 45–51.

26. Розлуцька Г.М. Підготовка духовенства в умовах Мукачівської богословської школи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2017. Вип. 1 (40). С. 245–248.

27. Розлуцька Г.М. Благодійна підтримка освіти духовенством у Закарпатті (кінець XVIII – початок XX століття). *Scientific Papers Social work and education*. Ternopil-Aberdeen, 2017. Vol. 4, No 1. P. 157–165.

28. Розлуцька Г.М. Національно-патріотичний потенціал літературної спадщини закарпатського греко-католицького духовенства. *Освіта Закарпаття* : наук.-метод. журнал. Ужгород, 2018. № 25–26. С. 65–70.

29. Розлуцька Г.М. Роль Греко-Католицької Церкви Закарпаття у формуванні національної самосвідомості українців (1771–1867). *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. *Серія «Педагогіка та психологія»*. Мукачево, 2018. Вип. 1 (7). С. 52–55.

30. Розлуцька Г.М. Суспільно-політичні та культурно-освітні передумови інституційного оформлення греко-католицької церкви як виразника етнічної самоідентифікації українців на Закарпатті. *Науковий часопис педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. *Серія 5. Педагогічні науки: реалії та перспективи* : збірник наукових праць / за ред. В.П. Сергієнка. Київ, 2018. Вип. 62. С. 157–161.

31. Розлуцька Г.М. Формування національної єдності українського суспільства церквою в умовах сучасних викликів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. *Серія «Педагогічні науки»*. Старобільськ, 2018. Вип. 6 (320). С. 79–89.

32. Розлуцька Г.М. Національно-орієнтаційні детермінанти розвитку освіти у середовищі Мукачівського монастиря на Закарпатті. *Науковий вісник УжНУ. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. Ужгород, 2018. Вип. 1 (42). С. 208–212.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

33. Розлуцька Г.М. Історичні аспекти розвитку національних меншин у Закарпатті міжвоєнного періоду. *Розвиток української та польської освіти і педагогічної думки :* збірник наукових праць. Львів, 2012. С. 473–484.

34. Розлуцька Г.М. Діяльність українського духовенства за утвердження рідної мови: історико-педагогічний дискурс. *Збірник наукових праць за мат. XIII Міжнародної наук.-практ. конф. «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»*, 29–30 грудня 2016 р. / за заг. ред. М.А. Журби. Монреаль, 2016. С. 113–117.

35. Розлуцька Г.М., Ігнац К.Т. Виховання дітей та молоді у Марійських конгрегаціях в умовах окупації Закарпаття (1939 – 1944 рр.). *Соціально-правовий захист населення в умовах воєнних конфліктів та терористичних загроз* : матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. : І.В. Козубовської, Ф.Ф. Шандора. Ужгород : ПП Роман О.І., 2017. С. 80–81.

36. Розлуцька Г.М. Соціальне партнерство в освіті за участю духовенства Закарпаття: історичний аспект простору. *Матеріали VII Міжнародного науково-методологічного семінару «Розвиток порівняльної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів»* / за заг. ред. Н.М. Авшенюк, Н.М. Бідюк. Київ–Хмельницький, 2017. С. 222–224.

37. Розлуцька Г.М. Єпископські звернення як засіб суспільного виховання. *International scientific-practical conference «Personality, family and society: issue of pedagogy, psychology, politology and sociology»* : conference Proceedings. Shyumen, Bulgaria, 2017. P. 92–95.

38. Розлуцька Г.М. Благочинність духовенства в галузі освіти: регіональний історико-педагогічний досвід. *International scientific and practical conference «Innovations and modern technology in the educational system: contribution of Poland and Ukraine»* : conference Proceedings. Sandomierz, Poland, 2017. P. 25–28.

39. Розлуцька Г.М. Актуалізація ідей національної єдності в діяльності християнської церкви в Україні. *Збірник наукових праць за мат. XVI Міжнародної наук.-практ. конф. «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти»* / за заг. ред. М.А. Журби. Монреаль, 2018. С. 19–22.

40. Розлуцька Г.М. Толерантність як основа відкритості освітнього простору. *Тези доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів, аспірантів і науковців «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи»*, 22 березня 2018 р. Дніпро, 2018. С. 150–151.

41. Розлуцька Г. Проблеми підготовки духовенства для румунських парафій Мукачівської греко-католицької єпархії. *Lucrarile Simpozionului International. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity = Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*, Tasnad, 26–28 octombrie 2017 / Editory Irina Liuba Horvat, Anastasia Vehesh. Satu Mare : Editura Muzeului Satmarean – Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. S. 49–66.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатівдослідження

Матеріали дослідження обговорювалися на науково-методичних семінарах кафедри загальної педагогіки та дошкільної освіти Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (2016–2018) та науково-методичних семінарах кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи, вченої ради факультету суспільних наук, на звітних науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (2007–2018). Основні теоретичні положення і результати дослідження оприлюднені на конференціях, різного рівня і представництва:

– *17 міжнародних наукових конференціях, семінарах*:

«Карпатська Україна в контексті українського державотворення» (Ужгород, 2009, очна); «Сучасні тенденції розвитку освіти в Україні та за кордоном» (Горлівка, 2009, очна), «Трансформаційні процеси в країнах Центрально-Східної Європи на рубежі XX − XXI століть: інституційний, соціокультурний та етнонаціональний вимір» (Ужгород, 2011, очна); «Оновлення змісту професійної освіти майбутніх педагогів ДНЗ і ЗОШ І ступеня: парадигми XXI сторіччя» (Івано-Франківськ − Берегово, 2011, очна); «Педагог третього тисячоліття: теоретико-методологічний дискурс» (Дрогобич, 2013, очна); «Основні напрями підготовки сучасного вчителя: глобалізація, стандартизація, інтеграція» (Умань, 2014, очна);«Чехи в Україні. На прикладі Закарпатської області» (Ужгород, 2014, очна); «Духовне самовизначення та самозбереження людини в часи випробувань» (Ужгород, 2016), «Ромські студії: досвід країн Центрально-Східної Європи та перспективи для України (до 90-річчя відкриття ромської школи в Ужгороді)» (Ужгород, 2016, очна); «Регіональна політика і адміністративна реформа в Україні: уроки європейського досвіду впровадження і реалізації» (Ужгород, 2016, очна); «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний

аспекти» (Монреаль–Сєвєродонецьк, 2016, очна); «Personality, familyandsociety: issueofpedagogy, psychology, politologyandsociology»: ConferenceProceedings (Shumen: KonstantinPreslavskyUniversity (Болгарія, Shumen, 2017, очна); «Innovationsandmoderntechnologyintheeducationalsystem: contributionofPolandandUkraine» (Польща, Sandomierz, 2017, очна); «Румунсько-українські відносини: історія та сучасність», 26–28 жовтня. – (Румунія, Тишнад, 2017, очна); «Розвиток порівняльної професійної педагогіки у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів» (Хмельницький, 2017, заочна); «Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Монреаль–Сєвєродонецьк, 2018, заочна); «Соціалізація особистості в умовах сучасних викликів» (Старобільськ, 2018, очна).

– 9 науково-практичних конференціях, конгресах, семінарах в Україні:

«Психолого-педагогічні умови організації розвивального середовища в закладах освіти» (Херсон, 2010, очна), «Проблеми післядипломної освіти педагогів: створення інноваційного середовища в регіоні» (Ужгород, 2012, очна); «Закарпатські Волошинські читання» (Ужгород, 2013, очна); «Українське національне виховання: реалії, тенденції, перспективи» (Дрогобич, 2013, очна), «Розвиток сучасної природничо-математичної освіти: реалії, проблеми, якості, інновації» (Запоріжжя, 2013, очна), «Реформування освітньої системи в Україні в контексті євроінтеграції» (Львів, 2014, очна); «Педагогічні інновації у фаховій освіті» присвячена 70-й річниці кафедри педагогіки та психології ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, 2016, очна); «Сучасна вища освіта: проблеми та перспективи» (Дніпро, 2018, очна); «Педагогічні інновації у фаховій освіті» (Ужгород, щорічно 2013–2018, заочна);

– 7 регіональних та міжрегіональних науково-практичних конференціях, семінарах:

«Олександр Духнович – освітянин, вчений, громадський діяч» (Ужгород, 2008, очна), «В.О. Сухомлинський – видатний педагог, гуманіст,

новатор» (Ужгород, 2013, очна); «Проблеми післядипломної освіти педагогів: реалізація компетентнісної парадигми в освіті як основа суспільного розвитку» (Ужгород, 2015); «Духовні провідники Закарпаття ХХ–ХХІ століття: проблеми епістемології» (Ужгород, 2015, очна); «Духовно-естетичний розвиток особистості у контексті євроінтеграційних процесів» (Ужгород – Київ – Миколаїв, 2016, очна), «Використання краєзнавчих матеріалів у процесі викладання суспільно-гуманітарних та художньо-естетичних дисциплін» (Ужгород, 2017, очна); «Християнська етика: досвід, проблеми, перспективи» (Ужгород, 2018, очна).

Додаток В

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Ужгородська, 26, м.Мукачево, 89600, телефон/факс (03131) 2-11-09
E-mail: www.msu.edu.ua, info@msu.edu.ua, код ЄДРПОУ 36246368

02.04.18 № 622

Довідка
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 – 1947 рр.)»**
здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Галини Миколаївни Розлуцької

У Мукачівському державному університеті упродовж 2017-2018 навчального років здійснювалося впровадження результатів дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. з теми «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)».

Матеріали, наукові публікації, положення та висновки дослідження Розлуцької Г.М. використовувалися при читанні нормативних курсів «Історія педагогіки», «Історія державності і культури України», «Методика навчання освітньої галузі «Суспільствознавство», педагогічних спецкурсів, а також у процесі проведення семінарських занять, підготовки студентами та аспірантами кафедри наукових повідомлень, рефератів, курсових робіт та дисертаційних досліджень.

Особливе зацікавлення викликали матеріали експертної оцінки теоретичної спадщини гербартіанців у сучасній історії педагогіки, причини і наслідки замовчування педагогічної спадщини греко-католицького духовенства, співпраця духовенства, церковної громади, школи та сім'ї, проблема підготовки вчителя у греко-католицьких семінаріях, роль церкви у навчально-виховному процесі гербартіанців. Опанування запропонованих Г.М. Розлуцькою у монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс» матеріалів, сприяло розширенню і поглибленню студентами й викладачами на заняттях з педагогічних дисциплін знань.

У процесі проведення роботи були зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М., доцільність впровадження його результатів у практику навчального процесу закладів освіти.

Результати апробації і впровадження обговорено та схвалено на засіданні кафедри теорії та методики початкової освіти Мукачівського державного університету (протокол № 13 від 02 квітня 2018 р.).

Перший проректор Мукачівського державного університету, д.е.н., проф. **Гоблик В.В.**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

вул. Підгірна, 46, м. Ужгород, Закарпатська область, 88000
тел.: (03122) 3-33-41, факс: (03122) 3-42-02
e-mail: official@uzhnu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02070832

16.05.18 №1666/01-12. На № _____ від _____

ДОВІДКА
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)»**
здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Галини Миколаївни Розлуцької

Упродовж 2017-2018 рр. кафедра загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Ужгородського національного університету здійснювала апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Г.М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)».

Основні ідеї автора, викладені в монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс», навчально-методичному посібнику «Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей», методичних рекомендаціях «Використання досвіду культурно-освітньої і науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)», численних наукових статтях, тезах, використовувалися у процесі проведення лекційних і семінарських занять під час викладання навчальних курсів «Педагогіка», «Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей», «Історія педагогіки», «Організація виховної роботи в дошкільних закладах», «Становлення і розвиток освіти Закарпаття», «Порівняльна педагогіка», «Актуальні проблеми виховання» для студентів педагогічних спеціальностей, магістрів спеціальності «Педагогіка вищої школи», аспірантів спеціальності «Освітні, педагогічні науки», а також при підготовці магістерських робіт.

В ході проведення цієї роботи зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження, його теоретичне і практичне значення та

доцільність використання досвіду культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді в освітньому процесі вищих навчальних закладів, зокрема у професійній підготовці майбутніх педагогів.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.) обговорена і затверджена на засіданні кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (протокол № 10 від 10 травня 2018 р.).

Проректор з наукової роботи проф. І.П. Студеняк

Зав. кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи проф. І.В. Козубовська

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА
вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 22-14-95
E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

17.05.2018 № 1210 На № _____ від _____

Довідка
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Розлуцької Галини Миколаївни
на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2017–2018н.р. кафедра педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка здійснювала апробацію і впроваджувала концептуальні положення дисертаційного дослідження та напрацьовані матеріали за дисертаційним дослідженням Розлуцької Галини Миколаївни на тему «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)» у навчально-виховний процес під час читання нормативних курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка», «Методика виховної роботи». Дисертант представила зміст, напрями й результати культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті висвітлювала провідні ідеї греко-католицького духовенства у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947)», окреслила перспективи використання історичного досвіду у взаємодії Греко-Католицької Церкви з іншими соціальними інститутами у справі національного виховання дітей та молоді в сучасних умовах.

У процесі співпраці зі студентами, аспірантами кафедри з апробованої проблематики обговорювались ідеї здобувачки стосовно можливостей творчого застосування положень теорії практики педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді. Матеріали дисертаційного дослідження розглядалися на засіданнях методологічних семінарів кафедри, зокрема, під час обговорення питань науково-практичних засад фахової підготовки майбутніх педагогів, місця у ній історико-педагогічних знань.

На основі співпраці професорсько-викладацького складу кафедри зі здобувачем було зроблено висновки щодо актуальності дисертаційного дослідження в умовах активізації історико-педагогічних розробок в українській науці, необхідності систематизації й узагальнення вартісного історико-педагогічного досвіду. Висловлена думка про доцільність упровадження результатів дисертації у практику навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів. Розроблені авторські матеріали за темою є інформативно й методично доцільними, можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх педагогів.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Розлуцької Галини Миколаївни на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри кафедра педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка університету (протокол № 17 від 11 травня 2018 р.).

Перший проректор
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка Л.В. Пшенична

Завідувач кафедри педагогіки,
доктор педагогічних наук, професор А. А. Сбруєва

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
(ДДПУ)
вул. Г. Батюка, 19, м. Слов'янськ, Донецька область, 84116 тел./факс (06262) 3-23-54
E-mail: sgpi@slav.dn.ua, www: ddpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 38177113

21.05.18р. № 68-18-371/1 на № _____

ДОВІДКА
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)»**
здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Галини Миколаївни Розлуцької

Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Г.М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)» впроваджувались у навчально-виховний процес Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» для студентів педагогічних спеціальностей упродовж 2017-2018 н.р.

Результати дослідження використовувалися у процесі проведення лекційних і семінарських занять під час викладання навчальних курсів «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Основи педагогіки» для студентів педагогічних спеціальностей.

В ході проведення цієї роботи зроблені висновки про актуальність дисертаційного дослідження, його теоретичне і практичне значення та доцільність використання досвіду культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді в освітньому процесі вищих навчальних закладів, зокрема у професійній підготовці майбутніх педагогів.

Результати апробації дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.) обговорені і схвалені на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 11 від 07 травня 2018 р.).

Доктор педагогічних наук, професор
завідувач кафедри педагогіки
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет» Кузьміна О. В.

Ректор ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»
доктор педагогічних наук, професор Омельченко С.О.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ХАРКІВСЬКА ГУМАНІТАРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ»
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ

61001, м. Харків, провулок Руставелі, 7, тел/ факс (057) 732-46-30, e-mail hgpa@kharkov.com
Рахунковий рахунок 35415031032413, 35420231032413, 35427331032413 ГУДКСУ в Харківській області
МФО 851011 Код 02125591

21.05.2018 № 01-13/354

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)»**

здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Галини Миколаївни Розлуцької

Упродовж 2017-2018 рр. в освітньому процесі Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради здійснювалась апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Г. М. на тему «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)».

Матеріали викладені Розлуцькою Г.М. у монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс», навчально-методичному посібнику «Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей», методичних рекомендаціях «Використання досвіду культурно-освітньої і науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)», наукових статтях, тезах, доповідей використовувалися під час читання курсів «Історія педагогіки», «Загальна педагогіка», педагогічних спецкурсів, а також у процесі проведення практично-семінарських занять, підготовки студентами та аспірантами наукових повідомлень, рефератів із апробованої тематики.

Висновки про актуальність та практичну значимість результатів дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. обговорені та ухвалені на засіданні кафедри педагогіки, психології та менеджменту (протокол № 12 від 21 травня 2018 року).

Проректор з науково-педагогічної роботи І. О. Степанець

ДРОГОБИЦЬКА ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ
блаженних священомучеників Северина, Віталія та Якима,
єромонахів дрогобицьких
Самбірсько-Дрогобицька єпархія
Українська Греко-Католицька Церква

• вул. Данила Галицького, 2 • м. Дрогобич • Львівська область, 82100 •
• тел/факс 2-17-04 • e-mail: rector@dds.edu.ua • сайт www.dds.edu.ua •

ДОВІДКА
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)»**
здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки
Галини Миколаївни Розлуцької

Впродовж 2017-2018 рр. кафедра теології Дрогобицької Духовної Семінарії блаженних священномучеників Северина, Якима та Віталія здійснювала апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Г. М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)».

Матеріали викладені Розлуцькою Г.М. у монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс», навчально-методичному посібнику «Взаємодія соціальних інститутів у вихованні дітей», методичних рекомендаціях «Використання досвіду культурно-освітньої і науково-педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)», численних наукових статтях, тезах, використовувалися під час читання курсів «Історія », «Історія педагогіки», педагогічних спецкурсів, а також у процесі проведення практично-семінарських занять, підготовки студентами наукових повідомлень, рефератів із апробованої тематики.

Впровадження результатів дисертаційного дослідження у педагогічний процес сприяло розширенню та поглибленню студентами й викладачами знань щодо історії педагогіки та знайшло своє прикладне застосування для розробки лекцій, семінарів й електронних версій з історії Церкви та християнської педагогіки.

Висновки про актуальність дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицькоі Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)», його доцільність та значущість у професійній підготовці обговорена і затверджена на засіданні Професорсько-Викладацької Ради.

о. др Роман Андрійовський,
проректор з навчання

24.05.2018 р.

Чернігівська обласна рада
Управління освіти і науки
Чернігівської обласної державної адміністрації
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ІНСТИТУТ
ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ІМЕНІ К.Д.УШИНСЬКОГО
вул. Слобідська, 83, м. Чернігів, 14021, тел. (0462) 653-988, факс (0462) 727-028
E-mail: chippo@ukrpost.ua Код ЄДРПОУ 02139222

25.05.2018 № 23/01-13/542 на № _____ від _____

ДОВІДКА
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувачем наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Галини Миколаївни на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 - 1947 рр.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Упродовж 2017-2018 рр. матеріали дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Галини Миколаївни, представлені у монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс» успішно використовувались під час проведення занять для слухачів курсів підвищення кваліфікації в Чернігівському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського. Під час занять педагоги ознайомилися з досвідом взаємодії церковних інститутів із громадою, батьками та владою задля формуванні національної самосвідомості дітей та молоді впродовж 1646-1947 рр., культурно-освітньою та науково-педагогічною спадщиною греко-католицького духовенства Закарпаття.

Зміст впроваджених матеріалів сприяв удосконаленню вміння конструктивного використання педагогічного досвіду минулого в умовах сучасної школи.

Викладені дисертантом результати роботи обговорювались на засіданні кафедри педагогіки, дошкільної та початкової освіти (протокол № 3 від 10 травня 2018 року) й дають підстави для позитивної оцінки науково-педагогічного рівня дослідження Розлуцької Г.М. і прикладного значення одержаних результатів.

Ректор інституту А.А. Заліський

ДЕПАРТАМЕНТ ОСВІТИ І НАУКИ
ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЗАКАРПАТСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ

вул. А.Волошина, 35, м.Ужгород, 88000 тел./факс:(0312) 61-42-75
web: http://zakinppo.org.ua, e-mail: info@zakinppo.org.ua Код ЄДРПОУ 02139723

30.05.2018 № 279 На № _____ від _____

ДОВІДКА
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора педагогічних наук Розлуцької Галини Миколаївни на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646-1947 рр.)»

Християнство в контексті впливу на розвиток писемності та освіти на Закарпатті слід розглядати як згусток інтелектуальних напрацювань попередніх поколінь, одну з основ європейської культури, життєвого досвіду, моральних надбань людства та суспільно структуровану інституцію, яка в відповідно до потреб часу завжди працювала на освіченість народу, на його культурно-інтелектуальний розвиток. Християнство, серед неперехідних цінностей буття, крім віри в Бога, проповідує й віру в могутню спроможність людського розуму, а отже, націлює людину на спілкування, співпрацю, на розуміння необхідності вчитися і вчити.

Результати дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М., опубліковані нею праці на тему «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді» слід визнати актуальними і такими, що мають практичний інтерес при підвищенні кваліфікації вчителів. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. використовуються при розробці лекційних, практичних і семінарських занять та при виконанні випускних робіт вчителями області на курсах підвищення кваліфікації у Закарпатському інституті післядипломної педагогічної освіти.

Матеріали дисертаційного дослідження апробовувалися під час проведення занять із заступниками директорів шкіл із навчально-виховної роботи, учителями всіх мовних фахів, керівниками гуртків та позашкільних установ. Доцент Розлуцька Г.М. систематично приймає участь у науково-практичних конференціях і

науково-методичних семінарах, які проводяться на базі Закарпатського ІППО для вчителів області із удосконалення навчально-виховної роботи серед молоді.

Виділені та проаналізовані автором у монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс». етапи культурно-освітньої й науково-педагогічної діяльності ГКЦ на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді мають також вагоме значення для подальшого розвитку педагогічної науки. Вказана монографія рекомендована і використовується вчителями області при підготовці рефератів, творчих та випускних робіт на курсах підвищення кваліфікації та при підготовці шкільних конференцій із вказаної тематики.

Довідку про впровадження результатів дисертаційного дослідження Розлуцької Галини Миколаївни на тему «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646—1947 рр.)» зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки обговорено і затверджено на засіданні кафедри менеджменту та інноваційного розвитку освіти (протокол № 5 від 24.05.2018 р.)

Заступник директора
з науково-дослідної роботи
та міжнародної діяльності
кандидат історичних наук Басараб М.М.

Довідку підготував

Професор кафедри МІРО Химинець В.В.

Міністерство освіти і науки України
Житомирський державний університет
імені Івана Франка
Вул. В. Бердичівська, 40,
м. Житомир, 10008
телефон /факс (0412) 43-14-17
E-mail: zu@zu.edu.ua Web: www.zu.edu.ua
код ЄДРПОУ 02125208

Ministry of Education and Science of Ukraine
Zhytomyr Ivan Franko State University
40, Velyka Berdychivska Str.,
City of Zhytomyr Ukraine, 10008
Tel/Fax (0412) 43-14-17
E-mail: zu@zu.edu.ua Web:www.zu.edu.ua
USREOU 02125208

Від 13.06.2018 № 1/514

На № _____ від _____

Довідка
про апробацію і впровадження результатів дисертаційного дослідження
Розлуцької Галини Миколаївни
на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)» на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Концептуальні положення дисертаційного дослідження Розлуцької Галини Миколаївни та матеріали її монографії «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс» проходили апробацію та впроваджувалися впродовж 2017–2018 н.р. у навчально-виховний процес Навчально-наукового інституту педагогіки під час читання нормативних курсів «Історія педагогіки», «Педагогіка».

У процесі співпраці зі студентами, аспірантами кафедри з апробованої проблематики обговорювались ідеї здобувачки стосовно можливостей творчого застосування положень теорії і практики педагогічної діяльності Греко-Католицької Церкви у сучасних умовах відродження національної освіти.

На основі співпраці професорсько-викладацького складу кафедри зі здобувачем було зроблено висновки про актуальність її дисертаційного дослідження в умовах активізації історико-педагогічних розробок в українській педагогічній науці, необхідності систематизації й узагальнення вартісного історико-педагогічного досвіду. Висловлена думка про доцільність упровадження результатів дисертації у практику навчально-виховного процесу вищих навчальних закладів. Розроблені автором за матеріалами лекції, семінарські та практичні заняття з досліджуваної проблематики є інформативно й методично доцільними, можуть бути використані у процесі фахової підготовки майбутніх педагогів.

Довідка про апробацію і впровадження дисертаційного дослідження Розлуцької Галини Миколаївни на тему: «Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)» обговорена і затверджена на засіданні кафедри педагогіки Житомирського державного університету імені Івана Франка (протокол № 19 від 11 травня 2018 р.).

Проректор з наукової і міжнародної роботи
доктор педагогічних наук, професор Н.А. Сейко

Завідувач кафедри педагогіки
доктор педагогічних наук, професор О.Є. Антонова

УКРАЇНА
ТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027,
(0352)43-58-80, факс (0352)43-60-55,
nfo@tnpu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02125544

UKRAINE
MINISTRY OF EDUCATION AND
SCIENCE OF UKRAINE
TERNOPIL VOLODYMYR HNATIUK
NATIONAL PEDAGOGICAL UNIVERSITY
2 M. Kryvonosa st., Ternopil, 46027, Ukraine
tel. +38 0352 43 60 67, fax: +38 0352 43 60 55
e-mail: info@tnpu.edu.ua

20.06 2018 р. № 843-33/03

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

доцента кафедри загальної педагогіки та вищої школи Ужгородського національного університету **Розлуцької Галини Миколаївни** на тему: **«Культурно-освітня й науково-педагогічна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті у формуванні національної самосвідомості дітей та молоді (1646 — 1947 рр.)»** на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки.

Даною довідкою засвідчуємо факт упровадження результатів дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М. у навчально-виховний процес кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка.

Результати дисертаційного дослідження Розлуцької Г.М., представлені в монографіях «Освітньо-виховна діяльність Греко-Католицької Церкви на Закарпатті: історичний дискурс», «Освіта Закарпаття в загальноєвропейському контексті» та численних статтях, методичних рекомендаціях використовувалися в процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр і під час вивчення дисциплін: «Історія України та національної культури», «Історія соціальної роботи», «Соціальна робота в різних конфесіях», «Організація благодійної діяльності», «Основи волонтерства», а також в процесі підготовки студентами курсових, магістерських робіт та проходження практики.

Матеріали наукових пошуків Г.М. Розлуцької підтверджують доцільністьність вивчення та творчого використання в сучасних умовах історико-педагогічного досвіду Греко-Католицької Церкви з огляду на необхідність консолідації українського суспільства на засадах національної єдності та формування національних і духовних цінностей.

Результати впровадження дисертаційного дослідження Галини Миколаївни Розлуцької обговорювались та схвалені на засіданні кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи (протокол № 11 від 12 червня 2018 року).

Завідувач кафедри соціальної педагогіки
і соціальної роботи проф. Поліщук В. А.

Ректор проф. Буяк Б. Б.

102255

Додаток Д.
Священики Мукачівської греко-католицької єпархії, які здобували підготовку в європейських освітніх закладах за кошти фонду єпископа Янія

Трнавська семінарії 1722-1760 рр.

1. Бачинський Андрій (1939 р.)
2. Блажовський Іоан (1729 р.)
3. Блажовський Іоан (1738 р.)
4. Блехнарський Василь (1723 р.)
5. Блехнарський Василь (1724 р.) і Вайкович Адам (1424 р.)
6. Булко Григорій (1725 р.)
7. Вайкович Адам і Ольшавський Михайло (1722 р.)
8. Годермарський Олексій (1737 р.)
9. Дешко Георгій (1745 р.)
10. Ольшавський Михайло (1726 р.)
11. Ольшавський Михайло і Булко Григорій (1727 р.)
12. Пальчик Іван (1744 р.)
13. Сабадош Георгій (1746 р.)
14. Шуста Олексій, Россі Георгій та Запальський Михайло (1741 р.)

Братіславська семінарія 1784-1802 рр.

1. Годобай Андрій (1794 р.)
2. Бренцович Стефан (1795 р.)
3. Табакович Михаїл (1796 р.)
4. Ладижинський Василь (1796 р.)
5. Якович Іоанн (1796 р.)
6. Мокронцаї Іоанн (1796 р.)
7. Гулович Михайло (1796 р.)
8. Кіш Антон (1797 р.)
9. Вуртул Ілля (1797 р.)
10. Брадач Іоанн (1797 р.)
11. Мігалі Іоанн (1797 р.)
12. Дурчак Йосиф (1797 р.)
13. Андрухович Стефан (1798 р.)
14. Янкович Михайло (1798 р.)
15. Чіжемко Іоанн (1799 р.)
16. Дем'янович Андрій (1800 р.)
17. Годермарський Йосиф (1800 р.)
18. Гебей Йосиф (1800 р.)
19. Янкович Микола 1800 р.)
20. Мигали Георгій (1801 р.)
21. Грабовский Іоанн (1801 р.)
22. Волянський Іоанн (1801 р.)
23. Яроміс Михайло (1801 р.)

24. Легеза Атанасій (1801 р.)
25. Ямборскій Іоанн (1801 р.)

Львівська семінарія 1784-1802 рр.

1. Торонський Іоанн (1791 р.)
2. Левицький Іоанн (1791 р.)
3. Рагаці Теодор (1791 р.)
4. Коцан Василь (1791 р.)
5. Папп Петро (1791 р.)
6. Ковордаиій Алексій (1791 р.)
7. Василь Іоанн (1792 р.)
8. Шерегій Петро (1792 р.)
9. Боровський Петро (1792 р.)
10. Гомора Андрій (1792 р.)
11. Фажі Андрій (1792 р.)
12. Злоцький Іоанн (1792 р.)
13. Васько Лука (1792 р.)
14. Луппеш Стефан (1792 р.)
15. Сейкель Стефан (1793 р.)
16. Папп Василь (1793 р.)
17. Легеза Василь (1793 р.)
18. Бовньі Василь (1793 р.)
19. Шолтейс Василь (1793 р.)
20. Ковалицький Андрій (1793 р.)
21. Форкош Іоанн (1793 р.)
22. Теодорович Василь (1794 р.)
23. Барань Петро (1795 р.)
24. Грібовський Андрій (1795 р.)
25. Вітковський Іоанн (1795 р.)
26. Бевтій Дмитро (1795 р.)
27. Петрикович Іоанн (1795 р.)
28. Гаджа Іоан (1796 р.)
29. Панкович Макарій (1797 р.)

Джерело:[28].

Додаток Е.
Список керівників Ужгородської Королівсько-єпископської семінарії у 1778-1831 рр.

№ п/п	Рік	Ім'я та прізвище Ректора	Заступник ректора	Духовний наставник	Префект з навчальної роботи
1-й	1778	Іван Бокшай, кан.	----	----	----
2-й	1780	Мих. Тарасов,	----	----	----
3-й	1783	Іван Кутка	----	----	----
4-й	1787	Григорій Таркович	----	----	----
5-й	1793	Теодор Бачинський	Стеф. Дем'янович	замісники ректора	----
6-й	1800	Матвій Гал. Канонік	Стеф. Дем'янович	----	----
7-й	1801	Іоанн Копчай, кан.	Стеф.	віце-ректор	----
8-й	1803	Василь Папп, Канонік	Дем'янович	----	----
9-й	1806	Михайло Кручай, кан.	Стеф. Дем'янович	Іван Горонгозо Іван Петрикович	Йосип Годермарський Іван Габіна
10-й	1810	Василь Папп	Вас. Годобай	віце-ректор Іван Габіна	Петро Петрецький Павло Чиприч Мих. Черський
11-й	1814	Іван Ольшавський	Вас. Годобай, Василь Симонський,	Іван Габіна	Мих. Черський
12-й	1817	Мих. Табакович, кан.	Іван Фогараші Іван Фогараші Іван Ермезей Іван Ермезей Іван Орбан	Іван Габіна Іван Негребецький (старш.) Антоній Липчей (мол.)	Іван Данилович Антоній Шіпош Іван Ликович Андр. Голосняй
13-й	1826	Мих. Грегоревич	Йосип Григорович	Дмитро Керекеш Олександр Ладижинський	Андр. Голосняй Мих. Чупрак Іван Андрук
14-й	1830	Антоній Шіпош	Йосип Григорович Йос. Унгварі Мих. Бокшай	Олександр Ладижинський	

Джерело: [876, с. 12].

Додаток Ж.
Карта розташування закладів Угорщини у 1776-1784 рр.

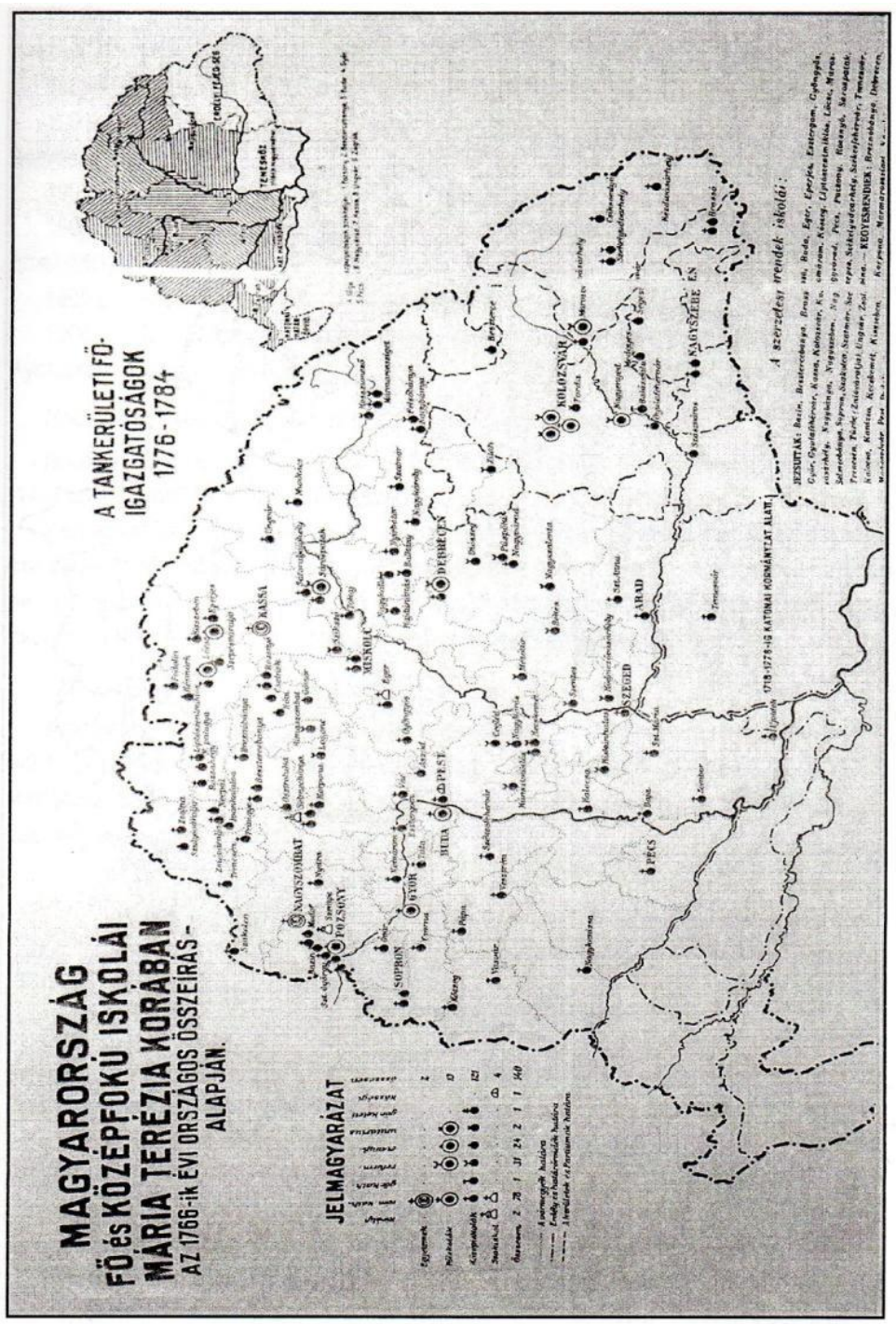

Карта розташування закладів Угорщини у 1846 р.

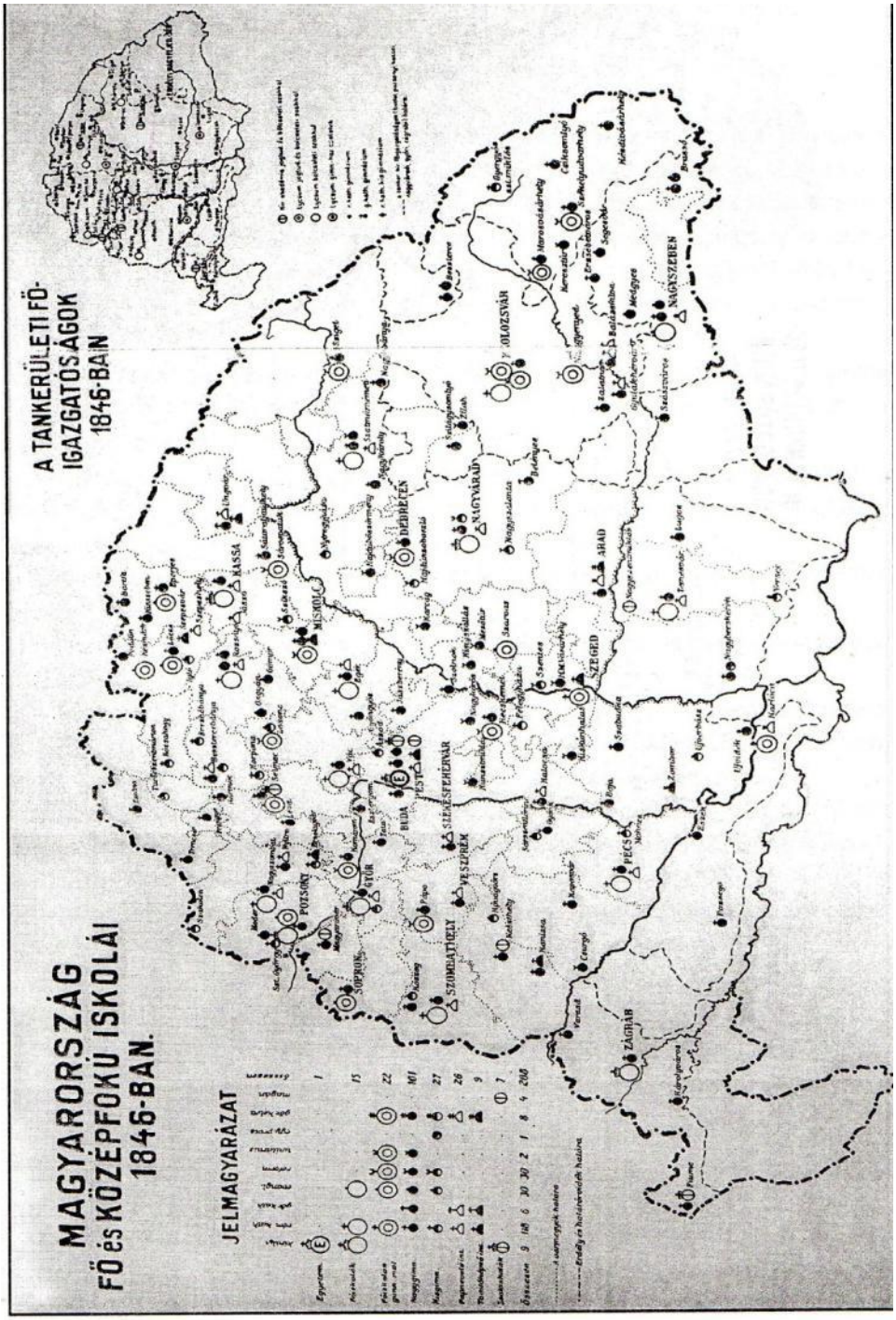

Карта Карпатської України 1939 р.

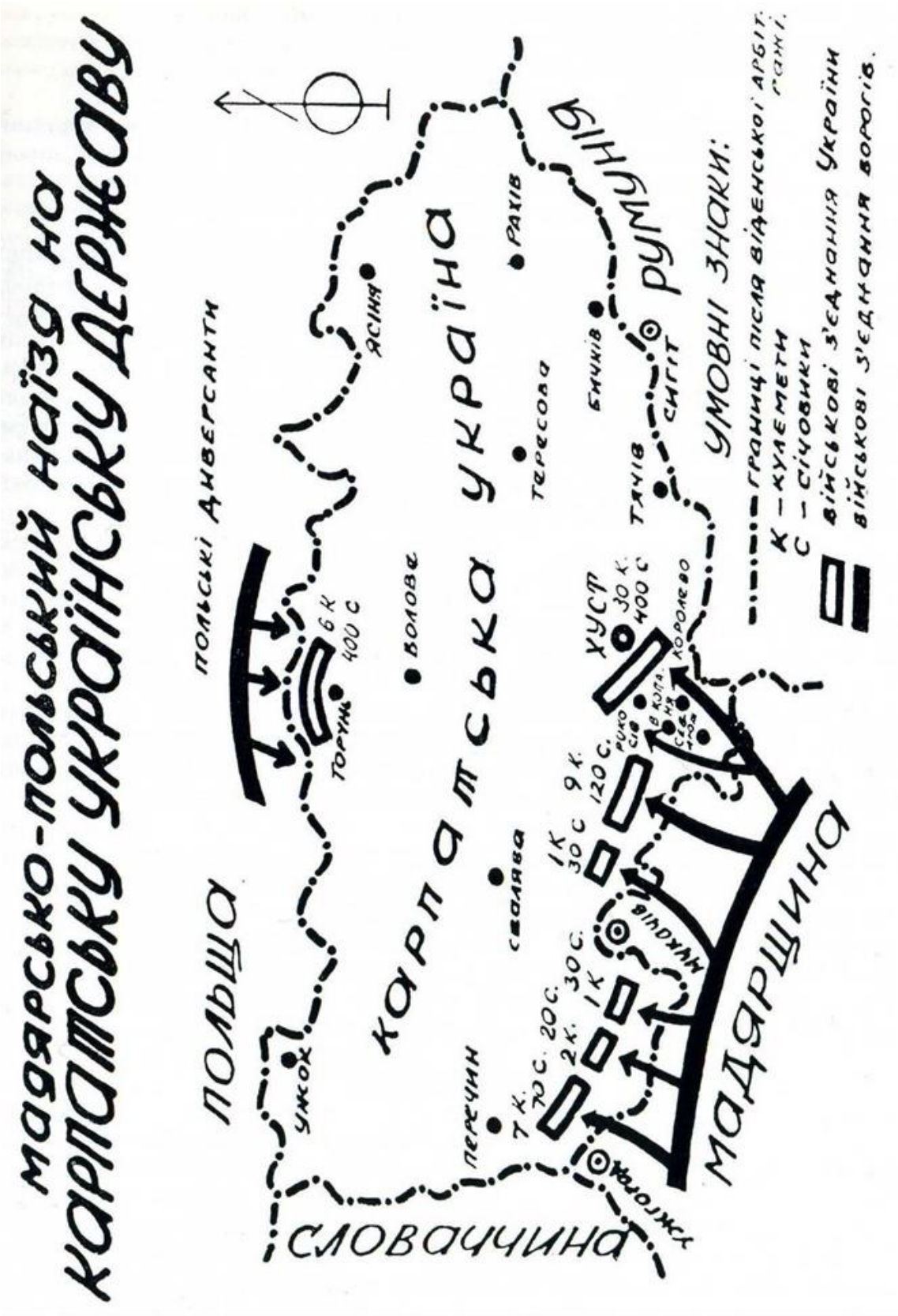

Карпатські січовики з Дмитром Климпушом

Перший Сойм Карпатської України

Додаток З.
Освітні та релігійні інституції м. Ужгорода в міжвоєнний період

Населення: 26675 жителів.

Національний склад: чехів і словаків — 8030, русинів — 6260, євреїв — 5897, угорців — 4499, німців — 508, інших — 110, іноземців – 1371.

Релігійні громади: 8674 римо-католики, 7497 греко-католиків, 7357 іудеїв, 1106 євангелістів, 263 православних, 1778 іншої віри.

Греко-католицькі навчальні заклади :

1. Греко-католицька богословська семінарія.
2. Греко католицька учительська семінарія.
3. Греко-католицька жіноча учительська семінарія.
4. Греко-католицька русинська горожанська школа.
5. Греко-католицька русинська міська школа.

Навчальні заклади інших конфесій:

1. Равинівська школа.
2. Приватна єврейська реальна гімназія.
3. Єврейська горожанська школа.
4. Сврсйська приватна міська школа.
5. Римсько-католицька угорська міська дівоча школа.
6. Римсько-католицька угорська міська дівоча школа.
7. Римсько-католицька угорська міська школа для хлопчиків.
8. Реформатська угорська міська школа.

Державні навчальні заклади :

1. Державна реальна гімназія (з чеським відділом).
2. Руська державна реальна гімназія.
3. Акушерська школа.
4. Державна лісогосподарська школа.
5. Державна професійна школа з обробки деревини.
6. Державна торгова школа.
7. Ремісницька шкота.
8. Руська державна горожанська школа.
9. Чеська державна горожанська школа.
10. Чеська державна народна школа ім. Масарика.
11. К II, III міські (змішані) народні школи.
12. Русинська міська народна школа.
13. Словацька народна школа.
14. Державний заклад *(школа-інтернат)* для глухонімих дітей (7

класів з двома допоміжними класами).

15. Державна циганська народна школа з чеською мовою навчання

16. Державна акушерська школа (інститут) з інтернатом.

Церковні установи:

1. Греко-католицький Хрестовоздвиженський кафедральний собор з єпископською резиденцією та єпископською бібліотекою.
2. Греко-католицька церква Преображення Господнього на Цегольній.
3. Римсько-католицький костел Св. Юрія.
4. Євангелістська реформаторська церква у готичному стилі.
5. Євангелістська лютеранська церква.
6. Православний храм (Покрови Пр. Богородиці) Монастир отців василіанів.
7. Грецька православна церква у дворі монастиря василіанів.
8. Єврейська ортодоксальна синагога у мавританському стилі.
9. Єврейська синагога консервативного напряму.
10. Синагога євреїв-нсолопв.
11. Синагога.

Медичні і соціальні заклади:

1. Міська громадська лікарня(на сьогодні Закарпатська обласна клінічна лікарня їм Андрія Новака).
2. Державна акушерська школа з інтернатом.
3. Міська станція швидкої допомоги.
4. Будинок народного здоров'я \.
5. Масариковаліія проти туберкульозу.
6. Протиепідемічна автоколона.
7. Представництво Чехословацького Червоного Хреста Управління з піклування за інвалідами війни.
8. Окружне відділення медичного страхування Візиіілеішя Празького закладу медичного страхування.
9. Відділення медичного страхування приватних працівників.
10. Державна ветеринарна лабораторія омського уряду Міський притулок для бічних.
11. Притулок сестер василіанок дня сиріт.

Джерело: [415, с. 10 - 16].

Додаток К.

Диплом доктора теологічних наук ректора духовної академії у Відні Барбареуму Михайла Щавлинського

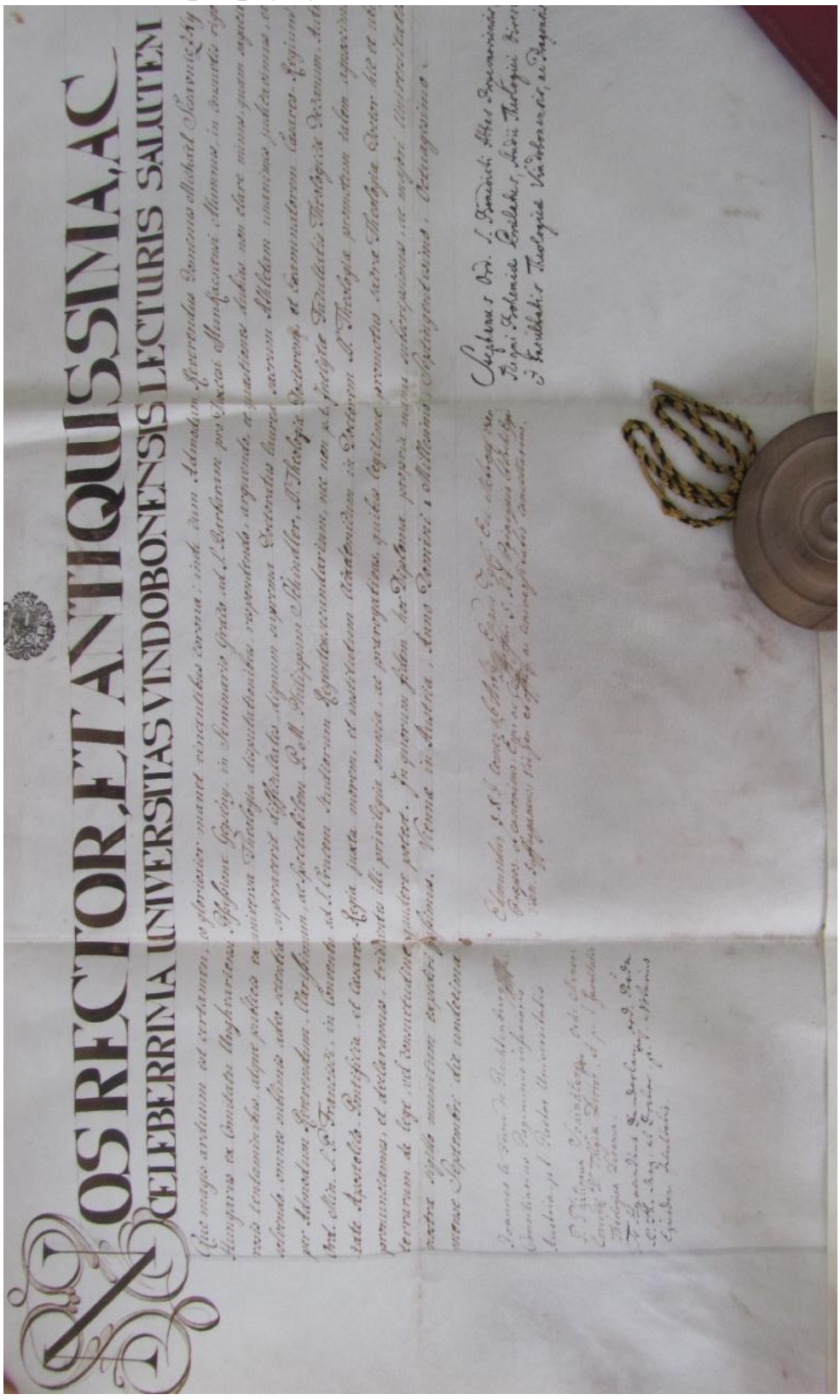

Джерело: [326, арк. 1].

Додаток Л.
Облік практичних занять в Ужгородській греко-католицькій семінарії в 1899-1900 н.р.

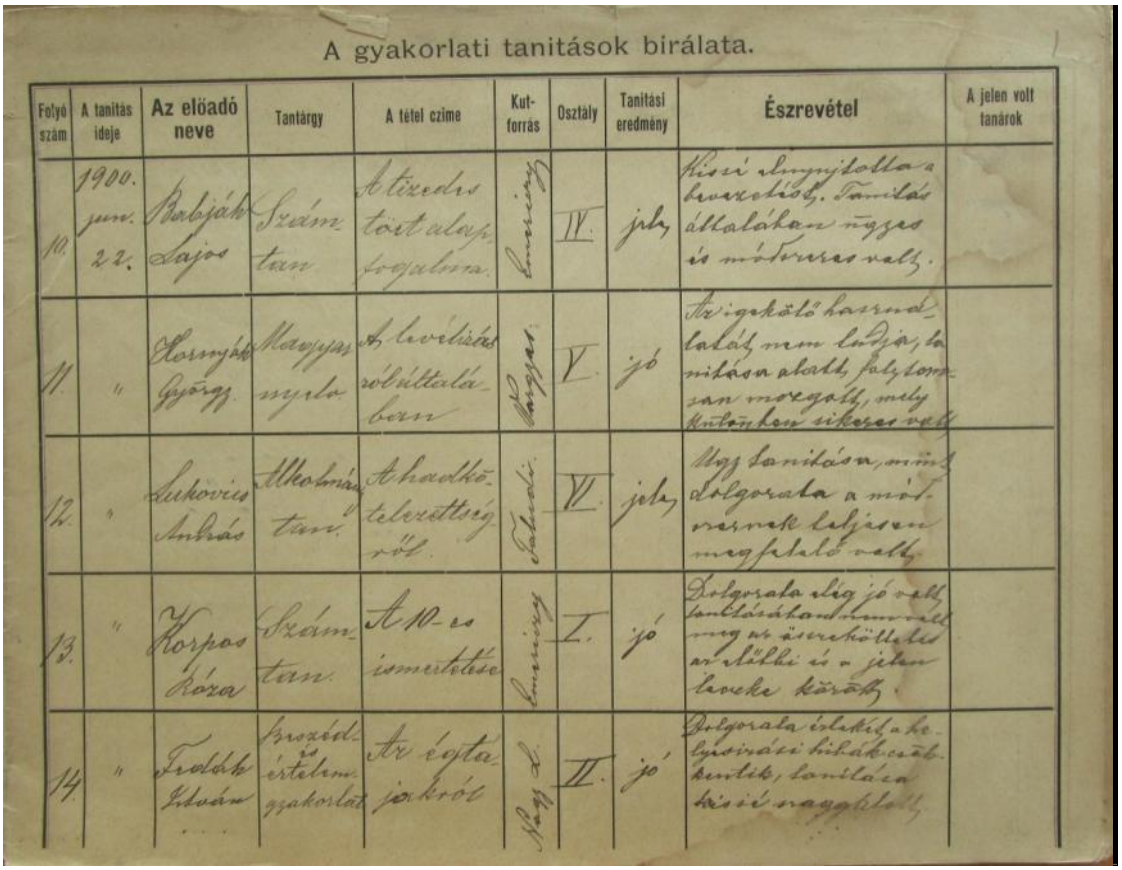

A gyakorlati tanitások birálata.

Folyó szám	A tanitás ideje	Az előadó neve	Tantárgy	A tétel czime	Kut-forrás	Osztály	Tanitási eredmény	Észrevétel	A jelen volt tanárok
10.	1900. jun. 22.	Babják Lajos	Szám-tan	A tizedes tört alap-fogalma	Emeriszy	IV.	jele	Kissé elnyujtotta a bevezetést. Tanitás áttalában ügyes és módszeres volt.	
11.	"	Hornyák György	Magyar nyelv	A levélirás ról áttalá-ban	Vargyas	V.	jó	Az igekötő használatát nem ludja, tanitása alatt folytonsan mozgott, mely különben sikeres volt	
12.	"	Lukovics András	Alkalmány-tan	A hadkötelezettség-ről	Tahudi	VI.	jele	Ugy tanitása, mint dolgozata a módszernek teljesen megfelelő volt.	
13.	"	Korpos Róza	Szám-tan	A 10-es ismertetése	Emeriszy	I.	jó	Dolgozata elég jó volt tanitásában nem volt meg az összeköttetés az előbbi és a jelen levezke körött.	
14.	"	Fedák István	Beszéd- és értelem-gyakorlat	Az égtájakról	Nagy L.	II.	jó	Dolgozata érlekét a helyesirási hibák csökkentik, tanitása kissé nagyhatott.	

Джерело: [378, арк. 1].

Додаток М.
Вимоги консисторії Мукачівської греко-католицької єпархії до релігійного виховання дітей

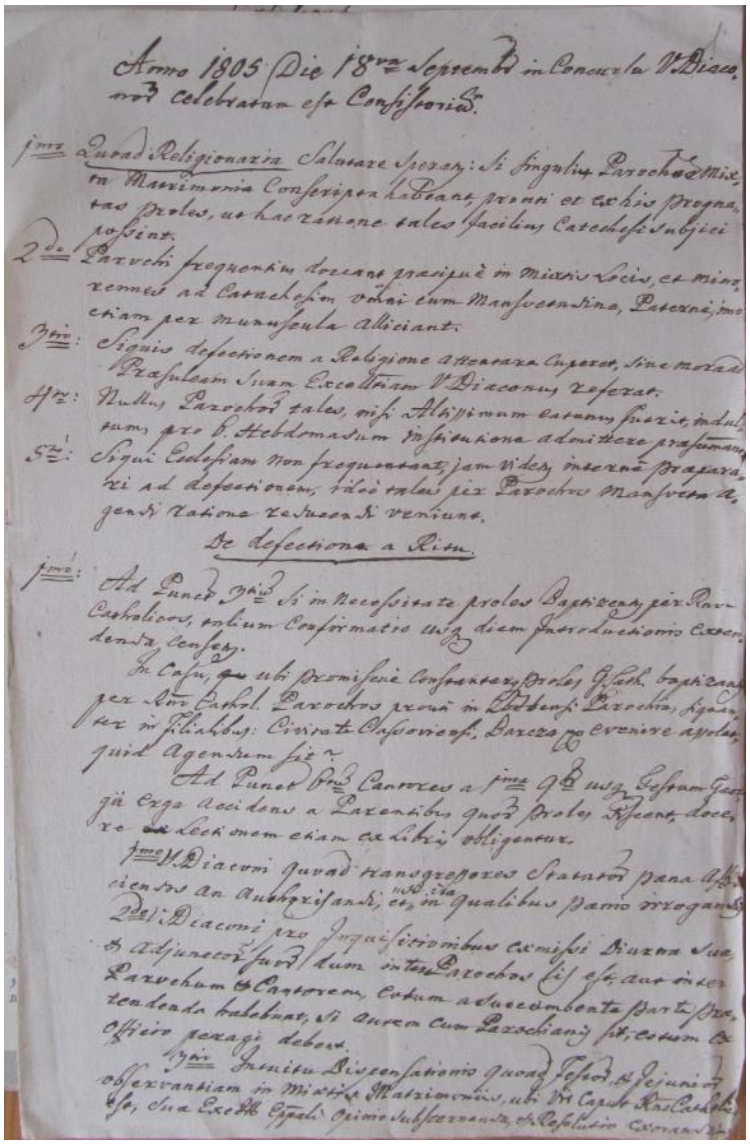

Anno 1805 Die 18va Septembr in Concursu V. Diaco, [illegible] celebratam est Congressio.

1mo: Quoad Religionaria Salutare Spectat: Si singulis Parochus Mixtis in Matrimonia Conscriptos habeant, prout et ex his progna[illegible] tas Proles, ut hac ratione tales facilius Catecheseos subjici possint.

2do: Parochi frequentius doceant praesertim in Mixtis Locis, et Mixtis remedio ad Catecheseos cohibi cum Manuscensina, Patrana, imo etiam per munuscula alliciant.

3tio: Signis defectionem a Religione attendat Capitulo, sine mora ad Praesulem suum Excellentiam V. Diaconum referat.

4to: Nullus Parochus tales, nisi Altissimum Eatenus Spatio, indul[illegible] tum, pro 8. Hebdomadum Confessione admittere praesumat, xi ad defectionem, idoò tales per Parochos Manifesta de, genti ratione redacta devenirent.

De defectione a Ritu.

1mo: Ad Punct 1mum Si in Necessitate proles Baptizata per Paro Catholicos, enlium Confirmatio usq diem introductionis Exten[illegible] denda, censeat.

In Casu, quo ubi Promiscue Conjuncti Proles Catholicae baptizata per non Cathol. Parochos prout in Ecclesiis Parochia, Filiali, per in Filiabus: Civitate Oppidorum, Pagorum evenire apolet, quid Agendum sit?

Ad Punct 2dum Cantores a 1mo qui usq Sermonem Gen[illegible] jn Ecclesia Accidens a Parentibus quod Proles Discant, doce[illegible] re Lectionem etiam ex Libris obligentur.

1mo V. Diacono quoad transgressores Statutor pena Affi[illegible] ciendos an Authoritate, et in qualibus Casibus moderanda.

2do: Diacono pro Inquisitionibus Commissi Diocesis Sua, & Adjunctor sunt duo inter Parochos Sit est, aut inter Parochum & Cantorem, Coetum adunctembeata Parte Pro, vocanda habebunt, si autem cum Parochiani sit, Coetum ex officio peragi debeat.

3tio: Finitis Discussionibus quoad Festos & Jejunio observantiam in Mixtis Matrimoniis, ubi Vir Caput Rus Cathol Est, sua Excellentia Equali Zelo Subservanda, et Resolutio Caesarea

Джерело: [336, арк. 1].

Додаток Н.
Конкурсні вимоги до претендента на посаду вчителя греко-католицької початкової школи у селі Гайду-Дорог на 1870 рік

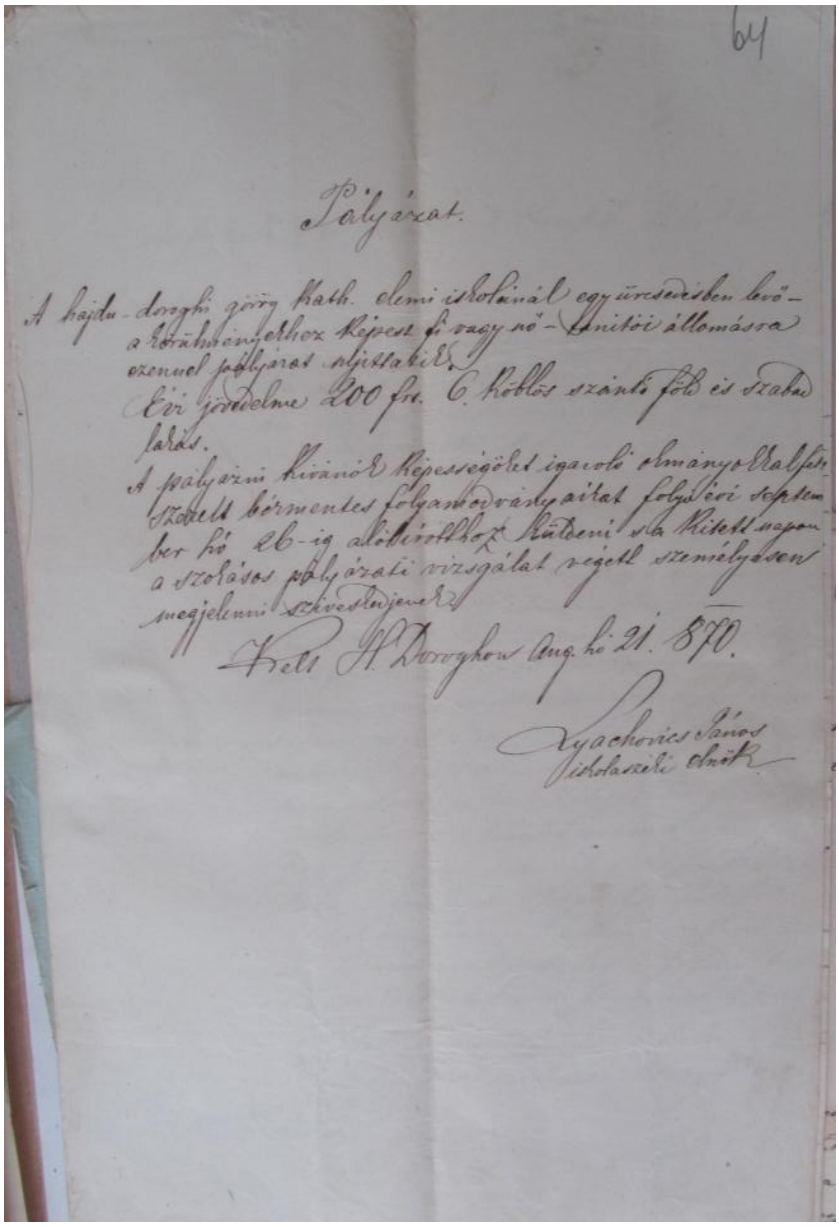

64

Pályázat.

A hajdu-doroghi görög kath. elemi iskolánál egy üresedésben levő-
a körülményekhez képest fi vagy nő-tanitói állomásra
ezennel pályázat nyittatik.
Évi jövedelme 200 frt. C. köblös szántó föld és szabad
lakás.
A pályázni kivánók képességöket igazoló okmányokkal fel-
szerelt bérmentes folyamodványaikat folyó évi septem-
ber hó 26-ig alöbbivölthoz küldeni s a kitett napon
a szokásos pályázati vizsgálat végett személyesen
megjelenni sziveskedjenek.

Kelt H. Doroghon Aug. hó 21. 870.

Lyachovics János
iskolaszéki elnök

Примітка: для участі у конкурсі претендент зобов’язаний надати диплом про наявність педагогічної освіти, посвідчення про проходження атестації та заяву особисто.
Зарплата становить – 200 кр., додатково - житло та земельна ділянка.

Джерело: [380, арк. 34].

Додаток П.
Особова карта Д. Маляра вчителя греко-католицької школи в селі Сич-Керец станом на 1901 рік

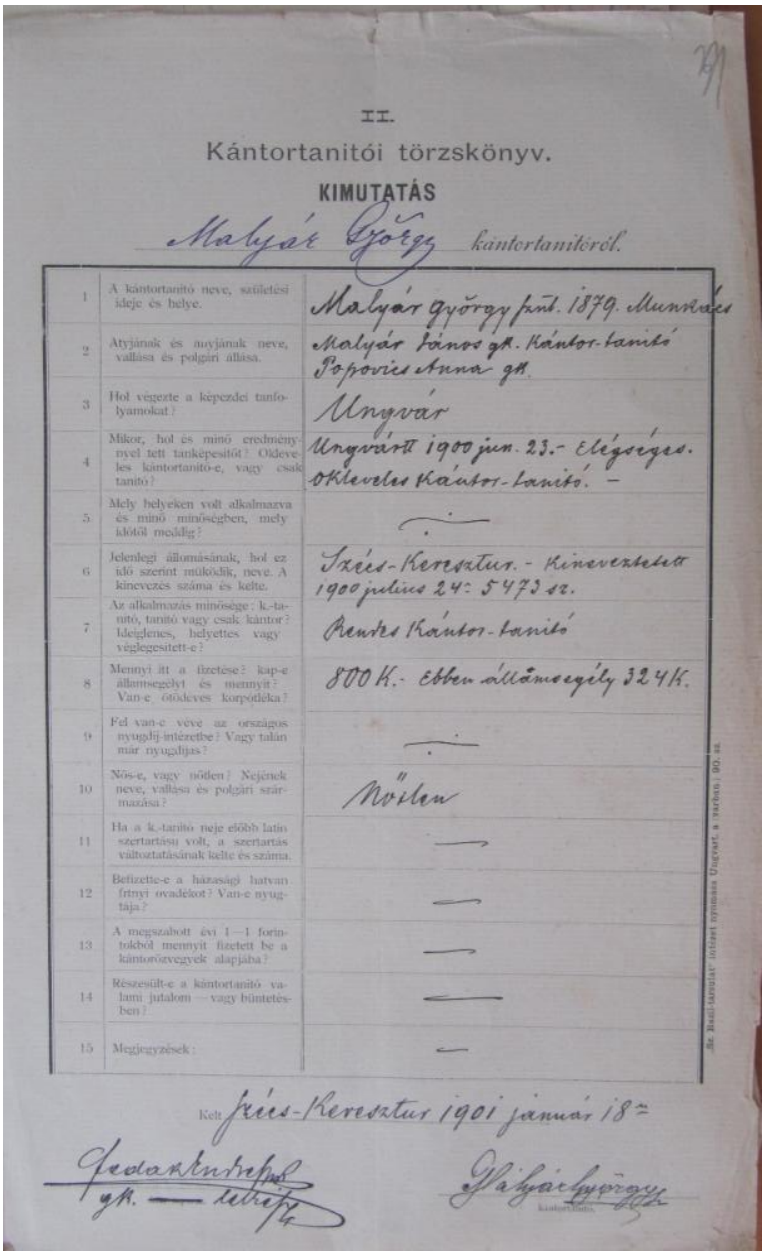

II.

Kántortanitói törzskönyv.

KIMUTATÁS

Malyár György kántortanitóról.

1	A kántortanító neve, születési ideje és helye.	Malyár György szül. 1879. Munkács
2	Atyjának és anyjának neve, vallása és polgári állása.	Malyár János gk. Kántor-tanító Popovics Anna gk.
3	Hol végezte a képezdei tanfolyamokat?	Ungvár
4	Mikor, hol és mi(n)ő eredménnyel tett tanképesítőt? Oklevelés kántortanító-e, vagy csak tanító?	Ungvárt 1900 jun. 23.- Elégséges. Oklevelés Kántor-tanító. -
5	Mely helyeken volt alkalmazva és mi(n)ő minőségben, mely időtől meddig?	—
6	Jelenlegi állomásának, hol ez idő szerint működik, neve. A kinevezés száma és kelte.	Szécs-Keresztur. - Kinevezetett 1900 julius 24: 5473 sz.
7	Az alkalmazás minősége: k.-tanító, tanító vagy csak kántor? Ideiglenes, helyettes vagy véglegesített-e?	Rendes Kántor-tanító
8	Mennyi itt a fizetése? kap-e államsegélyt és mennyit? Van-e ötödéves korpótléka?	800 K.- ebben államsegély 324 K.
9	Fel van-e véve az országos nyugdíj-intézetbe? Vagy talán már nyugdíjas?	—
10	Nős-e, vagy nőtlen? Nejének neve, vallása és polgári származása?	Nőtlen
11	Ha a k.-tanító neje előbb latin szertartású volt, a szertartás változtatásának kelte és száma.	—
12	Befizette-e a házasági hatvan frtnyi óvadékot? Van-e nyugtája?	—
13	A megszabott évi 1—1 forintokból mennyit fizetett be a kántorözvegyek alapjába?	—
14	Részesült-e a kántortanító valami jutalom — vagy büntetésben?	—
15	Megjegyzések:	—

Kelt Szécs-Keresztur 1901 január 18-án

Jedlankrepl gk. — tanító

Malyár György kántortanító

Джерело: [383, арк. 19].

Додаток Р.
Протокол засідання консисторії Мукачівської греко-католицької єпархії про стан навчання в єпархії від 25.03.1920 року

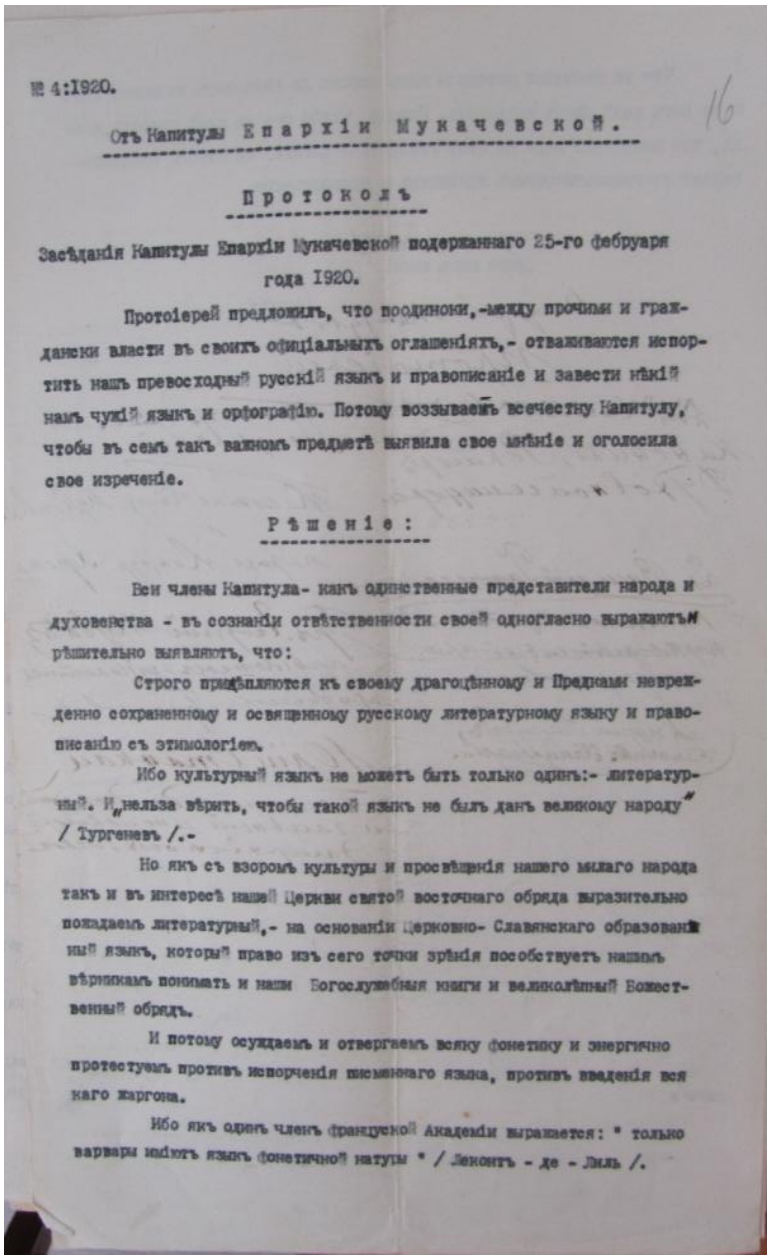

№ 4:1920.

16

Отъ Капитулы Епархіи Мукачевской.

Протоколъ

Засѣданія Капитулы Епархіи Мукачевской подержаннаго 25-го февруаря года 1920.

Протоіерей предложилъ, что поодиноки,-между прочими и граждански власти въ своихъ офиціальныхъ оглашеніяхъ,- отваживаются испортить нашъ превосходный русскій языкъ и правописаніе и завести нѣкій намъ чужій языкъ и орфографію. Потому воззываемъ всечестну Капитулу, чтобы въ семъ такъ важномъ предметѣ выявила свое мнѣніе и оголосила свое изреченіе.

Рѣшеніе:

Вси члены Капитула- какъ одинственные представители народа и духовенства - въ сознаніи отвѣтственности своей одногласно выражаютъ и рѣшительно выявляютъ, что:

Строго придѣпляются къ своему драгоцѣнному и Предками невреждено сохраненному и освященному русскому литературному языку и правописанію съ этимологіею.

Ибо культурный языкъ не можетъ быть только одинъ:- литературный. И „нельза вѣрить, чтобы такой языкъ не былъ данъ великому народу" / Тургеневъ /.-

Но якъ съ взоромъ культуры и просвѣщенія нашего милаго народа такъ и въ интересѣ нашей Церкви святой восточнаго обряда выразительно пожадаемъ литературный,- на основаніи Церковно- Славянскаго образованный языкъ, который право изъ сего точки зрѣнія пособствуетъ нашимъ вѣрникамъ понимать и наши Богослужебныя книги и великолѣпный Божественный обрядъ.

И потому осуждаемъ и отвергаемъ всяку фонетику и энергично протестуемъ противъ испорченія писменнаго языка, противъ введенія всякаго жаргона.

Ибо якъ одинъ членъ француской Академіи выражается: " только варвары имѣютъ языкъ фонетичной натуры " / Леконтъ - де - Лиль /.

Джерело: [360, арк. 16].

Додаток С.
Навчальні програми з теологічних курсів Ужгородської семінарії на 1821 рік

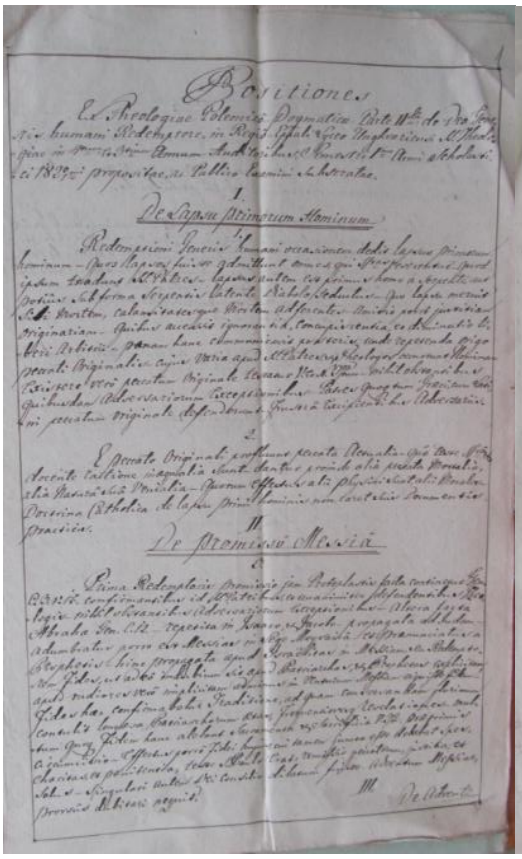

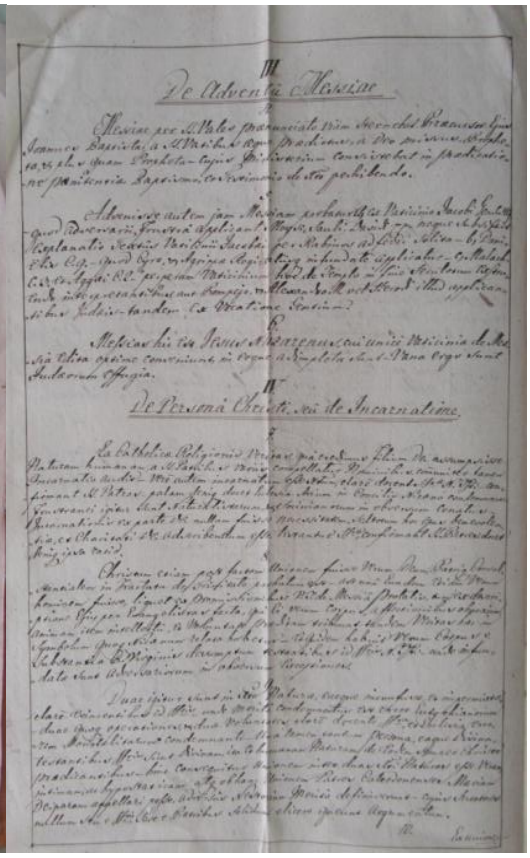

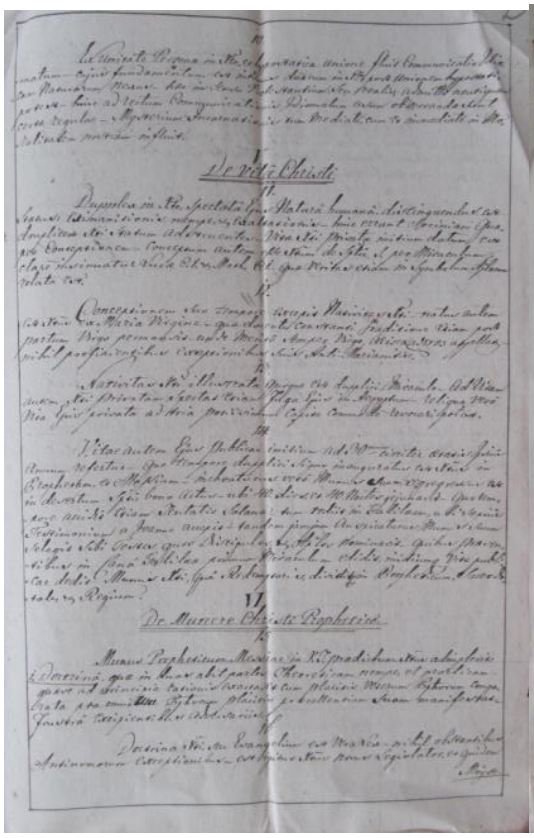

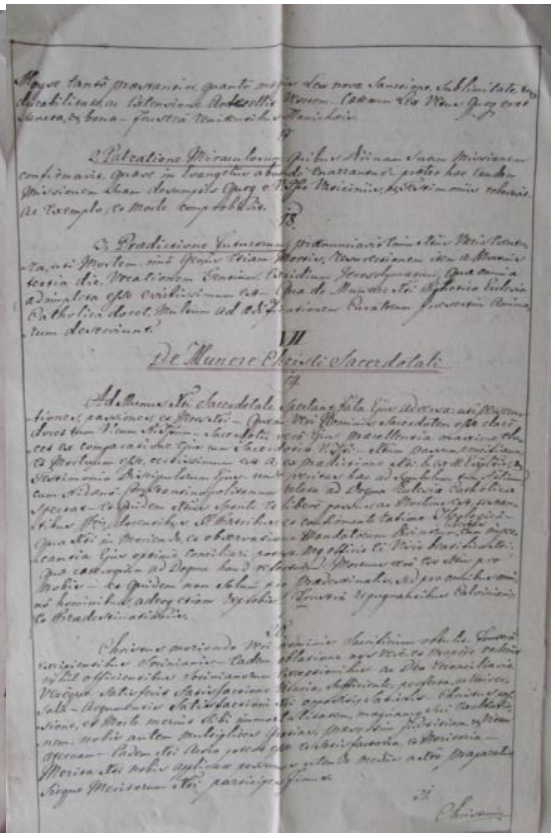

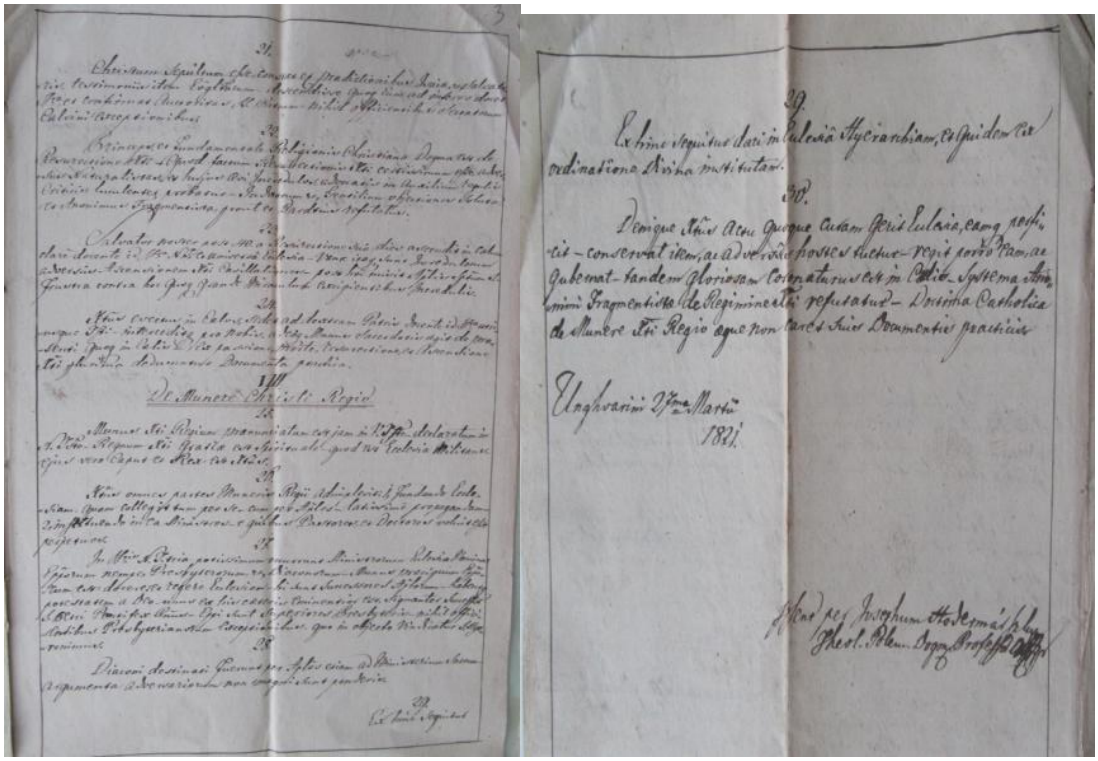

Джерело: [237, арк 1-6].

Додаток Т.

Правила для учнів початкової школи при училищі Мукачівського монастиря

1. Усі учні, незалежно від їх конфесійної приналежності, зобов′язані своєю поведінкою сумлінно демонструвати християнські вчення. Зобов′язані відвідувати церкву, дотримуючись чинного там порядку: бути тихо, без гаміру, стояти на своєму місці, мирно. Сидіти не оглядаючись, не дозволяючи між собою розмов чи сміху, й інших нпристойностей. Старші учні мають мати молитовники. Молитви не можна пробубоніти, а треба в них вдумовуватися. Учні з бітьками мають йти на св. сповідь, де повинні обіцяти виправлення своєї поведінки.

2. Наказужться приходити і йти зі школи вчасно – ні раніше, ні пізніше,– в чистому охайному одязі, із потрібними шкільними приладдями. Повинні слухатися вчителів та старост [előljárók].

3.Виходити зі школи, бігати під час навчання, чи на вулицях, чи перед школою, кричати, сваритися суворо забороняється.

4. Забороняється учням кепкувати один з одного, давати [зайві] клятви, брехати, звинувачувати, появлятися в таких місцях, де можна навчитися чомусь поганому, чк от пивна/шинок тощо.

5. Забороняються нічні блукання, порушення тишини в гуртожитку, писати на дверях, стінах.

6. Не дозволяється нікому грати на гроші, торгувати, дарувати, грати в карти, курити, балуватися з небезпечними предметами, йти до лісу, чи у виноградники, чи в інші заборонені місця і там завдавати шкоди. Не допускається взимку ковзатися, а влітку плавати.

7. До всіх людей наказується відноситися з повагою, жити [учням] між собою в мирі і злагоді. Не мстити ща себе, а розповідати про все старості [az előljáróknak].

8. Якщо зтось був відсутній через хворобу, то він/вона повинен принести справку. В іншому разі – після кількох попереджень – учня буде відраховано.

9. Якщо учень покидає школу, то за своє навчання має висловити благодарність.

10. Заносити небезпечні предмети на територію школи забороняється (бо будуть вилучені).

11) Хто не дотримуватиметься такого регламенту, той буде нести відповідне покарання.

Джерело: [186, арк. 1-2].

Додаток У.

Церковні початкові школи Хустського округу станом на 1939-1941 н.р.

№	Назва, адрес	характеристика	Адрес і назва утримувача
1	Хуст, вул. Ференца Деака 7	Римо-католицька держана початкова народна школа.	Угорське державно - лісове господарство (дирекція в Буштино).
2	Хуст, вул. Ізаї 67, і площа Куртяк, 14	Греко-католицька початкова школа.	Хустське греко-католицьке душпастирське управління.
3	Хуст, вул. Ракоці 95, Мараморський комітет	Реформатська початкова народна школа.	Хустський реформатський прихід.
4	Хуст, Рейпи 50, Мараморський комітет	Єврейська початкова народна школа.	Асоціація єврейських шкіл Закарпаття, м. Мукачево, вул. Святого Іштвана 28
5	Ясіня, Мараморський комітет	Римо-католицька денна початкова школа.	Угорське державно - лісове госп., Ясіня.
6	Великий Бичків, Мараморський комітет	Греко-католицька народна початкова школа.	Великобичківська греко-католицька парафія
7	Торунь, Мараморський комітет	Єврейська народна початкова школа.	Асоціація єврейських шкіл Закарпаття, м. Мукачево вул. Св.Іоана 28.

Джерело: [346, арк. 3].

Додаток Ф.
Матеріали публіковані на сторінках офіційного органу друку Мукічівської греко-католицької єпархії журналу «Душпастиръ»

Додаток Ф. 1.
Методичні рекомендації щодо модернізації катехизації для греко-католицький дітей розроблені Н.Кондратовичем

Новий церковний Кодекс (від 1929 р.) і слідуючі за ним канони строго зобов'язують душ пастирів на загострення уваги до катехизації, особисту підготовку дітей до першої сповіді та причастя. Відповідно жоден душпастир не має права довірити ці справи цивільним особам – вчителям.

Від катехита для успішної катехизації вимагається виконання кількох вимог:

1) Любити дітей;
2) Знизитися до духовного світогляду дітей;
3) Бути терпеливим до низької концентрації та малого періоду утримання уваги у дітей;
4) Постійно повторювати вивчений матеріал;
5) Створювати позитивну емоційну атмосферу занять «всегда радосно, весело маетъ ити между дѣтей».

Предметом катехизації є заповідь: «Шедше навчите блюсти есм, єлика заповѣдамъ вамъ», тобто все, що потрібно і корисно для того, щоб діти навчилися жити по-християнськи та заповідям Христа.

Зміст предмету катехизації міститься в біблії і катехизмі.

Раніше душ пастир вчив тільки катехизм: структуру, основні об'язненія, ревелації, тощо. І тільки починаючи з XVIII ст. вивчається історія цієї ревелації тобто біблія, але кожен предмет окремо.

В кінці XIX ст. педагоги прийшли до висновку, що оскільки діти важко сприймають абстрактні нечіткі (неясні) питання катехизму, потрібно обидва предмети – біблію та катехизм об'єднати і виникати так званий біблійний катехизм.

Проте не існує чіткої відповіді як саме поєднувати біблію з катехизмом. Найновіші катехизм крім біблійних історі включають в себе і литургіку (обрядословіє) і церковну історію. Хоча в старших класах литургика вивчається окремо. В початкових класах достатньо навчити дітей добре користуватись молитовником. В 1 і 2 класах початкової школи проводити навчання з опорою на календар свят, та добирати матеріал розповідей обрядів, молитов, який діти можуть пов'язати з головними подіями

святкувань. Необхідно використовувати раніше набуті школярами знання з географії, рідного краю, історії, мови, читання, тощо та життєвим досвідом дітей.

Головне завдання катехизації – виховувати дітей для доброго, побожного життя на основі християнської моралі. Відповідно вони мають знати усі складові християнства, добре молитися, слухати службу, сповідатися і достойно причащатися.

Діти мають отримати пропозицію авторитету на основі святих, праведників і головне Бога та Божої Матері.

Так як діти латини не розуміють при катехизації говорити повільно, короткими реченнями, рідною мовою, не вживати складних виразів, нурозумілих слів.

Навчання починати з молитви та пояснення важливості обраної теми та всієї катехизації.

Увесь матеріал підкріплювати ілюстраціями, образами, демонстрацією церковної утварі, обрядових предметів. Ні в якому випадку не опиратися на застрашування або гнів, через катехизацію потрібно вести дітей до любові до ближнього через любов до Іисуса Христа.

Додаток Ф. 3
Заповіді катехизи для греко-католицький дітей у Підкарпатській Русі

1. Учи приступно изъ живота, а практично для живота!
2. Будь не лишь учителемъ, но отцемъ и пріятелемъ твоихъ учениковъ и май терпеливости сь ними ! Не они суть для тебе, но ты есь для нихъ. Потому думай — особливо въ неудачахъ и розчарованіяхъ — про дополняючи науки.
3. Практика робить майстра. Прото май терпеливости съ самымъ собою І.
4. Будь самъ полными того, чимъ хочешь другихъ наполните. Самому болше треба мати того, чего хочется другимъ удѣлити.

Приготови старанно твои години, и то не лишь черезъ студій, а якъ радше черезъ молитву и побожное размышленіе. Иди съ внутреннымъ покоемъ на исполненіе твоего обовязка.

6. По катехизмѣ обрахуйся съ успѣховъ и неудачъ и надъ причинами тыхъ же. Легко не будь съ собою вдоволеннымъ.
7. Не будуй исключительно на твою особистость, ани лишь на методику. Коли хочешь статися правдивымъ учителемъ, прійми методики, однакъ памятай, что не методика учитъ, а человѣкъ, который нею послугуется.
8. Будь повсюду веселого духа, отвертый и пріязный и возбуждай въ твоихъ ученикахъ веселу религійность. Огь сумного посла николи не чекаеме милой новины.
9. Будь покорный ! Ты стоишь на мѣсгѣ Христа. Николи прото не глядай себе! Ты ничто, — Христосъ все!
10. Ты лишь сѣятель и загородникъ. Ростъ и овочи сугъ дѣломъ когось Высшого. Прото роби, что твое, а прочое лиши Божому ГІрвидѣнію!

Додаток Ф. 4.
Розпорядження Мукачівського єпископа про навчання релігії

Монс. Августанъ Волошинъ п. камераръ, конз. совѣтникъ предложилъ проектъ для постановленія нового учебного плана науки религіи въ середныхъ школахъ на основѣ «Учебей основѣ» словацкого епископского збора и проекта О. Эмиліяна Бокшая, конз. сов., профессора.

Головнымъ предметомъ науки религіи въ низшихъ середныхъ школахъ есть катехизмъ, который розложенъ на 1—3 классы, а головное повтореніе предписуется для 4. классы, Библія подѣлена межи 1. и 2. классою и для 3. додается біографична исторія Церкви (на прикладъ св. Петръ, Константинъ Великій и пр.) Исторія Церкви есть продолженіемъ Библ. исторіи и основою дальшой науки. Для 4. классы предписана Литургика, якъ наука практичного духовного житія, при чемъ надо повторити катехизмъ, особливо изъ огляду на актуальны вопросы нынѣшныхъ часопъ. Въ высшихъ классахъ середныхъ школъ треба придерживатися къ учебному плану, принятому епмскопатомъ, который былъ уже и мадьярскимъ епископатомъ выданый и выпробованый. Неодобряется той проектъ, чтобы Апологетика училася въ 7. кл. а Исторія въ 8. кл. Но оборотно маетъ быти. Въ Апологетикѣ часто треба аргументоватн и историчными фактами.

Учебный планъ въ прочнхъ съ части еписк. Ординаріята удобряю и для Духовенства заинтересованного въ подробности ниже сообщаю:

Учебный планъ науки религіи иъ средныхъ школахъ.

На основѣ предложенія товарищества катехитовъ Словакіи н прнспособляючися къ рѣшенію епископской корпорацій съ 15. марта, 1932 р., учебный планъ науки религіи усгановляется такъ:

I.Для народныхъ школъ:

1. Кл. Катехизмъ (чаоть о вѣрѣ). Библія (исторія старого завѣта).

2. Кл. Катехизмъ (о заповѣдяхъ), Библія (новый завѣть).

3. Кл. Катехизмъ (о Тайнахъ и о каеол. Церкви). Исторія Церкви (въ біографичныхъ образахъ).

4. Кл. Катехизмъ (загальное повтореніе). Литургика.

5. Кл. Догматика.

6. Кл. Моралка.

7. Кл. Исторія Церкви.

8. Кл. Апологетика.

II.Для горожанскихї школь:

1. Кл, Катехизмъ (часть о вѣрѣ). Бнблія (нсторін старого завѣта).

2. Кл. Катехизмъ (о заповѣдяхъ). Библія (новый завѣтъ).

3. Кл. Катехизмъ (о Тайнахъ и о кеол. Церкви). Исторія Церквѣ (въ біографичныхъ образахъ).

4. Кл. Катехизмъ (загальное повтореніе) Литургика.

III. Для учительскихъ семінарій:

1. Кл. Догматика. 2. Кл. Моралка, 3. Кл. Исторія Церкви. Литургика. 4. Апологетика. Катехитика.

Высокопреподобному клиру и благочестивымъ вѣрникамъ богоспасаемой и богохранимой паствы Мукачевской // Душпастыръ. – Ужгород: «Уніо», 1932. – Ч. 8 – 9. – Р. IX. – С. 202 – 203.

Велику увагу обернимъ на воспитаніе молодежи и невинныхъ дітей.

Незабуду никогда, что мила наша молодежь и невинны дѣточки привѣтствовали мене якъ нового владыку первыйразъ, выражая, свою радость, что Свят. Отецъ «изъ нихъ» выбралъ нового Епископа, ибо они мене рахують къ молодежи. А мнѣ Дорога Молодежь и Возлюбленнѣ Дѣточки Вы есьте наимилѣйшими вѣрниками, братьями и сестрами. Съ Предобрымъ Іисусомъ прошу и я Вашихъ милыхъ родичовъ: «Оставите дѣтей приходити къ мнѣ и не браните ихъ, тацѣхъ бо єсть. Царствіе Божіе»), Дороги мои! Мы — по словамъ одного Святителя Церкви — видиме въ Вашихъ невинныхъ душахъ царство небесное, а въ Вашей чистенькой крови наше земное отечество, слѣдовательно мы такъ Васъ любиме, якъ царство небесное и нашу милу Подкарпатску Русь. Вы есьте надѣя, радость и будучность Церкви и Републики нашей. Порозуміете таже, если я Васъ привѣтствую найсердечнѣйше и Васъ люблю найлѣпше, изъ цѣлой души. Много благодати

молю я для Васъ отъ Вел. Бога, чтобысьте возрастали на славу Божу, на радость Св. Матери Церкви и милой нашей родной земли, особенно же на превелику радость вашихъ предобрыхъ родичовъ.

И убѣждень я о томъ, что наша мила молодежь будетъ покорна Господу и родителямъ, якъ Исаакъ; готова будетъ слышати голосъ Божій, якъ удостоился слышати его отрокъ Самуилъ — а будетъ готова и пострадати за вѣру, подобно Ма- кавеямъ.

Къ Вамъ же Дороги Родичи, Отцы и Матери, словами Св. Іоанна Златоуста говорю: «Если Богъ дасть Вамъ дѣтей, тогда дуже дорогій скарбъ Вамъ повѣриль. Подумайте, якъ старательно маете его сокотити, чтобы пекельный разбойникъ не взялъ его отъ Васъ. Богъ изъ св. Креіценія чисто и безъ скверни передалъ его Вамъ, подумайте таже, якимъ старашемъ треба на него уважати, чтобы сякимъ могъ остатися»), Матери! Возьмите дѣточки ваши и кормите ихъ Богу и Онъ обильльно заплатитъ Вамъ за Ваши труды.

Вниманіе же впреп. Духовенства на слѣдующія особенно возаываю: Въ XV. столѣтіи, коли плеканіе гуманистичной эрудиціи, науки и художества достигло найвысшу степень розцвѣта, тогда канцлеръ парижского университета Сорбонны, по имени Герзонъ, видѣвше смутное положеніе Церкви, мимо зрудиціи, науки и художества; видѣвше упадокъ духовной жизни и нравовъ, одну милу кннжочку написалъ, про основну думку въ которой высказалъ сію велику правду: Обновленіе Церкви треба зачати отъ дѣтей. А якъ маетъ статися сіє? Напишетъ въ той малой книжкѣ, содержаніе которой зраджуегь и титулъ книжки: «De pueris ad Christum trahendis». Если невинныхъ дѣтей такъ привяжеме къ Христу, чтобы отъ Него не могли оторватися, тогда удастся обновленіе Церкви, въ нашемъ случаѣ обновленіе богоспасаемой єпархій нашей. «Имѣай оуши слышати-да слышитї!»). Средствами же да будутъ: органзаціи молодежи ипримѣрнашкольна катехизація.

Додаток Ф. 5.
Про суспільне виховання молоді

Никто не можетъ не признати, что кругомъ насъ вытворюется новый свѣтъ. О семь и я писалъ уже не одинразъ и на сторонахъ нашего дорогого «Душпастыря». И то было сказано, что цѣлій новый свѣтъ завысить отъ того, якъ приспособится къ новому ладу. Есть але одна дуже дуже важна рѣчъ, о которой въ первой мѣрѣ треба роздумовати, котору не можно лишь такъ легко брати. И се есть воспитаніе молодежи съ огляду на будущій новый ладъ.

Модерна педагогія уже отъ давна стоитъ на правильной дорогѣ, жадаючи отъ школы, чтобы она не только учила, але головно воспитовала. И робитъ сего цѣлкомъ правильно уже и съ той простой причины, ибо если и можно такъ — якъ пережити жизнь безъ высшой и большой науки, безъ воспитанія есть то неможливымъ. Зачимъ однакъ наука, школа есть найпотребнѣйшимъ чинникомъ человѣчества, прото треба, чтобы она не только учила, але въ первой мѣрѣ воспитала, выробляла въ своихъ ученикахъ здоровосильный и добрый характеръ, и такъ приготовила ихъ для живота.

«Nonscholae, sedvitaediscimus» станетъ только тогды польнымъ идеаломъ, если школа станетъ въ первой мѣрѣ дѣйстною подготовительницею на животъ. Доста уже изъ школы, котора только учитъ, задоволяется тымъ, что ученики превосходно энаютъ научны тезы, а не маютъ жадного воспитанія и выйшовши въ животъ лишь злу рекламу роблять своимъ учителямъ. Ещеразъ повторяю, доста уже изъ той, только голову наукою напыхаючой, школы! Не хочу сего доказовати жаднымъ педагогомъ, жаднымъ научнымъ сочиненіемъ, най выстарчаетъ менѣ вспомнути только о томъ, что Нѣмеччина, котора найлѣпше давала на «научну» школу идумала спасати «Нѣмеччину понадъ все» только наукою, днесь первою выповѣла войну только учащой школѣ, и желаетъ всѣми силами школу въ первой мѣрѣ воспитающу. Не треба робити школу утилитаристичною, бо школа въ первой мѣрѣ приготовляетъ на жизнь, что успѣшно провести можетъ только черезъ то, если будетъ не только учити, але и воспитати.

Кажда школа, але середня и фахова особливо, маетъ приготовити на жизнь, а то приготовленіе будетъ польное только тогды, если ученикъ будетъ мати отповѣдное воспитаніе, относящееся къ всѣмъ отдѣленіямъ жизни.

Въ семъ воспитаніи первое мысто маетъ занятти воспитаніе соціяльное!Не смѣетъ быти жадного ученика, который бы не былъ добре

подготовленый на новый свѣтъ. И сей новый свѣтъ приходитъ. Той выиграетъ бой, кто лѣпше будетъ на него приготовленый.

Се не смѣетъ забывати жадный воспитатель, а особливо нѣтъ мы, хр. кат. духовенство. То най запамятаетъ каждый, что т. зв. «либералистичный капитализмъ» уже сорокъ однымъ рокомъ переже осудилъ и Папа ЛевъXIII. въ энцикликѣ «Rerumnovarum», коли открыто такъ писалъ: „...велика часть человѣчества находится въ величезно смутномъ положеній и вегетуетъ цѣлкомъ незаслуженно... Продукція и торговля попала до рукъ немногихъ такь, что несколько дуже богатыхъ легко можетъ наложити на рамена бедныхъ рабское ярмо.

“Не т. зв. «капитализмъ» осуждаетъ тутъ великій папа, але въ первой мѣрѣ то хочетъ сказати, что т. зв. «либералистичный капитализмъ» не смѣеть остати, и цѣлый общественный рядъ измѣнитися маетъ, если свѣтъ не хочетъ самовольно попасти до найстрашнѣйшой бѣды.

Чтобы се сталося, треба безъ сомнѣнія приготовити и молодежь, и то такъ, чтобы она добре вооруженна попала на арену новой эры. То правда, что цѣлкомъ инакши задачи чекаютъ на нову генерацію. Если бы были днешны люде воспитаны духомъ правдивого соціялизма, духомъ энциклики «Rerumnovarum», правдоподобно ни Ленинъ ни Троцкій не мали бы былижадного успѣха. Най никто не думаетъ, что се только пуста академична бесѣда. Се правда! Показуетъ сего найлѣпше, что вороги дуже боятся отъ соціяльной роботы Церкви. Бо знаютъ, что Церковь все порядный соціялизмъ ширитъ, который однакъ можетъмати успѣховъ. Первое обвиненіе противъ Церкви есть все, что «трудится только небомъ». Симъ и неохотно показуется дорога для воспитанія человѣчества и правильного приготовленія особливо молодежи на будучность.

Воспитаніе для жизни маетъ быти тоже потребамъ отповѣдное, бо не доста только знати діагнозу, треба знати и лѣкъ. А сей лѣкъ будетъ въ первой мѣрѣ соціяльное воспитаніе будучности человѣчества а особливо молодежи.

И вороги наши съ ними зачинають! И что якъ удалося имъ зыскати еѣ для своего марксистичного соціялизму, показуетъ найлѣпше, что при каждомъкроку видитъчеловѣкъ. Для сего приведу въ доказь письмо одного организованого молодого человѣка, которое послалъ одному священнику въ Аттнангу, въ Австріи.

Пишетъ въ немъ дословно такь: „Ясостоюся 21 рочнымъ роботникомъ, и подаю вамъ следующи вопросы. Повалено думаете вы, что одинокимъ

вашимъ ворогомъ является Россія? Найбольшитъ можно, але не одинокимъ... Еще и вы маете пробудитися съ глубокою сна. Неодолга ! Дуже…! Христіянство маетъ умерти ! До вашихъ ухъ треба бы гойкнути: Уже поздно! Треба бы надруковати на всѣ плакаты, написати на всѣ стѣны, на каждомъ полотнѣ въ кинахъ се бы треба обявити, чтобы передъ вашими очами все появлялося: Уже поздно! Ачей не далеко уже той день, коли Ватиканъ въ руинахъ будетъ лежати... а егобибліотека спалится... Историчны памятки? Что намъ исторія ? Мы потребуеме будучности ! Будовати найлегше на руинахъ можно...! Противъ Россіи усилуєтеся собрати еще послѣдны ваши силы? Противъ одиноко молодой, приготовленной Россіи, котора черезъ свою «пятилѣтку» въ своихъ рукахъ будетъ держати цѣлу судьбу Европы??? Смѣяти хочется! За полдруга рока, або може еще и скорше въ Россіи буду, тогды уже готовый будетъ великій конструктивный планъ. Тогды напишу изась. Тогды пакъ увидиме, кто идетъ съ часомъ, той, который держить съ вами, або той, кто съ нами...“

Вотъ, успіхь усиловной работы марксистовъ! И то въ найдорожшомъ скарбѣ, въ молодежи! Противъ сего ити можно только усиленною роботою! И то зачинати сейчасъ! Зачинати въ первой мѣрѣ тамъ, где найпотребнѣйше: у молодежи!

Коли Россія постановила новый рядъ, въ первой мѣрѣнакинулася на молодежь. Каждый педагогъ маетъ въ сей работѣбрати участи. И можетъ! Всегда есть на се способъ! Але мы священники маеме то робити въ первомъ рядѣ, само такъ, якъ и въ днешныхъ школахъ въ первой мѣрѣ такъ званна «горожанска наука” маетъ робити се.

Намъ се тымъ легше пойдетъ, бо тѣ т. зв. горожански науки еще и до сего дня не достаточно определены. Бралъ я участи на одномъ дуже поважно работаючомъ учительскомъ конгрессѣ, где правѣ о семъ йшла найзавзятѣйша дебата, але правду кажучи, кончилася безъ того, чтобы были означили точну программу. Сія, т. зв. горожанска наука, мала бы быти якимсь тамъ суррогатомъ вмѣсто воспитанія, лежащимъ на христ. кат. этикѣ, або кажимъ по крайней мѣрѣ: христіянской этики.

Уже днесь маетъ наше воспитаніе полного признанія и будетъ мати еще большого, только, чтобы часовымъ потребамъ отповѣдало.

Примѣромъ для того, что сія работа маетъ въ первой мѣрѣпочатися въ школѣ, най послужить оденъ изъ наймодернѣйшихъ людей. Епископъ Монс. Дербинѣ, сей найбольшій знатокъ Россіи, пишетъ въ своей книгѣ«Антирелигійный фронтъ въ Россіи» сякъ: «Число Безбожника» съ децембра 1929. подаетъ ясно программу коммунистовъ. Пишетъ: треба надхнути дѣточу массу коммунистичнымъ духомъ, духомъ антирелигійнымъ,

чтобы зробити изъ нихъ иниціативнь силы, и активныхъ людей. Годины забавы треба выполнити религію ганьблючими думками, бодля того, чтобы зыскати душу дѣтины, найспособнѣйшій часъ забавы, особливо: игры, танецъ, мясницы, экскурзіи..."

Сякъ воспитаны «активны» люде мають пакъ стати воспитателями другихъ. И се такъ есть не только въ Россіи, а и у насъ и повсюду.

Что Церковь хр. каг. сего передъ очами держить, то ясно, але насталь часъ, коли усиленнѣйше маетъ сего зробити.

Мали и мы своихъ великихъ соціяльныхъ апостоловъ, якъ Др. Карла Зонненшейна, Ромоло Марія, великого Гассера, Колпинга, которы не только помагали бѣдной молодежи, але разомъи воспитали ихъ въ правдиво соціяльномь дусѣ.

Прото въ первой мѣрѣ мы, духовники, маеме ѣмитися до сей работы. И то цѣлкомъ одно, где, на якомъ мѣстѣ работаеме. Соціяльное воспитаніе однакъ мы не можеме провадити только такъ безъ программы, только на властну руку, але по плану. А для сего найлѣпшою дорогою есть дорога энцикликъ «Rerumnovarum» и «Quadragesimoanno».

Додаток Ф. 6.
Послання єпископа Олександра Стойки до духовенства, батьків, мирян, громадськості, влади для об'єднання зусиль у вихованні дітей

І. Робота для греко-католицького кліру.

Провести освітньо-виховну роботу з мирянами. Роз'яснити значення родинного виховання з трьох позицій: сім'ї, християнської віри, суспільства. Вказати на загрози родинного виховання. Надати пояснення родинному вихованню із християнських постулатів.

ІІ. Робота для родини.

Найважливішим завданням є возвисити родину, надати їй божої сили. Так як життєдіяльність родини залежить від багатьох факторів, зокрема і матеріальних, то потрібно долучитися і державі, політиці, пресі, радіо, школі, культурі та іншим чинникам.

Духовенство, очолюване єпископими береться за питання відновлення … родини «хочемо укрѣпити и оздоровити родину» (С. 269). З цією метою закликаємо молоде подружжя не покладатися на державу, а самим працювати над збереженням родини. Плекайте в них стах Божий і любов до Бога. Разом моліться вдома і відвідуйте церкву. Прагніть, щоб ваші діти добре знали постулати християнських вчень про шлюб і були виховані у християнському дусі. Якнайбільше виявляйте поваги до подружжя і не піддавайтесь спокусам. Головними цінностями родинного життя повинні стати і терпеливість, самовідданість, релігійність, працьовитість, лагідність.

Молодим людям перед одруженням рекомендовано духовні навчання (вправляння).

2. Звернення до громадськості та влади.

Працюйте задля укріплення родини, бо влада означає відповідальність. Використовуйте свій вплив для «рѣшительної роботи за родину, за ей процвѣтаніе перемъ, словомъ, художественическаго щѣткою, вообще каждою возможнстью». Створіть умови для достойного проживання багатодітних родин. Дайте можливість вирішити проблеми із житлом.

3. Звертаючись до лікарів висловлено прохання, щоб не знищувати, а

допомагати розвитку здорової християнської родини.

4. До державної влади – потрібно розробити пакет заходів на законодавчому рівні для захисту родини – знизити термін військової служби, підняти виплати по догляду за дітьми, тощо як це зроблено у передових європейських державах.

5. До християнської доброчинності.

Створити в парохіях харитативні спілки для підтримки нужденних родин, особливо дітей. Враховувати, що буває «худобность духовна» в заможних людей також.

Додаток Ф. 7
Антиалкогольна лекція

Теперь же позерайме на другу точку, значить, что можеть сдгьлати кат. Церковь, як така, для перекращенія надуживанія алкогола? Мы оть кат. Церкви, якь такой, не можеме желати, чтобы она заборонила в сѣмь в ѣрникамь уживаніе алкогола, бо до того – по нашой думкѣ – права не маеть. Однако дуже много можеть послужити протиалк. Стремленію народовь, таже стремленію до высшого, красшого живота – черезь требованіе абсолутной умѣрености и черезь особливое порученіе абстиненціи, якь такь цѣнной честноты.

Мы маеме могучи средства вь рукахь, которыми способнѣ есьме побороти великое лихо: пристрасть живота и оть него происходящѣ бѣды и несчастья. Сѣ средства суть: наука кат.Церкви про любовь ближняго, наука честность : самоотреченіе и самопосвященіе.

Вѣ свѣтѣ,передь нашими очами,бушуеть одень темный,грозный демонь, алкоголизмь. Онь приневоляеть человѣка, который маль бы Богу и ближнымь служити, силою душу-тѣло руинуючой пристрасти, топтати достоинство людское, онь заморочуеть ясный людській умь, деформуеть благородный характерь,вырываеть изь сердца цвѣты найкрасшихь, найнѣжнѣйшихь чувствь, ломить силу волѣ, оттинаеть орлинѣ крыла амбиціи, намаганіе до высшой, красшой формы живота, портить чисту кровь, руинуеть безпорочное, нерушенное тѣло-организмь, напомогуеть божевольность, подпалюеть огонь гнѣва, даеть оружне вь руку убивців и самоубивцовь, розвалюють родинну святыню, розсаджуеть кровнѣ хвороты, караючѣ до сеемого поколѣнія, топчеть моральность, унеможняеть религійность, рыеть могилы и перемѣнюеть край працѣ, живота и счастья вь край безряду,отчаянія, несчастья. Кат. Церковь силою науки,человѣколюбія и правды ступаеть вь бой напротивь пагубы, запричиненой алкоголизмомь. На жаль, не всюды и все! Горе запричиненоетнадуживаніемь напитковь еще все такь великое, что перевысшаеть всѣ иншѣ.Пянство больше шкодить,чѣмь три историческѣ кары: голодь, чума и война. (Gladstone).Добре знають представители науки Христовой сесѣ лиха моралнѣ и тѣлеснѣ. Они самѣ были и на дѣлѣ учителями самоотреченного живота. Кто бы зналь исчислити тыхь святыхь, праведниковь, аскетовь,будителевь, которѣ много молилися, працовали. Они отреклися оть суетныхь, марныхь насолодь, и прто за ихь каждымь крокомь благословеніе родилося.

Кат. Церковь никогда не опустила случай, чтобы не выдвигнути вь прикладь не поставити честноты задержливости, абстиненціи. Потреюнымь уважаю навести уть одну часть изь рѣчи, котору держаль отець римськiй Пiй XI.30.IX.1930 про абстиненцію делегаціи нѣмецкого союза Креста (Kreuzbund- протиалк. Кат. Товаришество) вь Римѣ:,,Мы витаеме, здоровиме ваше посольство. Намь служить для великой радости видгьти вась , понеже вы представляете одень союзь , одну дгьятельность, котору мы особливо цгьниме и хвалиме. Крайзбундь – се чтось бiльше означуеть,чгьмь товаришество,се есть працею. Але я бы любиль сказати , что се есть дажечтось больше, чгьмь робота, се есть правдива,постоянна,благородна борьба.

Мы таже просиме вась – говорить дальше Отець Римськiй, - что мы все звыкли помянути,когда видиме роботу,котора идеть добрымь путеть:оставайтеся на томь пути,а идгьть ним дале, все дальше, все на передь. Таже мы уже сказали вам переже, что ваша дгьятельность есть не только доброю роботою, але есть разом борьбою, достойною почести, святою, есть борьбою за Бога и за ближнiхь , за народь, за Церковь, за родину и за саму одиницю!

За Бога, котрого пристрасть до питья такь уражають. За ближнiх ,которымь Вы на тгьлгь и на души на помочь идете. За народь, где пристрасть питья такь многимь шкодить, котора оть державы и оть народа ограблять такь много добрих громадянь и дгьлаеть ихь не только безхосенными але прямо шкодливыми.

Єсть то борьба добра и свята за родину , котору пристрасть живота такь тяжко ранить и дословно руинуеть а то не только вь тепергьшномь бытію , але такожде и вь ей будучности.

Вы ведете одну благородну и добродгьтельну борьбу и про самыхь себе. Когда вы боретеся изь любви кь Богу, и кь ближнимь изьлюбви кь отчигь и кь народу, одновременно вь высокой мгьргь служите Вы найкрасшимь честнотамь: любви кь Богу и любви кь блмижнимь .

Прото – любимгь сыны и дочки – снова и особливымь способомь витаю я вась! Ступайте всегда на передь на семь красномь, высокомь и благородномь пути ! Боргьтся всегда храбро, якь только умгьете ! Боргьтся все лгьпше,все красше, бо борьба ваша свята .Плодь не лищится, будеть онь великимь успгьхомь, будеть источникомь счастья вь пермой линiи для вас и для вашой отчины. Будеть се вашою аслугою за Бога, за ближнихь, зо родину, за отчину и за Церковь.

Додаток Ф. 8.
Із пастирського послання Мукачівського єпископа Олександра Стойки

Про погіршення стану родини свідчить така статистика в ЧСР до 1933 р. щорічно укладалося 6.000 шлюбів. За 1937 р. збільшилося число розводів на 12 %.

Таблиця 12

Статистика укладання шлюбів у Чехословацькій Республіці

№	Роки	К-сть укладених шлюбів
1	1933	6 000
2	1934	7 000
3	1935	7 322
4	1936	8 608

Проблему становить обмеження кількості народжуваності дітей. Не зважаючи на те, що обмеження народжуваності на законодавчої рівні дозволені тільки в деяких адміністративних округах ЧСР, проте ця практика швидко поширилась по усій території держави. Загрозливо рівня це явище набрало серед міського населення. Статичні дані вказують, що в Республіці в 1934 р. налічувалась 281.787 народжених дітей, кількість абортів – 350.000. Побутує поняття, щоб шлюб існує для особистого задоволення подружжя і відкидається розуміння що шлюб є важким і відповідальним завданням виховання досконалого молодого покоління для суспільства та вічності.

Відзначається, перелюб (чужелопство) що (с.267) перестав бути страшним моральним і суспільним злом, однак на зміну йому вкорінилась гріховна легковажність в трактуванні в заповіді.

Молодь піддається неправильному і часто дуже низькому розумінню шлюбу. Знищують в душах молоді моральні устої, руйнують поняття родини сучасні вистави, фільми, романи, ілюстрації, виставки, тощо.

Т.з. «подруга життя» покладена на рівень законної дружини. Відомі випадки вдови з великою пенсією утримують чужих чоловіків. Стали вільними стосунки між батьками і дітьми, це суперечать 4 заповіді. Виховання у школі, суспільстві інколи домінує над родинним вихованням і

витісняє виховний вплив батьків (с.265).

Діти ідуть здобувати освіту в містах, самі живуть у надостатку і обтяжують родину, а взамін здобувають антиморальні звички «бѣгають за похотями».

Другою помилкою, що негативно позначається на родинних взаємозв'язках є укладання цивільних шлюбів. Родина розвиває стосунки з церквою і відмовляється від виконання заповідей Божих. Вчинки від яких отримують і захищають християнські норми збільшуються і звалюються лавиною на молоду родину поки не знищать її. «Если люди и на дальше допустять, чтобы похоти такъ ширилися, якъ пока не будеть на свѣтѣ ниякой власти, котра бы ихъ знала задержати».

2.Чому розвал родини є велеким нещастям? Іноді кажуть, що родину можна замінити більш сучасними формами співжиття. Однак кожен удар по родині відчувається дітьми, а отже має непоправи і наслідки для народу.

Крім випадків, коли людина присвячує своє життя служінню Богу, природнім для неї є життя у родині.

Життя у родині є найкращим шляхом, бути благословенним.

Розбивати родину означає знищити дорогу, яку окресли Божа премудрість і котру благословив Бог. У Порядкованість життя є залежить від самого подружжя. Більшість чоловіків і дружин самі виросли оточені возвишалась над перешкодами життя. Добросовісні християни з внутрішнім спокоєм і духовною рівновагою створюють родинний затишок.

Щоб дитина була здатною для життя їй потрібно безкінечно багато любові, терпеливості, мудрості, жертовності і молитв. тільки в родині вона може все це отримати від батьків, бо тільки серце батьків Бог наділяв безмежною любов'ю до дітей кажучи: «Не измишно вамъ сей покладъ любви къ дѣтямъ и понятіе для ихъ требованій даваю. Никто не будетъ знати дѣтей так воспитати, якъ вы, если будете сполуработати съ благодатѣемы, котрѣ вамъ роздѣлю».

Упорядкована родина має «неоцѣнимое значеніе и для самої держави. Держава есть така, яки суть родины и лыцы, изъ которыхъ она сложена» (Эв.

Отець Пій XI). Ще раніше Папа Лев XIII: «Основаніемъ общого блага есть родина».

Якщо родини будуть давати державі чесних релігійних патріотів, горожан, урядовців, законодавців, то майбутнє такого народу буде прекрасним. Але якщо нею будуть керувати аморальні, ліниві, нечесні, непорядні, «подплачовані» держава розвалиться як Древній Рим: «послъ общого упадка родины прувалился».

Хто любить свій народ и свою державу, повинен старатися для покращення родини. Важлива родина і для релігії. Віра процвітає в добрих християнських родинах, тому духівники прагнуть довести релігійне виховання до досконалості. До поки жива родина існує релігія. Духовність у небезпеці якщо родина та її внутрішнє життя залишається.

II. Робота для родини.

Найважливішим завданням є возвисити родину, надати їй божої сили. Так як життєдіяльність родини залежить від багатьох факторів, зокрема і матеріальних, то потрібно долучитися і державі, політиці, пресі, радіо, школі, культурі та іншим чинникам.

Духовенство, очолюване єпископими береться за питання відновлення … родини «хочемо укрѣпити и оздоровити родину» (С. 269). З цією метою закликаємо молоде подружжя не покладатися на державу, а самим працювати над збереженням родини. Плекайте в них стах Божий і любов до Бога. Разом моліться вдома і відвідуйте церкву. Прагніть, щоб ваші діти добре знали постулати християнських вчень про шлюб і були виховані у християнському дусі. Якнайбільше виявляйте поваги до подружжя і не піддавайтесь спокусам. Головними цінностями родинного життя повинні стати і терпеливість, самовідданість, релігійність, працьовитість, лагідність.

Виконуйте духовні вправи перед одруженням.

2. Звернення до громадськості та влади.

Працюйте задля укріплення родини, бо влада означає відповідальність. Використовуйте свій вплив для «рѣшительної роботи за родину, за ей процвѣтаніе перемъ, словомъ, художественического щѣткою, вообще

каждою возможнстью».

Зробіть умови для достойного проживання багатодітних родин. Дайте можливість вирішити квартирні питання.

3. Звертаючись до лікарів висловлено прохання, щоб не знищувати, а допомагати розвитку здорової християнської родини.

4. До державної влади – потрібно розробити пакет заходів на законодавчому рівні для захисту родини – знизити термін військової служби, підняти виплати по догляду за дітьми, тощо як це зроблено у передових європейських державах.

5. До християнської доброчинності.

Створити в парохіях харитативні спілки для підтримки нужденних родин, особливо дітей. Враховувати, що буває «худобность духовна» - ів багатих також.

Додаток Х.
Греко-католицькі початкові школи станом на 1925 рік

№ п/п	Назва населеного пункту	Прізвище вчителя	Фінасування вчителя	Кількість класів / мова навчання
Шкільний інспекторат Ужгорода (інспектор І. Мигалко)				
1.	м. Ужгород	М. Небесна	парохія	2/русин
2.	с. Андрашовці	І. Роман	парохія	1/русин
3.	с. Бачава	Г. Берегтій Е. Виронова	держава	
4.	с. Волокове	В. Фотул	парохія	
5.	с. Гайдош	Ф. Шимоновський	парохія	
6.	с. Довге Поле	Ю. Мучичка	парохія	
7.	с. Дубровка	М. Кочерган І. Пуньков	парохія	2/русин.
8.	с. Йовря	А. Миньо	парохія	1/русин.
9.	с. Коритняни	Ц. Гранчакова	парохія	
10.	с. Кибляр	Є. Слук І. Колб	держава	2/русин.
11.	с. Вел. Лаз	І. Копа М. Петрецка	парохія	
12.	с. Лекард	Ф. Петровскій М. Ткацукова	держава	
13.	с. Ляховці		держава	1/русин
14.	с. Лінці	М. Микуланинець	парохія	
15.	с. Орлява	Є. Берегій	парохія	
16.	с. Оріховиця	О. Михайлович	парохія	
17.	с. Цигановці	Г. Добей	парохія	
18.	с. Чержеж	І. Булеца	парохія	

Шкільний інспекторат Берегова (інспектор І. Гуснай)				
19.	м. Берегово	В. Калинич	держава	1/ русин.
20.	с. Балажир	І. Притула	держава	
21.	с. Берег Дейда	С. Чедрекій	парохія	
22.	Велика Бийгань	ваканція	парохія	
23.	с. Мезевгомок	І. Дрогобецький	парохія	
24.	с. Нижня Ремета	М. Шимон	парохія	
25.	с. Тисачома	Є. Дюрковичова	парохія	
Шкільний інспекторат у Великому Березному (інспектор А. Владимир)				
26.	с. Перечин	І. Михалович	парохія	1/ русин.
27.	с. Ворочово	Є. Шолтес М. Павлишинець	парохія	
28.	с. Стара Симера	І. Пазуханич	парохія	
29.	с. Симирки	Е. Римський	парохія	
30.	с. Тур'я Ремета	К. Саксун	ерарна	
31.	с. Раково	І. Крайник	парохія	
32.	с. Тур'я Пасіка	С. Павлишинець Ю.Крупа І. Павлишинець	держава	
33.	с. Дубриничі	О. Мончак	ерарна	
34.	с. Новоселиця	Ю. Шварц	держава	
35.	с. Мала Пастелька	І. Ревай	держава	
36.	с. Вульшинки	А. Тор	парафія	
37.	с. Порошково	С.Орос	держава	
38.	с. Тур'я Бистра	Т. Матіола	парохія	
39.	с. Волосянка	М. Коссей	парохія	
40.	с. Домашина	Р. Кондрашович	парохія	
41.	с. Забродь	В. Менькев	держава	
42.	с. Княгиня	В. Копін	держава	

43.	с. Мирча	В. Медвідь	держава	
44.	с. Мочар	Е. Монич	держава	
45.	с. Нижня Пастель	М. Петрушка	держава	
46.	с. Ставне	І. Кузьма	парохія	
47.	с. Смерекове	В. Гумен	держава	
48.	с. Суха	Ю. Чергаший	держава	
49.	с. Зарічево	П. Кондратович	ерарна	
Шкільний інспекторат у Хусті (інспектор М. Гулянич)				
50.	М. Хуст	С. Бевка	парохія	2/русин
51.	с. Березово	не зазначено	держава	1/русин
52.	с. Велятин		держава	
53.	с. Вишково		держава	
54.	с. Горінчово, монастир		держава	
55.	с. Данилово		держава	
56.	с. Золотарьово	Л. Бокшай	парафія	
57.	с. Копашньово	не зазначено	держава	
58.	с. Кошельово		держава	
59.	с. Крива		держава	
60.	с. Нанково		держава	
61.	с. Нижня Бистра		держава	
62.	с. Нижнє Селище	О. Доллош Н. Зингер	держава	2/русин
63.	с. Салбодош	не зазначено	держава	1/русин
64.	с. Сокирниця		держава	
65.	с. Боронява		держава	1/русин
Шкільний інспекторат в Іршаві (інспектор М. Цимболинець)				
66.	м. Іршава	не зазначено	держава	1/ русин
67.	с. Бабич-Покутя		парохія	
68.	с. Дешковиця	Д. Мішко	держава	

69.	с. Дубровка	О. Староста	держава	
70.	с. Ділок	І. Рейптій	парохія	
71.	с. Киважд	Й. Іван	парохія	
72.	с. Імстичево	не зазначено	держава	
73.	с. Лоза	О. Чех	парохія	
74.	с. Мартинка	В. Сопко	держава	
75.	с. Осой	А. Петрашко	парохія	
76.	с. Суломиговиця	М. Фолбергер	держава	
77.	с. Бронька	не зазначено	держава	
78.	с. Чорний Поток	М. Пацкан	держава	
79.	с. Шаркадь	А. Хлебницка А. Поляк	держава	
Шкільний інспекторат у Мукачеві (інспектор В. Шпеник)				
80.	м. Мукачево	А. Попович О. Герзанич	держава	2/русин
81.	с. Вел. Лучки	не зазначено	держава	4/ русин
82.	с. Дунковиця	Е. Сиксайова	парохія	1/русин
83.	с. Макарьово	Й. Немеш	парохія	
84.	с. Нове Давидково	не зазначено	держава	2/русин
85.	с. Негрово	І. Папп	парохія	1/русин
86.	с. Ряпидь	В. Когут	парохія	2/русин
87.	с. Становo	І. Лемак	парохія	1/русин
Шкільний інспекторат у Рахові (інспектор Й. Криж)				
88.	с. Луг коло Богдана	В. Синетар	парохія	1/русин
89.	с. Мал. Бичків	Е. Медвідь	парафія	
90.	с. Коб. Поляна	Є. Петрович	парафія	
91.	с. Берлабаш-Рахово	С. Петришак	держава	

92.	с. Росушка	не зазначено	держава	
94.	с. Чорна Тиса	М. Тиводар	держава	
95.	с. Стебний	Т. Добра		
Шкільний інспекторат в Росвигові (інспектор В. Анталовский)				
96.	с. Бенедиктовці	не зазначено	держава	1/русин
97.	с. Кайданово	П. Штец М. Король	парохія	
98.	с. Кальник	З. Староста О. Кампо	держава	
99.	с. Кольчино	В. Іванчо	парохія	
100.	с. Копиновці	Д. Попович	парохія	
101.	с. Куштановитця	Т. Дудаш	парохія	
102.	с. Лавка	А. Лизак	держава	
103.	с. Микуловці	Ю. Бейда	парохія	
104.	с. Підгірне	Г. Смочко	парохія	
105.	с. Руське	В. Вакаров	держава	
106.	с. Серенчовці	В. Сидор	держава	
107.	с. Шелестово	А. Попович	парохія	
Шкільний інспекторат в Севлюші/Виноградові (інспектор Е. Егрецкий)				
108.	м. Севлюш	І. Сидор	парохія	2/ русин
109.	с. Батар	А. Кевер	держава	1/ русин
110.	с. Бекеня	Г. Попп	парохія	
111.	с. Веряца	О. Теслович Е. Товтин	держава	
112.	с. Влагово	Є. Гаджега	держава	
113.	с. Вел. Копаня	не зазначено	держава	І ст./русин ІІ ст./русин
114.	с. Вел. Комята	С. Куцин Ю. Сочка, І. Гелетей	парохія	І ст./русин ІІ ст./русин

		Є. Марцин		
115.	с. Малі Комята	О. Маньке	держава	1/ русин
116.	с. Вел. Чингава	Ю. Боршош	держава	
117.	с. Вел. Раковець	не зазначено	держава	
118.	с. Виш. Шард	М. Токач Є.Ісак	держава	
119.	с. Гетеня	П. Добра	держава	
120.	с. Гомловці	О.-Г. Попович	держава	
121.	с. Гребля	І. Сочка	парохія	
122.	с. Горбки	П. Северняк	парохія	
123.	с. Зарічя	А. Шимон	держава	
124.	с. Киральгаза	С. Громовчук	парохія	
125.	с. Карачфалва	М. Хромяк	парохія	
126.	с. Мала Копаня	О. Канюк	парохія	
127.	с. Мала Тарна	М. Медвідь	держава	
128.	с. Малий Раковець	Й. Бейловарі А. Герасимова	держава	
129.	с. Мала Чингава	К. Токач	держава	
130.	с. Тисауйгель	А. Кампо	парохія	
131.	с. Нижній Шард	І. Дорогий	парохія	
132.	с. Ростока	О. Микуланинець	парохія	
133.	с. Факобик	П. Лях	парохія	
134.	с. Фанчиково	А. Куштан	парохія	
135.	с. Чепя	І. Грабовський	парохія	
136.	с. Чорня	не зазначено	держава	
138.	с. Чумя	М. Василенко	держава	
139.	с. Шашвар	І. Микулка	парохія	
140.	с. Егреш	Г.Пешенько С. Микита, І. Фринич	держава	2 / русин

Шкільний інспекторат у Сваляві (інспектор І. Добош)				
141.	с. Нижні Верецкі	не зазначено	держава	1 / русин.
142.	с. Вишні Верецкі		держава	
143.	с. Воловец	Ф. Іжак	парохія	
144.	с. Неліпино	О. Тегзе	парохія	
145.	с. Стройна	А. Чучура	парохія	
146.	с. Сусково	Ф. Бачкай	парохія	
147.	с. Свалява-Бистра	В. Попович	парохія	
148.	с. Вербяж	О. Бачова	парохія	
149.	с. Ганьковиця	Ю. Пец	парохія	
150.	с. Глинянець	В. Мадяр	парохія	
151.	с. Завадка	В. Симко А. Фельбаба	держава	
152.	с. Ізвор	Т. Дудинський	парохія	
153.	с. Канора	В. Савкулич	парохія	
154.	с. Лази	А. Шпонтак	парохія	
155.	с. Латурка	В. Попович	парохія	
156.	с. Пасіка	С. Оприч	парохія	
157.	с. Плавля	Е. Горзо	парохія	
158.	с. Подполоззя	М. Івашкович	парохія	
159.	с. Тибава	А. Тегзе	парохія	
160.	с. Скотарське	Ю. Лизак М. Хома	парохія	
161.	с. Перекресна	В. Русин	парохія	
162.	с. Драчин	М. Тегзе	парохія	
Шкільний інспекторат у Тячеві (інспектор А. Маркуш)				
163.	м. Тячево	не зазначено	парохія	1 / русин.
164.	с. Біла церква	Я. Фац	парохія	
165.	с. Вишня Апша	не зазначено	держава	
166.	с. Солотвина		держава	

167.	с. Бедевля	А. Максимов	парохія	
168.	с. Колодне	Е. Опаленик	парохія	
169.	с. Краснішори	Й.-В. Бокотей	парохія	
170.	с. Біловарець	І. Чемак	парохія	
171.	с. Ганич	А. Чапольцій	парохія	
172.	с. Нижня Калина		держава	
173.	с. Пудплеша	А. Риковський	парохія	
174.	с. Терешуль	О. Крайник	парохія	
175.	с. Терново	І. Деяк	парохія	
176.	с. Урмезіово	не зазначено	держава	
177.	с. Уйбарово	І. Голій	парохія	2 / русин.
Шкільний інспекторат у Воловому/Міжгір'ї (інспектор М. Дубровський)				
178.	с. Буковець	не зазначено	держава	1 / русин.
179.	с. Колочава		держава	
180.	с. Лозянське	Й. Гурко	держава	
181.	с.Новоселиця Вогов	Е. Шпонтак	парохія	
182.	с. Подобовець	В. Кульчицький	держава	
183.	с. Прислоп	Є. Рудий	держава	
184.	с. Покутя	І. Клин	парохія	
185.	с. Ростока	Г. Баланчук	держава	
186.	с. В. Синевір	В. Виногородський	держава	
187.	с. Н. Синевір	не зазначено	держава	
188.	с. Сойма	А. Треса	парохія	
189.	с. В. Студене	не зазначено	держава	
190.	с. Тюшка	С. Чейпеш	держава	

Примітка: греко-католицькі початкові школи діяли в таких 128 селах **Ужгородського округу**: Ниж. Доманинці, Дравці, Ляховці, Невицьке, Ниж. Доманинці, Дравці, Невицьке, Ниж. Солотвино, Худльово, Шишловці, Ярок, Комаровці;

Великоберезнянського округу: Бистра Верховина, Буковиця, Зарічево, Мокра, Полянська Гута, Тур'я Поляна, Буковцьова, Вишка, Люта, Малий Березний, Вел. Пастель, Ростока Пастель, Сіль, Чорноголова, Тиха Стужиця;
Хустського округу: Горінчово, Драгово, Іза, Липша;
Іршавського округу: Березники, Богаревиця, Брод, Волоске, Довгноє, Івашковиця, Ільниця, Задньоє, Керецки, Комлуш, Кушняця, Лисичово, Локоть, Луково, Мідяниця, Сільце;
Мукачівського округу: Арданово, Барбово, Брестов, Буковинка, Вел. Алмаш, Горонда, Доробратово, Жнятино, Завидово, Ключарки, Лалово, Пістрялово, Фогараш, Ромочевиця, Бобовище, Грабово, Жуково, Зняцево, Івановці, Лохово, Медведьовці, Пузняківці, Старе Давидково, Чаповці, Черленьово, Федлешовці;
Рахівського округу: Вовче-Богдан, Билин, Вел. Бичків, Кос. Поляна, Акна-Рахово, Бичків-Рахово, Требуша, Вишне Ясіня, Ясіня-Кевелево, Лазищина;
Севлюшського округу: Ардовець, Гудя, Новоселиця, Онок, Рокосов, Сасфалово, Текегеза, Шаланки;
Свалявського округу: Гукливе, Ждєнієво, Мартонка, Щербовець;
Тячівського округу: Апшиця, Грушово, Ниж. Апша, Сер. Апша, Брустура, Буштина, Вел. Крива, Аульховці, Дубове, Дулово, Кричово, Нягово, Нересниця, Новоселиця, Руська Мокра, Теребля, Тересва, Угля, Унігово, Чумальово, Широкий Луг;
Воловецького округу: Волове, Вучкове, Колочава-Горб, Колочава-Лаз, Ляховець, Майданка, Бистра Майдан, Річка, Ниж. Синевір, Верх. Студене, Ниж. Студене, Торунь.

Джерело: [950, с. 77 - 219].

Додаток Ц.
Титульні сторінки підручників за авторством греко-католицького духовенства
Додаток Ц. 1.
«Книжиця читалная для начинающихъ»О. Духновича

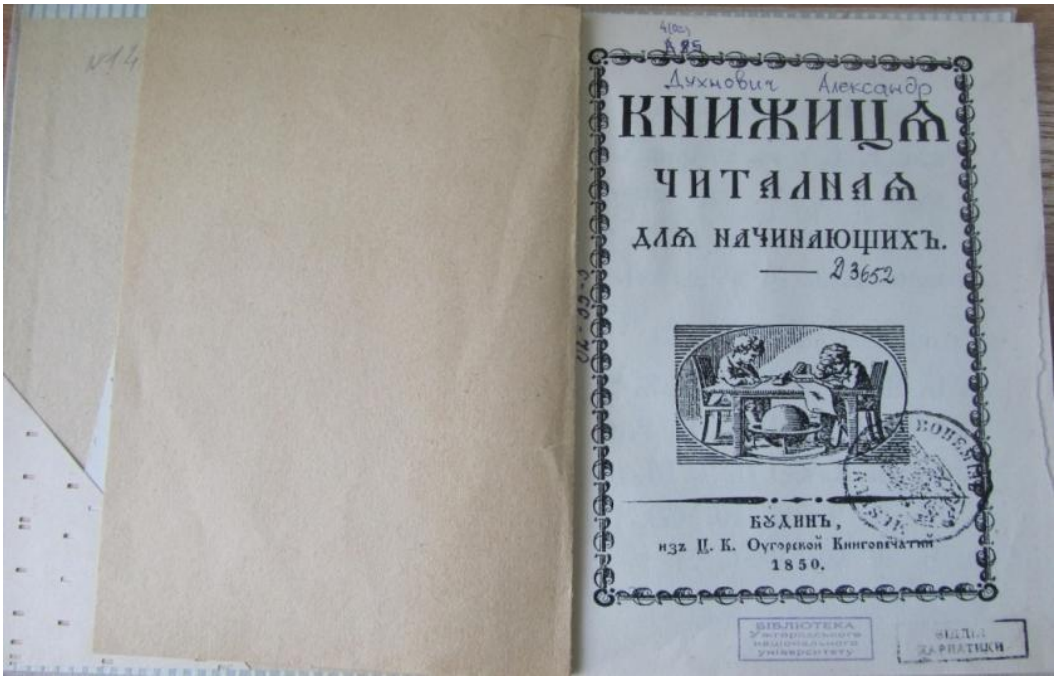

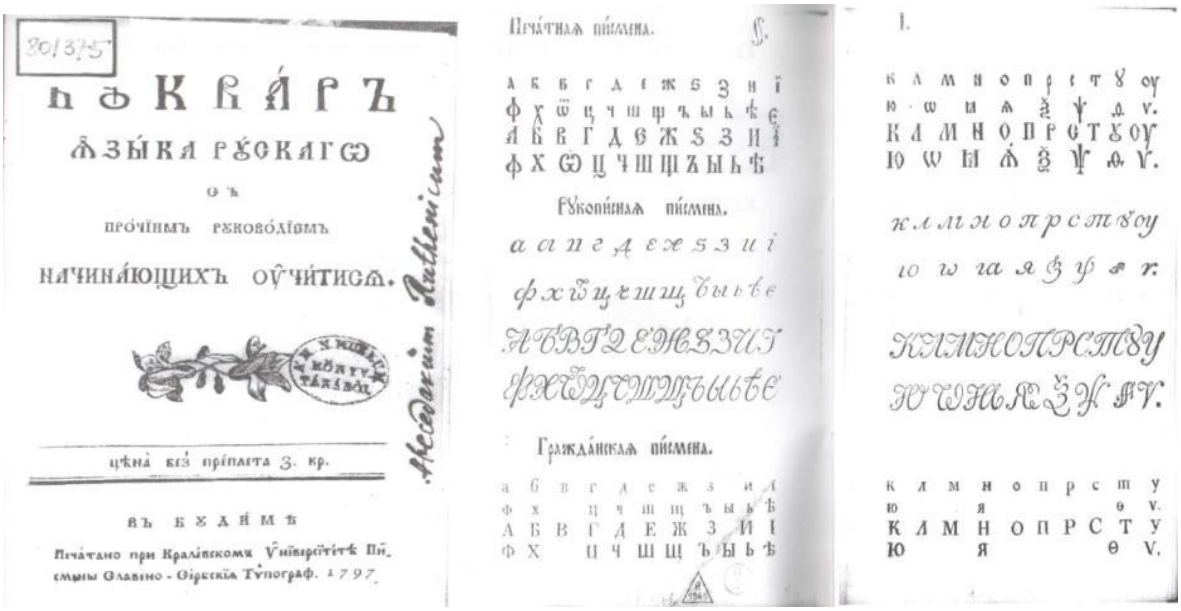

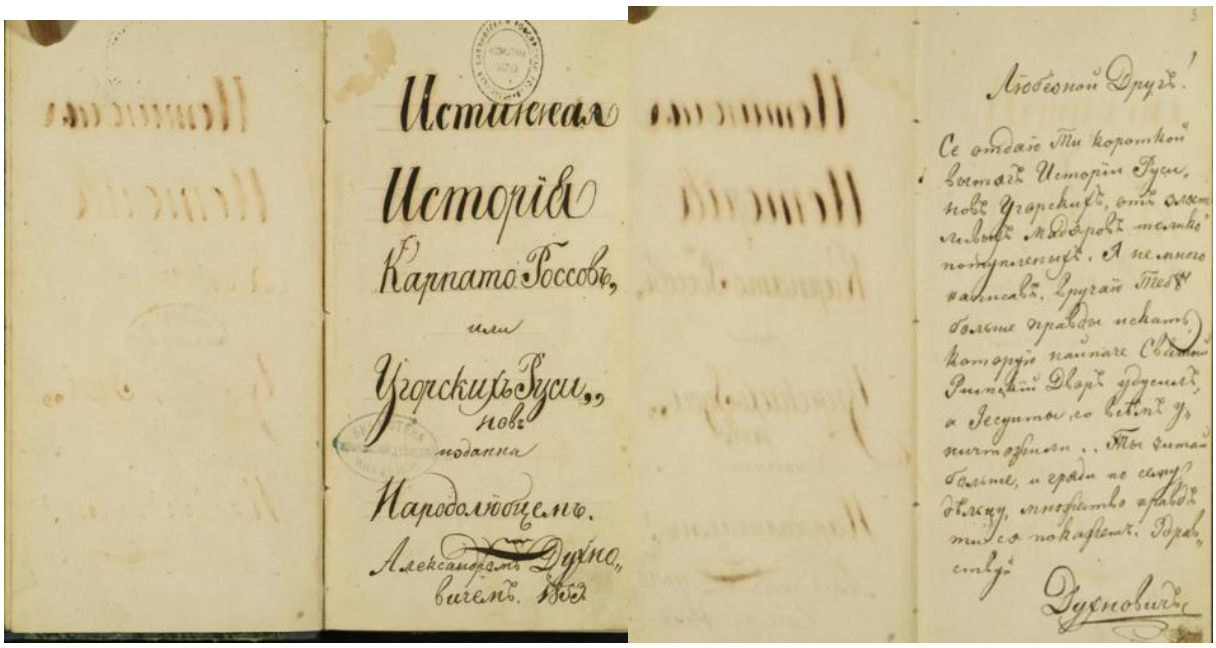

Истинная
Исторія
Карпато Россовъ,
или
Угорскихъ Руси,,
новъ
изданна
Народолюбцемъ.
Александромъ Духно,,
вичемъ. 1853

Любезной Другъ!

Се отдаю Ти короткой
вытягъ Исторіи Руси,
новъ Угорскихъ, отъ злост-
ливыхъ Мадяровъ толико
потупленыхъ. Я не много
написавъ, вручаю Тебѣ
больше правды искать,
которую наипаче Святый
Римскій Дворъ удусилъ,
а Іесуиты, со всѣмъ у-
ничтожили.. Ты читай
больше, и гряди по сему
дѣлцу, множество правдъ
ти ся покажетъ. Здрав-
ствуй

Духновичъ

Додаток Ц. 2.
Підручники для читання

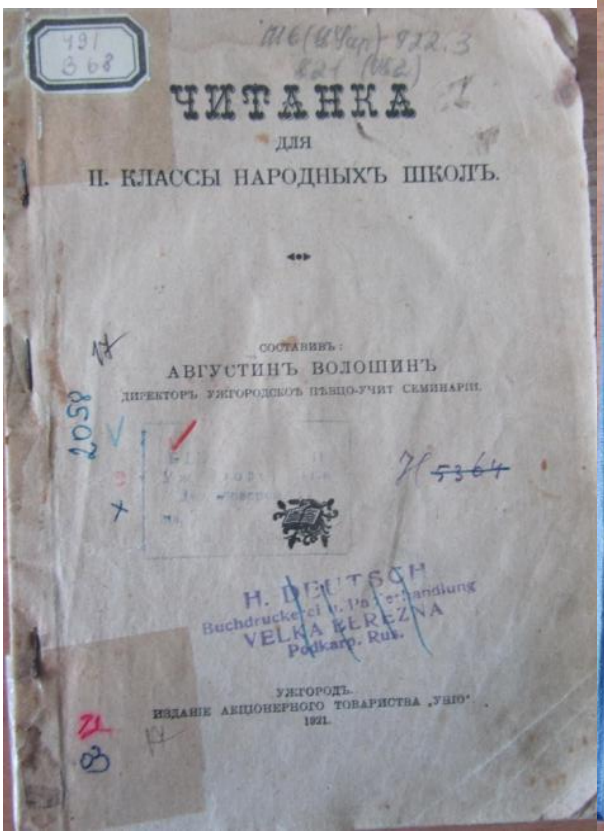
ЧИТАНКА
ДЛЯ
II. КЛАССЫ НАРОДНЫХЪ ШКОЛЪ.
СОСТАВИЛЪ:
АВГУСТИНЪ ВОЛОШИНЪ
ДИРЕКТОРЪ УЖГОРОДСКОЙ ПѢВЧО-УЧИТ СЕМИНАРІИ.
УЖГОРОДЪ.
ИЗДАНІЕ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА „УНІО"
1921.

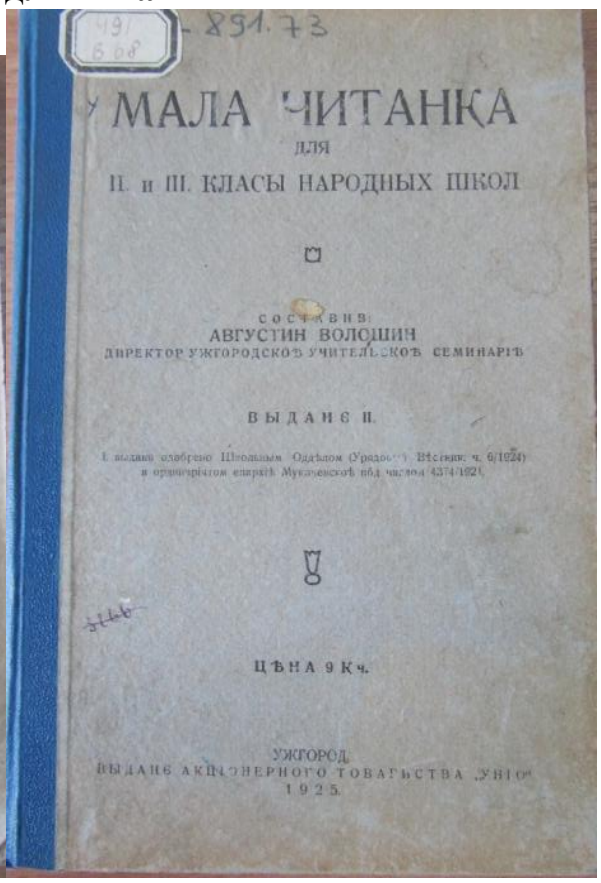
МАЛА ЧИТАНКА
ДЛЯ
II. и III. КЛАСЫ НАРОДНЫХ ШКОЛ
СОСТАВИЛЪ:
АВГУСТИНЪ ВОЛОШИНЪ
ДИРЕКТОРЪ УЖГОРОДСКОЙ УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРІЙ
ВЫДАНІЕ II.
ЦѢНА 9 Кч.
УЖГОРОДЪ.
ВЫДАНІЕ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРЫСТВА „УНІО"
1925.

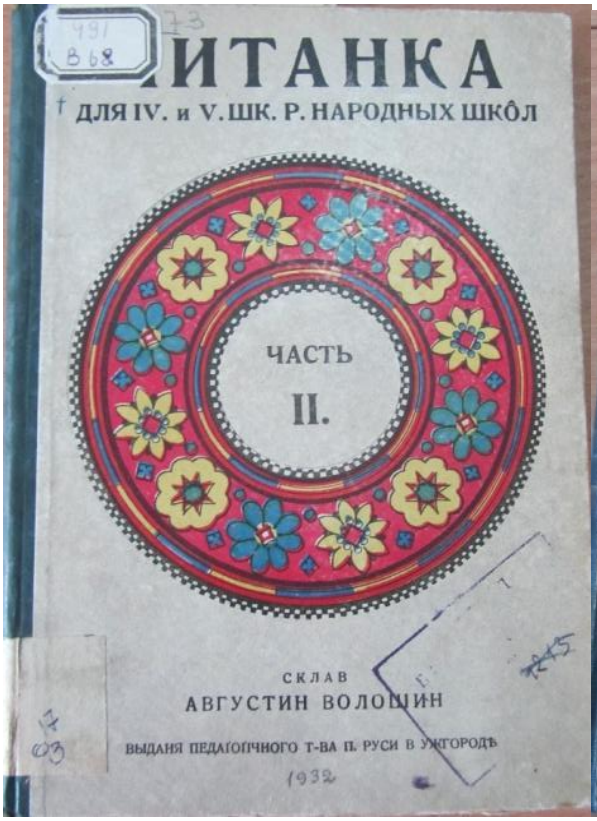
ЧИТАНКА
ДЛЯ IV. и V. ШК. Р. НАРОДНЫХ ШКÔЛ
ЧАСТЬ
II.
СКЛАВ
АВГУСТИН ВОЛОШИН
ВЫДАНЯ ПЕДАГОПЧНОГО Т-ВА П. РУСИ В УЖГОРОДЪ
1932

ЧИТАНКА
ДЛЯ VI.-VIII. ШК. Р. НАРОДНЫХ ШКÔЛ
ЧАСТЬ
III.
СКЛАВ
АВГУСТИН ВОЛОШИН
ВЫДАНЯ ПЕДАГОПЧНОГО Т-ВА П. РУСИ В УЖГОРОДЪ

Додаток Ц. 3.
Підручники з релігії

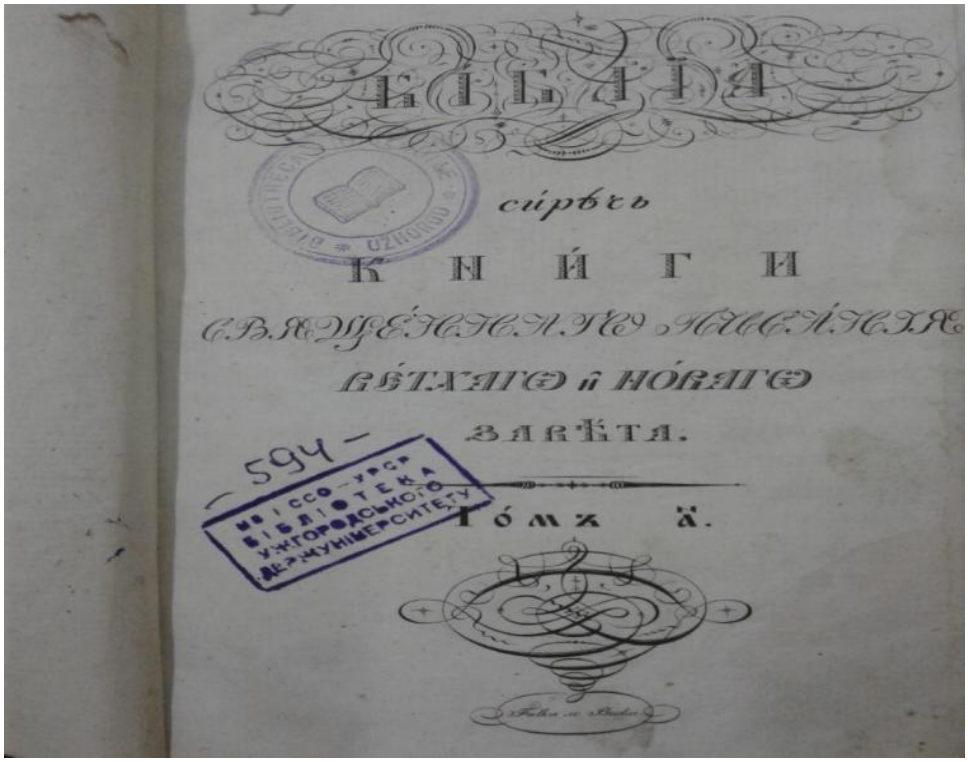

БІБЛІЯ

сирѣчь

КНИГИ

СВЯЩЕННАГѠ ПИСАНІЯ

ВЕТХАГѠ И НОВАГѠ

ЗАВѢТА.

Томъ А.

594
МІ ІССО-УРСР
БІБЛІОТЕКА
УЖГОРОДСЬКОГО
ДЕРЖУНІВЕРСИТЕТУ

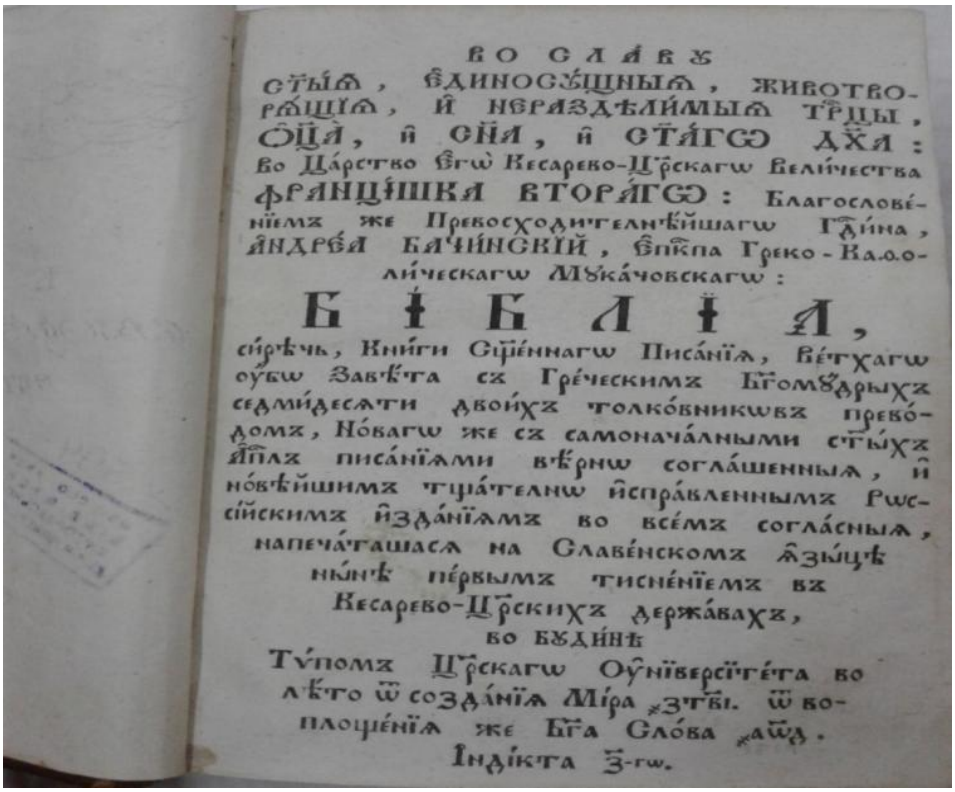

ВО СЛАВУ
СТЫѦ, ЕДИНОСУЩНЫѦ, ЖИВОТВОРѦЩІѦ, И НЕРАЗДѢЛИМЫѦ ТРЦЫ,
ОЦА, И СНА, И СТАГѠ ДХА:
во Царство Егѡ Кесарево-Црскагѡ Величества
ФРАНЦІШКА ВТОРАГѠ: Благословеніемъ же Превосходителнѣйшагѡ Гдина,
АНДРЕА БАЧИНСКІЙ, Епкпа Греко-Каѳолическагѡ Мукачовскагѡ:

БІБЛІА,

сирѣчь, Книги Сщеннагѡ Писанія, Ветхагѡ оубѡ Завѣта съ Греческимъ Бгомудрыхъ седмидесѧти двоихъ толковникѡвъ преводомъ, Новагѡ же съ самоначалными стыхъ Апл писаніями вѣрнѡ соглашенныѧ, и новѣйшимъ тщателнѡ исправленнымъ Россійскимъ изданіямъ во всемъ согласныѧ, напечаташасѧ на Славенскомъ ѧзыцѣ нынѣ первымъ тисненіемъ въ Кесарево-Црскихъ державахъ,
во Будинѣ
Тупомъ Црскагѡ Оуніверсітета во лѣто ѿ созданія Міра ҂зтві. ѿ воплощенія же Бга Слова ҂аѿд.
Індікта з-гѡ.

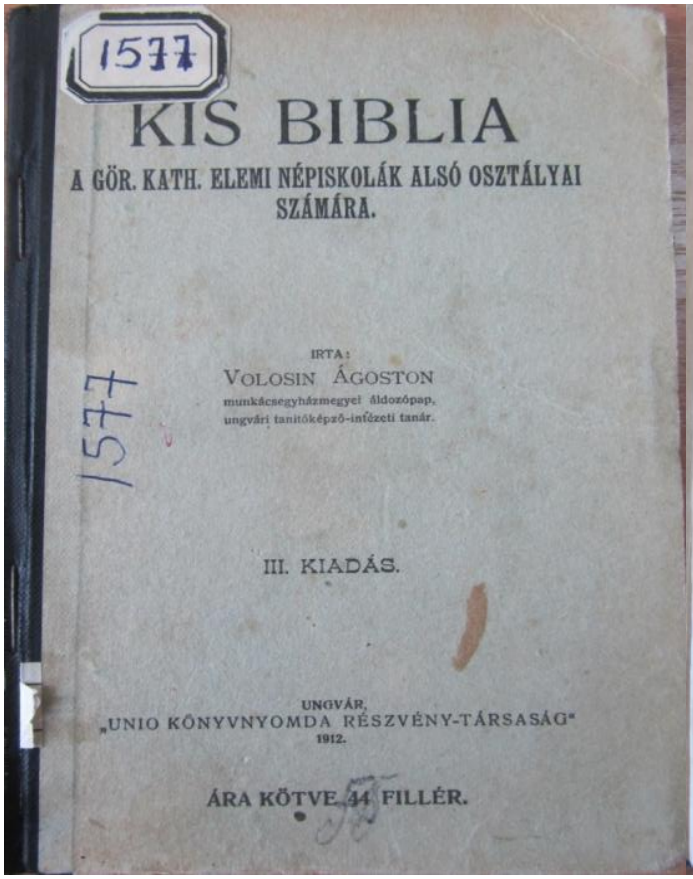

KIS BIBLIA

A GÖR. KATH. ELEMI NÉPISKOLÁK ALSÓ OSZTÁLYAI SZÁMÁRA.

IRTA:
VOLOSIN ÁGOSTON
munkácsegyházmegyei áldozópap,
ungvári tanitóképző-intézeti tanár.

III. KIADÁS.

UNGVÁR,
„UNIO KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNY-TÁRSASÁG"
1912.

ÁRA KÖTVE 44 FILLÉR.

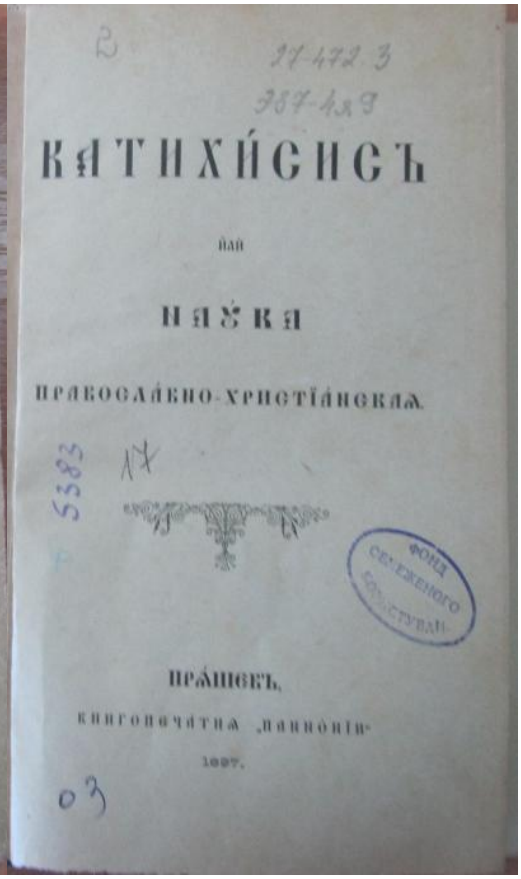

КАТИХИЗИСЪ

ИЛИ

НАУКА

ПРАВОСЛАВНО-ХРИСТІАНСКАЯ.

ПРЕШЕВЪ,
КНИГОПЕЧАТНЯ „ПАННОНІЯ"
1897.

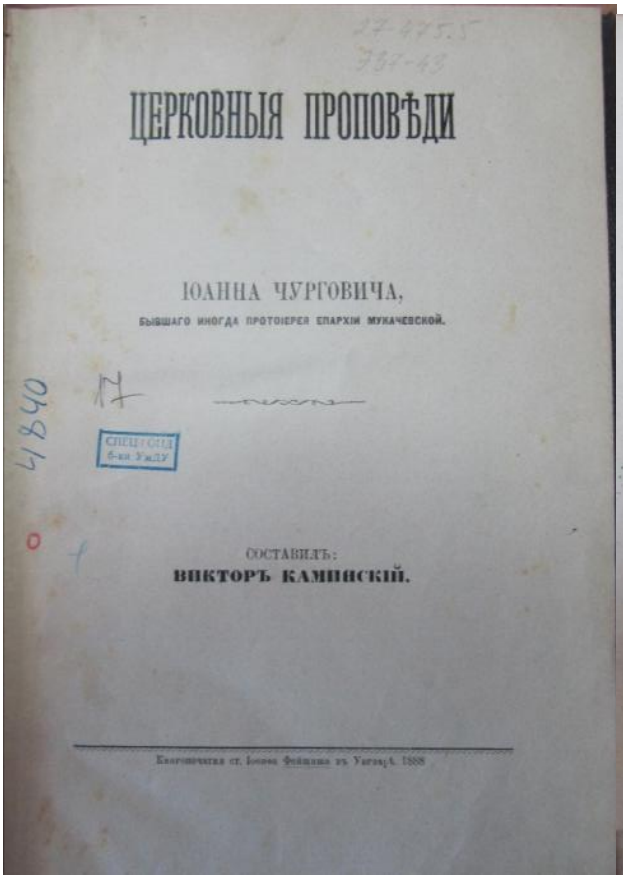

ЦЕРКОВНЫЯ ПРОПОВѢДИ

ІОАННА ЧУРГОВИЧА,
БЫВШАГО ИНОГДА ПРОТОІЕРЕЯ ЕПАРХІИ МУКАЧЕВСКОЙ.

СОСТАВИЛЪ:
ВИКТОРЪ КАМПИНСКІЙ.

Книгопечатня ст. Іосифа Фейшша въ Ужгородѣ. 1888

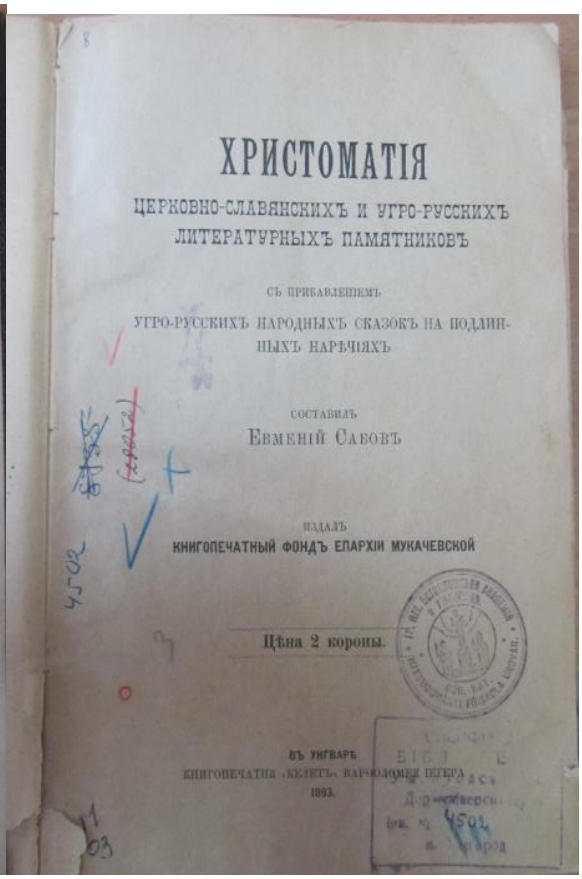

ХРИСТОМАТІЯ

ЦЕРКОВНО-СЛАВЯНСКИХЪ И УГРО-РУССКИХЪ ЛИТЕРАТУРНЫХЪ ПАМЯТНИКОВЪ

СЪ ПРИБАВЛЕНІЕМЪ

УГРО-РУССКИХЪ НАРОДНЫХЪ СКАЗОКЪ НА ПОДГИНЫХЪ НАРѢЧІЯХЪ

СОСТАВИЛЪ
Евменій Савовъ

ИЗДАЛЪ
КНИГОПЕЧАТНЫЙ ФОНДЪ ЕПАРХІИ МУКАЧЕВСКОЙ

Цѣна 2 короны.

ВЪ УНГВАРѢ
КНИГОПЕЧАТНЯ «КЕЛЕТЪ» ВАРѲОЛОМЕЯ ПЕТКА
1893.

Додаток Ц. 4.
Граматики

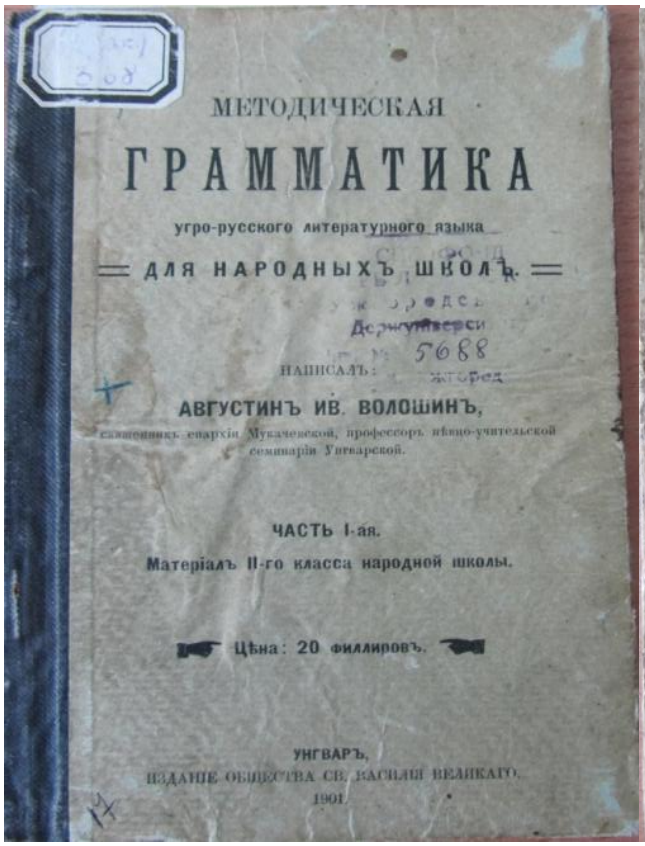

МЕТОДИЧЕСКАЯ

ГРАММАТИКА

угро-русского литературного языка

ДЛЯ НАРОДНЫХЪ ШКОЛЪ.

НАПИСАЛЪ:

АВГУСТИНЪ ИВ. ВОЛОШИНЪ,

священникъ епархіи Мукачевской, профессоръ нѣнцо-учительской семинаріи Унгварской.

ЧАСТЬ I-ая.

Матеріалъ II-го класса народной школы.

Цѣна: 20 филлировъ.

УНГВАРЪ,
ИЗДАНІЕ ОБЩЕСТВА СВ. ВАСИЛІЯ ВЕЛИКАГО.
1901

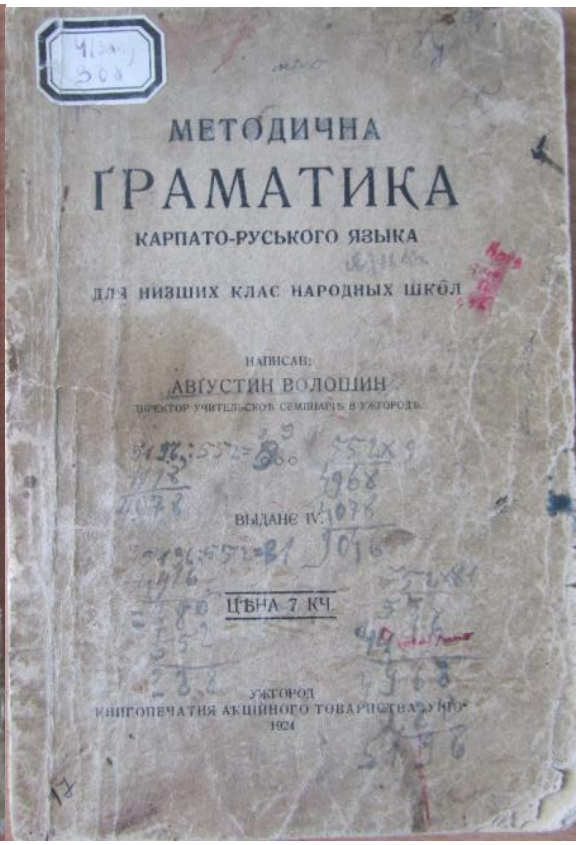

МЕТОДИЧНА

ГРАМАТИКА

КАРПАТО-РУСЬКОГО ЯЗЫКА

ДЛЯ НИЗШИХ КЛАС НАРОДНЫХ ШКОЛ

НАПИСАВ:

АВГУСТИН ВОЛОШИН

ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРІЇ В УЖГОРОДѢ.

ВЫДАНІЄ IV.

ЦѢНА 7 КЧ.

УЖГОРОД
КНИГОПЕЧАТНЯ АКЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА „УНО"
1924

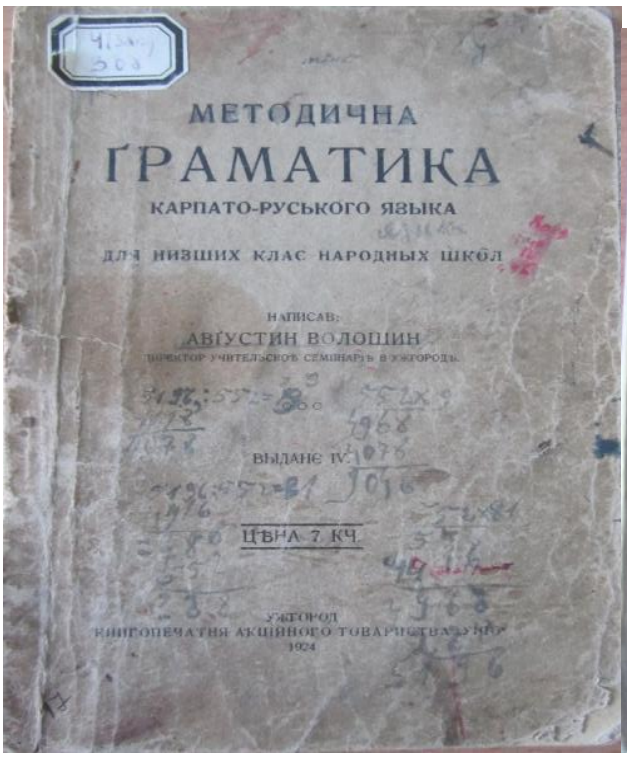

МЕТОДИЧНА

ГРАМАТИКА

КАРПАТО-РУСЬКОГО ЯЗЫКА

ДЛЯ НИЗШИХ КЛАС НАРОДНЫХ ШКОЛ

НАПИСАВ:

АВГУСТИН ВОЛОШИН

ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСКОЙ СЕМИНАРІЇ В УЖГОРОДѢ.

ВЫДАНІЄ IV.

ЦѢНА 7 КЧ.

УЖГОРОД
КНИГОПЕЧАТНЯ АКЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА „УНО"
1924

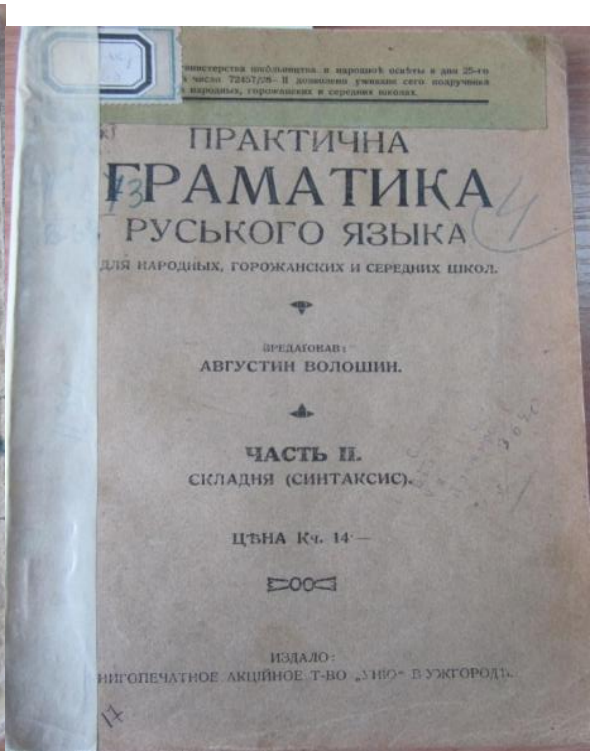

ПРАКТИЧНА

ГРАМАТИКА

РУСЬКОГО ЯЗЫКА

ДЛЯ НАРОДНЫХ, ГОРОЖАНСКИХ И СЕРЕДНИХ ШКОЛ.

ПРЕДАГОНАВ:

АВГУСТИН ВОЛОШИН.

ЧАСТЬ II.

СКЛАДНЯ (СИНТАКСИС).

ЦѢНА Кч. 14·—

ИЗДАЛО:
КНИГОПЕЧАТНОЕ АКЦІЙНОЕ Т-ВО „УНО" В УЖГОРОДѢ.

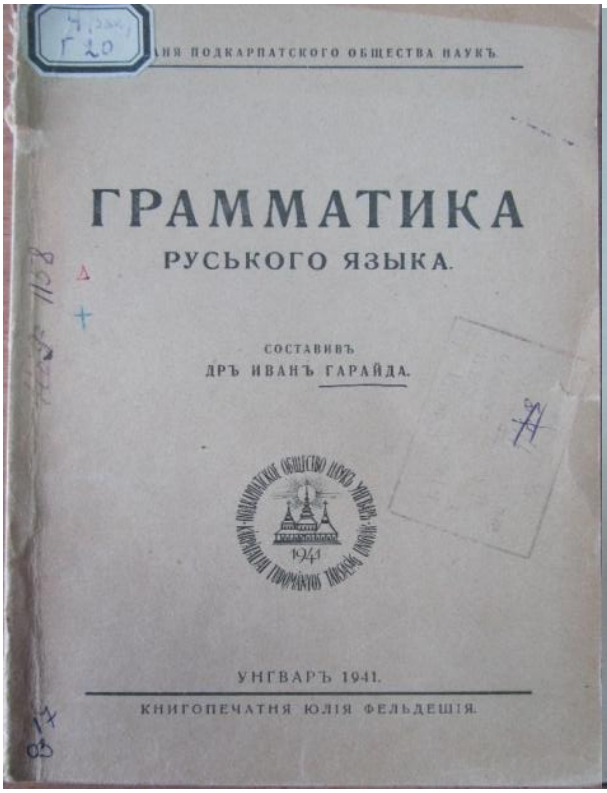

...ния Подкарпатского Общества Наукъ.

ГРАММАТИКА
РУСЬКОГО ЯЗЫКА.

СОСТАВИНЪ
ДРЪ ИВАНЪ ГАРАЙДА.

УНГВАРЪ 1941.

КНИГОПЕЧАТНЯ ЮЛІЯ ФЕЛЬДЕШІЯ.

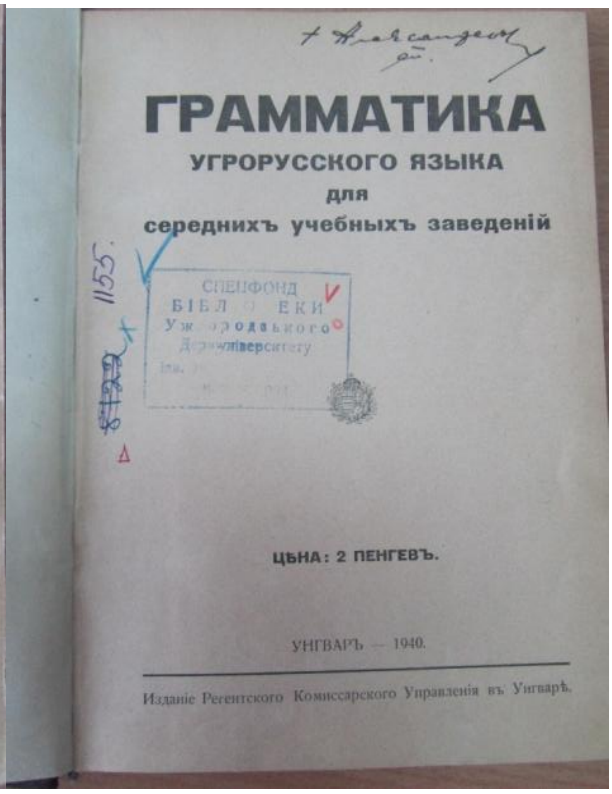

ГРАММАТИКА
УГРОРУССКОГО ЯЗЫКА
для
середнихъ учебныхъ заведеній

ЦѢНА: 2 ПЕНГЕВЪ.

УНГВАРЪ — 1940.

Изданіе Регентского Комиссарского Управленія въ Унгварѣ.

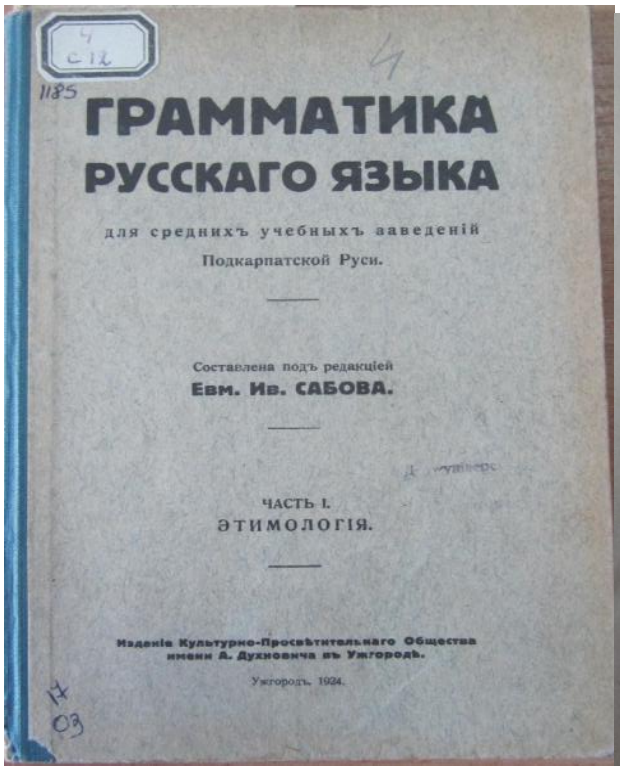

ГРАММАТИКА
РУССКАГО ЯЗЫКА

для среднихъ учебныхъ заведеній
Подкарпатской Руси.

Составлена подъ редакціей
Евм. Ив. САБОВА.

ЧАСТЬ I.
ЭТИМОЛОГІЯ.

Изданіе Культурно-Просвѣтительнаго Общества
имени А. Духновича въ Ужгородѣ.

Ужгородъ. 1924.

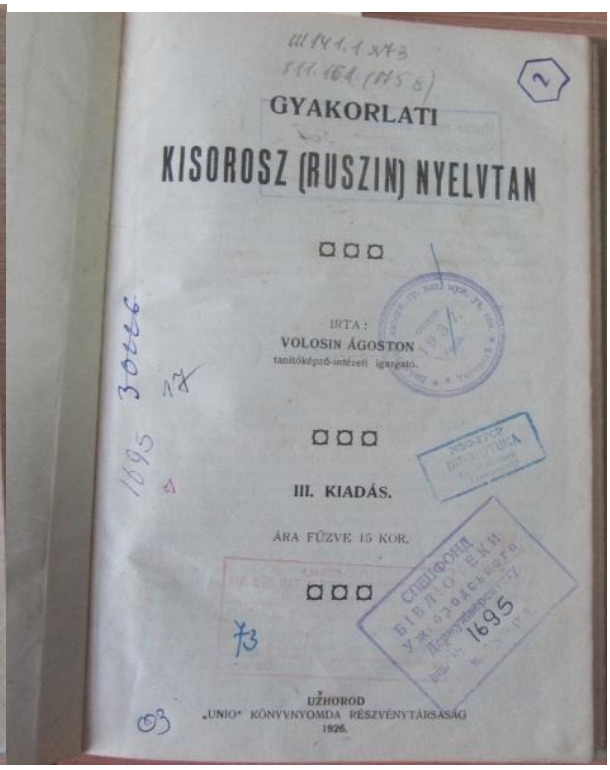

GYAKORLATI
KISOROSZ (RUSZIN) NYELVTAN

IRTA:
VOLOSIN ÁGOSTON
tanitóképző-intézeti igazgató.

III. KIADÁS.

ÁRA FŰZVE 15 KOR.

UŽHOROD
„UNIO" KÖNYVNYOMDA RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1926.

Додаток Ц. 5.
Підручник з природничих дисциплін

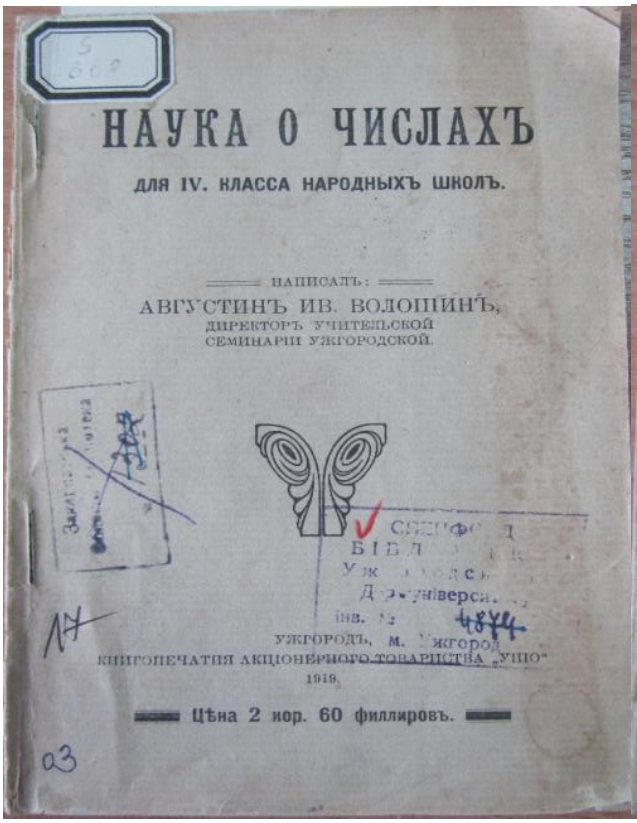

НАУКА О ЧИСЛАХЪ

ДЛЯ IV. КЛАССА НАРОДНЫХЪ ШКОЛЪ.

НАПИСАЛЪ:
АВГУСТИНЪ ИВ. ВОЛОШИНЪ,
ДИРЕКТОРЪ УЧИТЕЛЬСКОЙ
СЕМИНАРІИ УЖГОРОДСКОЙ.

УЖГОРОДЪ, М. УЖГОРОД
КНИГОПЕЧАТНЯ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА „УНО"
1919.

Цѣна 2 кор. 60 филлировъ.

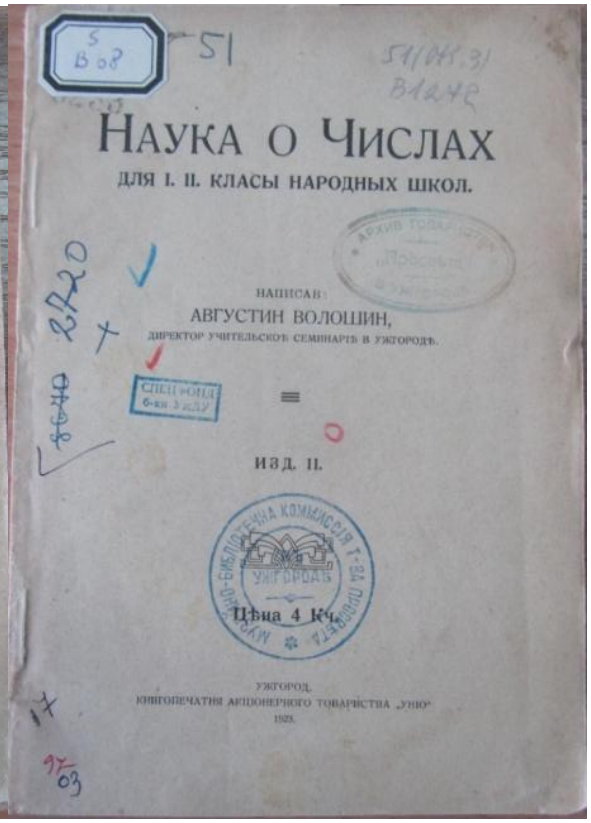

НАУКА О ЧИСЛАХ

ДЛЯ I. II. КЛАСЫ НАРОДНЫХ ШКОЛ.

НАПИСАВ:
АВГУСТИН ВОЛОШИН,
ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСКОЄ СЕМИНАРІЄ В УЖГОРОДѢ.

ИЗД. II.

Цѣна 4 Кч.

УЖГОРОД,
КНИГОПЕЧАТНЯ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА „УНО"
1923.

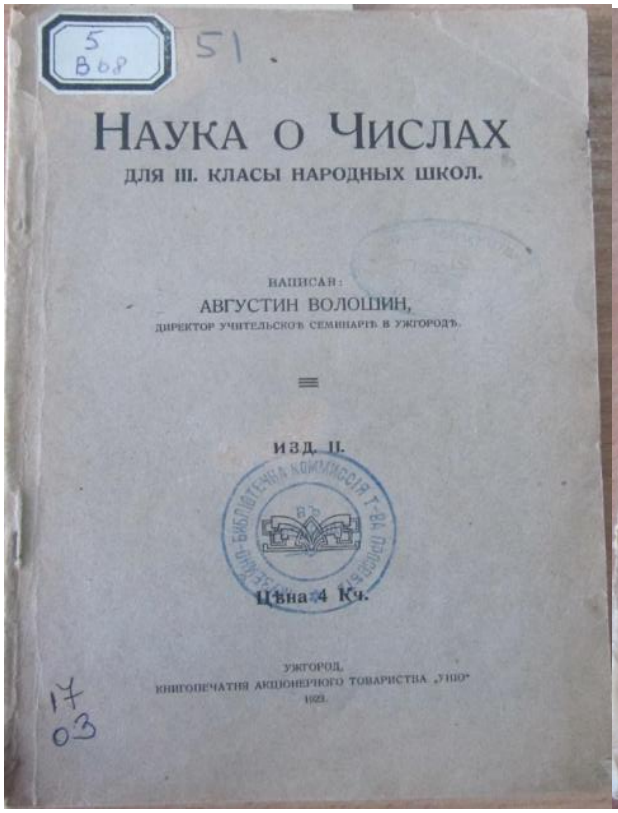

НАУКА О ЧИСЛАХ

ДЛЯ III. КЛАСЫ НАРОДНЫХ ШКОЛ.

НАПИСАВ:
АВГУСТИН ВОЛОШИН,
ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСКОЄ СЕМИНАРІЄ В УЖГОРОДѢ.

ИЗД. II.

Цѣна 4 Кч.

УЖГОРОД,
КНИГОПЕЧАТНЯ АКЦІОНЕРНОГО ТОВАРИСТВА „УНО"
1923.

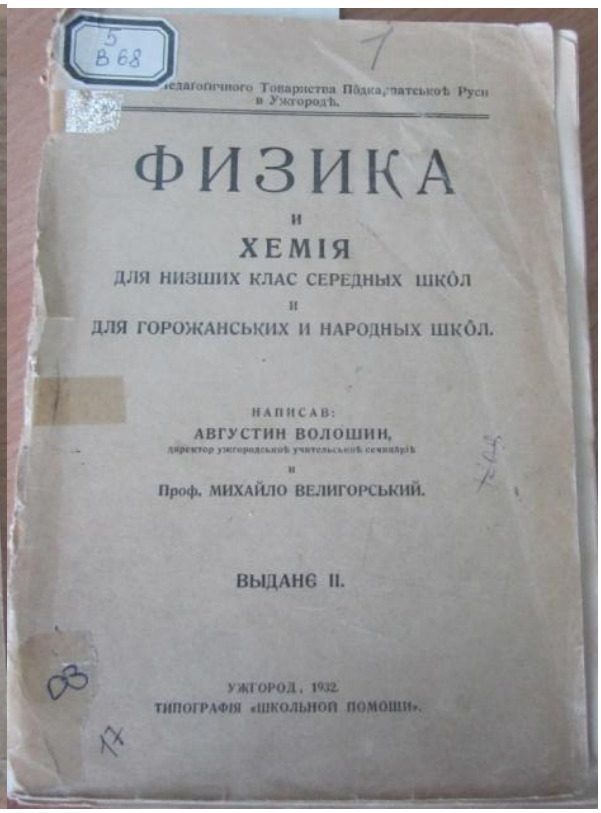

Педагогичного Товариства Підкарпатської Руси
в Ужгородѣ.

ФИЗИКА
И
ХЕМІЯ
ДЛЯ НИЗШИХ КЛАС СЕРЕДНЫХ ШКОЛ
И
ДЛЯ ГОРОЖАНСЬКИХ И НАРОДНЫХ ШКОЛ.

НАПИСАВ:
АВГУСТИН ВОЛОШИН,
директор ужгородской учительской семинаріи
и
Проф. МИХАЙЛО ВЕЛИГОРСЬКИЙ.

ВЫДАНЄ II.

УЖГОРОД. 1932.
ТИПОГРАФІЯ «ШКОЛЬНОЙ ПОМОЩИ».

Додаток Ц. 6.
Підручники для вчителів

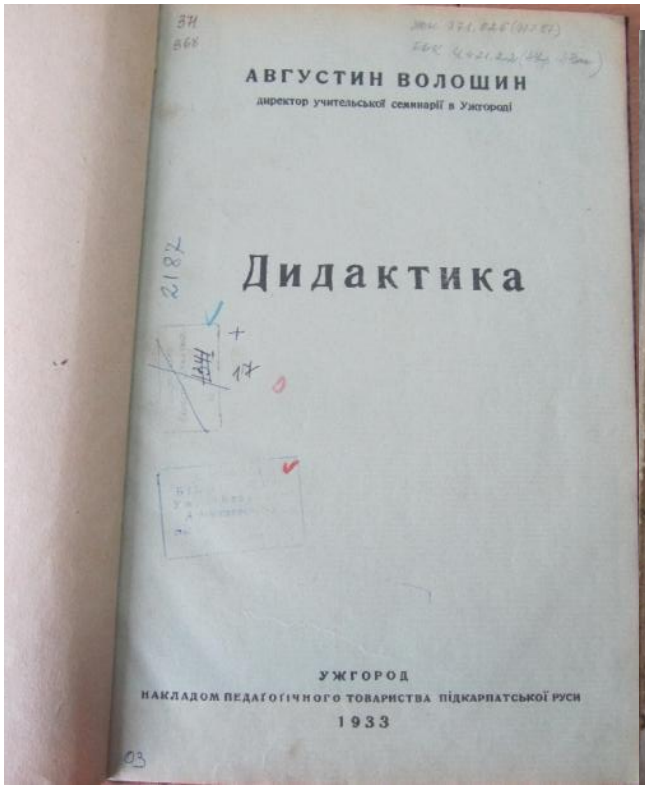

АВГУСТИН ВОЛОШИН
директор учительської семинарії в Ужгороді

Дидактика

УЖГОРОД
НАКЛАДОМ ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ
1933

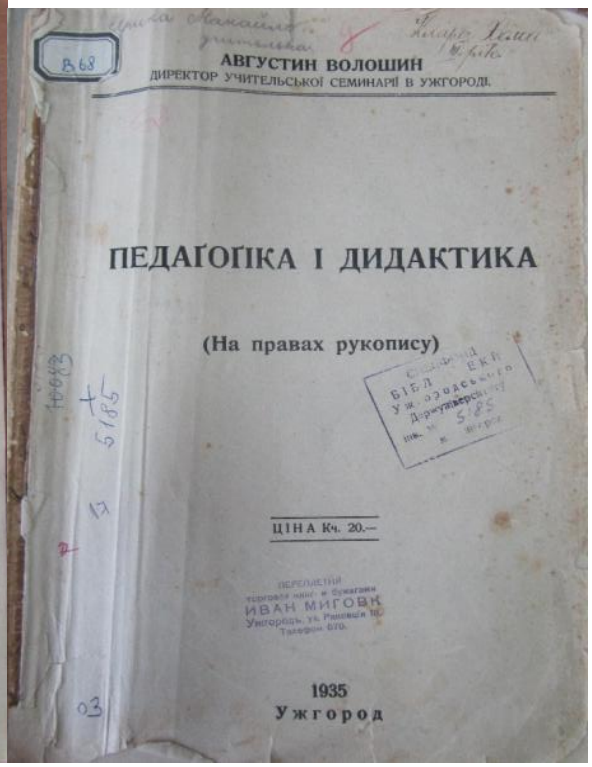

АВГУСТИН ВОЛОШИН
ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМИНАРІЇ В УЖГОРОДІ.

ПЕДАГОГІКА І ДИДАКТИКА

(На правах рукопису)

ЦІНА Кч. 20.—

1935
Ужгород

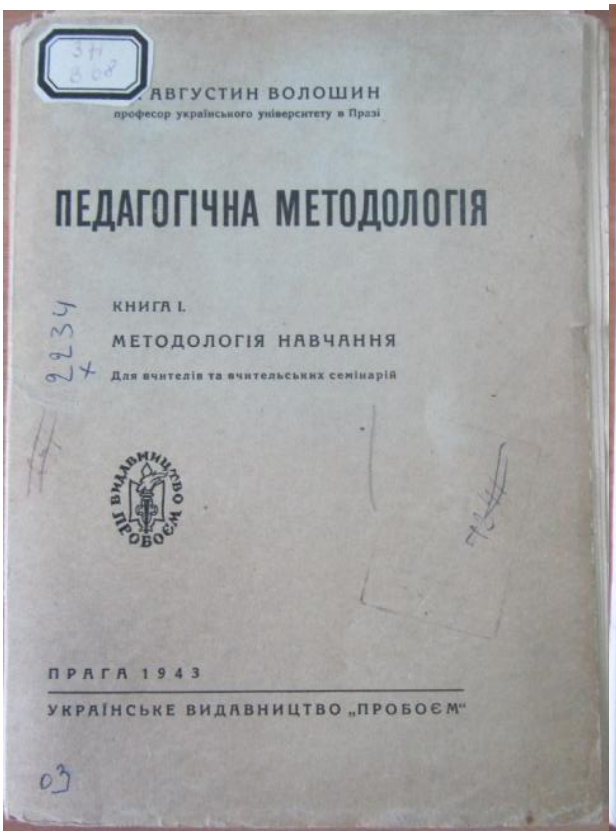

АВГУСТИН ВОЛОШИН
професор українського університету в Празі

ПЕДАГОГІЧНА МЕТОДОЛОГІЯ

КНИГА І.

МЕТОДОЛОГІЯ НАВЧАННЯ

Для вчителів та вчительських семінарій

ПРАГА 1943

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО „ПРОБОЄМ"

НАРОДНАЯ ПЕДАГОГІЯ

ВЪ ПОЛЬЗУ

УЧИЛИЩЪ И УЧИТЕЛЕЙ

СЕЛЬСКИХЪ.

Изложилъ

АЛЕКСАНДРЪ ДУХНОВИЧЪ.

ЧАСТЬ I.

ПЕДАГОГІЯ ОБЩАЯ.

ЛЬВОВЪ.

Типогр. Института Ставропигіанскаго.

1837.

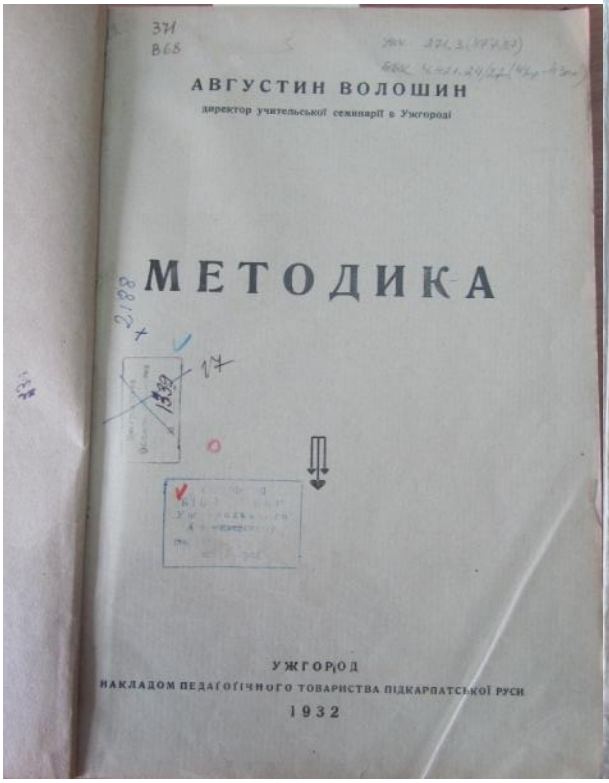
АВГУСТИН ВОЛОШИН
директор учительської семинарії в Ужгороді
МЕТОДИКА
УЖГОРОД
НАКЛАДОМ ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ
1932

АВГУСТИН ВОЛОШИН
ДИРЕКТОР УЧИТЕЛЬСЬКОЇ СЕМИНАРІЇ В УЖГОРОДІ.
МЕТОДИКА
народно-шкільного навчання
(На правах рукопису)
ЦІНА Кч. 20.—
1935
Ужгород

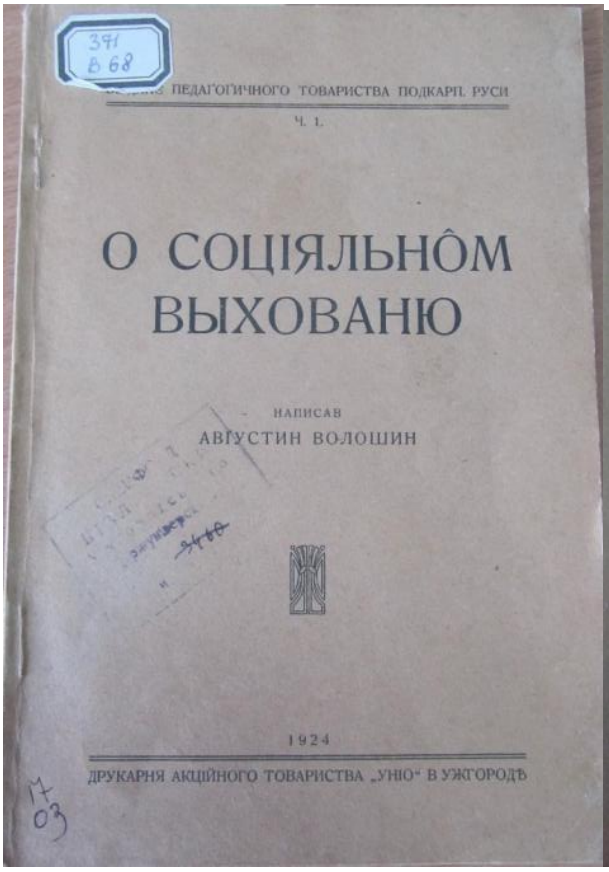
ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПОДКАРП. РУСИ
Ч. 1.
О СОЦІЯЛЬНОМ ВЫХОВАНЮ
НАПИСАВ
АВГУСТИН ВОЛОШИН
1924
ДРУКАРНЯ АКЦІЙНОГО ТОВАРИСТВА „УНІО“ В УЖГОРОДѢ

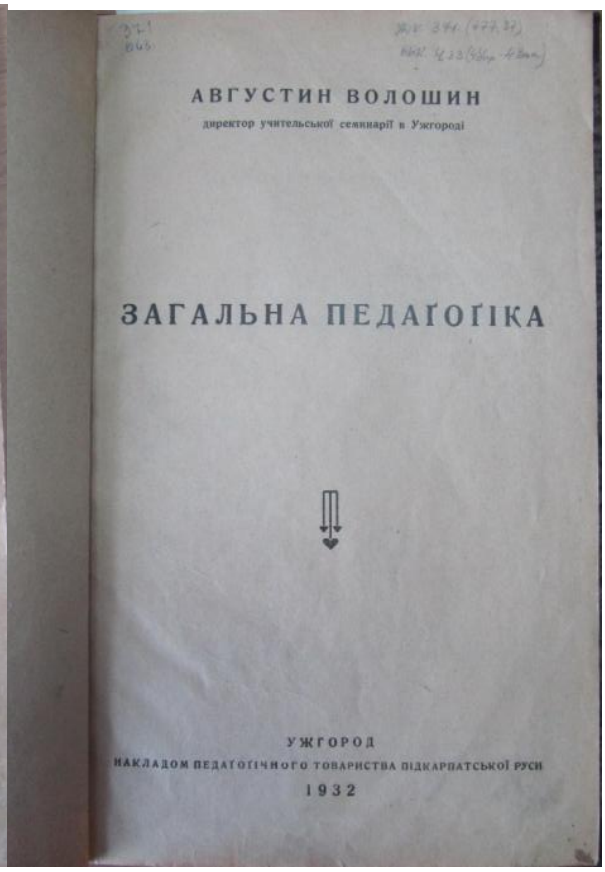
АВГУСТИН ВОЛОШИН
директор учительської семинарії в Ужгороді
ЗАГАЛЬНА ПЕДАҐОҐІКА
УЖГОРОД
НАКЛАДОМ ПЕДАГОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ
1932

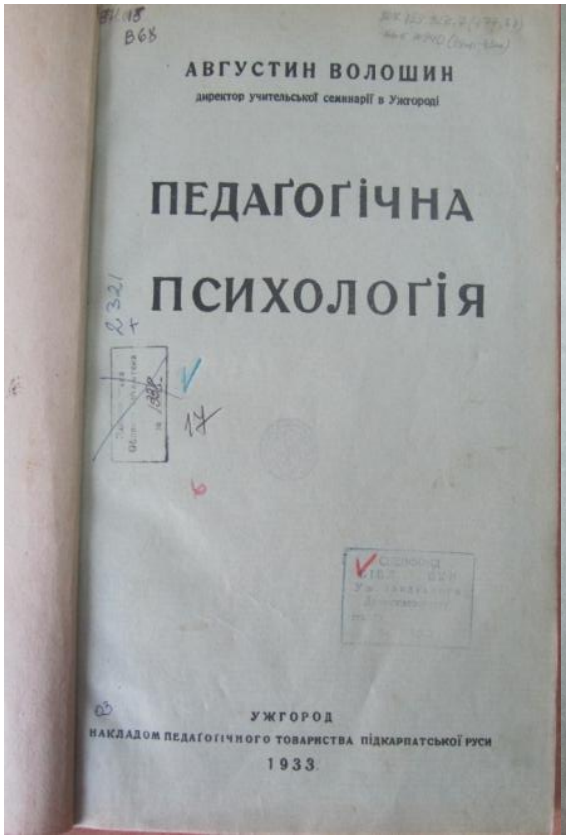

АВГУСТИН ВОЛОШИН

директор учительської семинарії в Ужгороді

ПЕДАҐОҐІЧНА ПСИХОЛОҐІЯ

УЖГОРОД

НАКЛАДОМ ПЕДАҐОҐІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

1933

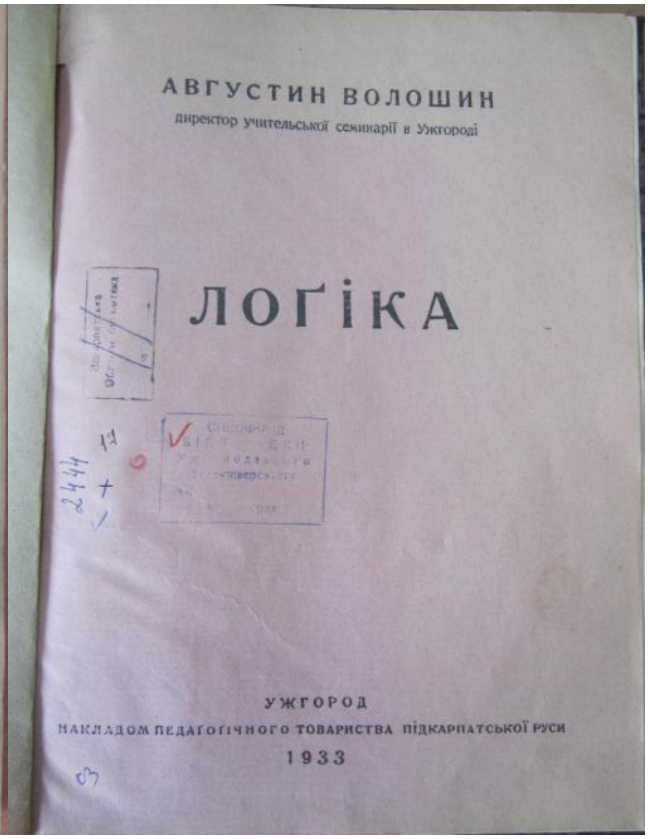

АВГУСТИН ВОЛОШИН

директор учительської семинарії в Ужгороді

ЛОҐІКА

УЖГОРОД

НАКЛАДОМ ПЕДАҐОҐІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСИ

1933

Додаток Ц. 7.

Сучасні підручників для катехизації

ВСТУП

до катехитичної серії "З НАМИ БОГ"

СЛАВА БОГОВІ

Катехитичні матеріали для дошкілля для дітей 3-4-х років

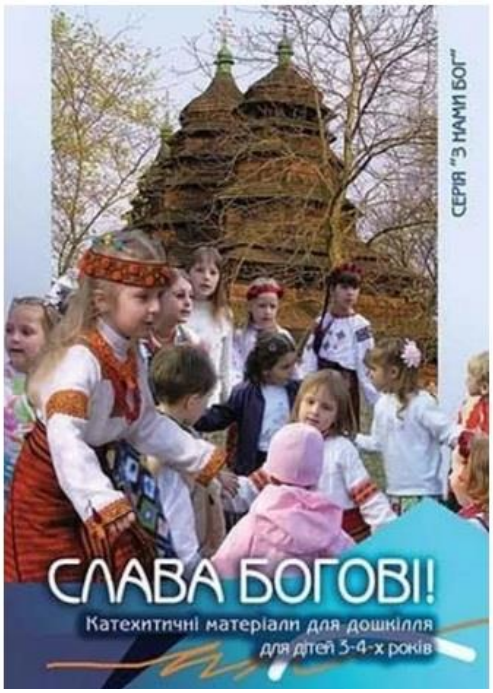

ПІЗНАВАЙМО (1 клас)

Посібник для катехита

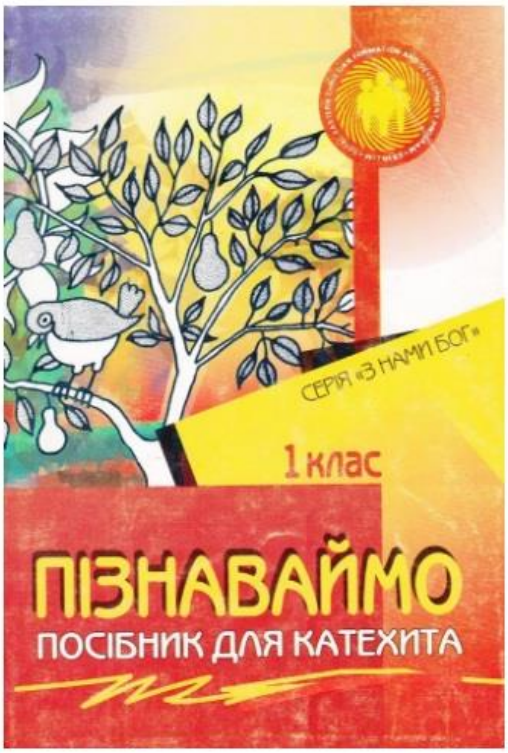

ПІЗНАВАЙМО (1 клас)

Катехизм для 1-го класу

БОГ ДАЄ ЖИТТЯ (2 клас)

Посібник для катехита

БОГ ДАЄ ЖИТТЯ (2 клас)

Катехизм для учня 2-го класу

РАЗОМ (3 клас)

Посібник для катехита

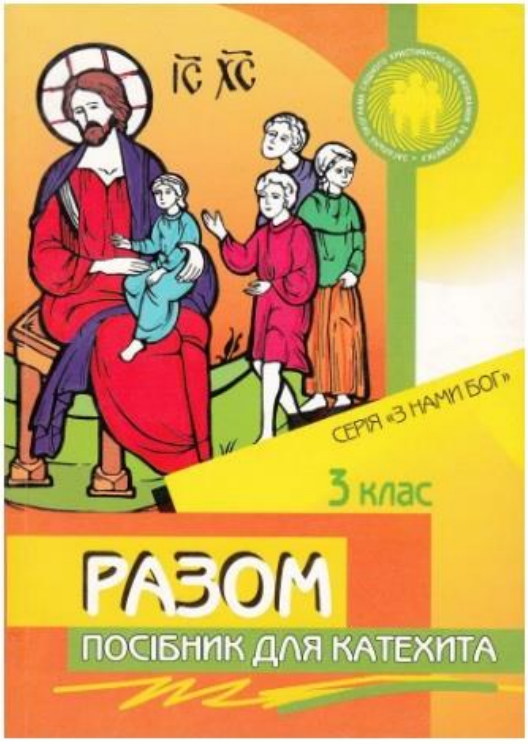

РАЗОМ (3 клас)

Катехизм для 3-го класу

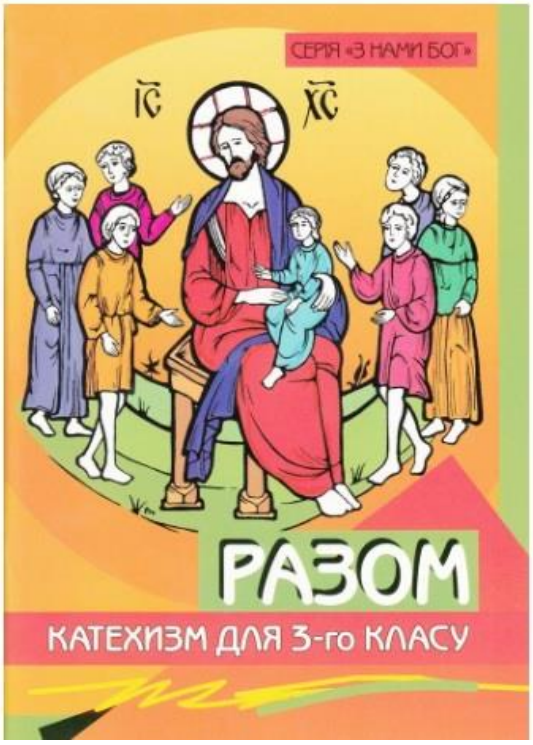

\

РАЗОМ (3 клас)

Посібник для катехита

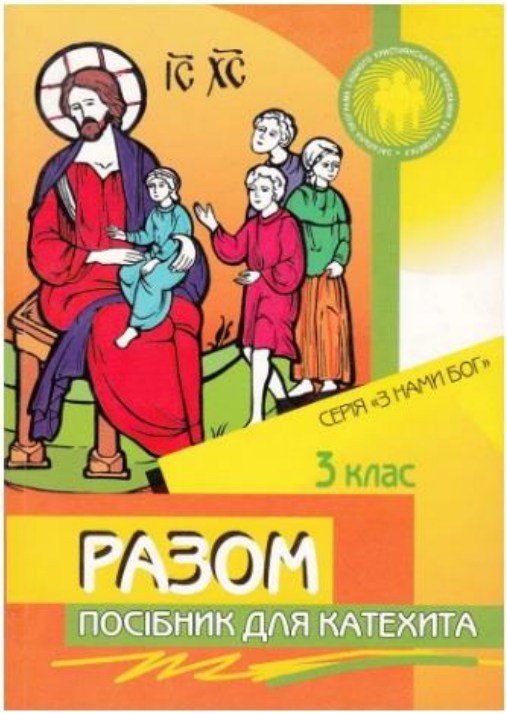

РАЗОМ (3 клас)

Катехизм для 3-го класу

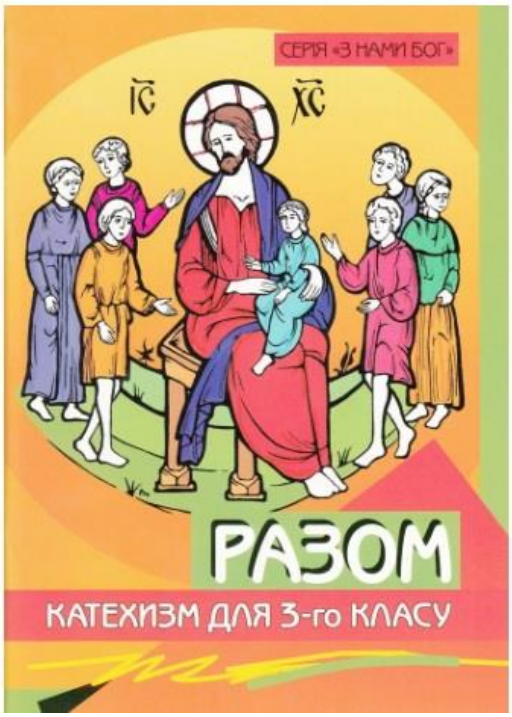

\

ОБІЦЯНКА (4 клас)

Посібник для катехита

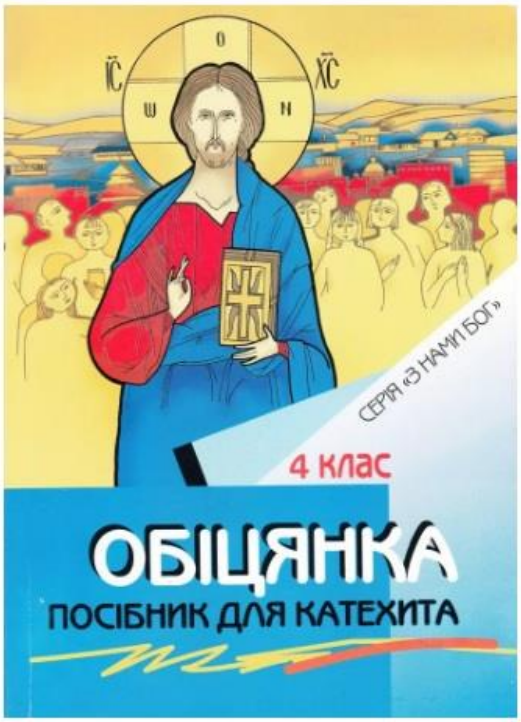

ОБІЦЯНКА (4 клас)

Катехизм для 4-го класу

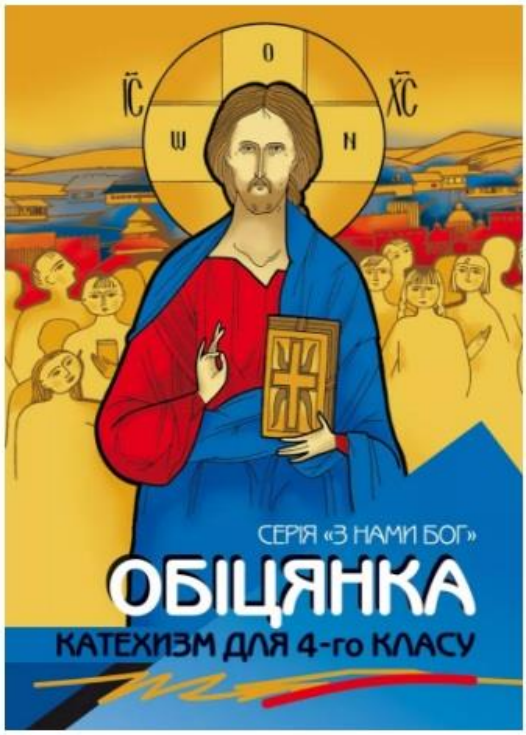

ДІЛЕННЯ (5 клас)

Посібник для катехита

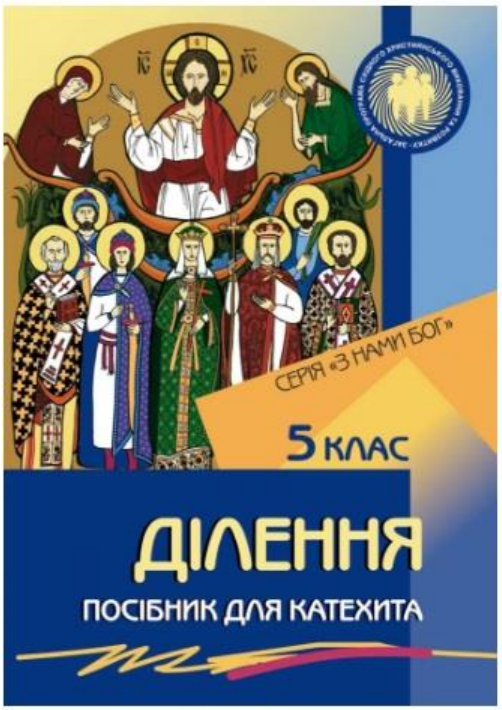

ДІЛЕННЯ (5 клас)

Катехизм для 5-го класу

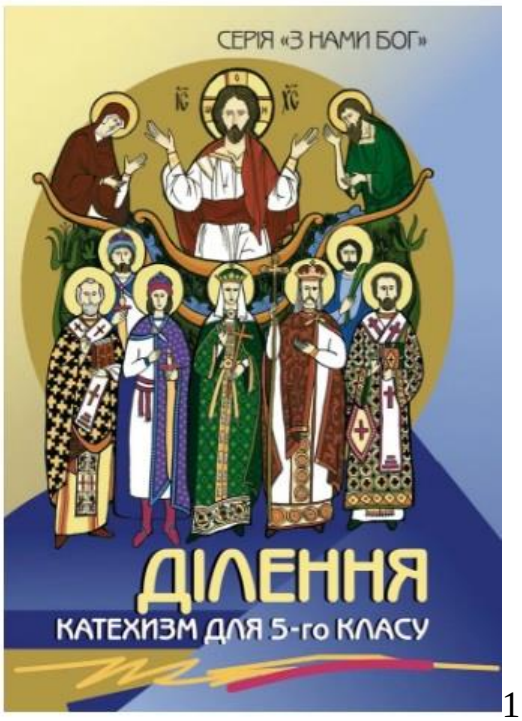

1

ВІДПОВІДЬ (6 клас)

Посібник для катехита

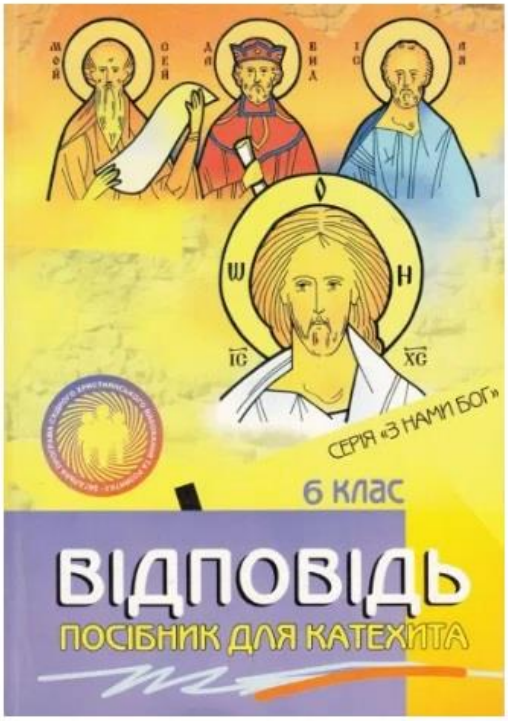

ВІДПОВІДЬ (6 клас)

Катехизм для 6-го класу

ПРЕОБРАЖЕННЯ (7 клас)

Посібник для катехита

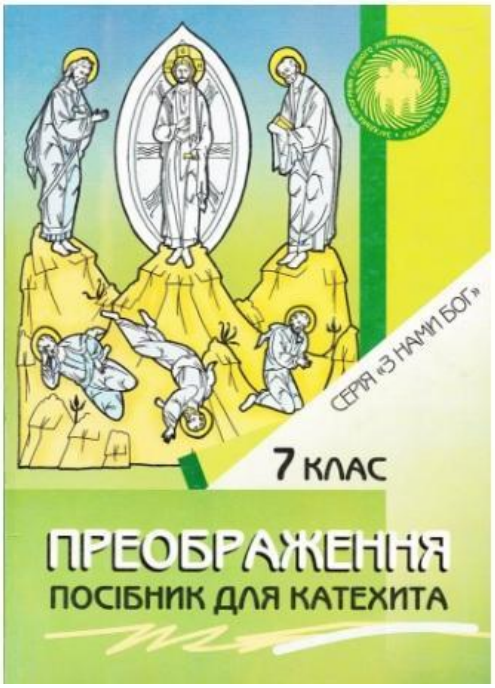

ПРЕОБРАЖЕННЯ (7 клас)

Катехизм для 7-го класу

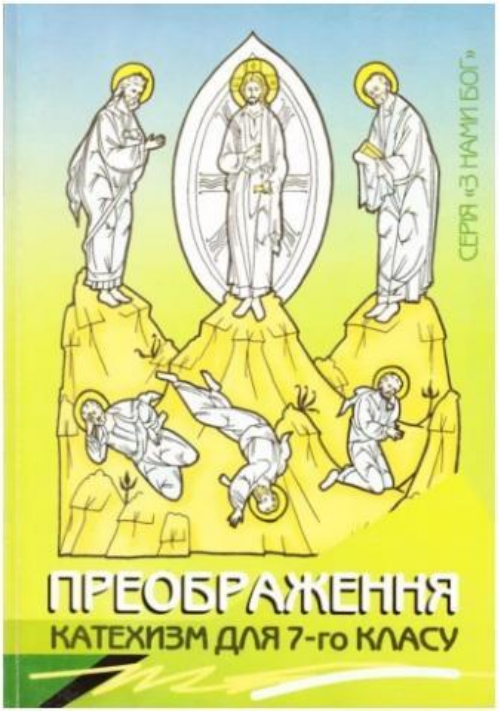

МАНДРІВКА (8 клас)

Посібник для катехита

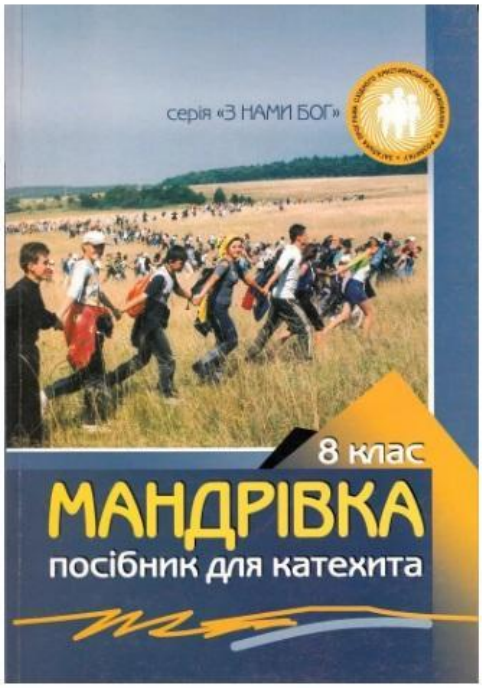

МАНРІВКА (8 клас)

Катехизм для 8-го класу

ЖИТТЯ ЛЮДИНИ У ХРИСТІ (10 клас)

Посібник для катехита

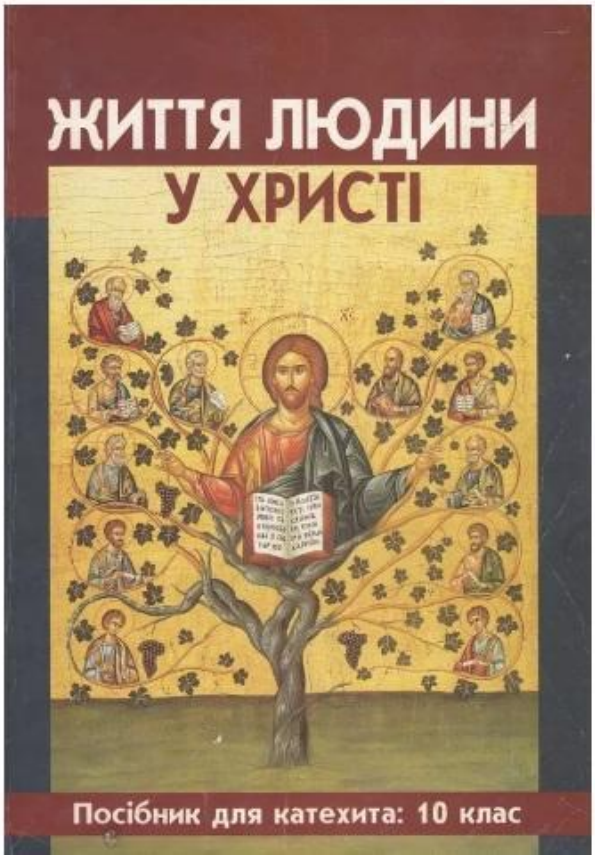

МИР НА ЗЕМЛІ (11 клас)

Катехитичний посібник

Додаток Ш.

Навчальна програма катехизації греко-католицьких дітей та молоді

Дошкільники

Заняття 1. Я вдячний Богові за те, що Він створив мене.

Заняття 2. Дякую Богові за створений світ.

Заняття 3. «Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тобі дякуємо, Господи, і молимось Тобі, Боже наш».

Заняття 4. Дякую за мою родину.

Заняття 5. Я поважаю моїх батьків.

Заняття 6. Дякую за мою церковну спільноту.

Заняття 7. Дякую за приятелів – святих.

Заняття 8. Дякую Богові за те, що Він був, є і буде.

Заняття 9. Дякую Господеві за поживу.

Заняття 10. Дякую за Святе Причастя.

Заняття 11. Я вдячний, що можу допомагати іншим.

Заняття 12. Святий Миколай робить дарунки.

Заняття 13. Марія – Мати Божа.

Заняття 14. Бог дарує нам свого Сина.

Заняття 15. Бог дає нам воду.

Заняття 16. Хрещення Ісуса.

Заняття 17. Святе Таїнство Хрещення – Божий дарунок для нас.

Заняття 18. Ісус любить дітей.

Заняття 19. Ісус допомагає хворим.

Заняття 20. Моя допомога хворим.

Заняття 21. Період Великого посту.

Заняття 22. Молитва і піст.

Заняття 23. Хрест – знак любові.

Заняття 24. Торжественний в'їзд Ісуса до Єрусалиму.

Заняття 25. Воскресіння Христове.

Заняття 26. Ісус обіцяє нове життя.

Заняття 27. Бог посилає нам Святого Духа.

1 клас

РОЗДІЛ 1. ПІЗНАННЯ, УСВІДОМЛЕННЯ І ВДЯЧНІСТЬ ЗА ЖИТТЯ

Урок 1 – Прославлення буття

Урок 2 – Прислухаємось до звуків Божого світу

Урок 3 – Пізнання Божого світу через зір та дотик

Урок 4 – Тішимося Божим світом через через смак і нюх

Урок 5 – Ціле єство прославляє Бога

Урок 6 – Подяка Богові за Його світ

РОЗДІЛ 2. УСВІДОМЛЕННЯ БОГА ЯК ОТЦЯ, ЩО ДАРУВАВ НАМ СВОГО СИНА І НАС САМИХ ОДНЕ ДЛЯ ОДНОГО

Урок 7 – Вдячність Богові за те, що Він створив для нас інших людей

Урок 8 – Подяка Богові за мою родину

Урок 9 – Усвідомлення того, що ми потребуємо інших людей

Урок 10 – Найбільшим даром Бога Отця для нас є Його Син Ісус Христос

Урок 11 – подяка Богові в молитві

РОЗДІЛ 3. УСВІДОМЛЕННЯ БОГА ЯК ОТЦЯ ТА БОЖОЇ ПРИСУТНОСТІ З НАМИ У ЙОГО СИНІ

Урок 12 – Бог Отець каже нам слухати Його сина Ісуса

Урок 13 – Ісус говорить нам про Бога Отця

Урок 14 – Ісус каже, що Бог нас любить, довіряймо Йому

Урок 15 – Ісус говорить, що Бог є нашим Батьком

РОЗДІЛ 4. *Ісус каже нам, що любов Отця є всепрощаючою*

Урок 16 – Початок усвідомлення гріха у нашому житті – допущення помилок

Урок 17 – Ісус проголошує всепрощаючу Отчу любов

Урок 18 – Ісус закликає нас змінитися

Урок 19 – Відповідь на заклик Ісуса до зміни – докладання зусиль

РОЗДІЛ 5. ВСЕПРОЩАЮЧА ОТЧА ЛЮБОВ ПРИНОСИТЬ НАМ РАДІСТЬ НОВОГО ЖИТТЯ

Урок 20 – Ісус помер за нас

Урок 21 – Бог Отець воскресив Ісуса з мертвих

Урок 22 – Свято Воскресіння

РОЗДІЛ 6. РАДІСТЬ НОВОГО ЖИТТЯ – ЦЕ ПРИСУТНІСТЬ СВЯТОГО ДУХА ВСЕРЕДИНІ НАС

Урок 23 – Ісус розповідає нам про Святого ДУха

Урок 24 – Отець посилає нам Святого Духа

Урок 25 – Святий Дух є поміж нас

Урок 26 – Спільна молитва у Святому Дусі

2 клас

РОЗДІЛ 1. “ГОСПОДЬ БАЖАЄ, ЩОБ МИ ВІДПОВІЛИ ТАК”

Урок 1. Бог Отець, Бог Син і Святий Дух

Урок 2. Господь, наш Творець, любить нас

Урок 3. Ісус прийшов, щоб привести нас до Отця

Урок 4. Пречиста Діва Марія відповідає “так”

Урок 5. Апостоли відповідають “так”

Урок 6. Я відповідаю “так”

РОЗДІЛ 2. Я – ДИТИНА БОЖА

Урок 7. “Ні” – відповідь для зла. “Так” – моя відповідь для вічного життя з Богом

Урок 8. Символи нового життя

Урок 9. Ісус обіцяє Святого Духа

Урок 10. Святе Таїнство Миропомазання

Урок 11. Ісус дає поживу людям

Урок 12. Ісус Христос – Хліб Життя

Урок 13. Ісус на Тайній Вечері встановив Св. Євхаристію

Розділ 3. БОГ – ЛЮБЛЯЧИЙ ОТЕЦЬ

Урок 14. Господня молитва “Отче наш”

Урок 15. Називаємося “народом Божим”

Урок 16. Під час Божественної Літургії згадуємо усе, що зробив Ісус для нас

Урок 17. Євхаристія запрошує мене до життя любові та служіння

РОЗДІЛ 4. НАВЕРНЕННЯ, ПОКАЯННЯ ТА ПРОЩЕННЯ (Св. Таїнства Покаяння та Св. Євхаристії)

Урок 18. Відповідаємо Богові “так”, коли молимося та постимо

Урок 19. Божі заповіді

Урок 20. Любимо Бога, коли дотримуємося Божих заповідей

Урок 21. Любимо Бога і ближнього

Урок 22. Мій гріх – відвернення від Божої любові

Урок 23. Св. Таїнство Покаяння – вияв Божої любові до нас

РОЗДІЛ 5. ЦЕРКОВНІ СВЯТА

Урок 24. Різдво Христове

Урок 25. Богоявлення

Урок 26. Великий піст

Урок 27. Пасха

Розділ 6. НАШ ЦЕРКОВНИЙ РІК

3 клас

РОЗДІЛ 1. БОЖИЙ НАРОД – ЦЕРКВА

Урок 1. Наші приятелі – ми потребуємо інших людей

Урок 2. Ісус і Його приятелі

Урок 3. Ісус хоче, щоб усі люди були Його приятелями

Урок 4. Свята Церква йде за Ісусом

Урок 5. Божий народ – це Церква

Урок 6. Церква є одна – ми маємо провідників

РОЗДІЛ 2. ДЕ МИ ЗУСТРІЧАЄМОСЯ З ГОСПОДОМ

Урок 7. Храм свідчить про нашу віру в Ісуса Христа

Урок 8. Ми зустрічаємо Господа нашого Ісуса Христа в храмі

Урок 9. Ми зустрічаємо Ісуса Христа в іконах

РОЗДІЛ 3. ЯК ЦЕРКВА – МИ ДІЄМО

Урок 10. Ми святкуємо, бо до нас приходить Ісус

Урок 11. Як Церква – ми віруємо

Урок 12. Як Церква – ми разом молимося

Урок 13. Як Церква – ми любимо один одного

Урок 14. Як Церква – ми служимо

РОЗДІЛ 4. ЦЕРКВА ПОКЛИКАНА БУТИ ВІРНОЮ БОГОВІ

Урок 15. Великий піст – святий час

Урок 16. Великий піст – час молитви, посту і покаяння

Урок 17. Ми губимося – ми грішимо

Урок 18. Бог допомагає нам повернутися до нього

РОЗДІЛ 5. ІСУС ДАРУЄ НАМ ЖИТТЯ

Урок 19. Тайна Вечеря – Ісус уділяє нам пресвяту Євхаристію

Урок 20. Ісус віддає усього себе за нас на хресті

Урок 21. Христос воскрес із мертвих

Урок 22. Вознесення – Ісус повертається до Бога Отця

Урок 23. Зіслання Святого Духа – Він приходить до нас

РОЗДІЛ 6. ЖИТТЯ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ З БОГОМ

Урок 24. Святі є разом з Богом

Урок 25. Богородиця молиться за нас

Урок 26. Ми віддаємо усе своє життя Христу нашому Богові

4 клас

РОЗДІЛ 1. «Я З ВАМИ ПО ВСІ ДНІ» *(МТ 28, 20)*

Урок 1 – Ісус обіцяє завжди бути з нами

Урок 2 – Ісус зсилає Святого Духа

Урок 3 – Бог промовляє до нас через Святе Письмо

Урок 4 – Ми зустрічаємо Господа в Новому Завіті

РОЗДІЛ 2. «Я БУДУ ВАШИМ БОГОМ, А ВИ БУДЕТЕ МОЇМ НАРОДОМ» *(ЛЕВ 26, 12)*

Урок 5 – Бог вибирає провідника

Урок 6 – Бог спасає свій народ

Урок 7 – Бог хоче, щоб його народ був особливим

РОЗДІЛ 3. «БЛАГОСЛОВЕННИЙ ЄСИ, О ГОСПОДИ! НАВЧИ МЕНЕ ТВОЇХ УСТАНОВ» *(ПС 119, 12)*

Урок 8 – Любов до Бога

Урок 9 – Любов до ближнього

Урок 10 – Божий Закон

Урок 11 – Що для людини неможливе – для Бога можливе

РОЗДІЛ 4. «ЦЕЙ СИН МІЙ ЛЮБИЙ» *(МТ 3, 17)*

Урок 12 – Бог посилає нам Спасителя

Урок 13 – Ісус – Син Божий

Урок 14 – Ісус кличе інших іти за Ним

РОЗДІЛ 5. «ЙОГО СЛУХАЙТЕ»

Урок 15 – Ісус вчить нас любити Бога і ближнього

Урок 16 – Ісус – дорога любові

Урок 17 – Ісус показує нам, як повинні жити Божі діти

Урок 18 – Ісус вчить нас, що таке справжнє щастя

Урок 19 – Ісус – наша надія

РОЗДІЛ 6. «ПОКАЙТЕСЬ, БО НАБЛИЗИЛОСЯ НЕБЕСНЕ ЦАРСТВО» *(МТ 3, 2)*

Урок 20 – Як зберегти вірність

Урок 21 – Через гріх ми відвертаємось від Бога

Урок 22 – Ісус любить свого Отця до самої смерті

Урок 23 – Ісус любить нас до кінця

Урок 24 – Ісус Христос – Господь

Урок 25 – Господь дає нам мир

Урок 26 – Живемо в Божій любові

5 клас

РОЗДІЛ 1. НАША ВІДПОВІДЬ НА БОЖИЙ ЗАКЛИК

Урок 1 – Божими дарами ділімось з іншими

Урок 2 – Марія чує Добру Новину

Урок 3 – Прославляймо Господа

Урок 4 – Найкраща Новина в історії людства

Урок 5 – Святий Дух дає нам силу

Урок 6 – Ділення Доброю новиною

РОЗДІЛ 2. ДОБРА НОВИНА ТОРКАЄТЬСЯ НАШОГО ЖИТТЯ

Урок 7 – Зустріч з Господом

Урок 8 – У таїнстві Хрещення Господь входить у наше життя

Урок 9 – Господь утверджує нас у житті

Урок 10 – Ознаки християнина

Урок 11 – Життя у Христі

Урок 12 – Добра Новина для всіх людей

РОЗДІЛ 3. БАГАТО ДАРІВ, ОДИН ПОДАТЕЛЬ

Урок 13 – Зростаймо у Христі

Урок 14 – Святі мученики

Урок 15 – Пастирі та вчителі Церкви

Урок 16 – Ті, що чинять діла милосердя

Урок 17 – Апостоли та місіонери

Урок 18 – Благовісники Божого Царства

Урок 19 – Ті, що мають дар зцілення

Урок 20 – Духовні наставники

Урок 21 – Славимо Бога в іконописі та піснях

РОЗДІЛ 4. БАГАТО ЧЛЕНІВ ТВОРЯТЬ ОДНЕ ТІЛО

Урок 22 – Церковна будівля допомагає пізнати живу Церкву

Урок 23 – Літургія поєднує нас у Церкву

Урок 24 – Подружжя пригадує нам про любов Христа до своєї Церкви

Урок 25 – Я – частина Христового Тіла

Урок 26 – Ми – одно у Христі

6 клас

РОЗДІЛ 1. «ВИЙДИ З ЗЕМЛІ ТВОЄЇ…»

Урок 1 – Ми покликані зростати

Урок 2 – ми покликані зростати у своїй родині

Урок 3 – Ми покликані жити у Христі

Урок 4 – У Христі бачимо Божі діяння у світі

Урок5 – Біблія – історія Христа

Урок 6 – Життя і звичаї Божого народу

РОЗДІЛ 2. «І ПРИЙМУ ВАС ЗА НАРІД СОБІ, І БУДУ ВАМ БОГОМ»

Урок 7 – Авраам – праотець віри

Урок 8 – Йосиф – втілення сміливості

Урок 9 – Мойсей – незламність, натхнена господом

Урок 10 – Рута – взірець самопожертви

РОЗДІЛ 3. «СВЯТИМ СВОЇМ ЄЛЕЄМ ПОМАЗАВ Я ЙОГО»

Урок 11 – Давид – праотець віри

Урок 12 – Єремія – Божий пророк

Урок 12″А” – Йов – багатостраждальний чоловік

РОЗДІЛ 4. «СЬОГОДНІ НА ЦЕЙ ДІМ ЗІЙШЛО СПАСІННЯ»

Урок 13 – Йоан Хреститель – предтеча Христа

УРОК 14 – Мати Божа – слугиня Господа

Урок 15 – Ісус – син Давида і Авраама

Урок 16 – Ісус – це шлях до Отця

РОЗДІЛ 5. «ІДІТЬ ЖЕ НАВЧАЙТЕ ВСІ НАРОДИ»

Урок 17 – Апостоли – свідки Христа

Урок 18 – Павло – апостол до поган

УРОК 19 – Церква – ті, хто прислухався до апостолів

РОЗДІЛ 6. «Я З ВАМИ ПО ВСІ ДНІ»

Урок 20 – Церква засвідчує свою правдивість

Урок 21 – Розквіт Церкви

Урок 22 – Церква – єдність і різноманіття

Урок 23 – Церква змагає до оновлення

Урок 24 – Церква охоплює всі народи

Урок 25 – У Церкві відповідаємо на Божий поклик

7 клас

РОЗДІЛ 1. СОТВОРЕННЯ

Урок 1. Навіщо існує життя?

Урок 2. Життя – Божий дар

Урок 3. Людина – образ і подоба Божа

Урок 4. Недовершеність створення

Урок 5. Людина покликана виконувати Божий задум

РОЗДІЛ 2. ГРІХОПАДІННЯ

Урок 6. розбитий світ

Урок 7. Хаос у нашій душі

Урок 8. З чого почався гріх

Урок 9. Сили зла

Урок 10. Христос – наш Визволитель

РОЗДІЛ 3. ВОПЛОЧЕННЯ

Урок 11. “Я – путь…”

Урок 12. Ісус – Слово Боже

Урок 13. Христос перемагає гріх і смерть

Урок 14. Ми – учасники Христової перемоги

Урок 15. Нове життя

РОЗДІЛ 4. НАДІЯ

Урок 16. “Від слави у славу”

Урок 17. Радість очікування

Урок 18. Наше зростання

Урок 19. Зустріч зі смертю

Урок 20. Небо і пекло

Урок 21. Життя у майбутньому віку

РОЗДІЛ 5. “ШЛЯХ” ПЕРШИЙ. ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Урок 1. Чоловік і жінка – Божі створіння

Урок 2. Руйнування відносин

Урок 3. Одне ціле у Христі

Урок 4. Безшлюбність задля Царства

РОЗДІЛ 6. “ШЛЯХ” ДРУГИЙ. СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДЕЙ ПОХИЛОГО ВІКУ

Візит 1. Дар довгого життя

Візит 2. Самотність і старість

Візит 3. Ісус і люди похилого віку

Візит 4. У майбутнє – з надією

8 клас

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕБУВАЄМО В МАНДРАХ

Урок 1. Життя: багатозначна мандрівка

Урок 2. Люди мандрують разом

Урок 3. Ісус христос є повнотою одкровення

Урок 4. Церква: спільнота віри

Урок 5. “Вірую”

Урок 6. Євхаристія: більше ніж необхідність

РОЗДІЛ 2. ВІХИ НА ШЛЯХУ

Урок 7. Читаємо дороговкази

Урок 8. Потреба у спрямуванні: допомога в дорозі

Урок 9. Вміння слухати: ознака доброї бесіди

Урок 10. Молитва: зростання у відносинах з богом

Урок 11. Піст: підтримання форми у мандрах

Урок 12. Празники: дні святкування

Урок 13. Богослужіння: спільна мандрівка

РОЗДІЛ 3. ВІДХИЛЕННЯ ВІД ШЛЯХУ

Урок 14. Гріх: рішення йти самому

Урок 15. Покаяння: віднайдення дороги назад

Урок 16. Зцілення: відновлення сил для мандрівки

РОЗДІЛ 4. ДОПОМОГА ОДНЕ ОДНОМУ ПІД ЧАС МАНДРІВКИ

Урок 17. Христова формула приязні

Урок 18. Ми – божі слуги

Урок 19. Служіння: підйом на гору

Урок 20. Початок служіння

Урок 21. Висвячені слуги

Урок 22. Ділення у мандрах: гостинність

Урок 23. Ділення благою вістю

РОЗДІЛ 5. БЕЗКОНЕЧНА МАНДРІВКА

Урок 24. Святкуємо: христос серед нас

Урок 25. Мудрість: плід мандрів

Урок 26. Життя: завершення мандрів

10 клас

РОЗДІЛ 1. НАРОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ В ЛЮБОВІ. ЛЮДИНА ЯК БОЖЕ СТВОРІННЯ (1-3 ЗАПОВІДІ)

Тема 1. Людина створена на образ і подобу Бога

Тема 2. Духовно-тілесний вимір людської особи

Тема 3. Людина – моральна особа

Тема 4. Закон Божий – дороговказ для людини

Тема 5. Совість як дар Божий

Тема 6. Гріхопадіння – відвернення від Бога

РОЗДІЛ 2. ПОКЛИКАННЯ ДО ЛЮБОВІ. ПРЕОБРАЖЕННЯ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ У ХРИСТІ

Тема 7. Таїнства християнського втаємничення

Тема 8. Святі Таїнства зцілення

Тема 9. Духовне зростання у Христі

Тема 10. Плоди життя у Христі

Тема 11. Блаженство як принцип життя у Христі

РОЗДІЛ 3. ЖИТТЯ В ЛЮБОВІ (4, 6 І 9 ЗАПОВІДІ БОЖІ). ХРИСТИЯНСЬКІ ДОРОГИ ДО СВЯТОСТІ

Тема 12. Святість подружнього та богопосвяченого життя

Тема 13. Дар статевості й християнське подружжя

Тема 14. Від дружби до любові

Тема 15. Цінність чистоти

Тема 16**.** Відповідальність та контрацепція

Тема 17. Сім’я – чпільнота любові та домашня Церква

РОЗДІЛ 4. ПОШАНУВАННЯ СВЯТОСТІ Й ГІДНОСТІ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ (5 ЗАПОВІДЬ БОЖА). ЗАХИСТ ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ ВІД ЗАЧАТТЯ ДО ПРИРОДНОЇ СМЕРТІ

Тема 18. Гідність зачаття

Тема 19. Аборт – убивство людського життя

Тема 20. Мучеництво – жертва життя за віру

Тема 21. Смертна кара та евтаназія

РОЗДІЛ 5. ЦЕРКВА ХРИСТОВА – СПІЛЬНОТА ЛЮБОВІ (7, 8 І 10 ЗАПОВІДІ БОЖІ). МІСІЯ ХРИСТОВОЇ ЦЕРКВИ В СУСПІЛЬСТВІ

Тема 22. Світ очима християнина

Тема 23. Моральні принципи суспільного життя

Тема 24. Християнське розуміння держави

Тема 25. Правда й суспільне життя

11 клас

Розробники: випускники Єпархіального Катехитичного Інституту Пресвятої Трійці в Дрогобичі: Олександра Оберван, Ольга Іванцюх, Надія П’єнтак, Андрій Хлопік.

1. Молитва Господня «Отче наш» і Євангеліє

2. Отче Наш Небесний (*коментар першого слова Господньої молитви*)

3. Отче Наш Небесний (*коментар другого слова Господньої молитви*)

4. Отче Наш Небесний (*коментар третього слова Господньої молитви*)

5. Нехай святиться Ім’я Твоє

6. Нехай прийде Царство Твоє

7. Нехай буде Воля Твоя, як на небі, так і на землі

8. Хліб наш насущний дай нам днесь

9. І прости нам довги наші, як і ми прощаємо довжникам нашим

10. І не введи нас у спокусу

11. Але ізбав нас від лукавого

12. Фінальне славослов’я (*Бо Твоє є Царство і сила і слава навіки віків. Амінь*)

13. Молитва Господня і молитва Церкви

14. Церковні заповіді

15. Моральне життя і вчення Церкви

16. Моральне життя і місіонерське свідчення

17. Католицький мирянський рух

18. Місійна діяльність та поширення Христової Благовісті у світі

19. Східні Церкви, з'єднані з Апостольським Престолом

20. Автокефальні Православні Церкви

21. Протестанство. Англіканізм

22. Протестантські спільноти (*баптисти, адвентисти, п'ятдесятники*…)

23. Сектантський рух і нетрадиційні вірування (*Свідки Єгови, мормони, методисти, крішнаїти, окультизм, спіритизм та масонство*)

24. Небезпека сектантського руху і нетрадиційних вірувань

25. Екуменізм

26. "*Щоб усі були одно...*" (Ів 17, 21)

27. ІІ Ватиканський Собор – поміст між Церквою і сучасним світом

28. Людська солідарність

29. Екологія людини і природи

30. Особа і спільнота

31. Участь у суспільному житті. Влада. Спільні добра

32. Соціальна справедливість. Пошанування людської особи. Рівність та відмінність між людьми

33. Відповідальність і сопричастя

Джерело: [659].

Додаток Щ.
Дерев’яні церкви Закарпаття

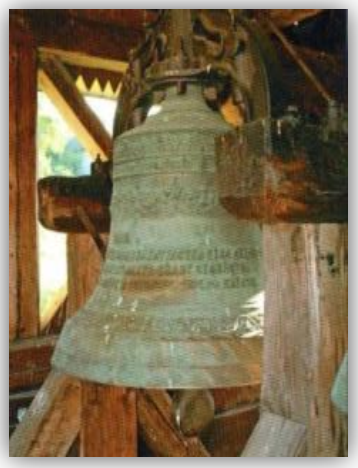

Джерело:[765].

Іконостас в кафедральному соборі м.Ужгород.